

TOKOVI ISTORIJE
Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

3/2006.

CURRENTS OF HISTORY
Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2006.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Za izdavača

Dr Momčilo Mitrović

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in-chief

Dr Radmila Radić

Redakcija – Editorial board

Dr Dragan Bogetić

Dr Dubravka Stojanović

Dr Vera Gudac-Dodić

Mr Vladan Jovanović

Prof. dr Stevan Pavlowitch (Southampton)

Dr Jan Pelikan (Prag)

Dr Jelena Guskova (Moskva)

Dr Diana Miškova (Sofija)

Sekretar redakcije – Editorial secretary

Mr Vladimir Cvetković

Lektura

Biljana Racković

Prevodi na engleski

Mirjana Nikolajević

Tehnička obrada teksta

Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira

Ministarstvo nauke i zaštite životne

sredine Republike Srbije

AUTORI

Dr MATEJA RATEJ – Filozofski institut,
Naučnoistraživački centar SAZU Ljubljana

Dr BARBARA N. WIESINGER –
saradnik Univerziteta u Salcburgu

Dr MIRA RADOJEVIĆ – docent na
Filozofskom fakultetu Univerziteta u
Beogradu

DESIMIR TOŠIĆ – publicista iz Beograda

IVAN HOFMAN – diplomirani istoričar,
Arhiv Srbije i Crne Gore

Dr MOMČILO MITROVIĆ – naučni
savetnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Dr VERA GUDAC-DODIĆ – viši naučni
saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Mr SOFIJA BOŽIĆ – istraživač saradnik u
Institutu za noviju istoriju Srbije

Mr VLADAN JOVANOVIĆ – istraživač
saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Mr MLADENKA IVANKOVIĆ – istraživač
saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Mr SLOBODAN SELINIĆ – istraživač
saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Mr ALEKSEJ TIMOFEJEV – istraživač
saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

NATAŠA MILIĆEVIĆ – istraživač
pripravnik u Institutu za noviju istoriju
Srbije

ALEKSANDAR ŽIVOTIĆ – diplomirani
istoričar, stipendista Ministarstva za nauku
RS u Institutu za noviju istoriju Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis *Tokovi istorije* oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet

SADRŽAJ / CONTENTS

ČLANCI

Articles

Mr Софија БОЖИЋ

ПОЧЕТАК ПОЛИТИЧКЕ АКТИВНОСТИ МИЛАНА
ПРИБИЋЕВИЋА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ
(1918–1923)

Milan Pribicevic – Beginning of the Political Activity in the
Kingdom of SHS/Yugoslavia (1918–1923) 7

Mr Vladan JOVANOVIĆ

ТОКОВИ I ИШОД МЕЂУРАТНЕ КОЛОНИЗАЦИЈЕ
МАКЕДОНИЈЕ, КОСОВА I МЕТОHIЈЕ

Settlement of Macedonia, Kosovo and Metohia between Two
World Wars – Course and Outcome 25

Dr Mateja RATEJ

ПОБУДЕ СЛОВЕНСКЕ ЛЈУДСКЕ СТРАНКЕ ЗА ПОЕНОТЕНЈЕ
ДАВЉНЕ ЗАКОНОДАЈЕ ПО СКЛЕНИТВИ СПОРАЗУМА
ПАШИЋ–РАДИЋ ЛЕТА 1925.

Pobude Slovenske ljudske stranke za izjednačavanje poreskog
zakonodavstva po sklapanju sporazuma Pašić–Radić u leto 1925. . . . 45

Dr Barbara N. WIESINGER

ИСКУСТВА I СЕЌАЊА СРПСКИХ ПРИНУДНИХ РАДНИКА
У НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ НЕМАЧКОЈ 1941–1945.

Serbian Forced Labor in National Socialistic Germany in
1941–1945 – Experience and Remembrance 63

Dr Vera GUDAC-DODIĆ

ШКОЛОВАЊЕ ЖЕНА У СРБИЈИ (1945–1991)

Women Education in Serbia (1945–1991) 90

ISTRAŽIVANJA

Researches

Dr Momčilo MITROVIĆ

ПРОСЛАВЕ I СЛАВЉА У СРБИЈИ 1945. ГОДИНЕ

Festivities and Celebrations in Serbia in 1945 105

Наташа МИЛИЋЕВИЋ
„ГРАЂАНСКИ ОРМАН ЗА КЊИГЕ” – културно наслеђе и
обликовање новог идентитета српског друштва 1944–1950.
„The Middle-Class Bookcase” – Cultural Heritage and
Modeling a New Identity of the Serbian Society in 1944–1950122

Mr Mladenka IVANKOVIĆ
ODLAZAK JEVREJSKIH IZBEGLICA – ŽRTAVA HOLOKAUSTA
IZ EVROPSKIH ZEMALJA ZA PALESTINU PREKO TERITORIJE
JUGOSLAVIJE 1946–1947. GODINE
Departure of Jewish Refugees – Holocaust Victims from European
Countries to Palestina Through the Territory of Yugoslavia in
1946–1947141

Aleksandar ŽIVOTIĆ
KPJ/SKJ I EGIPATSKI KOMUNISTI I SOCIJALISTI 1946–1956.
KPJ/SKJ and Egyptian Communists and Socialists 1946–1956153

Mr Slobodan SELINIĆ
SUPROTSTAVLJENI INTERESI JUGOSLOVENSКИH
REPUBLIKA OKO UVOZA I PODELE POLJOPRIVREDNIH
MAŠINA I SREDSTAVA 1957–1958.
Yugoslav Republics' Distinctive Interests in Exports and
Distribution of Agricultural Machinery, Means and Agents in
1957/1958168

ISTORIOGRAFIJA

Historiography

Др Мира РАДОЈЕВИЋ
ЈОШ ЈЕДНОМ О УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ193

Mr Aleksej TIMOFEJEV
SAVREMENA RUSKA ISTORIOGRAFIJA O SRBIJI200

ГРАЂА

Sources

Ivan HOFMAN
„ZLO KOSMPOLITIZMA”, Izveštaj o kulturnim prilikama u
Poljskoj 1949. godine215

SEĆANJA

Memories

Десимир ТОШИЋ

ЈЕДНО ВИЂЕЊЕ СТУДЕНТСКИХ ПОЛИТИЧКИХ КРЕТАЊА
ПРЕД ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ 229

PRIKAZI

Reviews

Brian Rose, *The Lost Border, The Landscape of the Iron Curtain*,
Princeton Architectural Press, New York, 2004.
(Mr Ljubomir PETROVIĆ) 267

Immanuel Wallerstein, *World – Systems Analysis, An Introduction*,
Duke University Press, Durham – London, 2004.
(Mr Ljubomir PETROVIĆ) 269

Pavel Marek, *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942, Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*, LMAREK, Brno, 2004. (Dr Radmila RADIĆ) 272

Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*,
књ. 1–2, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005.
(Mr Драгомир БОЊЦИЋ) 274

Milan Terzić, *Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat: 1943–1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005. (Mr Aleksej TIMOFEJEV) . 277

Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952, svezak 1, 1945–1948, priredila Branislava Vojnović, Zagreb, 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ) 280

Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina: između Tita i rata*,
Samizdat B92, Beograd, 2005. (Dušan BAJAGIĆ) 281

Џорџ Л. Мос, *Историја расизма у Европи*, Београд, 2005.
(Mr Драган ПЕТРОВИЋ) 286

Ognjen Bojadžiski, *Krleža i Makedonija. Fragmenti*, Prometej,
Zagreb, 2005. (Mr Vladan JOVANOVIĆ) 289

Десимир Тошић, *Демократска странка 1920–1941*,
Београд, 2006. (Dr Мира РАДОЈЕВИЋ) 293

NAUČNI ŽIVOT
Scientific events

NAUČNA TRIBINA INSTITUTA
Lectures at the Institute

Dr Norbert Spannenberger (Geisteswissenschaftliches
Zentrum–Leipzig), Antemurale Christianitatis (Slučaj Mađarske) . . .297

INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA,
KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA
Information on conferences, workshops and symposia

Mr Dragomir Bondžić, XV naučni skup „Istorija medicine, farmacije,
narodne medicine“, Zaječar, 24–25. maj 2006.297

Mr Aleksej Timofejev, Muzejsko-arhivska izložba „Staljin–Tito“,
Moskva, 23. juna – 16. jula 2006.298

Dr Mile Bjelajac, Međunarodna konferencija „Relations
franco-yougoslaves dans entre-deux guerres“, Pariz, 20–21.
oktobar 2006.299

**ПОЧЕТАК ПОЛИТИЧКЕ АКТИВНОСТИ МИЛАНА
ПРИБИЋЕВИЋА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ
(1918–1923)**

Мр Софија БОЖИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је описана посланичка активност Милана Прибићевића, једног од четворице браће Прибићевић, истакнутих српских првака из Хрватске. Реконструисано је његово деловање у периоду који је претходило уласку у парламент, предизборна кампања, рад у Уставојавној скупштини, као и остале активности током посланичког мандата.

Међу српским првацима из Хрватске истицала су се, већ пре уједињења, а и потом, браћа Прибићевић. Иако су сва четворица, ако не стално, бар повремено учествовала у јавном животу, политиком се, после Светозара, највише бавио Милан Прибићевић. Нешто млађи од Светозара, рођен 1877. године у Славонском Броду, Милан није живео много дуже од свог старијег брата. Умро је само годину дана после њега, 1937. у Монтреу, од маларије. Иако политичар „по својој страсти за опште ствари”, како је приметио већ Драгољуб Јовановић, Милан Прибићевић је био и војник и земљорадник, па и писац. После петрињске гимназије, завршио је кадетску школу у Карловцу и Грацу и постао официр аустроугарске војске. Хабзбуршку монархију је, међутим, напустио већ 1905. године: по Светозаревом савету, дошао је у Србију и ступио у српску војску. Та одлука представљала је прекретницу у животу Милана Прибићевића: у слободној српској држави могао се несметано посветити националном раду. Убрзо је написао „Статут револуционарне организације Јужних Словена”, у ствари неку врсту програма рада на рушењу Аустро-Угарске и уједињењу Јужних Словена и постао један од оснивача и главни секретар „Народне одбране” (1908). И то није све. Милан Прибићевић је обилазио

Србију и на зборовима по селима и градовима говорио о актуелним националним и социјалним питањима. Такође, уређивао је лист *Словенски јуз* и био *Србобранов* дописник из Београда. У Србији је објавио и један приручник о аустроугарској војсци. А када су почели балкански ратови, Милан Прибићевић се борио и против Турака и против Бугара, учествујући у ослобађању Косова и Јужне Србије. Из Првог светског рата (прво капетан, затим мајор) Милан Прибићевић изашао је са чином пуковника. Смело војујући на Церу, Гучеву, Јадру и у другим славним биткама тог рата, пружајући са својим трупима последњу одступницу српској војсци која се повлачила према Албанији, заслужно је одликован Карађорђевоом звездом и Медаљом за храброст. Последње године рата Милан Прибићевић провео је у Америци, прикупљајући добровољце за Солунски фронт. Ангажујући се у борбама за ослобођење Србије, он није остао по страни ни када је решавано питање уједињења југословенских народа: у име Врховне војне команде, с Народним већем у Загребу водио је преговоре о стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Завршетак Првог светског рата значио је и окончање војне каријере пуковника Прибићевића. Пришао је Демократској странци и, као њен члан, изабран је за посланика Уставотворне скупштине (1920). Тих првих поратних година у Милану Прибићевићу оживела је љубав према селу и сељаку. По селима Лике, Баније, Кордуна почео је да оснива сељачка већа и да уређује лист намењен сеоском становништву *Српско коло*. Најзад, Прибићевићева емотивна везаност за село и сеоски начин живљења кулминирала је 1923. године када се повукао из политике, отишао на Косово и настанио у Великој Реци. У том селу у близини Вучитрна бавио се пољопривредом, попут свог млађег брата Адама који се настанио у суседном косовском селу Сврачак. Предузимљив, вредан, способан и добронамеран, Милан Прибићевић је, са својом супругом Ружом, утицао да у Велику Реку почну да продиру тековине савремене цивилизације. Ипак, живљење на селу није омело Прибићевића да се поново укључи у политику: 1927. године он је ушао у Савез земљорадника и постао идејни вођа земљорадничке левице. Године 1935. изабран је за народног посланика, али је, заједно са осталим изабраним посланицима земљорадничке левице, одбио да уђе у Народну скупштину. При крају живота подржавао је Удружену опозицију, залагао се за политику Народног фронта и за преуређење државе на принципу федерализма.

Милан Прибићевић био је врло образован човек, говорио је неколико језика и бавио се књижевношћу. Већ у младости почео је да пише прозу и поезију. Објавио је већи број приповедака и једну драму.¹

¹ Драгољуб Јовановић, *Учиштели енергије*, Београд, 1940, стр. 135–150; Stojan Pribičević, "Braća Pribičevići", priredio Mile Joka, *Naše teme*, br. 8–9, 1987, 1120–1123; Милован Ј. Богавец, *Милан Прибићевић: животој и књижевном делу*, Београд–Приштина, 1993.

Попут осталих Прибићевића, и Милан је остављао снажан утисак на савременике. Деловао је гордо и достојанствено. Драгољуба Јовановића је, приликом првог сусрета, изненадио „својим строгим изгледом”; описао га је као тамнокосог човека дугуљастог лица с високим челом, аскетског израза. Јовановић је био заиста импресиониран углађеном појавом Милана Прибићевића који га је дочекао беспрекорно обучен, као да је управо кренуо на двор, у аудијенцију.² Права „аристократска природа”, како га је видео Драгољуб Јовановић, Милан Прибићевић је увек држао до форме, у сваком тренутку пазећи на изглед, одећу и понашање. Приликом двадесетодневног саветовања око уласка Групе СКА у Савез земљорадника, примао је у црном жакету, „као да је састављао владу”.³ Са људима никада није комуницирао опуштено и природно; био је озбиљан и лишен смисла за хумор. Негујући свест о сопственој величини, као некакав „закасниели средњевековни племић”, кога је у њему препознавао брат Адам,⁴ Милан Прибићевић је поштовао и друге, избегавајући да ма чим повреди њихово људско достојанство.⁵ О својој породици изражавао се с поносом или, како се људима из његове околине чинило, као да је реч о владарској династији, користећи синтагму „ми Прибићевићи”; иако је сам често критиковао браћу, негодовао је када би то други чинили пред њим. Волео је дуго да говори пријатељима и сарадницима, држећи, као на позорници, праве монологе и не дозвољавајући да га прекидају ни речју нити гестом.⁶

Да је у пуковнику Прибићевићу било мање господствености, његова одлука о пресељењу на село можда у оновременим грађанским круговима не би деловала толико збуњујуће. Овако, иако је сам говорио да за њега, „човека културе, телесни рад, и најниже врсте, не садржи ничега увредљивог”,⁷ преплитање ратара и интелектуалца у лику једне исте особе савременицима је било још теже разумљиво. Због тога је Драгољуб Јовановић на Прибићевићеву решеност да се одрекне градског комфора гледао, вероватно претерујући и не успевајући да проникне у суштину

² Архив Југославије (даље: АЈ), 304, *Политичке усјомене Драгољуба Јовановића*, књ. I, 289.

³ Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила др Надежда Јовановић, Београд, 2005, стр. 26.

⁴ Адам Прибићевић, *Мој животи*, Загреб 1999, стр. 78.

⁵ Када је, непосредно после рата, постављен при Мисији за реорганизацију југословенске војске у Загребу, Станислав Краков је, сарађујући са Миланом Прибићевићем, запазио да пуковник није имао обичај да звони нити да даје било какав знак који би за његове сараднике могао бити понижавајући. (Станислав Краков, *Животи човека на Балкану*, Београд–Лозана, 1997, стр. 295)

⁶ Dr Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Београд, 1973, стр. 310–311.

⁷ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), 14386-IV-550, Заоставштина Александра Белића: Милан Прибићевић – Александру Белићу, Велика Река, 3. I 1924.

његовог бића, као на жељу да, уз звање пуковника, стекне и звање земљорадника: у недостатку аутентичних племићких титула он је, према том, можда не сасвим тачном тумачењу, хтео да се окити бар овим, алтернативним, којима се издвајао од осталих људи и које су га, по његовом уверењу, чиниле посебним и изузетним.⁸

У сваком случају, проведши доста времена са Миланом Прибићевићем, слушајући његове луцидне политичке анализе и посматрајући га, Драгољуб Јовановић је имао прилике да се увери да је он не само занимљива и необична особа, већ и да у њему открије елементе величине. Чак га је сврстао међу своје „учитеље енергије”. Ипак, ни тај проциљиви професор и политичар није успео да сасвим одгонетне тајну личности Милана Прибићевића, већ је остао запитан: да ли се ради о глумцу или о великом човеку?⁹

Лик Милана Прибићевића скицирао је и скулптор Иван Мештровић, у свега неколико речи: „Он је мени био занимљив као тип нашега човјека из оних неких крајева, у којима је све измијешано: и кавалирство и силовитост, нека доброћудност и засједа, чедност и надувеност, алтруизам и бескрајна таштина”.¹⁰ Најбоље га је, ипак, познавала супруга Ружа, одана животна сапутница у којој је пуковник Прибићевић увек имао чврст ослонац и подршку, па треба имати у виду и њено мишљење. За свог супруга, кога је дубоко поштовала и искрено волела, она је имала само речи хвале, карактеришући га као „силног” човека, енергичног, истрајног и вредног.¹¹

Политичка активност пре уласка у парламент

Национално-политички рад, који није прекидао ни током ратних година, Милан Прибићевић је наставио и у новој држави, формираној 1. децембра 1918. године. Његово политичко деловање одвијало се у оквиру Демократске странке, основане на конференцији одржаној 15. и 16. фебруара 1919. године у Сарајеву, са пуковниковим братом Светозаром као једним од демократских првака.¹² У то време, када је министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић на оснивачкој конференцији образлагао потребу и сврсисходност формирања једне такве организације и изно-

⁸ АЈ, 304, *Политичке усјомене Драгољуба Јовановића*, књ. II, стр. 127.

⁹ *Истио*, књ. I, стр. 304.

¹⁰ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, str. 122–123.

¹¹ Рукописно одељење Матице српске, 7443, Белешка Руже Прибићевић у писму Милана Прибићевића др М. Малетину, Велика Река, 9. XI 1924.

¹² О оснивању Демократске странке подробније: Dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 15–81.

сио основе њеног програма, пуковник Милан Прибићевић путовао је по Банији с очигледном намером да политичке идеје свог брата учини разумљивим ширим слојевима народа, да Светозару обезбеди што више присталица и следбеника. У периоду од 15. до 19. фебруара 1919. године, пуковник Прибићевић је говорио на скупштинама у Војнићу, Вргинмосту, Топуском, Глини, Драгоштињи, Класнићу и Жировцу, да би серију својих скупштина наставио у местима слуњског среза, Раковици, Дрежнику и Цетинграду. После Баније и Кордуна на ред је дошла Славонија: Милан Прибићевић је од 17. до 24. априла 1919. обишао Винковце, Тењу, Осијек (Доњи град), Чепин, Даљ, Бело Брдо, Нашице, Ораховицу, Слатину, Дарувар и Пакрац.¹³ У Петрињи је био 4. маја, у Бјеловару 18. маја, у Суњи 29. маја. Уследило је путовање по Лици: током јуна 1919. пуковник Прибићевић обишао је Плашки, Кореницу, Оточац, Брлог, Врховине, Госпић. У свим селима, варошима и градовима у којима се заустављао, он је држао надахнуте говоре радозналим мештанима, који су се с интересовањем окупљали да виде и чују хероја Великог рата, прослављеног Милана Прибићевића. А министров брат упорно је понављао исте речи: да је чин ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца решење које није имало алтернативу и које ће, као најбоље могуће, свим становницима Краљевине СХС донети просперитет, развитак и напредак. Позивао је на слогу и јединство, без обзира на верске разлике, које не треба да представљају баријеру међу припадницима једног истог, југословенског народа. Обраћајући се првенствено сељаштву, обећавао је, у перспективи, решавање аграрног питања, али и побољшање положаја радничке класе и улазак жена у јавни живот путем општег права гласа. Сви говори пуковника Прибићевића, у суштини презентације програма Демократске странке, били су својеврстан одговор на противдржавни покрет хрватских сељачких маса, предвођених Стјепаном Радићем. Милан Прибићевић је објашњавао зашто је неопходна заједничка држава, коју је Радић непрекидно критиковао, нападао и омаловажавао, да она није у интересу једино Срба, већ и самих Хрвата. Њих је убеђивао да хрватству не прети никаква опасност, али да не треба да очекују брзо решење проблема који их тиште, „преко ноћи”, с обзиром на велику, наслеђену заосталост. Како би умирио хрватско сељаштво, он је износио визију будуће државе као „ратарског царства”, осуђивао великосрпство и позивао Србе на верност демократским начелима, на широкогрудост и племенитост према сународницима друге вере. Милан Прибићевић је настојао и да Хрватима приближи српску династију Карађорђевић, описујући краља Петра као човека из народа, заслужног за ослобођење свих његових поданика од

¹³ „Скупштине Демократске странке. Славонија”, *Српско коло* (даље: СК), бр. 10, 24. IV 1919, стр. 5–6.

страног господства.¹⁴ У ствари, брат Светозара Прибићевића ширио је, насупротив уско хрватској и српској националној идеји у Хрватској, југословенску идеју и оправдавао монархијски облик владавине. Обраћајући се и Србима и Хрватима, он је настојао да, рационалним објашњењима, уклони сумњу, несигурност и нетрпељивост и усади свест о томе да је Југославија држава помирења у којој ће владати једнакост и равноправност. Разуме се, Милан Прибићевић био је испуњен надом да ће његови напори резултовати слабљењем и нестајањем републиканског покрета.

Ставовe Милана Прибићевића и идеологију Демократске странке српско сељаштво могло је да упозна не само присуствујући зборовима Милана Прибићевића и његових пријатеља, већ и преко „народног листа” *Српско коло*, којим је он руководио и који је већ у предратном периоду стекао велики углед и утицај у српским аграрним заједницама у Хрватској.¹⁵ *Српско коло* не само што је преносило говоре пуковника Прибићевића и осталих демократа већ је, стилom прилагођеним мање образованој публици, разрађивало теме које су они покретали. Тако су читаоци листа били у прилици да се још подробније обавесте о идеји југословенства, о потреби заједничке државе, о предностима монархије над републиком итд. О свему томе писао је, из броја у број, и сам Милан Прибићевић, у чланцима насловљеним „Писма брату ратару”. Он је систематски усађивао српском сељачком свету идеју о равноправности Хрвата и Срба, с обзиром на то да је реч, у његовом виђењу, о једном истом народу, подељеном једино вером. Свађе и сукобе из ранијих времена – који су ионако били резултат, пре свега, „непријатељских сплетака” – требало је зато оставити иза себе. Својој „српској браћи” он се обраћао следећим речима: „Ништа томе не смета, српска браћо, што су неки Хрвати према нама раније грешили. Ако су они грешили некада нећемо ми данас. Они од своје грешке нису имали користи никакве а јесу много штете. [...] Ми нећемо да грешимо. Ми нећемо понети се у добру као што се нисмо понизили у злу. За правду смо увек живели. За правду живећемо увек.”¹⁶

Динамична кампања пуковника Прибићевића и његових сарадника по Крајини није имала за циљ само пропагирање идеја Демократске

¹⁴ АСАНУ, 144339/711, Заоставштина Војислава Маринковића: Пучка скупштина у Петрињи; „Скупштине у Банији”, *СК*, бр. 2, 27. II 1919, стр. 5; „Наше ратарске скупштине у Слуњском котару”, *СК*, бр. 6, 27. III 1919, стр. 2–3; Демократа, „Скупштина демократске странке у Беловару”, *СК*, бр. 15, 29. V 1919, стр. 1; „Скупштина Демократске странке у Госпићу”, *СК*, бр. 19, 26. VI 1919, стр. 5.

¹⁵ О општим карактеристикама *Српског кола* (покретању и финансирању, програму, уредницима и сарадницима, рубрикама, утицају и проблемима) подробније: Миодраг Линта, „'Српско коло' српске новине у Банској Хрватској”, *Љепојис српског културног друштва „Просвјета”*, бр. 7, 2003, стр. 319–350.

¹⁶ Милан Прибићевић, „Писма брату ратару. Зашто Србин и Хрват заједно и равноправно?”, *СК*, бр. 36, 23. X 1919, стр. 1.

странке, већ је била праћена и организационим ширењем странке. У свим крајевима кроз које је М. Прибићевић пролазио почело је оснивање страначких одбора. Једино на Приморју Демократска странка није успевала да шири своју мрежу таквим интензитетом као у Крајини. Долазак Милана Прибићевића, у рану јесен 1919. године, у Далмацију требало је да допринесе јачању странке и на том простору. Пуковник, коме су у Диоклецијановом граду „приређени одушевљени поздрави на улици од стране грађанства”, одржао је предавање о решавању сељачког питања путем аграрне реформе.¹⁷

Активност Милана Прибићевића тиме није била завршена. До краја 1919. године он је још једном успоставио непосредну комуникацију са Крајишницима, одржавши, током новембра, читав низ скупштина са обе стране Уне.¹⁸

Предизборна кампања. Када су расписани избори за Уставотворну скупштину, у јесен 1920. године, почела је интензивна предизборна кампања. Демократи су, разуме се, чинили све да Србе одврате од гласања за конкурентску Радикалну странку и да их придобију за свој програм. Као алтернативу радикалском српству они су нудили интегралистичку југословенску концепцију. Светозар Прибићевић је говорио Личанима о државном јединству заснованом на идеји народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца, као политици коју је утемељила Хрватско-српска коалиција и на основу које је извршено ослобођење и уједињење; пропагирао је аграрну реформу, којом би земља била додељена онима који је обрађују, и прогресиван порез, којим би били оптерећени богати а заштићени сиромашни.¹⁹ Тај генерални страначки програм подробније је српском сељаштву објашњавао Милан Прибићевић, кандидат за народног посланика дворског среза. У том срезу он је одржао скупштине у Јамници, Рујевцу, Жировцу, Двору, Јаворњу, Зрињу, Ораовици, Драшковцу, Дивуши, тумачећи појам демократије. С обзиром на то да је у Краљевини уведено опште право гласа, пуковник Прибићевић је предочавао бирачима који су по први пут добили прилику да искажу свој политички став у чему је смисао и значај изборног опредељивања: могућност да и најсиромашнији изаберу своје аутентичне представнике – међу којима могу бити, што је и пожељно, сељаци – и да тако најзад у парламент уђу лица која ће уистину заступати њихове интересе. Акцентовао је једнакост и равноправност Срба и Хрвата и обећавао да ће се у скупштини залагати за решавање

¹⁷ „Са пута нашег уредника”, *СК*, бр. 32, 25. IX 1919, стр. 6.

¹⁸ „Скупштине на Уни”, *СК*, бр. 38, 6. XI 1919, стр. 2.

¹⁹ С. Н. Косановић, „Велика скупштина министра Св. Прибићевића у Плашком”, *СК*, бр. 43, 4. XI 1920, стр. 1; Поп Перо, „Скупштина демократске странке у Зрмањи”, *СК*, бр. 44, 11. XI 1920, стр. 4.

просветних, саобраћајних, економских проблема сељачког света заоста-лог и запуштеног дворског среза.²⁰ Неколико дана раније Милан Прибићевић путовао је и по Славонији, обишавши простор између Пакраца, Дарувара и Слатине. Предизборне скупове одржао је у Великим Бастајима, Ђуловцу, Пчелићу, Клиси, Криваји, Хуму, Воћину, Стржевици, Бучју и Бијелој. Сваком скупу присуствовали су и житељи околних места и то, према процени извештача, укупно преко 5.000 сељака из 80 села.²¹

У Уставотворној скупштини

Избори за Уставотворну скупштину одржани су 28. новембра 1920. године. У срезу Двор, који је припадао загребачкој жупанији, истакнуто је девет кандидатских листа. Од уписаних 5.909 бирача, на изборе су изашла 4.164 гласача или 70,48%, што је било знатно мање од удела Срба у укупном становништву тог среза (88,18%). На гласачким местима Двор, Јамница, Јаворањ I и II, Дивуша I и II, Зрињ, Рујевац, Гаге и Жировац Демократска странка добила је 3.603 гласова, Хрватска сељачка пучка 214, Хрватска странка права 156, Комунистичка 66, Хрватска заједница 53, Сељачки савез 46, Хрватска пучка 15, Радикална осам и Социјал-демократска четири гласа. Милан Прибићевић је изабран на демократској листи и тако је, заједно са још тројицом својих страначких колега који су задобили поверење гласача на подручју загребачке жупаније (уз једног кандидата с комунистичке листе и 12 кандидата с листе Хрватске сељачке пучке странке), ушао у парламент.²²

Када су избори за Конституанту окончани, за Милана Прибићевића није било никакве сумње: Демократска странка је доживела неуспех. По његовом мишљењу, то је последица вођења погрешне страначке политике, будући да је странка учинила врло мало за бираче од којих је зависила. Иако се налазила на власти, она није утицала на развој заосталих крајева попут дворског среза, није се довољно ангажовала око правилног спровођења аграрне реформе, а њени посланици нису довољно агитовали у народу; исто тако, није вршена пропаганда путем новинских гласила намењених сељачком свету, за посланике су кандидована „господа” уместо људи из народа, што важи и за носиоце листа.²³

²⁰ „Осам сељачких скупштина у срезу Двор”, *СК*, бр. 43, 4. XI 1920, стр. 1–2.

²¹ Гргић, студ. права, „Десет сељачких скупштина у Славонији”, *СК*, бр. 41, 21. X 1920, стр. 1–2; Иво Гргић, студ. права, „Десет наших сељачких скупштина у Славонији. (Други део извештаја)”, *СК*, бр. 42, 28. X 1920, стр. 2.

²² *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну Скупштину Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. год.*, Београд, 1921, III део (Хрватска Славонија).

²³ Милан Прибићевић, „Писма брату ратару. Шта кажу избори за Конституанту”, *СК*, бр. 48, 9. XII 1920, стр. 1.

Демократи нису губили ни тренутка у настојањима да исправе грешке и да припреме терен за постизање бољих резултата у перспективи. У томе се поново истицао пуковник Прибићевић: одмах после избора кренуо је међу бираче и у Двору је одржао, већ 5. децембра 1920, скупштину целог среза. Одласком у свој изборни срез и онда када то више није било део предизборне кампање, он је хтео да компензује пропусте других демократских посланика и да личним примером покаже да Демократску странку ипак чине људи који брину о својим присталицама. При томе, није се устручавао од критике оних кандидата који залазе међу народ само уочи избора, истичући да је „света дужност” посланика да одржава везу са својим гласачима, пред којима је одговоран и које често мора питати за мишљење. С тим у вези, обећао је да ће се консултовати с њима уколико Радић истакне захтев за оснивање хрватске републике.²⁴

Уставотворна скупштина заседала је од 12. децембра 1920. до 21. децембра 1922. Милан Прибићевић је био несумњиво један од најангажованијих парламентарних представника кад су у питању потребе крајишког села и сељаштва. Његова запажена активност у Уставотворној скупштини била је готово у потпуности окренута проблемима руралних средина. Своје интензивно посланичко деловање пуковник Прибићевић је најавио у два „писма брату ратару”, објављена у *Српском колу* убрзо после избора 1920. године, у којима је описао „очајно стање просвете” и „очајно стање све остале управе” у срезу Двор. У тим писмима он је дигао глас због недовољног броја основних, средњих, занатлијских и свих других школа које би биле неопходне, у просветном погледу потпуно занемареном, народу његовог изборног среза.²⁵ Био је огорчен непостојањем болница и здравствених радника, упражњеним парохијама, лошом саобраћајном инфраструктуром итд.²⁶ Срез Двор имао је само један пут, од Дивуше (Костајница) до Двора и Жировца, где се спајао с друмом који је ишао од Глине. Први део пута, од Дивуше до Двора, био је у солидном стању, али су проблеми настајали на деоници до Жировца. Наиме, на путу од Двора до Рујевца саобраћала је железница фабрике танина из Сиска, којом су превожена дрва за потребе те фабрике; железница је успостављена за време рата, али није укинута ни после ослобођења, све док незадовољни народ, „не добивши правду од државе”, самоиницијативно није уклонио шине с друма. Следећа деоница, од Рујевца до Жировца, такође је била заглављена, јер је пет мостова две године лежало у води, због чега је прелаз преко њих ноћу и у магли био ризичан, а када би вода

²⁴ „Милан Прибићевић – после избора у народу”, *СК*, бр. 49, 16. XII 1920, стр. 2–3.

²⁵ Милан Прибићевић, „Писма брату ратару. Један страхан пример у име многих других”, *СК*, бр. 47, 2. XII 1920, стр. 1.

²⁶ Милан Прибићевић, „Један страхан пример у име многих других”, *СК*, бр. 47, 9. XII 1920, стр. 2.

надошла, немогућ. Поред овог пута, који је ишао ивицом дворског среза, уз Уну, сви остали путеви били су обични сеоски друмови, блатњави и без мостова. Пут који је ишао из Краљевчана кроз Шамарицу за Тргове, такође је био неупотребљив, јер није имао мостове. Због свега тога је народни посланик дворског среза с огорчењем писао да то велико подручје личи на „најмрачније средиште Африке и Азије!” Ни поштански саобраћај није био много бољи, будући да су пошту имали, поред Двора, још само Жировец, Рујевачки Бешлинац и Зрињ, и то за писма, а „брзојавна станица” за цео срез била је у Двору, с тим што је Дивуша имала посебну станицу у Волињи. Најгоре је било у погледу телефонског саобраћаја, који нису имали срезови Двор, Костајница, Глина, Вргинмост као ни многи други крајишки срезови, иако је, на пример, од Двора до Босанског Новог, где је постојала телефонска линија, раздаљина била свега 1–2 км.²⁷

Широка је лепеза питања и проблема којима се Милан Прибићевић посветио као народни посланик. Пре свега, поднео је писмене представке Председништву владе, Повереништву за просвету и Дирекцији пошта у Загребу, затраживши да се исправе „неправде” које трпе срезови са српском већином на хрватском простору.²⁸ Захваљујући томе, интензивирано је запошљавање учитеља на подручју Баније. Само у дворском срезу скоро све школе које нису имале наставнике, интервенцијом Милана Прибићевића најзад су их добиле. Исто тако, почело је успостављање телефонске везе за Глину, Топуско и Вргинмост, а предвиђено је да први телефони прораде и у Двору. Затим, пуковник Прибићевић је предузимао кораке како би држава започела изградњу железнице од Босанског Новог до Рујевачког Бешлинца и даље за Глину и утицао је да, за почетак, буду поправљени мостови од села Рујевца ка селу Жировцу.²⁹ Држава, међутим, није увек излазила у сусрет његовим оправданим захтевима, не сврставајући их у приоритетне. Примера ради, грађење поменуте железничке пруге Босански Нови – Рујевачки Бешлинац – Глина, одложено је за период после успостављања неких других, ургентнијих железничких праваца.³⁰ На министра пољопривреде народни посланик Милан Прибићевић апеловао је да помогне Банији и Лици, посебно срезовима Војнић, Вргинмост и Глина, над којима се, због суше и неродице, надвила опасност од глади. Између осталог, пледирао је за слободан извоз стоке, јер је, услед забране извоза, цена стоке постала врло ниска, не дозвољавајући сељаку да је прода; како је услед суше нестало сточне хране, а продаја стоке

²⁷ „Сукоби због жељезнице”, *СК*, бр. 40, 14. X 1920, стр. 4; Милан Прибићевић, „Један страشان пример у име многих других”, *СК*, бр. 48, 9. XII 1920, стр. 2.

²⁸ „Тешко стање школства и остале управе на Крајини”, *СК*, бр. 3, 20. I 1921, стр. 3.

²⁹ „Наше заузимање за потребе народа”, *СК*, бр. 19, 12. V 1921, стр. 1.

³⁰ „Жељезница Бос. Нови – Глина”, *СК*, бр. 28, 14. VII 1921, стр. 5.

онемогућена, сељаштво ће се ускоро, упозоравао је Прибићевић, наћи у безизлазној ситуацији, и без стоке и без новца.³¹ У непосредним разговорима с органима власти у Загребу, Милан Прибићевић је оштро протествовао због запостављања српских срезова приликом расподеле хране за коју је држава одобравала кредит пасивним крајевима током гладних година: 8. јануара 1922. године Министарски савет одобрио је кредит од 10 милиона динара за исхрану Хрватске и Славоније,³² али су велике количине жита биле послате само у северне делове Загребачке жупаније док су срезови Костајница, Двор, Глина и Петриња остали без жита; исто је важило и за Модрушко-ријечку жупанију, где жито није стигло управо до Срба у Војнићу и Слуњу. Видевши у таквом поступању према гладном народу очигледну тенденциозност и неправду, пуковник је истицао да је жито обезбеђено захваљујући захтевима сељака из срезова са српском већином, да би, на крају, приликом његове расподеле, баш они били безобзирно прескочени, као да живе у изобиљу, а не у највећој немаштини!³³ Он је, такође, у скупштини износио жалбе житеља Баније у погледу недостатка дрва за огрев и грађевински материјал, због тога што им се она нису додељивала из државних шума и из шума велепоседника, иако је то било предвиђено наредбом Министарства шума и руда. Пуковник Прибићевић је водио бригу и о запошљавању својих бирача, захтевајући од министра шума и руда да предузме мере у правцу реактивирања белгијског друштва за експлоатацију рудника у Бешлинцу, које је током ратних година обуставило рад. Настојао је да утиче на смањење финансијских обавеза Крајишника, устајући против тзв. „псетарине” – пореза на псе, пошто за сељачки свет, који живи по брдима и шумама, пас није обичан кућни љубимац већ, као чувар дома и породице, има много значајнију функцију, плаћање дажбина на најбољег човековог пријатеља је потпуно неприхватљиво.³⁴ Затим, Милан Прибићевић је инсистирао на отварању болнице у Госпићу коју је друштво „American Women's Hospitals” поклонило Краљевини.³⁵ Један од начина да се помогне сиромашном сељаштву састојао се и у успостављању што живље комуникације између Крајишника и исељеника из ових крајева, који су годинама и деценијама интензивно емигрирали, нарочито у САД. Новац који су они слали из Америке често је представљао један од главних извора прихода њихових породи-

³¹ „Наш директор ради, да се укине забрана извоза стоке”, *СК*, бр. 28, 14. VII 1921.

³² *Стенографске белешке Народне скупштинне Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца (даље: СБНС): редован сазив за 1921./22. год., 1 књижа (од I. претходног до XXXVIII. редовног сасјанка)*, Београд, 1922, XXV. редовни састанак, 1. фебруара 1922. године, 286, излагање министра финансија др Косте Куманудија.

³³ „Наш директор у Загребу”, *СК*, бр. 5, 2. II 1922.

³⁴ „Питања нашег директора и одговори министара”, *СК*, бр. 23, 9. VI 1921, стр. 1.

³⁵ „Питања нашег директора у корист народа”, *СК*, бр. 41, 13. X 1921, стр. 2–3.

ца. Како је, међутим, тај новац достављан споро и нередовно, Милан Прибићевић је интервенисао код министра пошта и телеграфа тражећи уклањање узрока који доводе до застоја у исплати.³⁶ Исто тако, он је пледирао за што брже враћање оставштина преминулих или погинулих Југословена у Америци, заплених за време рата као својина држављана непријатељских држава, њиховим наследницима у Краљевини СХС.³⁷ У интересу Баније и Босне тражио је регулисање лошег железничког саобраћаја између Бања Луке и Загреба.³⁸

За пуковника Прибићевића ипак је најзначајније егзистенцијално питање крајишника било питање аграрне реформе и колонизације. Због тога је он, учествујући у расправи о социјално-економским одредбама Устава који је био у припреми, предлагао да се аграрно питање постави на прво место 3. уставног одељка (посвећеног аграру), уместо на последње. Поред тога, критиковао је уопштено формулисане тачке из овог одељка којима је било предвиђено да сваки земљорадник беземљаш добије одређен посед и да земља не може припадати никоме осим ономе ко је обрађује. Милан Прибићевић је био, у том погледу, много амбициознији. За њега није било довољно само то што ће земља ускоро прећи у власништво сељака, већ је размишљао о свестраној промени начина живљења сељаштва, у правцу превладавања културне заосталости и достизања цивилизацијског нивоа својственог градско-варошкој популацији.³⁹ У сваком случају, Прибићевић је бринуо посебно о добровољцима, настојећи да они, сходно својим заслугама за ослобођење и уједињење, добију предност при додели земље. Зато је у скупштини реаговао на сваки застој у њиховом насељавању по Војводини, Славонији или Јужној Србији. При томе је наступао као заштитник интереса не само Срба већ и Хрвата, тражећи од власти да и њих укључи у процес колонизације, да их не дискриминише.⁴⁰

Али идеје пуковника Прибићевића о селу повезаном добрим путевима с ближим и даљим окружењем, у коме има лекара и амбуланата, школа, библиотека и читаоница, у које је уведена електрична струја и у коме свако домаћинство има телефон, а које је он заступао како у скуп-

³⁶ „Два питања у корист сељака на министра Пошта и Телеграфа”, *СК*, бр. 31, 4. VIII 1921, стр. 3.

³⁷ „Питања нашег директора у корист народа”, *СК*, бр. 41, 13. X 1921, стр. 3.

³⁸ *СБНС: редован сазив за 1921–1922. год, II књижа (од XXXIX–LXII редовног сасијанка)*, Београд, 1922, XLVIII редовни састанак, 29. марта 1922, стр. 110–111.

³⁹ *Стенографске белешке Уставотворне скупштинне Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца, II књижа (од XXXVIII до LXVIII редовног сасијанка)*, Београд, 1921, XLII редовни састанак, 30. маја 1921, стр. 25–31.

⁴⁰ *СБНС: редован сазив за 1921–1922. год, V књижа (од CII–CXIX редовног сасијанка)*, Београд, 1922, CXI редовни састанак, 29. јула 1922, стр. 1092.

штини тако и пре уласка у парламент (преко *Српског кола* и у непосредном обраћању народу), појединци су осуђивали као чисту демагогију. Један од најгласнијих критичара М. Прибићевића био је Јован Бањанин. Он је пуковника сврставао међу политичаре ласкавце који, вешти на речи-ма, уљуљкују сељаштво лажном надом да је повећање животног стандарда могуће постићи без прегнућа и жртава, који му не говоре истину: да бољитак не треба очекивати преко ноћи, да не постоји чаробни штапић који би могао одједном све променити већ да треба засукати руке и тешким радом, упорно и стрпљиво, ићи путем развитка. То што је Милан Прибићевић (као и неки други политичари) био склон да сељаштву при-даје некакву изузетну улогу у држави и друштву, Бањанин је сматрао великом грешком, јер је, по његовом мишљењу, једини исход тог систематског индоктринисања руралног становништва – стварање јаза између се-ла и града. Насупрот томе, он је заступао гледиште да село не може без града, нити обрнуто, те да управо градови треба да буду жаришта све-општег друштвеног преображаја.⁴¹

Али Милан Прибићевић је регистровао и неке појаве до којих је долазило у урбаним срединама и које су отежавале ширење југословенске идеје коју је пропагирала Демократска странка: упозорио је министра просвете да се у трећем разреду основних школа у Загребу и даље користи читанка из 1917. године, у којој се величају Марија Терезија и Фрања Јосип.⁴²

⁴¹ *Стенографске белешке Привременог народног представничког Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца: од 101–137. сасјанка, V свеска*, Загреб, 1921, 130. редовни састанак, 1. октобра 1920, стр. 561–564. Проучавајући личност и делатност Милана Прибићевића, нисмо стекли утисак да је био демагог. Напротив. Сматрамо да је припадао ретким људима који су увек поступали у складу са својим убеђењима, никада не одступајући од њих и не желећи да тргују њима. Па тако и посвећена настојања пуковника Прибићевића да руралне средине поведе путем просперитета произлазе из његове искрене љубави према селу и сељаштву, о којој је он често говорио својим пријатељима и коју је потврдио сопственим начином живота.

⁴² АЈ, 66-1305-1548, Питање народног посланика Милана Прибићевића – министру просвете Светозару Прибићевићу, Београд, 23. V 1921. На захтев министра просвете, Повереништво за просвету и вере у Хрватској и Славонији одговорило је, у вези с упитом посланика Прибићевића, да је већ 9. новембра 1918. године наредило да се из свих већ одштампаних читанки исеку слике владара некадашње Аустроугарске монархије, као и сви текстови у којима се говори о тим владарима, да се на часовима не предаје градиво о Хабзбурговцима и о односима Хрватске и Славоније према аустроугарској царевини, да се, уз хрватску, предаје и историја Срба и Словенаца; окружницом од 16. августа 1920. Повереништво је препоручило да се, до објављивања нових читанки за трећи и четврти разред основне школе, користи *Смиље*, „часопис за младеж“, а окружницом од 27. септембра исте године поновљена је наредба од 9. новембра 1918. и за-прећено казним поступком свим учитељима који се не би придржавали те наредбе; 1920. године повереништво је објавило нове читанке за први и други разред основних школа, док су читанке за трећи и четврти разред већ биле у штампи и њихова примена била је предвиђена од школске 1921/22. године. (АЈ, 66-1305-1548, Повереништво за просвету и вере у Хрватској и Славонији – Министарству просвете, Загреб, 30. V 1921)

Остале активности током посланичког мандата

Милану Прибићевићу је било јасно да се на унапређивању економског и културног положаја заосталих и сиромашних српских аграрних заједница мора радити на неки специфичан начин. У том циљу, он је средином 1920. године позвао сељаштво на организовање тзв. сељачких већа, као представничких тела претплатника *Српског кола* из једног или више села. Већа су имала задатак да често сазивају пренумеранте, да на састанцима расправљају о потребама села и сељаштва, да извештавају *Српско коло* о приликама у својим срединама, да у локалним страначким одборима потенцирају интересе сељаштва, да утичу на састављање посланичких листа за парламентарне изборе, како би што више сељака ушло у Народну скупштину и сл.⁴³ Све те активности водиле би подизању политичке културе сељаштва, а молбе, жалбе, предлози и извештаји које би сељачка већа слала *Српском колу* омогућавали би редакцији, пре свега Милану Прибићевићу, да компетентно заступа интересе крајишког села.⁴⁴ Чланови већа нису морали бити само сељаци, већ и сеоска интелигенција – учитељи, свештеници, затим сеоски трговци итд. Ипак, препоручивано је да они не заузимају никакве функције (председника, потпредседника и сл.), већ да буду само обични чланови, будући да су сељачка већа основана с намером „да буду политичке школе за сељака, израз потреба и жеља сељачког сталежа”.⁴⁵ Оснивање сељачких већа је „пламеном букнуло”,⁴⁶ одвијајући се интензивно, широм крајишких простора. До краја 1920. године основано је 188 већа, највише у срезу Пакрац (23), затим у срезovima: Глина (22), Двор (17), Вргинмост (15), Војнић (15), Петриња (10), Костајница (9), Грубишно Поље (9), Дарувар (7), Новска (6), Слатина (5), Слуњ, Бјеловар и Лудбрег по четири, Брод, Огулин, Копривница, Вировитица и Госпић по три, Пожега, Кутина и Доњи Лапац по два, а Сисак, Гарешница, Илок, Ириг, Митровица, Рума, Стара Пазова, Шид, Вуковар, Земун и Оточац по једно веће. Загребачка жупанија имала је 74 већа, Пожешка 40, Модрушко-ријечка 22, Бјеловарско-крижевачка 19, Вировитичка осам, Сремска осам, Личко-крбавска шест и Вараждинска пет. У Далмацији је било основано само једно веће, а у Босни четири; једно сељачко веће основано је чак и у Америци.⁴⁷

⁴³ Уредници „С. к.” М. Прибићевић и Милан Грчић, „Браћо ратари, претплатници 'Срп. Кола’”, *СК*, бр. 24, 24. VI 1920, стр. 2.

⁴⁴ „Наша организација”, *СК*, бр. 30, 5. VIII 1920, стр. 2.

⁴⁵ *Исто*, бр. 31, 12. VIII 1920, стр. 1–2.

⁴⁶ М. Прибићевић, „Писма брату ратару. Шта кажу скупштине у Банији”, *СК*, бр. 35, 9. IX 1920, стр. 1.

⁴⁷ „Преглед већа по срезovima и жупанијама”, *СК*, бр. 50, 23. XII 1920, стр. 1.

Сељачка већа *Српског кола* основана су и с намером да се неутралише комунизам али и, исто тако, парира покрету хрватског сељаштва. Већа, међутим, нису представљала одговор државе на актуелне проблеме: она су била лични пројекат Милана Прибићевића. Но и поред тога, мобилизација крајишког сељаштва која је вршена преко сељачких већа, односно одбора састављених од неколицине сељака и осниваних по крајишким аграрним заједницама од средине 1920. па до средине 1923. године као, у почетку, надпартијска посредничка тела између народа и власти, одвијала се у корист Демократске странке. На иницијативу пуковника Прибићевића, на Конгресу Демократске странке, одржаном новембра 1921. године у Београду, усвојена је Резолуција о реорганизацији странке којом су сељачка већа добила статус месних одбора. Тамо где она нису могла бити оснивана предвиђено је да постојећи страначки одбори добију посебан правилник о раду, како би се њихово деловање саобразило с радом сељачких већа.⁴⁸ После Милановог повлачења на Косово, сељачка већа су прерасла у сеоске одборе Демократске странке и постала саставни део њене организационе мреже. Али и пре тог утапања већа у страначку структуру, српски сељак је преко њих вођен у истом, југословенском правцу који је прокламовала Демократска странка.⁴⁹

Средином 1921. године, 19. и 20. јуна, одржан је први и једини конгрес сељачких већа у Сиску, у присуству 420 представника 270 већа с територије Хрватске и Славоније и западне Босне. Конгрес је отворен политичким говором Милана Прибићевића, да би се потом прешло на проблеме који непосредно тиште сељаштво: говорило се о стању југословенске пољопривреде и аграрној реформи, о задругарству, просвети и здравству. Између осталих закључака, на Конгресу је донета и Резолуција за сељачку државу, којом је од владајућих структура захтевано да се државно законодавство гради узимајући у обзир чињеницу да сељаштво сачињава 80% становништва Југославије.⁵⁰

Главни одбор сељачких већа је интервенисао код надлежних органа власти по разним питањима која су била у интересу сељаштва. На заседању привредне секције Главног одбора, одржаном 19. августа 1921, одлучено је да се од министарског савета затражи забрана извоза кукуруза из подручја (Лика, Банија) којима због сушне године, односно малих

⁴⁸ „Говор Милана Прибићевића на Конгресу демократске странке у Београду о земљорадничком питању са резолуцијом о реорганизацији странке у корист сељаштва”, *СК*, бр. 47, 24. XII 1921, стр. 2.

⁴⁹ Чедомир Вишњић, „Сељачка вијећа 'Српског кола'”, *Просвјета, народни српски календар за престајну годину 1996*, Загреб, 1995, стр. 124–144; Др. Б. Глигоријевић, „Неки аспекти на односе између Демократске странке и Хрватске републиканске сељачке странке (1919–1925)”, *Историја XX века. Зборник радова XII*, Београд, 1972, стр. 361–362.

⁵⁰ „Конгрес Сељачких Већа у Сиску одржан 19. и 20. јуна 1921”, *СК*, бр. 25 и 26, VI 1921.

приноса кукуруза и других пољопривредних култура прети глад. Следећи захтев односио се на дозволу слободног извоза стоке јер ће, у противном, због недостатка сточне хране, цена стоке драстично пасти, што ће сељачка, принуђеног да купује храну за зиму, довести у ризичан положај. Привредна секција Главног одбора сељачких већа тражила је, такође, да се организује државна помоћ у облику јефтиног кредита у циљу набавке кукуруза за пасивне крајеве, те да се сељаштву помогне у погледу обезбеђивања здравог семена и расплодне стоке. Најзад, захтевала је да се реши питање набавке дрвета и питање „пашарине”, као и да се приступи уређењу путева.⁵¹

Организација сељачких већа наставила је да делује у истом правцу и у наредном периоду. На седници одбора Главног већа, одржаној 9. октобра 1921, донета је представка за владе у Београду, Загребу, Сарајеву и Сплиту, за председништво Народне скупштине и њене поједине одборе. Представком је затражена помоћ за крајеве пострадале од суше и нероднице, нарочито за Лику и Банију, указано је на потребу отварања сеоских основних школа, сузбијања заразних болести, отварања болница и запошљавања лекара, додељивања земље беземљашима, забране продавања земље велепоседника, увођења реда и дисциплине у рад државних чиновника, доношења закона о општинској самоуправи, помоћи државе у развоју задружног покрета и сузбијању лихварства, поправљања материјалног положаја свештенства и сл.⁵²

Сва та интензивна активност организације сељачких већа ипак није дуго потрајала. Пресељењем на Косово у пролеће 1923. године Милан Прибићевић је, на неко време, окончао своје јавно деловање, а већа су, како рекосмо, изгубила првобитну функцију: потпуно се ставивши у службу Демократске странке, претворила су се у њене локалне органе.

Године 1923. Милан Прибићевић је напустио Демократску странку у знак протеста што му брат Светозар није допустио да буде, на изборима одржаним у пролеће те године, носилац листе у Загребачкој жупанији, уместо др Еде Лукинића.⁵³ Поред тог, чисто формалног разлога постојали су и дубљи узроци повлачења пуковника Прибићевића. У гласилима Самосталне демократске странке касније се тврдило да је он напустио Демократску странку када је схватио како његов ангажман око оснивања

⁵¹ „Извештај са седнице привредне секције Главног одбора Сељ. Већа држане 19. августа 1921. у просторијама 'Српског Кола' у Загребу”, *СК*, бр. 34, 25. VIII 1921, стр. 6–7.

⁵² „Седница одбора Главног већа”, *СК*, бр. 42, 20. X 1921, стр. 1–2.

⁵³ А. Прибићевић, *н. г.*, стр. 77.

сељачких већа неће повећати његову моћ у странци.⁵⁴ Да ли је, у ствари, Светозару Прибићевићу сметало што Милан као да је почео, оснивањем већа, да преузима улогу вође Срба у Хрватској, на коју је полагао право он сам? Стрепећи од могућег потискивања у други план, можда није далеко од истине претпоставка како Светозар и није био одушевљен када је схватио да Миланова акција све више измиче контроли и претвара се у његов лични пројекат. За браћу, која су се наша у некој врсти супарништва – а обојица су били подједнако искључиви и непопустљиви – очигледно није било места на истој страни. Било како било, после паузе од неколико година, током којих се посветио земљорадњи, не учествујући у политичком животу Краљевине СХС, пуковник Прибићевић је пришао, почетком 1927 (заједно с Групом СКА на челу са др Драгољубом Јовановићем) Савезу земљорадника и одмах је кооптиран у његов главни извршни одбор.⁵⁵ Већ на почетку деловања у Земљорадничкој странци он је покушао да оживи своју некадашњу популарност међу Крајишницима како би их придобио за ствар своје нове политичке организације, па је путовао по Срему, Славонији, као и по Босни и Херцеговини.⁵⁶ На тај начин започео је нови период политичке активности Милана Прибићевића, о чему ћемо писати неком другом приликом.

Summary

Milan Pribicevic – Beginning of the Political Activity in the Kingdom of SHS/Yugoslavia (1918–1923)

Milan Pribicevic (Slavonski Brod, 1877 – Montreuil, 1937) was the Kingdom of SHS Constituent Assembly Court Canton Member of Parliament. He was elected as listed by the Democratic Party, after an intensive campaign in the course of which he had been promising to plead in favor of solving educational, traffic and economic problems of farmers. Being MP, he was presumably one of the most engaged public figures when necessities of Krajina's countryside and countrymen were at stake. During his term of office he was persistent to anticipate numerous problems weighted upon Serbian country population of the district. He raised issues of lack of schools, hospitals and medical personnel, clergymen and transport routes; he took care of his voters' sustenance in the course

⁵⁴ „Милан Прибићевић – земљорадник”, *Ријеч*, Загреб, бр. 45, 24. II 1927, стр. 2; „Пиждова сензација”, *СК*, бр. 8, 24. II 1927, стр. 5.

⁵⁵ Др Надежда Јовановић, *Земљорадничка левница у Србији 1927–1939. године*, Београд, 1994, стр. 29.

⁵⁶ *Исто*, стр. 33.

of poor crop years, of their employment and of a solution to the agrarian issues. Notwithstanding that he kept raising up against doing injustice to Croatian cantons with Serbian majority, he struggled against the anti-governmental Republican Movement headed by Stjepan Radic by both calling for harmony and unity of Serbs and Croats and emphasizing advantages of Yugoslav idea and Yugoslav community for either nation. He endeavored to stay in direct communication with voters by organizing gatherings as well as through the *Srpsko kolo* Magazine edited by his own as a mean of getting countrymen familiar with his positions and ideas. He extended his activities beyond the Parliament by establishing Countrymen Councils, as supra-party agencies acting as intermediary bodies between the people and authorities, acting on promotion of both economic and cultural development of underdeveloped and destitute agrarian communities in Serbia. Milan Pribicevic left his activity off in 1923 after he had moved to Kosovo and ad interim retired from politics.

TOKOVI I ISHOD MEĐURATNE KOLONIZACIJE MAKEDONIJE, KOSOVA I METOHIJE

Mr Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Na osnovu literature i neobjavljenih arhivskih izvora napravljen je pokušaj rekonstrukcije procesa kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije (tzv. „južnih krajeva“) između dva svetska rata. Skicirani su glavni problemi, kao i rezultati ovog kontroverznog poduhvata jugoslovenske kraljevine.

Gotovo svaki pokušaj etničke homogenizacije na balkanskim prostorima bio je uslovljen političkim okolnostima koje su se od početka velike istočne krize dramatično menjale. Neprekidne „metanastazičke“ migracije i naizmenično međusobno potiskivanje verski i nacionalno suprotstavljenih grupa unutar oslabljenog Otomanskog carstva doprineli su stvaranju demografskog haosa koji je Prvi svetski rat dodatno iskomplikovao. Međuratna kolonizacija jugoistočnih oblasti Kraljevine SHS/Jugoslavije je bila motivisana socijalnim, ekonomskim i nacionalnim pobudama pod veoma kompleksnim okolnostima, tako da se njeni tokovi teško mogu podudarati sa četiri opšteprihvaćene faze *društvene asimilacije*, kao završnog stadijuma naseljavanja.¹ Prema mišljenju sociologa Roberta Parka, prilagođavanje doseljenika bi trebalo da sledi nakon kompetitivne faze (u kojoj se etnosi „takmiče u resursima“) i bilo bi moguće tek kada bi u potpunosti profunkcionisao pravni sistem. Tom prilikom bi nestala i latentna opasnost od

¹ Robert E. Park, W. I. Thomas, „Participation and Social Assimilation“, in: Kimball Young (ed.) *Source Book For Social Psychology*, New York 1927, pp. 47–53; William D. Perdue, *Sociological Theory: Explanation, Paradigm, and Ideology*. Palo Alto, CA: Mayfield Publishing Company 1986, pp. 228–233. – 1) *Suparništvo* kao bazični društveni proces i univerzalna forma interakcije u svim biološkim porecima; 2) Konflikt kao svestan proces za osiguranje društvenog statusa; 3) *Prilagođavanje* kao privremeni prekid konflikta i podrška preovlađujućoj hijerarhiji; 4) *Asimilacija*, u kojoj različiti ljudi i grupe dele svoja iskustva i formiraju istinsku zajedničku kulturu.

antagonizma „neprijateljskog elementa”, premda je Park držao da je akomodacija krhka privremena faza koja lako može biti ugrožena i potkopana.² U balkanskom slučaju, ovaj „regularni” tok nije bio moguć iz više objektivnih razloga, pri čemu je i sama percepcija pojma „asimilacije” podrazumevala nasilan proces i manipulisanje verskim i nacionalnim identitetima (npr. islamizacija slovenskog stanovništva, makedonsko pitanje itd.).

Naime, srpska vlada je još posle balkanskih ratova počela da sprovodi kolonizaciju zemljišta koje su napustili muslimani, ali se do početka Prvog svet-skog rata relativno mali broj kolonista naselio zbog nepripremljenih uslova, nedostatka vremena, otpora mesnog stanovništva i straha potencijalnih doseljenika. Haotična situacija je nastala tokom rata kada su dotadašnji rezultati kolonizacije poništeni, a procesi iseljavanja, uzurpacije i prodaje nastavljeni, reflektujući se na slabljenje muslimanske elite. U brdovita albanska naselja kolonizovani su najpre Crnogorci, jer se smatralo da su bili mentalno i kulturno najbližiji Albancima. Osim toga, oni su se bez mnogo straha useljavali u konfiskovane kuće kačaka³ „ne brinući mnogo ni o mogućoj osveti, niti o tapijama”.⁴ Prema rečima načelnika Ministarstva agrarne reforme iz septembra 1919, postojala je namera da se tzv. dobrovoljci (a naročito Crnogorci) naseljavaju uz važne strateške punktove, prvenstveno u Metohiji, Drenici, dojranskom i maleškom srezu „da se na taj način spreči dalje upadanje Arnauta” iz Albanije.⁵ Posebna kategorija subjekata bili su dobrovoljci kojima je još srpska vlada na Krfu 1917. obećala dovoljnu količinu obradive zemlje u znak priznanja za stupanje u redove njene vojske. Međutim, kako se rat primicao kraju, broj „dobrovoljaca” snabdevenih sumnjivim dokazima o učešću u ratu se namnožio.⁶

Pod utiskom činjenice da je narušavanje etničke strukture Kosova i Metohije u korist albanskog stanovništva (tj. iseljavanja Srba „uz blagonaklonost turskih vlasti”) trajalo od kraja 17. veka do 1912. godine,⁷ neki autori su u međuratnoj kolonizaciji videli pokušaj ispravljanja istorijske nepravde.⁸ Namera je

² Lewis Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1977, pp. 359–362.

³ Turska reč *kaçak* označavala je begunca, a u decenijama pred propast Otomanskog carstva izraz je korišćen za odmetnike od vlasti i razbojнике. Iako je priroda „albanskog odmetništva” u periodu 1908–1915. značajno politizovana, prvobitni smisao termina ostao je isti i u Kraljevini SHS, naročito u doba bujanja oružanog kačaćkog pokreta (1918–1924).

⁴ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, str. 325–327, 340.

⁵ *Jugoslovenska država i Albanci*, prir. Lj. Dimić, Đ. Borožan, knj. 1, Beograd 1998, dok. 364, str. 323.

⁶ Александар Апостолов, *Колонизацијаџа на Македонија во Стара Југославија*, Скопје, 1966, стр. 66; Костадин Палешутски, *Македонскиот вџирос в буржоазна Југославија 1918–1941*, Софија 1983, стр. 23.

⁷ Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London, 1998, pp. 114, 172, cit. prema Z. Janjetović, *n. d.*, str. 25.

⁸ Nikola Gačeša, „Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918–1948)”, *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka*, Beograd, 1990, str. 112.

bila da se nasele „nacionalno zaslužni i provereni elementi”, tj. ratni dobrovoljci, četnici, žandarmi, graničari, optanti, izbeglice i partijski aktivisti, mada je među njima bilo i penzionisanih službenika, propalih trgovaca, pa i avanturista i pustolova.⁹ Jedan Slovenac iz Gorice je, hvaleći se svojim jugoslovenstvom, izrazio želju da se posveti zemljoradnji, pa je zatražio od Dvorske kancelarije zemljište u Povardarju i kredit za nabavku poljoprivrednih sprava. Međutim, u nastavku pisma on iznosi i „rezervni zahtev” – da mu se izda „dozvola za put oko sveta” od koje bi, kako kaže, cela država imala koristi.¹⁰

Februara 1919. donete su Prethodne odredbe za izvođenje agrarne reforme, a maja 1922. Zakon o kolonizaciji kojim je preciziran kriterij za definisanje kategorije „velikog poseda”. Otudjenje velikog poseda sprovodio je sreski poglavar po odluci velikog župana, posle čega bi država određivala otkupnu cenu „viška” zemljišta koje bi bilo oduzeto za potrebe agrarne reforme.¹¹ Opštine, gradovi i kolonisti su mogli zatražiti eksproprijaciju određenih parcela ukoliko su imali razrađene planove zidanja stambenih objekata, a po dobijanju saglasnosti postajali su vlasnici zemljišta.¹² Uredba o naseljavanju južnih krajeva je 1931. pretvorena u zakon, dok je izmenama i dopunama iz juna 1933. trebalo staviti tačku na postojeći kaos. Da bi podstakla naseljavanje, država je iz budžeta obezbedila besplatan prevoz i građevinski materijal: samo 1921. izdvojeno je šest miliona dinara, a tokom naredne budžetske godine skoro 24 miliona!¹³

Kolonisti su po naseljavanju oslobođani državnih poreza – okružnih, sreskih i opštinskih prireza na tri, a od 1928. na pet godina. Proces je sprovodilo Ministarstvo za agrarnu reformu preko Vrhovnog agrarnog povereništva u Skoplju i njegovih područnih povereništava, kao i Savez agrarnih zadruga. Uglavnom je deljena neobrađena državna zemlja, napuštene parcele iseljenika i zemlja oduzeta od odmetnika-kačaka. Od predviđene površine za naseljavanje do 1928. izdeljena je svega polovina, a skoro četvrtinu zemlje činila su „bezvlasnička imanja” koja su muslimani trajno napustili. Samo na teritoriji Agrarnog povereništva u Peći je 1919–1939. bilo 9.674 ha trajno napuštenog (kačačkog) zemljišta.¹⁴ Pri određivanju subjekata agrarne reforme glavnu reč je vodio sre-

⁹ Adam Pribičević, *Od gospodina do seljaka*, prir. Č. Višnjić, Zagreb, 1996, str. 131–133.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 74-51-72, Pismo Jerneja Šinigoja Dvoru od 13. 5. 1929.

¹¹ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, Sarajevo, 1958, str. 387; Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, Skoplje, 1933, str. 86.

¹² *Naredba o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme*, Beograd, 1925, str. 3–7. – Opštine i kolonisti nisu smeli otuđiti dobijeno zemljište bez odobrenja Ministarstva za agrarnu reformu.

¹³ Иван Катарциев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)”, *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000, стр. 163–165.

¹⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd, 2002, str. 125, 225. – Do 1935. od definitivno ograđenog zemljišta 43,8% je pre deobe pripadalo državi, 26,8% opštinama, 22,7% je bilo „trajno napušteno zemljište”, 6,5% su činile privatne parcele, a 0,2% posedi crkava i manastira.

ski poglavar koji je putem periodičnih revizija proveravao ponašanje naseljenika, među kojima, bar deklarativno, nije smelo biti državnih činovnika, sveštenika i gostioničara. Suprotno propisima, zemlju su dobijali oficiri, „zaslužni građani“, učitelji i činovnici, pa je tako tokom 1926. zemlja masovno deljena dobrovoljcima sa Skopske Crne Gore i komitama, a pozamašne parcele su dobijali i sami sreski načelnici i tako postajali „novi begovi“. Prema nekim statistikama mesno stanovništvo je do 1925. godine dobilo jedva petinu od ukupno razdeljene zemlje.¹⁵

Zanimljivo je da su o kolonizaciji najiscrpnija svedočanstva ostavili ljudi koji su bili rukovodeći deo njenog mehanizma. Sreten Vukosavljević je službovao u Makedoniji kao poverenik i podsekretar za agrarnu reformu, ističući se pri podizanju dve velike naseobine: Vitimirice kraj Peći i Karadordevca na Vardaru. Drugi je bio Đorđo Krstić, bivši sudija sarajevskog apelacionog suda, a docnije pomoćnik vrhovnog agrarnog poverenika u Skoplju.¹⁶ Vukosavljević je smatrao da je pritisak seljačkih masa na državu posle 1918. bio tako snažan da im je vlast izašla u susret bojeći se socijalne revolucije.¹⁷ Istina, regent Aleksandar je januara 1919. izdao proglas kojim je obećao obradive površine „za slobodne seljake u slobodnoj državi“, istovremeno ih pozivajući da se strpe dok vlada ne reši agrarni problem, a veleposednicima obećavajući naknadu za zemlju koja će im biti oduzeta.¹⁸ Međutim, kolonisti su u početku masovno dobijali zemlju koja je oduzimana od vlasnika sa regularnim papirima, pa je 1922. Srbima iz Vojvodine predloženo da sami odaberu mesto za naseljavanje. I sam Vukosavljević je kao visoki predstavnik agrarnih vlasti 1918. savetovao makedonske seljake da prisvoje zemlju svojih aga i begova „i tako stave državnu vlast pred svršen čin“.¹⁹ Slične stvari dešavale su se i u strumičkoj oblasti, a mnogim ljudima zemlja je oduzimana zbog „nepravilne kupovine“ od Turaka.²⁰ Potencirajući fenomen mržnje, R. Škrijelj piše da je široka i brza akcija srpske kolonizacije Povardarja sprovedena na štetu seoskog stanovništva koje je „iz dna duše mrzelo srpskog kolonistu“.²¹ Iako su naseljenici unapredili tehniku rada, seoski Albanci i va-

¹⁵ *Naredba o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme*, Beograd, 1925, str. 7–10; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, LXXV red. sast. 22. 3. 1926, str. 362–363; LXXVII red. sast. 24. 3. 1926, str. 436–437; K. Palešutski, *n. d.*, str. 25. – Prilepski načelnik D. Stevanović je dobio 10 ha zemlje na kojoj mu je radilo 16 prilepskih porodica.

¹⁶ Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo, 1928, str. 2–3.

¹⁷ Jovan F. Trifunski, *Međuratna kolonizacija Srba u Makedoniji*, Beograd, 1991, str. 11, 21.

¹⁸ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 327.

¹⁹ Ванчо Бурзевски, „Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни“, *Гласник ИНИ*, бр. 2–3, Скопје, 1982, стр. 92.

²⁰ AJ, 74-51-72, listovi 193, 194; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, LXIX red. sast. 23. 5. 1922, 90; V red. sast. 28. 10. 1926, 62.

²¹ Redžep Škrijelj, „Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)“, *Almanah. Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 27–28, Podgorica, 2004, str. 208; Стојан Киселиновски, *Етнички промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000, стр. 52.

roški Turci su na kolonizaciju gledali kao na „nacionalno ugrožavanje”. I lokalne vlasti su popreko gledale na doseljenike sklone oponiranju kako „kvare dobri domaći narod”. Izuzetak su predstavljali oficiri koji su im pomagali iako im to nije bila profesionalna obaveza.²²

*

Zakonom o banskoj upravi ukinuti su svi uredi i direkcije dotadašnje agrarne uprave, a svi poslovi preneti su u nadležnost Vrhovnog agrarnog poverništva u Skoplju koje je 1929. godine zateklo 111.000 nesvršenih predmeta! Uprkos velikom poslu oko sređivanja zapuštene birokratije, osnovana je Terensko-tehnička sekcija za kolonizaciju koja je radila projekte navodnjavanja i izgradnje iseljeničkih kuća.²³ Međutim, nestalnost kolonističkih poseda i podela zemljišta po političkom ključu doveli su do opšteg osećaja neizvesnosti kod naseljenika na „njihovim” neubaštinjenim posedima.²⁴ Ni činjenica da je posao oko ubaštinjenja na području Apelacionog suda u Skoplju bio oslobođen svih taksi, nije im bila od veće koristi.²⁵ Kod vrhovnog agrarnog poverenika bilo je 1930. oko 40.000 nerealizovanih rešenja za dodelu zemlje koja datiraju iz 1920. godine i veliki broj molbi za dodelu zemlje. Da bi se kako-tako zadovoljila pravda rešeno je da se zemlja deli hronološki, tj. po redosledu podnošenja zahteva.²⁶ Ipak, u praksi su kvalitetne parcele deljene brže onome ko bi platio, a za novac je zemljište izuzimano iz kompleksa i vraćano starim vlasnicima i selima.²⁷

Savez agrarnih zadruga Južne Srbije je po mnogo čemu bio kontroverzna ustanova. Njen višegodišnji upravnik Vasa Šaletić je 1936. predlagao iseljavanje Albanaca u režiji Saveza, koji bi istovremeno bio zadužen za otkup njihovih imanja i transfer u Tursku.²⁸ Pored toga što je politički zloupotrebljavan, Savez je ubrzo postao i paradigma korupcije. Samo u periodu 1920–1926. Ministarstvo agrarne reforme je u Savez uložilo 64 miliona dinara, uprkos lošoj kadrovskoj organizaciji, promašenim investicijama, manipulacijama pri nabavci građe i poljoprivrednih sprava.²⁹ Tokom 1930. godine Savez se sastojao od 134 agrarne zajednice i 18 slobodnih zadruga, sa preko 12.000 članova, kojima su

²² A. Pribićević, *n. d.*, str. 113–115.

²³ *Službeni list Vardarske banovine*, br. 33, 15. 11. 1930, str. 3.

²⁴ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 338.

²⁵ *Službeni list Vardarske banovine*, br. 48, 28. 2. 1931, str. 2.

²⁶ AJ, 74-51-72, l. 377, naredba vrhovnog agrarnog poverenika br. 103 od 22. 9. 1930.

²⁷ A. Pribićević, *n. d.*, str. 138. – Na Kosovu je čitav niz posrednika učestvovao i zarađivao na ovakvom poslu.

²⁸ AJ, 37-22-175, listovi 362–365.

²⁹ Đ. Krstić, *n. d.*, str. 74; – Do 1930. država je preko Saveza izdala naseljenicima 11 miliona dinara gotovine za zidanje kuća, kupovinu semena i alata (*Službeni list Vardarske banovine*, br. 33, 15. 11. 1930, str. 3).

pored kolonista počeli pristupati i meštani. Savez je (bar deklarativno) radio na smeštaju naseljenika, podizanju njihovih kuća, kreditiranju, nabavci poljskih alata, semena i veštačkog đubreta, organizovanju zajedničke prodaje proizvoda i sl. Međutim, kako naseljenici još uvek nisu postali pravni sopstvenici zemlje, oni nisu mogli ni da se zadužuju kod Agrarne banke, pa su išli zelenašima. Oslobođanje od raznih dažbina, omogućavanje kreditiranja i obustava oduzimanja zemlje bili su neki od državnih koraka koji su bili sračunati na povećanje naseljeničkih kompetencija.³⁰ Prema pisanju bugarskog lista Makedonija jedino su kolonisti mogli biti članovi Saveza agrarnih zadruga i po tom osnovu su oslobođani dažbina i dobijali najplodniju zemlju. Savez je, protivno svojim temeljnim principima, pomagao i gradske naseljenike, pa je tako skopskim kolonistima dodeljeno skoro 40 miliona dinara.³¹

Na kongresu agrarnih zajednica Vardarske, Moravske i Zetske banovine, održanom 30. marta 1930. u Kosovskoj Mitrovici saopšteno je da je u Južnoj Srbiji postojalo 180 agrarnih zajednica. Izražena je zahvalnost ministru poljoprivrede na moralnoj i materijalnoj pomoći, ali i zaključeno da je dotadašnji način deljenja zemlje bio neadekvatan za „solidan ekonomski razvitak jedne porodice”. Ministar je umoljen da ubrza pravo na ubaštinjenje kod onih koji su stekli zakonski rok, pošto bez prava svojine nije bilo ni mogućnosti kreditiranja naseljeničkih porodica. Šest godina kasnije održan je kumanovski kongres Saveza agrarnih zadruga koji je rezolucijom pozdravio vest da su vlada i parlament doneli odluku o otpisu naseljeničkih dugova. Ipak, čini se da vitalni problemi iz prethodnog perioda nisu bili rešeni, što se vidi iz spiska njihovih zahteva. Zanimljivo je da je uoči kongresa Saveza u Skoplju marta 1935. ministar poljoprivrede preporučio dvorskoj kancelariji da ne šalje svog izaslanika, jer je na njemu vladina komisija trebalo da izvrši „pregled celokupnog Savezovog rada i poslovanja”!³² Posle izvršenog otpisa dugova od 1. jula 1938. utvrđeno je da Savez agrarnih zadruga duguje Ministarstvu poljoprivrede skoro osam miliona dinara.³³

Pitanje isplate bivših vlasnika predstavljalo je direktan teret za državni budžet, što se naročito ispoljavalo u godinama svetske ekonomske krize. Agrarni

³⁰ AJ, 74-51-72, l. 306.

³¹ AJ, 38-505-657, *Makedonija*, Sofija, 22. 9. 1933. – Za predsednika Saveza agrarnih zadruga Vasu Šaletića se kaže da je, iako neobrazovani bivši pisar kožarskog zavoda, posedovao kuću u Skoplju, vilu u selu Saraj i četiri miliona dinara gotovine!

³² AJ, 74-51-72, l. 306, 307, 668, 719, 720, Rezolucija Kongresa Saveza agrarnih zadruga u Skoplju od 30. 3. 1936. – Savez je tražio da se porodicama dodeli još zemlje, uprosti i ubrza postupak ubaštinjenja, izvrši revizija rešenja kojima je zemlja oduzimana ili reducirana, da se donese uredba o razduženju zemljoradnika prema svim poveriocima, da se otvore škole, besplatno razdele sadnice, podižu higijenski bunari, da dobiju povlastice pri korišćenju državnih šuma, da se besplatno dele lekovi itd.

³³ AJ, 67-28-258, k. br. 3789, Savez agrarnih zadruga Ministarstvu poljoprivrede 11. 10. 1939. – Iako je rok za otplatu produžen za još godinu dana, Savez je prikupio svega 317.200 dinara, uglavnom u vrednosnim papirima.

sudovi su utvrđivali naknadu za oduzeta zemljišta, ali i rentu koja je pripadala bivšem gospodarstvu.³⁴ U predlog budžeta Ministarstva finansija za 1932/33. godinu naknadno je uneta suma od 1,3 miliona dinara za otkup imanja, dok su u budžetu Ministarstva poljoprivrede za 1934/35. godinu izdvojena dva miliona za isplatu zajmova za otkup zemljišta i beskamratnih kredita naseljenicima. Pošto je suma bila simbolično mala, ministar poljoprivrede je predložio otvaranje kredita kod Državne hipotekarne banke u iznosu 12–15 miliona dinara, dok je za otplatu anuiteta trebalo da posluže pomenuta dva miliona iz postojećeg budžeta ovog resora.³⁵ I zaista, na sednici od 23. maja 1934. Ministarski savet je odobrio zaključenje zajma od 15 miliona dinara kod Državne hipotekarne banke za kupovinu privatnog zemljišta u Južnoj Srbiji radi naseljavanja „našeg zdravog nacionalnog elementa”.³⁶ Novembra 1938. Odeljenje državnog računovodstva je trebalo da isplati pet miliona dinara Državnoj hipotekarnoj banci „za isplatu naknade bivšim vlasnicima čivčijskih imanja u ranijim pokrajinama Južne Srbije i Crne Gore”.³⁷ Na osnovu Finansijskog zakona za 1939/40. Ministarski savet je doneo uredbu kojom je ministar poljoprivrede bio ovlašćen da po vlastitom nahođenju raspolaže svotom od 1,5 miliona dinara za otkup zemlje i nekretnina onih lica koja su nakon jugoslovensko-italijanskog sporazuma (mart 1939) zatražila italijansko državljanstvo.³⁸ Kada se radilo o tzv. spornom zemljištu i objektima, Vrhovno povereništvo agrarne reforme u Skoplju je krajem 1937. napravilo presek stanja, prema kome je u 24 varoši i grada Vardarske banovine od ukupno 1.884 objekata bilo 1.148 „nespornih” i 736 „spornih”. Međutim, kada se vrednost pomenutih nekretnina izrazi u dinarima, dobija se dosta drugačija slika: ukupna vrednost spornih objekata je iznosila 3,9 miliona dinara, naspram 2,5 miliona, na koliko je procenjena vrednost nespornih objekata.³⁹

*

Pritisnuti tegobama naseljeničkog života, „pokrajinskim predrasudama i uskogрудоšću samog državnog aparata”, mnogi kolonisti su dobijenu zemlju nelegalno prodavali i vraćali se u rodni kraj, ili su je najčešće iznajmljivali muslimanskim veleposednicima, a oni se selili u obližnje varoši.⁴⁰ Jednom nase-

³⁴ AJ, 67-28-258, br. 2723, 22. 7. 1939.

³⁵ AJ, 70-428-701, 31. 12. 1931; 67-28-259. – U predlogu Ministarstva poljoprivrede se navodi da bi trebalo iskoristiti pojačano iseljavanje muslimana i otkupiti imanja po nižim cenama.

³⁶ AJ, 67-28-256, jul 1934. – Preporučeno je da se izbegava kupovina zemlje blizu većih varoši jer je bila neuporedivo skuplja.

³⁷ AJ, 70-428-701.

³⁸ AJ, 67-28-262.

³⁹ AJ, 96-21-70, K. Pov. br. 161/37, 29. 11. 1937. – Najviše spornih objekata bilo je u Bitolju i Strumici, premda su u Debru i Radovištu skoro svi objekti proglašeni spornim.

⁴⁰ A. Pribičević, *n. d.*, str. 107. – Time je „poništan jedan od glavnih ciljeva agrarne reforme i kolonizacije” (Z. Janjetović, *n. d.*, str. 339).

ljeniku u Ilovici agrarne vlasti su 1933. oduzele vinograde i podelile ih osnovnoj školi i privatnom licu. Prema rečima oštećenog, nepravda mu je još teže pala kada je video da novi vlasnik vinograd izdaje drugome pod kiriju.⁴¹ Trgovina dodeljenom državnom zemljom počela je još sredinom 20-ih godina, zbog čega je 1927. izvršena prva ozbiljnija revizija.⁴² Vrhovni agrarni poverenik u Skoplju je septembra 1930. doneo prilično oštru naredbu pošto je uočeno da su kolonisti masovno sklapali sa kupcima „ugovore o ustupanju” u kojima je suma za otkup dugova prema agrarnoj zajednici premašivala stvarni dug, tj. u nju je uračunavana gotovina ravna tržišnoj vrednosti nekretnine! Naredbom je izričito naglašeno da „trgovina sa državnom zemljom ne može se i ne sme dozvoljavati” i shodno tome je svakom kolonisti koji bi na ovakav način napustio i „ustupio” državnu svojinu zaprečeno krivičnim gonjenjem. Istovremeno, rešenje o dodeli zemlje bilo bi mu poništeno, a zemlja stavljena na raspolaganje agrarnim vlastima za dalju deobu.⁴³ Tokom inspekcijских putovanja naročita pažnja je obraćana na selo Brvenicu u donjopološkom srezu, pošto su neki od meštana tvrdili da se veliki broj „tetovskih četnika” tamo naselio samo da bi trgovao dodeljenim zemljištem! Zastupnik vrhovnog agrarnog poverenika pukovnik Ivan Branovački (poznatiji kao starešina sokolske organizacije) je skrenuo pažnju naseljenicima da se njihove međusobne pogodbe neće važiti bez rešenja vrhovnog poverenika. Pošto apeli nisu urodili plodom, on je ponovo obišao selo avgusta 1930. godine i kaznio dvojicu kupaca, naglašavajući u svom izveštaju da se takva trgovina mora nemilosrdno saseći u korenu.⁴⁴ Ovakvi trgovci zemljištem su svakako mogli imati uzor i u samom vrhu države.⁴⁵

U decentralizovanim i anarhičnim agrarnim nadležstvima korupcija i političko mešetarenje su bili izgledniji. Sprega činovnika i nekih narodnih poslanika u plašenju kolonista raseljavanjem imala je često političku pozadinu. Sa druge strane, kolonisti su bili zgodni kao sredstvo za plašenje domorodaca na čije se glasove takođe računalo.⁴⁶ Da „anacionalni elemenat nalazi neopravdanu zaštitu kod narodnih poslanika” primetio je i vrhovni poverenik za agrarnu reformu pukovnik Velja Dimitrijević. On je jula 1932. skrenuo pažnju ministru poljoprivrede na ponašanje narodnog poslanika Veljkovića koji je u selu Kučkovu

⁴¹ Državen arhiv na Republika Makedonija (dalje: DARM), fond Vrhovno poverenstvo za agrarnu reformu (121), kut. 1, arh. jed. 88, list 178.

⁴² Đ. Krstić, *n. d.*, str. 21–24.

⁴³ AJ, 74-51-72, l. 377, naredba vrhovnog agrarnog poverenika br. 103 od 22. 9. 1930.

⁴⁴ AJ, 74-51-72, l. 373, 378. – U ugovorima ovih kupaca je utvrđeno da je pored standardnog „otkupa duga” prema Savezu agrarnih zadruga isplaćena i suma od 40.000 dinara. Branovački im je predložio da tuže one koji su im prodali državno zemljište.

⁴⁵ Postoje indicije da su posedi vodećih državnih funkcionera, npr. Nikole Pašića i Milana Stojadinovića, kupovani jeftino, a potom preprodavani mesnom stanovništvu po basnoslovnim cenama (A. Апостолов, *н. г.*, стр. 51–52).

⁴⁶ Đ. Krstić, *n. d.*, str. 52.

podsticao albanske starosedeoce na otpor agrarnim vlastima. Da ironija bude veća, to je radio zajedno sa inspektorom Ministarstva poljoprivrede čija je komisija trebalo da ispita nepravilnosti agrarnih organa pri deobi zemlje u bardovačkoj i mirkovačkoj opštini. Inspektor je rad komisije u potpunosti prepustio Veljkoviću, zbijajući usput neslane šale sa geometrima, vredajući koloniste, predsednika opštine i čelnike Agrarnog povereništva. Naime, odlukom Državnog saveta starosedeoce je bila oduzeta zemlja i oni su uz asistenciju žandarmerije morali da je napuste. Komisija je demonstrativno radila u jednoj privatnoj kući gde je lično primala agrarne interesente, a da bi i simbolično iskazala svoj stav prema kolonizaciji, premerila je vrbak Vase Šaletića i podelila ga meštanima! To je bio povod da se u selo zaputi pukovnik Branovački i poruči da na „destruktivni rad“ inspektora Stojanovića i poslanika Veljkovića ne treba obraćati pažnju.⁴⁷ I starosedeoce iz Dabilja su nerado gledali kako se u susedno Dragomirovo naseljavaju „nemoralni i neradni Dalmatinci“, jer je selima bružalo kako je nekoliko kolonista silovalo stariju ženu koja je potom umrla. Kao „branilac“ dabiljskih starosedelaca pojavio se dr Fidančević agitujući protiv doseljavanja kolonista i braneći „narušene čifčijske interese meštana“.⁴⁸

Kolonizacija u ohridskom i bitoljskom kraju trpela je neuspeh usled delovanja komita i izraženog animoziteta domorodaca prema naseljenicima. U jednom trenutku je čak i sama ohridska opština pokušala da iseli poslednjih 12 kolonista!⁴⁹ Pošto se tokom 1932. više ohridskih meštana žalilo da je zemlja nepravedno deljena, Agrarno povereništvo u Bitolju je napravilo nove spiskove i ponovo organizovalo podelu zemlje za 298 porodica siromašnih domorodaca.⁵⁰ Aprila 1936. agrarno povereništvo u Strumici bilo je pretrpano zahtevima grupa građana da se isele u Bugarsku, pri čemu su navodeni istovetni razlozi („da se otarasimo zemljoradnje“). U izveštaju strumičkog agrarnog poverenika se naglašava da je pisac svih tih zahteva bio advokat Gligor Dimitrijević koji je skupljao potpise lica „s konca i konopca da bi što pompeznije izgledalo“. Gotovo svi podnosioci zahteva su naveli da imaju rodbinu u Sofiji, te da im je život u Vardarskoj banovini dodatno otežan favorizovanjem kolonista „iz starih granica“, dobijanjem zemlje slabog boniteta, kao i niskim cenama žita, duvana i opijuma.⁵¹

⁴⁷ AJ, 74-91-134, l. 898-900, vrhovni poverenik agrarne reforme ministru poljoprivrede 25. 7. 1932. – Veljković je ponavljao da je zemlja bila ometa od sirotinje kako bi se razdelila pukovnicima, što je albanske starosedeoce u Bardovcu ohrabrilo, pa su počeli da prikupljaju letinu sa oduzete zemlje. Kada se jedan naseljenik požalio inspektoru kako mu Arnauti odnose sav usev sa dodeljene zemlje, ovaj ga je pitao: „Ko je tebe zvao da dođeš ovamo, idi odakle si došao“.

⁴⁸ DARM, 121-1-99, l. 221, 234, 239.

⁴⁹ Đ. Krstić, *n. d.*, str. 35–36.

⁵⁰ AJ, 74-51-75, l. 580, 22. 8. 1932. – Radi regularnosti postupka raspodeli je prisustvovao zamenik vrhovnog agrarnog poverenika koji je pozvao interesente da se sakupe dan ranije i izvlače kocku.

⁵¹ DARM, 121-1-99, l. 195; 121-1-97, l. 205; 121-1-98, l. 29-210; 121-1-99, l. 219.

Bugarski listovi su kolonizaciju Vardarske Makedonije predstavljali veoma agresivnim tekstovima, opisujući je kao „varvarstvo” sračunato na efikasno „posrbljavanje”. Najžešću kampanju vodila je Sofijska *Makedonija* koja je pisala o tome kako je država potrošila preko 200 miliona dinara naseljavajući četnike i Crnogorce u Makedoniju, što su navodno potvrdili Đordo Krstić i Čeda Jančević, tadašnji sekretar Vardarske banovine.⁵² U agrarnom povereništvu se smatralo da su razni agenti, najčešće prerušeni u „torbare”, sistematski sejali mržnju između starosedelaca i kolonista „koji nisu svi cvečke, ali većim delom su pošteni i ispravni zemljoradnici”. Time su pojačavali ružnu sliku o povlašćenim kolonistima koji žive „na teret znoja domorodaca”.⁵³ Sa druge strane, na moral kolonista je svakako presudno uticao splet nepovoljnih okolnosti u kojima su se našli: „Neutešni izgled prazne pustolovine, osećaj osamljenosti među tuđim svetom, nesavladiva čežnja za starom sredinom (...), teško snalaženje u sredini nepoznatih društvenih običaja i pravnih uređaba – slabe u početku naseljenikovo samopouzdanje, nagrízaju njegov moral...”⁵⁴

*

Ideja da se pripadnici nacionalnih manjina presele sa severa na jug zemlje i time brojčano oslabi manjinsko stanovništvo na severu, a njihovim „raspršivanjem” po jugu unapredi radna tehnika i edukuje domorodačko stanovništvo – ostala je u domenu propalog eksperimenta.⁵⁵ Adam Pribičević je smatrao da je u ono vreme bila potrebna veća hrabrost zaputiti se na Kosovo, u Drenicu i Metohiju nego u Ameriku. Prema njegovim rečima, iako su se u južne krajeve doseljavali i Vojvođani i Slovenci, „samo je gorštak progutao ledinu i ostao živ”.⁵⁶ Negativno iskustvo sa crnogorskim kolonistima koji su prodavali mašine i klali stoku dobijenu od agrarnih vlasti, aktuelizovalo je potrebu da se nad njima sprovede neka vrsta „kulturne prinude”. U tom duhu je naseljavanje „temperamentnih i nasrtljivih dinaraca” južno od Skopske Crne Gore smatrano kontraproduktivnim, jer su redovno izazivali konflikte sa domorocima. Međutim, vremenom su se u gušće naseljenim krajevima brisale individualne razlike, pa su lična, moralna i mentalna fizionomija prestale biti etnički prepoznatljive.⁵⁷

Naselje Nova Batanja je bilo sastavljeno od srpskih optanata iz okoline Segedina, koji su dobijali nešto veće parcele, ali je skopska hidrotehnička služba uzalud bušila bunare pošto od vode nije bilo ni traga! Naviknuti na bolji život,

⁵² AJ, 38-505-657, *Makedonija*, Sofija 22. 9. 1933. – Prema pisanju *Makedonije*, kolonisti su do 1932. nad mesnim stanovništvom počinili 151 nasilje, 198 ubistava i 35 „detoubistava”.

⁵³ DARM, 121-1-99, l. 249.

⁵⁴ A. Pribičević, *n. d.*, str. 101.

⁵⁵ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 334.

⁵⁶ A. Pribičević, *n. d.*, str. 132–133.

⁵⁷ Živko Topalović, *Privredni problemi Juga*, Beograd, 1927, str. 21; A. Pribičević, *n. d.*, str. 113.

„prečani” su se već 1926. vratili u Vojvodinu, pa su 1931. u Novu Batanju počele da se doseljavaju siromašne srpske porodice iz Dobrudže.⁵⁸ Februara 1932. „Dobrudžanci” su se zahvaljivali vrhovnom povereniku za agrarnu reformu što im je preko Crvenog krsta obezbedio vagon hrane, uz obećanje da će biti „poslušni i susretljivi u svakom pogledu, kako jednom državljaninu dolikuje”.⁵⁹ Karadorđevac je bio tipično dinarsko naselje u Donjem Povardarju u koje su već 1919. počeli da se naseljavaju ratni dobrovoljci.⁶⁰ Dalmatinci iz sinjskog, kninskog i benkovačkog sreza su se 1923. doselili i osnovali kraj Prilepa koloniju Aleksandrovo. Školu su saznali od sopstvenih sredstava, a da bi sagradili i crkvu počeli su od 1937. da skupljaju priloge u žitu.⁶¹ Najmanje sreće imali su Bosanci i Ličani koji su 1922. naselili Kadrifakovo u Ovčem Polju. U napadu komitske čete Jovana Brla ubijeno je 20 kolonista, pri čemu je stradala čitava porodica Olujić. Vlada je angažovala za odmazdu Udruženje protiv bugarskih bandita, pa je početkom marta 1923. u mitraljeskoj vatri stradalo 56 starijih meštana sela Garvan.⁶² U spomen na žrtve masakra Kadrifakovo je preimenovano u Olujić (danas Josifovo).⁶³

Oktobra 1930. izdata je naredba za dodeljivanje zemlje svim „kontra-četnicima” strumičkog sreza koji su se borili protiv komita. Februara 1934. i Ministarstvo poljoprivrede je izdalo naredbu kojom je trebalo nagraditi strumičke kontra-četnike, a oktobra iste godine pojavio se i spisak „zaslužnih ljudi” koji nisu imali dobrovoljačka uverenja, ali im je, po rečima pukovnika Branovačkog, trebalo dati zemlju u dopunu prilikom revizije liste siromašnih domorodaca!⁶⁴ Bilo je i dosta nezadovoljnih naseljenika koji su se osećali izigranim. Marta 1936. „nacionalisti-dobrovoljci” iz nerodimskog i gnjilanskog sreza su se veoma ostrim, gotovo pretećim tonom obratili knezu Pavlu tražeći da im se dodeli obećana zemlja. Naime, oni su se tamo doselili kako bi učestvovali u „trebljenju” kačaka i komita (za šta im je obećano zemljište), a ostali su i dalje nadničari kod lokalnih Albanaca. Dobrovoljci su zahtevali da im se hitno dodele parcele „radi spasa nacionalizma” i da bi im se povratila „nada u pobedu neprijatelja”.⁶⁵ Ovakva upozorenja imala su naročitu težinu s obzirom na činjenicu da su kolonisti regularno snabdevani oružjem preko Saveza agrarnih zadruga. Tek posle slučaja u

⁵⁸ J. Trifunoski, *n. d.*, str. 29–30.

⁵⁹ AJ, 74-51-72, l. 554.

⁶⁰ J. Trifunoski, *n. d.*, str. 35–37. – Oko 40% su bili Krajišnici, a 20% Kordunaši i Crnogorci.

⁶¹ AJ, 74-221-316. l. 88.

⁶² Arhiv SANU, br. 13316/104, *Kadriřakovo i Tonatarci*, str. 1; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, LV red. sast, 11. 10. 1923, str. 1702.

⁶³ *Vardar*, br. 603, 20. 10. 1935, str. 2. – Selo je prvu česmu dobilo tek 1928. godine, ali su već 1933. sve cevi bile propale.

⁶⁴ DARM, 121-1-100, l. 284; 121-1-102, l. 288-289; 121-1-105, l. 294; 121-1-106, l. 205. – Aprila 1939. još 55 članova pododbora Udruženja četnika u Strumici je zatražilo zemlju i dobilo je po naredbi Ministarstva poljoprivrede.

⁶⁵ AJ, 74-91-135, l. 1019, 5. 3. 1936.

labskom srezu, gde su srpski naseljenici masovno prodavali oružje Albancima, doneta je odluka da se i oni razoružaju.⁶⁶

Kolonizacija „južnih krajeva” nije privlačila samo srpsku sirotinju iz pasivnih krajeva Jugoslavije. List slovenačkih iseljenika u Argentini je 1930. pozivao svoje saplemenike da umesto u Južnu Ameriku, krenu put Makedonije i Dojrana!⁶⁷ U Bistrenici, u srednjem toku Vardara, živeli su Pomaci koji su svoju zemlju prodali Agrarnom savezu za 20% realne cene i iselili se u Tursku.⁶⁸ Sva imanja u selima Bistrenica i Dubljane otkupila su 1929. prvo trojica privatnika, pa pošto im je propao poljoprivredni eksperiment zemlju su ponudili na prodaju Ministarstvu poljoprivrede. Oko 40 članova Agrarne zajednice izbeglica iz Julijske krajine (Istre, Trsta i Gorice) kupilo je u Bistrenici 391 ha zemljišta za 1,7 miliona dinara i naselilo se, iako nisu odmah isplatili novac. Da bi dobili kompaktno zemljište i izdelili ga svojim „nacionalno svesnim” članovima, ministar poljoprivrede im je izdejtvoovao otplatu u više godišnjih rata. Slovenci su procenili da su im za izgradnju kuća, inventar i stoku bila potrebna još tri miliona dinara, pa su rešili da podignu kredit kod Privilegovane agrarne banke u Beogradu koji bi otplaćivali deset godina. Poslednju ratu koju su dobili kolonisti su iskoristili da otkupe preostala imanja Turaka iz Bistrenice i Dubljana, čime je njihova zajednica zaokružila zemljište ovih seoskih atara.⁶⁹ Međutim, Slovenci su i dalje kupovali zemlju, ovoga puta od Saveza agrarnih zadruga, tako da je 1936. njihova zajednica imala u posedu 1.358 ha zemljišta, ali i dug od 4,4 miliona dinara. Tokom zime 1935/36. jedan broj Slovenaca se iselio „iz verskih razloga”, zbog čega se zadruga obratila za pomoć državi kako bi naselila nove interesente. Tražili su da se, shodno principu da se kolonistima južno od Skoplja otpišu dugovi, izade u susret i Bistrenici, tj. da država preuzme 80% njihovih dugova.⁷⁰ Pedesetominutni dokumentarni film Mirana Zupaniča „Separations” (2003) baziran je na izjavama predstavnika tri generacije ovih naseljenika i portretiše dramatičan imigrantski život, nestajanje starog nacionalnog identiteta i prihvatanje novog. Teškoće sa kojima su se susretali slovenački naseljenici sprečavale su aklimatizaciju i prilagođavanje novim životnim uslovima, zbog čega se izvestan broj vratio u zavičaj.⁷¹

⁶⁶ *Jugoslovenska država i Albanci*, knj. 2, dok. 719, str. 750–759, dok. 825, str. 845.

⁶⁷ AJ, 38-505-657, *Slovenski tednik*, Buenos Aires, 30. 8. 1930. – I ljubljansko *Jutro* je 1932. donelo promotivni tekst o naseobini slovenačkih kolonista u Južnoj Srbiji.

⁶⁸ AJ, 38-418-569, izveštaj dopisnika CPB od 28. 2. 1931. – Prema pisanju Sofijske *Makedonije* istarski Slovenci su naseli na propagandu tamošnjih orjunaša o Makedoniji kao „raju Južnih Slovena”.

⁶⁹ AJ, 67-28-258, Molba Agrarne zadruge iseljenika iz Julijske Krajine u Bistrenici na Vardaru za preuzimanje i otpis dugova, 20. 3. 1931, 18. 5. 1932, 21. 9. 1932. – Banka je greškom proknjižila ovu transakciju kao razduživanje kod Saveza agrarnih zadruga!

⁷⁰ AJ, 67-28-258, 10. 7. 1936, 11. 7. 1936. – Državna hipotekarna banka je 1936. podnela tužbu protiv bistreničke zadruge, pa su Slovenci ponovo tražili od države da im pritekne u pomoć.

⁷¹ 6th Festival of Slovenian Film, <http://www.film-sklad.si/html/festival2003/en/programme/official-selection/separations/>, 23. 6. 2006.

Izbeglice iz grčkog dela Makedonije, tj. 43 porodice grčkih optanata su se još 1925. samostalno naselile u oblast Đevdelije i Dojrana, jer je i njima prema Zakonu o naseljavanju južnih krajeva sledovala besplatna zemlja. Kada je grčka vlada položila u ime naknade za njihova pokretna imanja 1,8 miliona dinara, manji deo je prisvojio Savez agrarnih zadruga u Skoplju na ime kratkoročnih kredita koji su izdavani izbeglicama. Juna 1932. iz Ministarstva poljoprivrede su u Ministarski savet počele stizati urgencije i molbe da se ostatak novca što hitnije isplati. Dimitrije Beširević, narodni poslanik iz dojranskog sreza je požurivao isplatu novca koji je grčka vlada već bila uplatila, pošto su izbeglice bile u očajnom stanju.⁷²

Ministar poljoprivrede je maja 1934. govorio o jačanju pokreta siromašnih porodica iz pasivnih krajeva države i izbeglica iz Albanije i Italije koji nisu čekali na regularnu proceduru, već su se prvo naseljavali, a potom čekali da im se dodeli zemlja. Budući da je preostalo zemljište bilo niskog boniteta, ministar poljoprivrede je ukazao na „pogodan momenat” usled pojačanog iseljavanja muslimana u Tursku i Albaniju koji su svoje iseljavanje uslovljavali prodajom imanja i kuća.⁷³ U formularima za molbe je stajalo da molilac „nipošto ne dolazi radi zemlje dok ne bude pozvat”, dok su, sa druge strane, mnogima poništena rešenja o naseljavanju, jer se nisu naselili u zakonskom roku.⁷⁴ Iako je država formalno sputavala doseljavanje bez procedure, u Vardarskoj banovini je krajem 1929. bilo oko 2.000 samostalnih naseljenika (tzv. autokolonista), koji su samoinicijativno dolazili na jug i kupovali imanja. Oni su više puta tražili da se u pravnom smislu izjednače sa (povlašćenim) državnim kolonistima.⁷⁵

Prema podacima iz maja 1937. čak 22% izdelfjene zemlje bilo je neobrađivo.⁷⁶ Nepovoljno podneblje, siromašni gradovi, nevešta i slaba radna snaga, samovlašće policije i poreskih organa – nikako nisu ličili na dobročinstvo države. Fama o „bogatom Kosovu” bila je, prema rečima Adama Pribičevića, optička varka i laž lokalnih skorojevića koji su, iznenađeni sopstvenim uspehom, padali u „madiju veličine” diveći se i veličajući sve oko sebe.⁷⁷ Uprkos tome, najviše kolonija niklo je upravo na Kosovu (u gračaničkom, labskom i vučitarnskom srezu), gde je sagrađeno i najviše naseljeničkih kuća.⁷⁸ Američki list *Boston*

⁷² AJ, 67-28-261, pomoćnik ministra poljoprivrede Ministarskom savetu 25. 6. 1932; Dimitrije Beširević ministru poljoprivrede 20. 2. 1933; br. 5233, 13. 7. 1934. – O imovini koju su optanti ostavili u Grčkoj svedočile su pod zakletvom njihove komšije u upravnoj zgradi devdelijske opštine.

⁷³ AJ, 67-28-259, br. 34001, 23. 5. 1934, ministar poljoprivrede Ministarskom savetu.

⁷⁴ DARM, 121-3-3, l. 19; 121-3-61, l. 187; 121-3-62, l. 189; 121-3-63, l. 192.

⁷⁵ AJ, 38-505-657, *Pravda*, 1. 1. 1930. – Na njihovoj skopskoj konferenciji od 29. 12. 1929. izneti su predlozi za stvaranje Udruženja samostalnih naseljenika i osnovan odbor za izradu rezolucije u koji su ušli Vasa Šaletić, Stevan Karamata i Ilija Vasić.

⁷⁶ AJ, 96-15-54, K. Br. 13968/37, maj 1937. – Od 3.631 ha „odmetničkog imanja” nije bilo neobrađenih parcela.

⁷⁷ A. Pribičević, *n. d.*, str. 102–107.

⁷⁸ AJ, 96-13-49. – Učešće države u finansiranju izgradnje kuća nije bilo apsolutno, niti ravnomerno, zbog čega je značajan teret padao na same iseljenike (u Prizrenu je učešće države u izgradnji iznosilo 65,8%, ali zato u Uroševcu svega 5,5%).

Science Monitor od 2. 9. 1930. pisao je o kolonizaciji Metohije kao najvrednijem aktuelnom poduhvatu jugoslovenske vlade, te da je zahvaljujući preduzetoj irigaciji terena, obnavljanju automobilskih puteva i aboliciji kačaka ova oblast postala „perspektivan kolonistički centar”, spreman da primi preko pola miliona ljudi! Samo u jesen 1931. u Metohiji je naseljeno 1.400 porodica iz Crne Gore: podignute su im tipske kuće i dodeljeno preko 20.000 ha zemlje na potezu između puta Prizren–Đakovica–Peć i reke Drim.⁷⁹ Već od 1936. započeo je novi talas oduzimanja zemlje od Albanaca u pograničnim krajevima, pri čemu im je ostavljano svega 0,4 ha po članu domaćinstva.⁸⁰

*

Rekapitulacija broja naseljenika nastala u Ministarstvu poljoprivrede zanimljiva je iz više razloga. Prvo, činjenica da su podaci upoređivani sa „deneralštabnom kartom” može ukazati na naručioca ove statističke prezentacije, i drugo, izvršena je sistematizacija podataka o naseljenicima prema njihovoj nacionalnosti i veroispovesti, što takođe može imati veze sa „naručiocem” i političkim okolnostima uoči Drugog svetskog rata. U obzir je uzeto 47 srezova i to dva iz Moravske banovine, 11 iz Zetske i ostatak sa teritorije Vardarske banovine. Prema ovim podacima (koji nisu uključivali 268 porodica kojima je Ministarstvo poljoprivrede kupilo zemljište), u „južnim krajevima” je do 1940. godine bilo naseljeno 17.607 porodica, tj. 87.743 ljudi. Od toga je bilo 78.692 Srba (89,68%), 8.811 Hrvata (10,04%) i 240 Slovenaca (0,27%). Prema veroispovesti, među kolonistima je bilo 82.388 pravoslavnih (93,89%) i 5.355 rimokatolika (6,1%).⁸¹ Sa druge strane, prema podacima Vrhovnog agrarnog povereništva u Skoplju iz 1940. godine u „južnim krajevima” je bilo 1.078 kolonija u kojima je živelo 19.508 naseljeničkih porodica.⁸² Jovan Trifunovski je izbrojao 110 novih kolonističkih naseobina samo na području potonje SR Makedonije, tvrdeći da je tamo do 1940. godine bilo nešto preko 6.000 domaćinstava i do 40.000 kolonista.⁸³ Zvanični podaci Vrhovnog povereništva agrarne reforme pokazuju slične podatke sa specifikacijom zemljišta i nešto drugačijim strukturiranjem kolonista, iz čega se može zaključiti da su naseljeničke porodice dobijale u proseku 8 ha zemlje, te da je kolonizacijom i agrarnom reformom bila obuhvaćena 48.261 porodica:

⁷⁹ AJ, 38-505-657.

⁸⁰ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 331. – Neželjeni rezultati kolonizacije očito su naterali vlasti da na ovaj način unište osnov albanske egzistencije i primoraju ih na iseljavanje, čime je pojačano anti-državno raspoloženje kod Albanaca.

⁸¹ AJ, 67-28-264, *Rekapitulacija*.

⁸² AJ, 96-21-69, *Spisak kolonija na teritoriji Južnih krajeva od 8. 6. 1940.*

⁸³ J. Trifunovski, *n. d.*, str. 12–14. – Uprkos svojim kvalitetnim antropogeografskim istraživanjima, Trifunovski olako idealizuje rad tadašnjih državnih ustanova, naročito Saveza agrarnih zadruža u Skoplju.

AGRARNO POVERENIŠTVO	Uzeto za svrhe agr. do 1940.	IZDELEN O								NEIZ- DE- LJE- NO			SAGRADENO KUĆA		
		Kolonistima, dobrovoljcima, optantima, autokolonistima (porodica/hektara)	Čivčijama, domorocima, stvarnim sopstvenicima (porodica/ha)	Narodnim osnovnim školama (škola/ha)	Javnim ustanovama i ugledn. ekonomi- jama (ust./ha)	Vojsci i žandar- meriji (br./ha)	Selima za utrine (sela/ha)	Za puteve (ha)	ha	od strane države	od strane naselje- nika	uz pomoć države			
Peć	112.310	8.159 / 62.350	3.616 / 10.493	56 / 100	101 / 6.982	55 / 283	53/13.313	2.178	16.611	1.591	6.476	89			
Uroševac	41.341	2.905 / 20.891	4.174 / 9.512	46 / 71	57 / 250	21 / 112	- / 7.913	998	1.593	133	2.008	-			
K. Mitrovica	41.489	1.878 / 19.462	2.659 / 10.723	19 / 43	40 / 106	22 / 37	- / 4.248	1.265	5.604	127	1.567	-			
Skoplje*	153.165	4.126 / 33.823	18.266 / 52.121	156 / 204	228 / 3.498	22 / 99	- / 28.070	2.504	32.033	675	2.792	-			
Prizren	32.940	611 / 6.062	1.867 / 5.266	12 / 12	38 / 94	10 / 110	- / 3.803	374	17.217	186	181	118			
UKUPNO	381.245	17.679 / 142.588	30.582 / 88.115	289 / 430	467 / 10.930	230 / 1.451	? / 57.345	7.319	73.058	2.712	13.024	207			

AJ, 96-15-57, Statistički pregled obavljenih radova do kraja oktobra 1940. godine. Izrađeno u Tehničkom odseku
Vrhovnog povereništva agrarne reforme u Skoplju na dan 11. XI 1940.

(*Agrarno povereništvo u Skoplju je obuhvatalo sve agrarne ispostave na prostoru Makedonije)

Prema pisanju bugarske *Zore* od 17. 3. 1940. doneta je odluka da se pojača kolonizacija u Vardarskoj banovini zbog čega je u Beograd doputovao Pavle Jovović, vrhovni komesar za kolonizaciju.⁸⁴ Uprkos izbijanju Drugog svetskog rata i njegovom izglednom širenju na Balkan, rukovodstvo skopskog agrarnog povereništva je i u novembru 1940. sa dosta entuzijazma pravilo kalkulacije o predstojećim radovima u narednoj godini. Među prioritetima su bili sprovođenje postupka uzimanja za agrarne svrhe tzv. kačačkog, pustog i trajno napuštenog zemljišta (20.737 ha), premer površina „stavljenih pod udar” agrarne reforme (167.351 ha) i deoba raspoloživih površina. Na 40.556 ha je trebalo izvršiti tzv. reambulaciju radi ubaštinjenja interesenata na dodeljenom zemljištu (71% takvog zemljišta se nalazio na teritorijama povereništava u Peći i K. Mitrovici), dok je na 200.786 ha trebalo sprovesti postupak izdvajanja minimuma predašnjim vlasnicima čija je zemlja došla pod udar agrarne reforme. U planu je bila i prodaja 1.564 bezvlasničkih kuća i placeva po varošima i gradovima, kao i gradnja 14.260 novih naseljeničkih kuća.⁸⁵

U poređenju sa sličnim kolonizacionim poduhvatima toga doba (Argentina, Kanada, Kavkaz), naseljavanje Južne Srbije je imalo naglašenu nacionalnu notu. Istina, čini se da je jugoslovenska kolonizacija bila najjeftinija, tj. na jednu naseljeničku porodicu je izdato oko 10.000 dinara kredita, dok je npr. u Pruskoj svaki kolonista dobijao bespovratnu pomoć od 120.000 dinara, Kanadi 160.000, a na Kavkazu 90.000 dinara. Zato su naseljenici Juga dugovali ukupno 93,3 miliona dinara, premda je uredbom o otpisu naseljeničkih dugova koju je donela Stojadinovićeve vlada njihova obaveza umanjena za 80%. Da bi se kolonizacija privela kraju, agrarne vlasti i Savez agrarnih zadruga su ubrzali likvidaciju agrarne reforme forsiranjem ubaštinjenja naseljenika.⁸⁶ Međutim, nekad su i vanredne okolnosti komplikovale zemljišne odnose. Avgusta 1939. vazduhoplovna komanda je praveći pomoćnu pistu aerodroma u Petrovcu, zauzela zemlju 34 koloniste. Iako su vlasnici formalno ostajali u posedu svojih imanja i bili oslobođeni svih poreza i prireza, prilikom ravnjanja terena su izbrisani tragovi granica parcela što je otežalo proces isplate naknade.⁸⁷

*

⁸⁴ AJ, 38-716-895.

⁸⁵ AJ, 96-15-57, *Program predstojećih radova za 1941. godinu*, 10. 11. 1940. – Najveći broj novih kuća trebalo je izgraditi na područjima agrarnih povereništava u Peći, Skoplju i Uroševcu, dok se najviše bezvlasničkih objekata koje je trebalo prodati nalazilo na teritoriji Skoplja (87%).

⁸⁶ AJ, 38-716-895, *Vreme*, 25. 10. 1937. – U tu akciju su bili uključeni sreski agrarni sudovi i Viši agrarni sud u Skoplju.

⁸⁷ DARM, 121-1-115, l. 557-560; 121-1-117, l. 563.

Agrarna reforma i kolonizacija su veoma brzo od socijalno-ekonomskog i nacionalnog poduhvata srozane na politikantstvo. Čak je i begovska oligarhija, koja je bila vitalno ugrožena agrarnom reformom, prilično uspešno politički trgovala do izglasavanja Vidovdanskog ustava. Prema Đ. Krstiću kolonizacija u Makedoniji je imala pretežno ekonomski karakter, što je bilo u suprotnosti sa njegovim ranijim idejama o suzbijanju bugarske propagande i „presađivanju pitomog i prilagodnog srpskog elementa” umesto bugarskog stanovništva.⁸⁸ Činjenica je da ovaj proces nije zadovoljio ni državu ni same naseljenike, a još manje starosedeoce.⁸⁹ To je bilo jasno i velikom županu bregalničke oblasti koji je još 1927. smatrao da je dotadašnji tok naseljavanja doživeo krah.⁹⁰ Vasa Šaletić je kao upravnik Saveza agrarnih zadruga izjavio marta 1936. kako je agrarna reforma bila „točak bez osovine”, te da je naseljavanje Srba među pola miliona Albanaca bilo greška.⁹¹ Žak Ansel, francuski geograf i akademik, koji je sa toliko žara pisao o modernizaciji Makedonije u doba Kraljevine SHS, morao je priznati da je opšti rezultat kolonizacije bio poražavajući, jer se od ukupnog broja naseljenih porodica do kraja 1928. godine zadržalo u kolonijama svega 45%, dok su se ostali vratili u zavičaj!⁹²

Pri sagledavanju bilansa kolonizacionog poduhvata, treba imati u vidu da je do sredine 20-ih godina iz državnog budžeta godišnje izdvajano preko 30 miliona dinara samo za isplatu rente bivšim vlasnicima zemlje koja je obuhvaćena agrarnom reformom. Uprkos tome, od 23 ministra agrarne reforme, koliko ih se smenilo u prvoj deceniji jugoslovenske države, samo su četvorica obišla južnu pokrajinu.⁹³ Istina, kolonizacioni proces je često bio direktan podstrek za izvođenje skupih hidrotehničkih radova, pošto su u početku mnoge kolonije nicala na bezvodnom zemljištu.⁹⁴ U prvim godinama diktature među agrarnim poverenicima su dominirali skoro isključivo pukovnici (Čemerikić, Dimitrijević, Branovački), ali se čini da su sa više odgovornosti pristupali poslu nego

⁸⁸ Arhiv SANU, br. 10081/7, *Agrarni problem u Makedoniji i Staroj Srbiji*; Đ. Krstić, *n. d.*, str. 19–20, 74, 84. – Krstić je Vranjance i Piročance smatrao najpodesnijim „za asimilaciju Makedonaca”.

⁸⁹ Z. Janjetović, *n. d.*, str. 343. – „Država koja je zbog siromaštva, loše organizacije i nespremnog činovništva, ali i korupcije i strančarstva, malo pomogla koloniste, nije dobila čvrste i ukorenjene čuvare novopripojenih, pretežno manjinskih teritorija”.

⁹⁰ Иван Катарчиев, *Време на зрење. Македонското национално прашање меѓу двеите светски војни (1919–1930)*, кн. 1, Скопје, 1977, стр. 544.

⁹¹ AJ, 37-22-175, l. 362. – Ovu izjavu treba shvatiti kao prilog njegovoj tezi o neodložnom iseljavanju Albanaca u Tursku.

⁹² Jacques Ancel, *La Macédoine, son évolution contemporaine*, Paris, 1930, p. 87, 104.

⁹³ M. Stefanović, „Sumaran pregled agrarne reforme na Balkanu”, *La Fédération Balkanique*, Nr. 98, 11. 11. 1928; K. Palešutski, *n. d.*, str. 26; Đ. Krstić, *n. d.*, str. 97.

⁹⁴ DARM, 119-6-2, l. 18-20, *Spisak izvršenih hidrotehničkih radova 1930–38. na teritoriji Vardarske banovine*; N. Gačeša, *n. d.*, str. 114. – U opštoj žurbi oko naseljavanja osnivanje su kolonije na pogrešnim lokacijama, što je bio jedan od razloga raseljavanja Nove Batanje, Erdželije i Marinog Sela. Stoga je Vardarska banovina 1930–1938. uložila oko 3,5 miliona dinara u melioraciju i asanaciju zemljišta, regulaciju rečnih tokova i vodosnabdevanje.

civili. Pored toga što nije bilo neophodnog „duha misije”, kako tvrdi Pribičević, u procesu naseljavanja nije bilo ni kontinuiteta jer ju je sprovodilo političko telo – ministarstvo, sklono čestim promenama. Otuda se i samo činovništvo osećalo ugroženim i nestalnim, pa su moralno slabiji zahvatili gde su mogli dok im se državne jaslje ne bi izmakle. Veleposednici su izgubili najveći deo poseda i za to dobili neadekvatnu i zakasnelu odštetu, opštine su bile nezadovoljne zbog gubitka prihoda, dok su obeshrabreni kolonisti postali teret, briga i pretnja za škrtu birokratiju.⁹⁵ Makedonski istoričar Vančo Burzevski tvrdi da staru Jugoslaviju nije ništa tako snažno kompromitovalo kao agrarna reforma, te da je prostor Makedonije bio najizloženiji kolonizaciji u čitavoj državi, ako se računa postotak površine obuhvaćene agrarnom reformom.⁹⁶

Kada su sociolozi posmatrali odnos između uvećanja populacije i rasta diferencijacije među njima, zaključili su da često i veće zajednice mogu biti homogenije od manjih ukoliko njihovi članovi imaju „ograničeni kontakt”.⁹⁷ Uprkos više nego ograničenom kontaktu između naseljenika i starosedelaca, homogenost „južnih krajeva” je izostala, kao i očekivani efekat privrednog procvata, dok su rezultati nove etničke mape poništeni Drugim svetskim ratom. Tokom bugarske okupacije kolonisti su stavljeni van zakona: pored ubistava naseljenika sprovedeno je njihovo sistematsko raseljavanje, dok je u Erdželiji kraj Strumice osnovan logor za koloniste. Maja 1941. i „Dobrudžanci” iz Nove Batanje su završili u bugarskom logoru u Mustafinu, da bi krajem leta bili prebačeni u Srbiju.⁹⁸ Iluzija o dobrim namerama Bugarske koju su gajili starosedelci je iščezla već 1942. kada je nastupilo opšte otimanje zemlje, a oni ostali „faktički sopstvenici bez rešenja”.⁹⁹ Posle Drugog svetskog rata 15.770 srpskih porodica ostalo je bez prava povratka na Kosovo, Metohiju i u Makedoniju, jer se novi režim distancirao od rezultata kolonizacionog poduhvata koji je sprovodila jugoslovenska monarhija.¹⁰⁰ Naime, marta 1945. revolucionarna savezna vlada je donela tzv. Odluku br. 153 kojom je srpskim kolonistima zabranjen povratak na imanja. Iako ta odluka nikada nije formalno ukinuta, nove vlasti su već početkom avgusta 1945. usvojile i Zakon o reviziji kolonističkih odnosa u Makedoniji, koji je za koloniste predviđao izvesne kompenzacije u

⁹⁵ A. Pribičević, *n. d.*, str. 111, 134, 138. – Pribičević je čitav proces naseljavanja i hvalisanje države „kako nije upropastila kolonistu” slikovito uporedio sa situacijom u kojoj otac odvodi svoje dete propalom zanatliji. I kada bi kojim čudom dete čak i napredovalo, otac bi se ponosno busao u grudi: „Vala sam ga othranio, uhlebio i čoveka od njega načinio!”

⁹⁶ B. Бурзевски, „Економската положба...”, стр. 96–98.

⁹⁷ Leo Schnore, „Social morphology and human ecology”, *American Journal of Sociology* 63 (1958), pp. 620–634.

⁹⁸ J. Trifunovski, *n. d.*, str. 17, 18, 29, 30. – Postojala je naredba da se do septembra 1941. sva srpska domaćinstva isele u Srbiju sa pokretnom imovinom.

⁹⁹ Ванчо Бурзевски, *Колонизација и деколонизација на Македонија*, Скопје, 1997, стр. 86–89. – U dva navrata Bugari su do temelja spalili ovčepoljsku koloniju Krivodol.

¹⁰⁰ Sima M. Ćirković, *The Serbs*, Blackwell Publishing, 2004, pp. 276.

Vojvodini.¹⁰¹ Prema dokumentu iz septembra iste godine svega 3.352 „bivša kolonista” je dobilo pravo da se vrati na svoja imanja na Kosovu i Metohiji, dok je 306 naseljenika koji su izgubili pravo povratka u Metohiju, takode preusmereno u Vojvodinu.¹⁰²

Summary

Settlement of Macedonia, Kosovo and Metohia between Two World Wars – Course and Outcome

Settlement of Macedonia, Kosovo and Metohia was a result of both socio-economic and political needs of non-consolidated Kingdom of SHS/Yugoslavia, whose undisguised national ambitions were vindicated by the ethnic structure of settlers (90% Serbs, 10% Croats). The purpose of settling mostly Serbian population throughout the regions which had been, starting from the Balkan Wars, subjected to the Turkish administration, was the intended realization of two objectives: establishing of masses of the poor from underdeveloped parts of the state and, at the same time, changing the national structure of the district that was being increasingly left by both Turks and Albanians. However, the initial enthusiasm simmered down soon, as the mentally and climatically maladjusted settlers, arriving to the „Southern regions”, faced numerous obstacles: inadequate supply, persisting Komita guerilla actions, officials' tyranny, natives' dissatisfaction, and the like. Since the majority of settlers were unskilled farmers, the land property generally granted to a settling family (some more than eight hectares of non-cultivated land), was not enough to satisfy their existential necessities. In spite of problems of updating the persistently fluctuating number of settlers the state administration was facing, there were more than 19,508 settler's families registered in 1,078 settlements throughout the so-called Southern Territories in 1940. Together with native families, granted a land themselves as well, the final number of families directly included in the settlement and land reform processes amounts more than 48,000, whereby a fifth of the total number of houses built up was funded by the state. The price of a „Rich Kosovo” stereotype, and „South Slav Heaven” and „cheep settlement” as well, was paid by the settlers themselves. Their moral was

¹⁰¹ В. Бурзевски, *Колонизација и деколонизација...*, стр. 6, 97, 106. – Burzevski tvrdi da je nakon njegovog teksta u *Borbi* od 1. 8. 1945. Moša Pijade izjavio kako bi javnost trebalo hitno pripremiti za Zakon o reviziji, koji je zaista i donet već posle dva dana! Uoči raspada SFRJ srpski komunistički vrh je pokrenuo medijsku i političku kampanju protiv ovog zakona, svesno raspaljujući nacionalističke porive ustalasane javnosti.

¹⁰² DARM, 121-3-68, 1. 201-216, *Registar ranijih kolonista sa Kosova i Metohije za koje je Mešovita komisija za reviziju (obrazovana rešenjem Ministarstva kolonizacije DFJ od 15. septembra 1945) donela rešenje.*

crucially influenced by bad public security atmosphere, by weakness of the state administration and by lack of both continuity and „mission spirit”. No wonder that more than half the total number of settlers got back home by 1928. A social agony was not dealt with but was only deepened instead, causing numerous far reaching consequences in both political and economic domains.

POBUDE SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE ZA POENOTENJE DAVČNE ZAKONODAJE PO SKLENITVI SPORAZUMA PAŠIĆ–RADIĆ LETA 1925.

Dr Mateja RATEJ
Filozofski inštitut
Naučnoistraživački centar SAZU
Ljubljana

APSTRAKT: Avtorica se v prispevku ukvarja s politiko Slovenske ljudske stranke po sklenitvi sporazuma Pašić–Radić poleti 1925, ko so poslanci Jugoslovanskega kluba v Narodni skupščini nastopili z odločno akcijo za reformo davčnega sistema. S tem so dejavno pripomogli k ponovni polarizaciji političnih strank, ki je bila zabrisana po Radićevem priznanju vidovdanske ustave in dinastije Karađorđević, ko je ustavno vprašanje izgubilo značaj osrednje referenčne točke v političnem diskurzu.

Slovenska ljudska stranka je bila v obdobju med obema svetovnima vojnama predstavnica slovenskega političnega katolicizma in najvplivnejša slovenska politična stranka. V centralistično urejeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS) je vir njene politične moči predstavljala učinkovita gospodarska mreža strankinih združenih organizacij, na katero je vezala idejni agens – avtonomistični državnoopravni program. Spričo večinsko katoliškega slovenskega prebivalstva v multikonfesionalni državi je pomembno oporo političnemu delovanju Slovenske ljudske stranke predstavljala Katoliška cerkev in številne kulturne organizacije v okviru katoliškega gibanja. Stranka je svoj kulturni program osredotočila na prizadevanje po prežetosti vsega zasebnega in javnega življenja s katoliškimi vrednotami. Karizmatični in avtoritarni načelnik Anton Korošec¹, ki je stranko vodil v letih 1917–1940, je slovenske politične

¹ **Anton Korošec** (1872–1940), teolog in politik, načelnik Slovenske ljudske stranke. V Mariboru je študiral bogoslovje in bil leta 1895 posvečen v duhovnika, leta 1905 pa je doktoriral iz teo-

interese oz. politične interese stranke uresničeval zlasti s sklepanjem političnih kompromisov s srbsko Narodno radikalno stranko. Ta najvplivnejša stranka v državi, glavna zagovornica (uzakonjenega) narodnega in državnega unitarizma, je ostro nasprotovala slovenskim zahtevam po zakonodajni avtonomiji, vendar je Slovensko ljudsko stranko potrebovala za obvladovanje konfliktnih hrvaško-srbskih odnosov, ki so v obdobju med obema svetovnima vojnama predstavljali osrednji notranjepolitični problem jugoslovanske države.²

logije. Leta 1906 je ustanovil katoliško Slovensko kmečko zvezo za Štajersko, ki je politično prevladala med štajerskimi Slovenci. Na volitvah 1906 je bil kot poslanec splošne kurije izvoljen v avstrijski državni zbor, v katerem je ostal do razpada Avstro-Ogrske, leta 1909 pa je bil izvoljen tudi v štajerski deželni zbor. V državnem zboru je leta 1909 postal podpredsednik Slovenskega parlamentarnega kluba, maja 1914 pa predsednik Hrvaško-slovenske zajednice. Maja 1917 je bil v državnem zboru izvoljen za predsednika Jugoslovanskega kluba, v imenu katerega je 30. maja 1917 prebral Majniško deklaracijo, ki je zahtevala zedinjenje vseh jugoslovanskih dežel habsburške monarhije v samostojno državno telo pod habsburško oblastjo. Decembra 1917 je bil v Ljubljani izvoljen za predsednika VLS, avgusta 1918 pa za predsednika Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro. Oktobra 1918 je bil izvoljen še za predsednika Narodnega Vijeća v Zagrebu, ki je 29. oktobra 1918 razglasilo ustanovitev neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Narodnemu Vijeću je načeloval do 3. decembra 1918, ko je to po jugoslovanskem državnem zedinjenju 1. decembra 1918 prenehalo delovati. V letih 1918–1919 je bil podpredsednik jugoslovanske vlade in minister za preskrbo in obnovo ter gospodarstvo in rudarstvo. Leta 1920 je bil minister za promet, leta 1924 minister za prosveto in bogočastje in leta 1928 minister za notranje zadeve. Od julija 1928 do januarja 1929 je bil kot prvi Slovenec predsednik jugoslovanske vlade. Po uvedbi diktature je bil v letih 1929–1930 minister za promet in nato za gozdarstvo in rudarstvo. V letih 1935–1938 je bil minister za notranje zadeve, v letu 1940 pa minister za prosveto. Ob državnih funkcijah je bil v letih 1919–1920 poslanec v Začasnem narodnem predstavništvu Kraljevine SHS, v letih 1920–1921 poslanec Ustavodajne in od leta 1921 do 1922 poslanec Zakonodajne skupščine Kraljevine SHS. Za poslanca Narodne skupščine je bil izvoljen v letih 1923, 1925 in 1927. Leta 1939 je bil izvoljen za predsednika Senata Kraljevine Jugoslavije. Slovenski ljudski stranki je načeloval vse obdobje od nastanka jugoslovanske države do svoje smrti leta 1940.

Slovenski biografski leksikon, I. knjiga, Ljubljana 1980–1991, str. 517–520.

- ² O politiki Slovenske ljudske stranke med obema svetovnima vojnama glej, na primer, naslednjo relevantno literaturo: Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921*. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977 (dalje: Zečević, *Slovenska ljudska stranka*); Branislav Gligoričević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979 (dalje: Gligoričević); Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Porijeklo, povijest, politika, Zagreb 1988; Anka Vidović - Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994; Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor 1997; Martin Conway, *Catholic Politics in Europe*, London and New York 1997; Srečo Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem*. Socialni koncepti do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998; Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Ljubljana 2000 (dalje: Stiplovšek); Carolyn M. Warner, *Confessions of an Interest Group. The Catholic Church and Political Parties in Europe*, Princeton, New Jersey 2000; Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini*. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929, Ljubljana 2002; Mateja Ratej, *Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru 2004.

Poslanci Ustavodajne skupščine so 31. januarja 1921 izvolili 42-članski ustavni odbor z nalogo, da preuči ustavne predloge, ki so jih poslanci v skladu z začasnim poslovníkom predlagali v razpravo. Poslanci Jugoslovanskega kluba – leta 1919 oblikovanega parlamentarnega poslanskega kluba Slovenske ljudske, Bunjevsko-šokačke in Hrvatske pučke stranke – so zahtevali sprejetje ustave z dvotretjinsko večino in na podlagi samoodločbe Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ustavnemu odboru so 12. februarja 1921 predložili svoj ustavni načrt, ki je bil oblikovan v okviru širših ustavnih predlogov Jugoslovanskega kluba. Predvideval je delitev Kraljevine SHS na šest avtonomnih pokrajin (Srbija, Hrvaška in Slavonija z Medžimurjem, Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, Črna gora, Vojvodina, Slovenija s Prekmurjem), od katerih bi vsaka imela svojo pokrajinsko skupščino in pokrajinsko vlado kot najvišji izvršni organ pokrajinske samouprave. Le-ta je bila predvidena na področju notranje, finančne in socialne politike ter pravosodja, za obrt, trgovino, gradbeništvo, gozdarstvo, rudarstvo, kmetijstvo (posebej pri izvedbi agrarne reforme) ter na področju izobraževanja in verskih zadev. V področje pristojnosti pokrajinskih skupščin bi spadal administrativni nadzor nad organi pokrajinske samouprave, sprejemanje pokrajinske zakonodaje in pokrajinskega proračuna ter razpolaganje s pokrajinskim premoženjem. Besedilo ustavnega predloga je vsebovalo avtonomistične državno-pravne zahteve, ki jih je Slovenska ljudska stranka sprejela v svoj program.³

Za volitve v Narodno skupščino leta 1923 so v Slovenski ljudski stranki predstavili programsko brošuro *Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost*. Na podlagi pravice do samoodločbe slovenskega naroda so zahtevali revizijo ustave in preureditev države na temelju široke politične, gospodarske in kulturne avtonomije, kar je bila pomembna nadgradnja strankinega ustavnega načrta iz leta 1921.⁴ Program je predvideval federativno državo Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov s skupno zunanjo, obrambno in deloma finančno politiko. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, v vsaki od avtonomnih pokrajinah pa bi oblikovali tudi pokrajinske skupščine in njim podrejene vlade. Med zakonodajne pristojnosti pokrajinskih skupščin bi sodila organizacija uprave in sodstva, opredelitev razmerja med Katoliško cerkvijo in državo z določitvijo cerkvenih pravic in dolžnosti ter šolska zakonodaja. Poleg tega bi pokrajinski parlament nadzoroval razvoj gospodarstva, šolstva, zdravstva in socialne politike.⁵

³ Gligorijević, str. 104; Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 357–358, 363 in 388–389; Jurij Perovšek, Programi političnih strank organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), VIRI 13, Ljubljana 1998 (dalje: Perovšek, Programi političnih strank), str. 77–79.

⁴ Stiplovšek, str. 60.

⁵ Seja načelstva SLS, Straža, 22. 12. 1922, str. 2; Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1923, str. 42–43, 45–46, 48, 70–76.

Predsednik Hrvatskega seljaškega kluba Pavle Radić je 27. marca 1925 po pooblastilu Stjepana Radića na seji Narodne skupščine nepričakovano prebral izjavo vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke, ki je v temeljih spremenila politična razmerja med parlamentarnimi strankami. Vodstvo je stranko preimenovalo v Hrvatsko seljačko stranko, priznalo legitimnost vidovdanske ustavi in dinastiji Karadorđević, za uresničitev politike narodnega sporazuma pa je predvidelo sodelovanje tako z opozicijskimi kot z vladnimi strankami.⁶ Kot kažejo reakcije načelnika najvplivnejše slovenske politične stranke – Slovenske ljudske stranke – Antona Korošca, se je prvi zavedel velikih političnih sprememb, ki jih je prinašala Radićeva izjava, saj je edini izmed voditeljev Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije zavrnil politiko Hrvatske seljačke in Narodne radikalne stranke kot neiskreno in dvolično, politiko opozicijskih strank pa je ocenil kot nedisciplinirano.⁷ Pristop Slovenske ljudske stranke k Bloku narodnega sporazuma in kmečke demokracije je bil povezan s prizadevanji strankinega vodstva za izboljšanje pogajalskega položaja v odnosu do Narodne radikalne stranke in za vstop v vlado. Pri tem je glavno oviro predstavljal njen vodja Nikola Pašić, zato so v Slovenski ljudski stranki intenzivno taktično približevanje Narodni radikalni stranki načrtovali po umiku radikalskega prvaka iz aktivne politike.⁸ Anton Korošec se je med razgovori za sklenitev opozicijske

⁶ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I. knjiga, Zagreb 1961 (dalje: Čulinović I.), str. 470–474 in 476; Gligoričević, str. 200–201 in 203.

⁷ Izjava dr. Korošca o položaju, Slovenec, 29. 3. 1925, str. 1; Izolacija slovenskih klerikalcev, Slovenski narod, 29. 3. 1925, str. 2; Dr. Korošec o položaju, Naša Straža, 30. 3. 1925, str. 1; Dve politiki, (Novi) Domoljub, 1. 4. 1925, str. 1; Beseda k sedanjí politični situaciji, Naša Straža, 17. 7. 1925, str. 1; Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Beograd 1974, str. 77–78 in 104.

⁸ O pričakovanju pozitivnih političnih sprememb po smrti Nikole Pašića je marca 1925 pisal štajerski poslanec Slovenske ljudske stranke Franjo Žebot. Anton Korošec je julija 1925 v zasebnem pogovoru z ljubljanskim škofom Jegličem govoril o možnosti vstopa Slovenske ljudske stranke v vlado v primeru smrti 80-letnega Nikole Pašića – »*Upa* (Anton Korošec, op. p.), *da bodo radičevci kmalu nemogoči, pa bo naš (Jugoslavanski, op. p.) klub mogel v vlado, posebno ako bolni Pašić umrje. Skušali bodo Radića speljati na led. Klub se približuje – radikalom*« –, medtem ko je Josip Hohnjec ob praznovanju Pašičevega osemdesetega rojstnega dne zapisal: »*Pašić je fizično prestar, da bi se mogel iz milieja balkanskega politika dvigniti na višino državnika, ki z bistrim očesom in toplim srcem obsega vso našo raznoliko državo ter resno računa z bitnimi potrebami in zahtevami hrvatskega in slovenskega naroda.*« Ovire, na katere bi Slovenska ljudska stranka naletela v primeru vstopa v vlado Nikole Pašića, je opisal zgodovinar Lojze Ude v katoliškem mesečniku Socialna misel: »*Ker bi v bistvu, t. j. glede revizije ustave, kot se kaže, radikali pod Pašičevim vodstvom ne popustili, bi, vezani na vidovdansko ustavo, stali slovenski vladni zastopniki pred celo vrsto trdih bojov, ki bi jih morali vojevati s čudovito nedostopnimi nasprotniki v ministrskem svetu, v posameznih odborih; slovenski ministri posebej pa še z državnimi podtajniki.*«

Nadžkofijski arhiv Ljubljana (dalje: NAL), Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 19. 7. 1925; Franjo Žebot, Kako je sedaj v Beogradu?, Slovenski gospodar, 12. 3. 1925, str. 3; Josip Hohnjec, Ob Pašičevi osemdesetletnici, v: Socialna misel, I. V/1926, str. 101; Lojze Ude, Glavni

zveze neuradno sestajal s predsednikom Narodne skupščine in radikalskim političnim zaveznikom Ljubomirjem Jovanovičem.⁹

Skupni interes vodij politike narodnega sporazuma, ki je bila od skupščinskih volitev leta 1923 opredeljena kot sodelovanje strank v Federalističnem, Opozicijskem bloku in Bloku narodnega sporazuma in kmečke demokracije, je bil tesno vezan na politično moč in sodelovanje Hrvatske seljačke stranke, kar se je v Slovenski ljudski stranki odražalo v takojšnjem odmiku od blokovske politike po izjavi Pavla Radića v Narodni skupščini.¹⁰ Poslanec Jugoslovanskega kluba Andrej Gosar¹¹ je 31. marca 1925 na razpravi o proračunskih dvanajstih in v daljšem političnem uvodu podal stališče stranke o spremenjenih političnih razmerah in med drugim povedal: »Slovenska ljudska stranka nima razloga menjati svoj program in pa svojo taktiko, ker je ta stranka plod dolgotrajnega dela v

argumenti naše zahteve po široki zakonodajni avtonomiji, v: Socialna misel, l. IV/1925, str. 218 in 220; Glej tudi: Govor dr. A. Korošca o političnem položaju v državi na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Uvodnik, Jutro, 3. 9. 1925, str. 1; Veličasten zbor zaupnikov SLS v Mariboru – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 22. 9. 1925, str. 1; K. A. (= Korošec Anton), Pozor na severno mejo!, Naša Straža, 4. 12. 1925, str. 1.

⁹ Glej npr.: Govor Ljubomirja Jovanovića ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 52/25. 7. 1925, 43. redno zasedanje, str. 550–558; Ljuba Jovanović pri dr. Korošču, Slovenec, 14. 2. 1925, str. 1; Ljuba Jovanović pri Pašiću, Slovenec, 14. 2. 1925, str. 1; Gospod Korošec noče v koalicijo z radikali, Jutro, 15. 2. 1925, str. 1; Klerikalci bi radi v vlado za vsako ceno, Jutro, 17. 2. 1925, str. 1; Zgodovinska seja radikalne stranke, Slovenec, 26. 4. 1926, str. 1.

¹⁰ Josip Hohnjec je v imenu vodstva Slovenske ljudske stranke sredi aprila 1925 ocenil, da je politika Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije glede na notranjepolitično situacijo v državi resda najprimernejša, toda ne edina možna pot za uresničitev ideje narodnega sporazuma. Blok sporazuma in nova konstelacija, Slovenec, 15. 4. 1925, str. 1; Glej tudi: Govor Antona Sušnika ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 49/22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496–501; Opozicionalni blok kompakten, Slovenec, 1. 5. 1925, str. 1; Komunikacije širšega opozicionalnega bloka, Slovenec, 11. 6. 1925, str. 1; Govor Antona Korošca na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Važna seja opozicionalnega bloka, Slovenec, 20. 6. 1925, str. 1; Seja voditeljev opozicionalnega bloka, Slovenec, 21. 6. 1925, str. 2; Andrej Gosar, Ob dvanajsti uri?, Slovenec, 14. 10. 1925, str. 1.

¹¹ **Andrej Gosar** (1887–1970), pravnik in politik Slovenske ljudske stranke. Prvo svetovno vojno je preživel kot vojak v avstro-ogrski vojski, po vojni pa se je posvetil političnemu delovanju. Po prevratu leta 1918 je bil pri Deželni vladi v Ljubljani zaposlen kot strokovnjak za socialna vprašanja, leta 1920 je bil izvoljen v Ustavodajno skupščino, v letih 1922–1925 je bil zaposlen pri Zadružni zvezi v Ljubljani, na skupščinskih volitvah leta 1925 in 1927 pa je bil ponovno izvoljen v Narodno skupščino; zastopal je okraja Laško in Prevalje. V letih 1927–1928 je bil dvakrat minister za socialno politiko. V letih 1929–1931 in 1935–1938 je bil član jugoslovanske delegacije v Generalni skupščini Društva narodov v Ženevi, v letih 1929–1931 pa tudi član državnega zakonodajnega sveta. Od leta 1929 do 1944 je bil dekan Tehniške fakultete v Ljubljani, kjer je tudi predaval. Med drugo svetovno vojno je vodil lastno politično skupino proti okupatorju, bil novembra 1944 aretiran in do junija 1945 interniran v taborišču Dachau. Brez možnost javnega delovanja (predvsem publiciranja) je po vojni predaval na ljubljanski univerzi.

Kandidati za volilno okrožje Maribor–Celje, Slovenec, 26. 1. 1925, str. 3; Andrej Gosar, Socialna etika. Sociološke in gospodarske osnove, Ljubljana 1994, str. 198–199.

*državi. /.../ Vedno smo stali na stališču, da smo Slovenci narod zase. /.../ Ako naglašamo svojo narodnost, moramo naglasiti, da smo tudi mi za državno edinstvo.*¹²

Predstavnike Slovenske ljudske stranke je zavezoval sporazum opozicijskih strank, zato so še naprej podpirali prizadevanje hrvaških poslancev za verifikacijo poslanskih mandatov¹³, vendar je Anton Korošec nadaljnjo politiko stranke do Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije uravnaval glede na potek pogajanj med predstavniki Narodne radikalne in Hrvatske seljačke stranke.¹⁴ Ob poudarjanju državne enovitosti (toda zavračanju narodne)¹⁵ je v ospredje političnih prizadevanj vodstva Slovenske ljudske stranke stopilo delovanje za diskreditacijo politike Stjepana Radića in približevanje politiki Narodne radikalne stranke tako, da je kot pogajalsko izhodišče namesto svojega avtonomističnega državnopravnega programa iz leta 1921 sprejelo razširjeni načrt o samoupravah¹⁶ Vojislava Marinkovića za čim ugodnejšo izvedbo oblastne samouprave v Sloveniji, kot jo je predvidevala ustava.¹⁷

¹² Vladna večina sklenila velike nove davke, Slovenec, 1. 4. 1925, str. 2.

¹³ Prva skupna akcija po oblikovanju Opozicijskega bloka je bilo prizadevanje za verifikacijo poslanskih mandatov Hrvatske republikanske seljačke stranke s skupščinskih volitev leta 1925. Okrepitev opozicijskih vrst v Narodni skupščini s 70 hrvaškimi poslanci bi močno vplivala na položaj vlade, zato je bila akcija del politične taktike in rezultat mnenjskih usklajevanj voditeljev širšega Opozicijskega bloka. Več o tem glej: Mateja Ratej, Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1927, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2004, str. 73.

¹⁴ Opozicionálni blok kompakten, Slovenec, 1. 5. 1925, str. 1; Komuniké širšega opozicionálnega bloka, Slovenec, 11. 6. 1925, str. 1; Komuniké opozicije, Slovenec, 26. 6. 1925, str. 1.

¹⁵ Načelnik Slovenske ljudske stranke je 7. junija 1925 na seji vodstva stranke v Celju med drugim dejal: *»Državno edinstvo torej sprejemamo, narodno edinstvo pa, če se pod tem razume, da moramo prenehati biti Slovenci, kratkoma odklanjamo.«* 8. februarja 1926 je v razpravi o proračunu za leto 1926/1927 v Narodni skupščini prav tako spregovoril o nesprejemljivosti narodnega unitarizma za slovenski narod: *»Vam Srbom je lahko govoriti o narodnem edinstvu. Mogoče bi tudi jaz tako govoril, če bi bil Srb. Vi nimate ničesar izgubiti, ampak samo dobiti. Nam je težko, ki imamo narodno zgodovino, ki je, čeprav je žalostna, vendarle lepa, nam je težko, ki imamo narodno kulturo, lepo bogato literaturo, mi s tem ne moremo soglašati.«*

Govor Antona Korošca na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2.

¹⁶ Predstavniki Demokratske stranke so decembra 1925 formalno odklonili federativno državno ureditev in v svoj program sprejeli načrt o širokih samoupravah Vojislava Marinkovića, ki v dopolnjeni verziji načrta, sprejeti na kongresu Demokratske stranke 14. decembra 1925, ni jasno oblikoval zahteve po reviziji ustave, hkrati pa je bila takšna interpretacija glede na formulacijo besedila možna.

Branislav Gligoričević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, str. 465; Lojze Ude, Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo, v: Mladina, št. 1/1927–1928, str. 18.

¹⁷ Glej npr.: NAL, Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 19. 7. 1925; Govor Antona Sušnika ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 49/22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496–501; Govor Lju-

Prizadevanja za revizijo vidovdanske ustave po spremembi politike Hrvatske seljačke stranke niso več imela realnih možnosti za uspeh, čemur se je v novih političnih razmerah prilagodilo tudi vodstvo Slovenske ljudske stranke.¹⁸ Zakonodajno oblast v Kraljevini SHS so predstavljali kralj in Narodna skupščina, zato so o ustavnih spremembah odločali skupno – če bi le-te predlagal kralj, bi poslance seznanil o nameri, razpustil Narodno skupščino ter razpisal volitve v konstituanto.¹⁹ Možnosti za to so bile izredno majhne, saj se države naslednice Avstro-Ogrske monarhije zaradi značilne politične dezintegracije po prvi svetovni vojni niso čutile dovolj stabilne, da bi opustile centralizirani državni aparat.²⁰ O spremembah ustave so po ustavi Kraljevine SHS lahko odločali tudi poslanci Narodne skupščine, vendar se je moralo v tem primeru za revizijo izreči 3/5 vseh poslancev;²¹ poslanci Jugoslovanskega kluba so se v svojem ustavnem osnutku iz leta 1921 zavzemali, da bi o spremembah ustave lahko odločala absolutna večina vseh poslancev v Narodni skupščini.²²

Po skupščinskih volitvah 8. februarja 1925, na katerih je Slovenska ljudska stranka dosegla absolutno večino glasov predvsem na podlagi zahteve po reviziji ustave, je bilo v Narodni skupščini skupno 315 poslancev, kar pomeni, da bi moralo predlog o spremembi ustave podpreti vsaj 189 poslancev, Blok narodnega sporazuma in kmečke demokracije pa je po izstopu Hrvatske seljačke stranke štel le 71 poslancev (pred tem 138).²³ Anton Korošec je 15. novembra 1926 v razgo-

bomirja Jovanovića ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 52/25. 7. 1925, 43. redno zasedanje, str. 550–558; SLS vedno dosledna, Naša Straža, 27. 4. 1925, str. 1; Govor dr. A. Korošca o političnem položaju v državi na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Protest Ljubljane – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1–2; Veličasten zbor zaupnikov SLS v Mariboru – govor dr. Antona Korošca, 22. 9. 1925, str. 1–3; Uvodnik, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Stališče Slovenske ljudske stranke v sedanjem položaju – govor Antona Korošca, Slovenec, 30. 9. 1925, str. 1; Govor dr. Korošca v Ptuj, Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2; Dr. Korošec o stanju v državi, Slovenec, 1. 1. 1926, str. 2; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Dr. Korošec zopet med Hrvati, Slovenec, 27. 1. 1926, str. 1.

¹⁸ Govor Josipa Hohnjeca ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 14/7. 6. 1923, 6. redno zasedanje, str. 394; Toplice in politika, Straža, 12. 9. 1923, str. 1; Ob razvalinah svojih nad, Slovenski narod, 6. 7. 1925, str. 1; Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 299 in 311.

¹⁹ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 18 in 51.

²⁰ Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd 1948, str. 221; Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb 1990, str. 89; Hannah Arendt, Izvori totalitarizma, Ljubljana 2003, str. 346 in 351.

²¹ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 51.

²² Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 338.

²³ Leta 1924 je Opozicijski blok štel 75 poslancev oziroma 145 s Hrvatsko republikansko seljačko stranko. Primerjaj izide volitev v Narodno skupščino 18. marca 1923 in 8. februarja 1925, Čulić I., str. 406 in 455.

voru za zagrebški list *Novosti* povedal: »Govoriti o reviziji ustave ni aktualno. Po preokretu HSS ni v parlamentu več večine, ki bi bila za revizijo ustave. Zato je nepotrebno govoriti o reviziji. Zato obstoji naš program samo kot latenten.«²⁴

Vladni sporazum med najmočnejšo vladno in najmočnejšo opozicijsko stranko je predrugačil tudi politične povezave med parlamentarnimi strankami. Opredelitev strank o vprašanju revizije vidovdanske ustave, ki je bila dotlej osnova za polarizacijo jugoslovanskega političnega prostora, je z Radičevim priznanjem vidovdanske ustave in njegovim vstopom v vlado 18. novembra 1925 zameglila stališča strank o temeljnih državnopravnih vprašanjih. Iz matičnih strank so se pričele cepiti številne frakcije, nove strankarske povezave pa niso bile več tako močne, kar je kralj Aleksander izkoristil za oslabitev Narodne skupščine in povečanje vpliva dvora na odločanje v državi.²⁵ Vlada je verificiranje preostalih poslanskih mandatov Hrvatske seljačke stranke zavirala do 27. junija 1925, za kar je bil v največji meri odgovoren Nikola Pašić, ki je bil nezapljudljiv do politike sodelovanja s Hrvati. Aleksander je 18. julija 1925 pomilostil prvake Hrvatske seljačke stranke, med njimi Stjepana Radića, ki je še isti dan skupno z Nikolo Pašićem oblikoval vlado.²⁶

Anton Korošec je nekaj dni pred sestavo nove vlade povedal: »To kar so sedaj naredili radikali in radičevci, ni tisti veliki narodni sporazum, katerega pričakujejo Hrvatje in Slovenci. To je mali strankarski sporazum dveh parlamentarnih skupin za skupno vlado.«²⁷ Voditelji strank bivšega Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije so se 15. julija 1925 razšli s hrvaškimi predstavniki ter se 27. in 28. julija 1925 dogovorili o nadaljevanju skupnega nastopanja parlamentarnih klubov do konca rednega zasedanja Narodne skupščine.²⁸ Njihovo formalno zavezništvo je bilo namenjeno predvsem ustvarjanju vtisa o politični organiziranosti opozicije proti močni in stabilni Pašičevi vladi, ki je imela v Narodni skupščini visoko podporo skoraj 200 poslancev.²⁹

²⁴ Razgovor z dr. Korošcem, *Kmetški list*, 24. 11. 1926, str. 2; Po celjskem zborovanju, *Slovenski narod*, 17. 11. 1926, str. 1; Razgovor z dr. Korošcem, *Kmetški list*, 24. 11. 1926, str. 2.

²⁵ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: ASCG), fond: Milan Stojadinović, št. 37, fasc. 9/48, Izveštaj o unutrašnjoj političkoj situaciji 1926.

²⁶ Gligorijević, str. 202–203 in 388.

²⁷ Dr. Korošec o položaju, *Slovenec*, 16. 7. 1925, str. 1; Pismo Pavla Radića Davidoviću, *Slovenec*, 16. 7. 1925, str. 1.

²⁸ Službena likvidacija sporazumaškega bloka, *Jutro*, 16. 7. 1925, str. 1; Poslovilo Pavla Radića blokašem, *Jutro*, 16. 7. 1925, str. 2; Kako so se radičevci izneverili svojim zaveznikom, *Slovenec*, 16. 7. 1925, str. 1; Prebiranje in nove kombinacije, *Jutro*, 28. 7. 1925, str. 1; Seja ožjega bloka, *Slovenec*, 29. 7. 1925, str. 1; Reorganizacija malega opozicijskega bloka, *Jutro*, 30. 7. 1925, str. 1; Sklepi Jugoslovanskega kluba, JMO in demokratskega kluba, *Slovenec*, 30. 7. 1925, str. 1.

²⁹ Obstrukcija proti tiskovnemu zakonu?, *Jutro*, 1. 8. 1925, str. 1; Opozicija se razprave o tiskovnem zakonu demonstrativno ne udeleži, *Slovenec*, 4. 8. 1925, str. 1; Dr. Korošec za pravi sporazum, *Slovenec*, 24. 10. 1925, str. 2; Notranji politični položaj se zapleta, *Slovenec*, 12. 11. 1925, str. 1; Anton Korošec, Mir – božična poslanica, *Slovenec*, 24. 12. 1925, str. 1.

Prvi mož na oblasti je ostajal Nikola Pašić, njegova brezkompromisna centralistična pogajalska izhodišča, na podlagi katerih je sklenil sporazum s Stjepanom Radićem, pa so vodstvu Slovenske ljudske stranke v drugi polovici leta 1925 oteževala približevanje politiki Narodne radikalne stranke.³⁰ Anton Korošec se je pričel zblíževati z ministrom za prosveto Velimirjem Vukićevićem, ki je bil naklonjen šolski politiki Slovenske ljudske stranke, in je kot oponent Pašičeve politike predstavljal možnega sogovornika v Narodni radikalni stranki.³¹ Načrte strankinega vodstva o možnosti prihodnjega sodelovanja z največjo srbsko stranko je pred javnostjo prvič predstavil na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke mariborskega volilnega okrožja v Mariboru 20. septembra 1925, kjer je zavrnil zahtevo največje vladne stranke po formalnemu odstopu Slovenske ljudske stranke od programske zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije.³² V stranki so pričeli po sporazumu Pašić–Radić pomensko izenačevati izraza *široka samouprava in zakonodajna avtonomija*,³³ kar je bila posledica prilagajanja politične taktike.³⁴ *Avtonomija (grško avtós nómos)* v dobesednem pre-

³⁰ Anton Korošec, Pismo iz Francije, Slovenski gospodar, 27. 8. 1925, str. 1–2; Dr. Korošec v Evians les Bains, Jutro, 30. 8. 1925, str. 1; Radićevci napovedujejo vstop Stjepana Radića v vlado, Jutro, 1. 9. 1925, str. 1; Razčiščevanje političnih vprašanj, Jutro, 2. 9. 1925, str. 1; Razburjenje v SLS, Jutro, 5. 9. 1925, str. 1.

³¹ NAL, Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 19. 7. 1925; Ivan Vesenjaj, Popravljanje krivic Žerjavovega in Pribičevičevega režima; Zavodi šolskih sester, Naša Straža, 4. 9. 1925, str. 2; Prosvetni minister o ukinjenju zasebnih učiteljišč, Slovenski narod, 5. 9. 1925, str. 1; Razprava o naši prosvetni politiki, Slovenec, 25. 6. 1926, str. 1.

³² Veličasten zbor zaupnikov SLS v Mariboru – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 22. 9. 1925, str. 1; Po zboru delegatov SLS, Slovenec, 23. 9. 1925, str. 1; Po shodu delegatov SLS v Mariboru, Naša Straža, 23. 9. 1925, str. 1; Dr. Korošec o predstoječi dezertaciji SLS, Slovenski narod, 23. 9. 1925, str. 1; Uvodnik, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Odmev Koroščevega ponujanja v Beogradu, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Slovenski klerikalci se ponujajo vladi, Slovenski narod, 26. 9. 1925, str. 1; Ali je mogoče sodelovanje z SLS?, Slovenski narod, 1. 10. 1925, str. 1.

³³ Glej npr.: Protest Ljubljane – govor Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1; Govor dr. Korošca v Ptuj, Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2; Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1; Govor načelnika SLS na občnem zboru Jugoslovanske kmetске zveze, Slovenec, 5. 5. 1926, str. 1; Dr. Korošec v Domžalah, Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2; Shod SLS v Trebnjem – govor Antona Korošca, Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1; Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov SLS – govor Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1–2; Velik govor Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Govor Antona Korošca na predvolilnem shodu v Ljubljani, Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1; Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani – programatični volivni govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1–2; Anton Korošec, Ljubljanski volivci!, Slovenec, 6. 7. 1927, str. 1; Klerikalna avtonomija, socialistična samouprava, Delavska politika, 9. 7. 1927, str. 1; Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju, Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1–2; Bit naše stranke, Slovenec, 8. 7. 1927, str. 1; Dr. Korošec v Rajhenburgu, Slovenec, 17. 8. 1927, str. 2; Delo zastopnikov Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1928, str. 3; Ljubljana je govorila – govor dr. Korošca, Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1; Slovenskim volivcem za 11. september 1927, Ljubljana 1927, str. 51 in 58.

³⁴ V *Domoljubu* so kot odgovor na pisanje *Kmetijskega lista* distinkcijo med pojmom *avtonomija* in *samouprava* razložili aprila 1925: »Da te samouprave, ki jih hoče centralistična ustava, niso zakonodajne, je čisto jasno, ker ne morejo napraviti niti enega zakona, ampak samo tako-

vodu označuje lastno zakonodajo, zakonodajno pravico, ki jo država sporazumno deli z avtonomnimi enotami, medtem ko je *samouprava* posameznim državnim enotam podeljena pravica do udeležbe v zadevah javne uprave – slednja je bila uresničljiva v okviru vidovdanske ustave, avtonomija pa v Kraljevini SHS ni imela pravne podlage.³⁵ S stališča pravne stroke nesprejemljiva interpretacija je bila s političnega vidika potrebna, saj je vodstvu Slovenske ljudske stranke omogočila usmeritev realne politike v izvedbo oblastne samouprave, in istočasno lojalno držo do lastnega avtonomističnega programa.

Korošec politični zaveznik Velimir Vukičević, ki je pripadal struji Ljubomirja Jovanovića v Narodni radikalni stranki, je moral spričo okrepljenega Pašičevega vpliva v Narodni radikalni stranki sredi novembra 1925 odstopiti z mesta ministra za prosveto, v vladi pa ga je zamenjal Stjepan Radić.³⁶ Anton Korošec se je 11. novembra 1925 ponovno sestal s strankarskima prvakoma Ljubomirjem Davidovičem in Mehmedom Spaho,³⁷ saj je s preoblikovanjem vlade opustil možnost Radićeve vrnitve k politiki opozicijskih strank.³⁸ V primerjavi s časom po volitvah v Narodno skupščino marca 1923, ko je imelo vodstvo Slovenske ljudske stranke jasne politične strategije in zanesljiva politična partnerstva ter je imelo v primerjavi z največjo opozicijsko Hrvatsko republikansko seljačko stranko, ki ni sodelovala v parlamentarnem delu, širše možnosti ažurnega parlamentarnega ukrepanja, se je Slovenska ljudska stranka po Radićevem vstopu v vlado znašla v izrazito negotovem obdobju državne politike, zato so se njeni predstavniki zavzemali za predčasne volitve v Narodno skupščino.³⁹

imenovane uredbe. /.../ O avtonomiji, t. j. o lastni zakonodaji, se pri takih samoupravah ne da govoriti. Kdor kaj takega govori ali namenoma drugače govori, kakor misli, ali pa vse zadeve ne pozna.«

Oblastne samouprave, (Novi) Domoljub, 15. 4. 1925, str. 1; Glej tudi: Predlog za parlamentarno kontrolo državne uprave – govor Andreja Gosarja, Slovenec, 21. 11. 1926, str. 1.

³⁵ Glej npr.: Ignac Rutar, O vsebini avtonomije in samouprave, v: Slovenski pravnik, št. 1–2/1927, str. 25–29; Joso Jurković, Samouprava in avtonomija, v: Slovenski pravnik, št. 11–12/1932, str. 325–327.

³⁶ Pomen Vukičevićeve demisije, Slovenski narod, 13. 11. 1925, str. 1; Čulinović II., str. 297; Več o idejni diferenciaciji, ki se je v Narodni radikalni stranki pričela leta 1925 in je močno oslabilo stranko ter celotni sistem parlamentarne demokracije v Kraljevini SHS glej: Gligorijević, str. 207–210.

³⁷ Politični prepiri in nesoglasja, Jutro, 12. 11. 1925, str. 1; Notranji položaj se zapleta, Slovenec, 12. 11. 1925, str. 1; Stališče ministrskega sveta o Vukičevićevi ostavki, Jutro, 14. 11. 1925, str. 1; Stjepan Radić postane danes minister, Slovenec, 18. 11. 1925, str. 1.

³⁸ Dr. Korošec poroča, Slovenski narod, 1. 1. 1926, str. 1.

³⁹ Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Franjo Žebot, Vaše blagorodje! – agitacijski letak tajništva Slovenske ljudske stranke v Mariboru pristašem z dne 6. februarja 1926; Dr. Korošec želi nove volitve, Slovenski narod, 23. 10. 1925, str. 1; Dr. Korošec o stanju v državi, Slovenec, 1. 1. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1; Bratom, Slovenec, 4. 7. 1928, str. 1; Janko Prunk, Politični profil in delo Antona Korošca v prvi Jugoslaviji, v: Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1/1991, str. 37.

Način, s katerim so želeli v Slovenski ljudski stranki strniti slovenske politične vrste in preprečiti politični prodor Hrvatske seljačke stranke v Slovenijo, je bil pozivanje slovenskih političnih strank k osnovanju tako imenovane **skupne davčne fronte** pod okriljem Slovenske ljudske stranke. S tem so želeli obenem razširiti svoje pogajalske pozicije za vstop v vlado, saj uresničevanja zahteve po davčni reformi v primeru skupnega nastopa vseh slovenskih političnih strank ne bi bilo mogoče povezovati zgolj s političnimi interesi Slovenske ljudske stranke.⁴⁰ Po sprejetju vidovdanske ustave so v Narodni skupščini redno opozarjali na nujnost prenove davčnega sistema,⁴¹ poglobljeno pa so se pričeli z vprašanjem ukvarjati maja 1925 ob pričetku odmikanja od opozicijskih partneric, ko je vodstvo Slovenske ljudske stranke sočasno s parlamentarno akcijo poslancev Jugoslovanskega kluba organiziralo protestne shode proti previsoki odmeri davkov v Žalcu, Slovenj Gradcu, Celju in v Ljubljani.⁴²

Anton Korošec je jeseni 1925 na političnem shodu na Štajerskem med drugim dejal: »Po naši zamisli mora služiti enotna slovenska fronta samo in edino dobrobiti slovenskega naroda, sicer je ne bo. Ona ne bo služila za strankarsko dirkanje, še manj pa, da bi majhne stranke ob tej priliki lezle po našem hrbtu kvišku in v ospredje ali celo za našim hrbtom v kalnem ribarile in tako našo idealno in nesebično zamisel zlorabile.«⁴³ Vladimir Pušenjak⁴⁴ je na pomembnem

⁴⁰ Glej npr.: Klerikalna demagogija z davki, Jutro, 26. 6. 1925, str. 2; Gospodarsko upropaščenje Slovenije – govor Dušana Serneca v Narodni skupščini 28. 11. 1925, Slovenec, 9. 12. 1925, str. 3; Vladimir Pušenjak, Finančni zakon za leto 1926/1927, Slovenec, 12. 12. 1925, str. 6.

⁴¹ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine SHS. Redovan saziv za 1921–22, knjiga VI., br. 90/god. 2, str. 518–521; Ekspoze finančnega ministra. Iz govora narodnega poslanca Vl. Pušenjaka na seji Narodne skupščine z dne 27. m. m., Straža, 7. 7. 1922, str. 1.

⁴² Interpelacija narodnega poslanca Ivana Vesenjaka, Slovenec, 15. 5. 1925, str. 1; Protest Ljubljane – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1–2; Ivan Vesenjaka, Sila ali zakon?, Slovenec, 25. 9. 1925, str. 1; Stališče Slovenske ljudske stranke – govor dr. Korošca, Slovenec, 30. 9. 1925, str. 1; Jugoslovanski klub proti preobremenitvi Slovenije z davki, Slovenec, 24. 10. 1925, str. 1; Ločeno mišljenje Jugoslovanskega kluba, Slovenec, 1. 12. 1925, str. 6; Seja načelstva SLS v Ljubljani, Slovenec, 12. 1. 1926, str. 2.

⁴³ Ali je mogoče sodelovanje z SLS?, Slovenski narod, 1. 10. 1925, str. 1.

⁴⁴ **Vladimir Pušenjak** (1882–1936) teoretik za področje gospodarstva in politik Slovenske ljudske stranke. Leta 1920 je bil izvoljen v Ustavodajno skupščino ter je kot poslanec do uvedbe diktature leta 1929 zastopal okraja Slovenj Gradec in Gornji grad. Na željo Antona Korošca je kandidiral v skupščinski finančni odbor v Beogradu, kjer si je ugled pridobil tudi med srbskimi in hrvatskimi finančniki. Kot izvrsten govornik je izstopal na proračunskih debatah v Narodni skupščini, prav tako pa tudi v finančnem odboru v mariborskem občinskem svetu, katerega član je bil. V poznejšem obdobju svojega življenja je postal predsednik upravnega odbora mariborske Mestne hranilnice. Pisal je v slovenskih katoliških političnih in gospodarskih časnikih, posebno v *Straži* in *Slovenskem gospodarju*. Urednik mariborskega glasila Slovenske ljudske stranke *Slovenski gospodar* Januš Golec se ga je v poslanski funkciji takole spominjal: »Vlado Pušenjak je bil najmarljivejši poslanec Jugoslovanskega kluba v Beogradu. On ni bil zastoj vsakokrat izvoljen za poslanca s tako znatno večino v obeh okrajih, katera je zastopal.

shodu strankinih zaupnikov v Mariboru 20. septembra 1925 ob političnem govoru Antona Korošca in idejnem Josipa Hohnjeca⁴⁵ podal tretji programski govor, ki je predstavljal delovni program Jugoslovanskega kluba za skupščinsko razpravo o proračunu za leto 1926/1927; izpostavil je nujnost uvedbe katastra in izenačitev davčne uprave ter s tem začrtal kratkoročne smernice parlamentarnega delovanja Slovenske ljudske stranke.⁴⁶

Zahteva po izenačenju davkov je v začetku leta 1926 postala osrednja zahteva opozicijskih strank v Kraljevini SHS, k čemur je pripomogla interpelacija Jugoslovanskega kluba o izenačitvi davčnih bremen in olajšav pri izterjevanju davkov, ki jo je štajerski poslanec Slovenske ljudske stranke Ivan Vesenjak⁴⁷ oktobra 1925 vnovič naslovil na finančnega ministra Milana Stojadinovića. Interpelacija je prišla na dnevni red obravnave v Narodni skupščini 4. februarja 1926 ob pričetku razprave o proračunu za leto 1926/1927. V razpravo so se vključili skorajda vsi v mariborskem volilnem okrožju izvoljeni poslanci Jugoslovanskega kluba,⁴⁸ ki so svojo dobro pripravljenost potrdili tudi v podrobni razpravi o proračunu.⁴⁹ Po pričakovanju s pobudo niso uspeli, saj so poslanci

Volilci so se ga oklepali radi njegovih stvarnih in vsikdar s številkami podprtih govorov in gospodarskih nasvetov, katerih je imel vedno dovolj na zalogi. /.../ Bil je vztrajen pritiskač kljub na najvišjih mestih in beležil v tem oziru velike uspehe.«

Škofijski arhiv Maribor, Januš Golec, Spomini IX., str. 1478–1479 in 1485–1486; Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1980?1991, II. knjiga, str. 604.

⁴⁵ **Josip Hohnjec** (1873–1964), teolog in politik Slovenske ljudske stranke. Pred vojno se je posvečal predvsem delu v nepolitičnih organizacijah, verskim, prosvetnim, narodno-obrambnim in gospodarskim dejavnostim na Štajerskem. Leta 1917 se je zelo trudil za populariziranje Majniške deklaracije in tako prišel v politiko. Ob prevratu leta 1918 je bil podpredsednik Narodnega sveta v Mariboru ter je leta 1919 kot član delegacije Slovenske ljudske stranke odšel v Začasno narodno predstavništvo v Beograd. Izvoljen je bil v konstituanto, kjer je izdatno sodeloval v ustavnem odseku. Poslanec je ostal do leta 1929, kjer je bil znan zaradi svojih načelnih, dobro pripravljenih in strokovno podkrepljenih govorov.

Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1980–1991, I. knjiga, str. 336.

⁴⁶ Govor poslanca Pušenjaka na zborovanju zaupnikov, Naša Straža, 25. 9. 1925, str. 2; 28. 9. 1925, str. 1; Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 47.

⁴⁷ **Ivan Vesenjak** (1880–1938), profesor in politik Slovenske ljudske stranke. Po prevratu leta 1918 je bil član Narodnega sveta za Spodnjo Štajersko, na državnozbornih volitvah 18. marca 1923 pa na listi Slovenske ljudske stranke izvoljen v Narodno skupščino. Kot poslanec za ptujski okraj je v Beogradu ostal do šestojanuarske diktature. V 30. letih je bil župan občine Košaki pri Mariboru, podpredsednik Vinarskega društva, od leta 1936 pa banski svetnik in predsednik kmetijskega odbora Maribor levi breg.

Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1980–1991, IV. knjiga, str. 428–429.

⁴⁸ Davčna obremenitev Slovenije – interpelacija narodnega poslanca Ivana Vesenjaka, Naša Straža, 26. 10. 1925, str. 2.

⁴⁹ Razprava o interpelaciji Jugoslovanskega kluba zaradi davčne preobremenitve, Slovenec, 5. 2. 1926, str. 1; Proračunski govor poslanca Ivana Vesenjaka, Slovenec, 25. 2. 1926, str. 1; Proračunski govor nar. poslanca Vladimira Pušenjaka, Slovenec, 27. 2. 1926, str. 1; Strokovnjaški govor poslanca dr. Hodžarja, Slovenec, 2. 3. 1926, str. 2; Velik govor dr. Kulovca, Slovenec, 5. 3. 1926, str. 1; Stvaren, učinkovit govor poslanca Žebota, Slovenec, 13. 3. 1926, str. 1; Govor poslanca Škoberneta, Slovenec, 19. 3. 1926, str. 6; Govor poslanca Štefana Faleža, Slovenec, 16. 3. 1926, str. 1 in 17. 3. 1926, str. 2; Seja Jugoslovanskega kluba, Slovenec, 31. 3. 1926, str. 1.

vladne večine izglasovali prost prehod na dnevni red in tako režimu Nikole Pašiča ponovno zagotovili kontrolo nad razdeljevanjem proračunskih sredstev ter gospodarskim razvojem države.⁵⁰

Zaradi naraščajočih trenj v Narodni radikalni stranki in nesoglasij med vladnima koalicijskima partnericama, ki jih je v začetku leta 1926 spodbudilo razkritje težjih primerov korupcije med pristaši Narodne radikalne stranke, je želel Anton Korošec jasno označiti strategije prihodnjega parlamentarnega delovanja Slovenske ljudske stranke, zato je 8. februarja 1926 tudi sam nastopil v splošni razpravi o proračunu za leto 1926/1927.⁵¹ Korošec je po razpadu Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije prvič govoril o nevarnosti porasta korupcije⁵² na okrajnem zboru Slovenske ljudske stranke v Ptujju 6. decembra 1925.⁵³ V Slovenski ljudski stranki so v uvedbi kazenskih postopkov proti osumljenim politikom Narodne radikalne stranke videli možnost politične osamitve Nikole Pašiča in razpis volitev v Narodno skupščino, s tem pa povečano možnost vstopa v vlado.⁵⁴ Korošec je v proračunskem nastopu utemeljil kritiko centralističnega državnega ustroja; s prikazom nacionalne strukture zaposlenih v državni upravi je dokazoval, da med zaposlenimi prevladujejo Srbi, vzrok za to pa je pripisal splošni krizi parlamentarne demokracije⁵⁵ v državi. S tem je izrazil

⁵⁰ Razprava o interpelaciji Jugoslovanskega kluba zaradi davčne preobremenitve, Slovenec, 5. 2. 1926, str. 1; Drago Zajc, Parlamentarno odločanje, Ljubljana 2000, str. 84.

⁵¹ Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2; Dr. Korošec v proračunski debati, Slovenski narod, 9. 2. 1926, str. 1; Kvarne posledice Koroščevega separatističnega izpada, Jutro, 10. 2. 1926, str. 2; Gligorijević, str. 207 in 220.

⁵² Kot člani ministrskega sveta vlade Ljubomirja Davidoviča so predstavniki Slovenske ljudske stranke nastopili proti korupciji v vrstah Narodne radikalne stranke že leta 1924, ko je vlada v Narodni skupščini pripravila obtožnice proti trem članom Narodne radikalne stranke – Lazarju Markoviću, Velizarju Jankoviću in Dragotinu Kojiću – ki so bili v času od maja 1923 do julija 1924 ministri v vladah Nikole Pašiča. Izmed poslancev Slovenske ljudske stranke so obtožnico proti Lazarju Markoviću kot ministru za notranje zadeve podpisali Jurij Kugovnik, Josip Gostinčar, Ivan Stanovnik in Vladimir Pušenjak. V primeru sprejetja predloženega osnutka Zakona proti korupciji bi bili bivši člani vlade predani sodišču, kar je bil eden glavnih razlogov, da je Nikola Pašić novembra 1924 izsilil Davidovičev odstop.

ASCG, fond: Ministrski svet Kraljevine Jugoslavije, št. 138, fasc. 21/82–86, Obtožnica petdesetih poslancev proti Lazarju Markoviću, Beograd 10. 9. 1924; Gligorijević, str. 389.

⁵³ Govor dr. Korošca v Ptujju, Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2.

⁵⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Franjo Žebot, AŠ 1, Korošec Anton, Leskovar Josip, Prošnja izvršnega odbora za nakazilo denarnih sredstev volilnemu fondu Slovenske ljudske stranke, Maribor, 6. februar 1926; Kaj se kuha v Beogradu?, Slovenski gospodar, 11. 2. 1926, str. 2; Velik shod dr. Korošca v Subotici, Slovenec, 20. 4. 1926, str. 1.

⁵⁵ Anton Korošec je poglobljena stališča o tej temi objavil v razpravi **Kriza parlamentarizma**, ki jo je podal kot svoj prispevek diskusiji v *Srpskem književnem glasniku*, objavljena pa je bila tudi v reviji *Socialna misel*. Osnovno izhodišče njegovega razmišljanja je bila teza, da »parlamentni splošne in enake volivne pravice ne izpolnjujejo več pričakovanj in zahtev ljudskih mas«. Kot enega od razlogov za krizo parlamentarne demokracije v Kraljevini SHS in hud zaviralni faktor za konstruktivno delo poslancev v Narodni skupščini je izpostavil »prestrogo germansko strankarsko disciplino« in prevelik vpliv poslanskih klubov in političnih strank. To je po njegovem mnenju povzročalo pretirano posvečanje strankarskim in političnim vprašanjem v Narodni

naklonjenost reviziji ustave, vendar v skladu s strankino politiko približevanja vladi ni neposredno izpostavil zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije. Poudaril je potrebo po uvedbi ekonomsko-socialne poslanske zbornice in upravni združitvi Slovenije na podlagi uvedbe široke samouprave.⁵⁶

Ker je obstajala verjetnost, da predstavniki Hrvatske seljačke stranke ne bodo podprli vlade pri glasovanju o proračunu,⁵⁷ je predsednik Jugoslovanskega kluba nakazal pripravljenost vodstva Slovenske ljudske stranke za pogovore o strankarskem sodelovanju in prilagajanju politični situaciji ob morebitnem padcu vlade. Prvič po spremembi politike Hrvatske seljačke stranke je (taktično) namenil pohvalo Stjepanu Radiću, saj je ta na političnem shodu v Dubrovniku govoril o možnosti uvedbe federativne ureditve⁵⁸ – izjavo je nato preklical, saj je Hrvatsko seljačko stranko vezala koalicijska pogodba.⁵⁹ Dan po nastopu v Narodni skupščini je Korošec izjavil: »*Naša stranka ima sedaj svobodne roke do vseh strank.*«⁶⁰

V Demokratski stranki so nasprotovali federalistični državni ureditvi, zato je bil Anton Korošec po svojem nastopu deležen ostrih kritik opozicijskega političnega zaveznika Ljubomirja Davidovića. Kritike so se nanašale tudi na Koroščevo izpoved o neorganiziranem delovanju opozicijskih strank v Narodni skupščini, s katero je začel načelnik največje slovenske stranke pripravljati podlago za oblikovanje novih strankarskih povezav in vstop Slovenske ljudske stranke v vlado.⁶¹ Prvak Demokratske stranke je 10. februarja 1926 sklical se-

skupščini v škodo reševanju gospodarskih in kulturnih problemov. Krivdo za takšen razvoj je pripisal nizki izobrazbeni strukturi izvoljenih poslancev in centralistični državni ureditvi, posledica česar je bila ohromitev zakonodajnega dela in korupcija v državni upravi. Rešitev je videl v vpeljavi »*gospodarske demokracije*« in uvedbi druge (gospodarske) parlamentarne zbornice, kar je jeseni leta 1925 ponovno postala bolj izpostavljena zahteva strankinega avtonomističnega programa. V skladu s prepričanjem o koristnosti izvedbe reforme parlamentarnega ustroja je ob koncu razprave odločno zavrnil uvedbo diktature kot možno rešitev vprašanja neučinkovitosti parlamenta. Koroščevo razmišljanje je bilo deloma posnetek stališč štajerskega teologa in teoretika Josipa Jeraja o uvedbi »*skrajne demokracije na podlagi široke samouprave*«. V duhu korporativne misli je Josip Jeraj ponujal rešitev »*individualističnega in mehničnega ustroja sedanjega parlamentarizma*« v smislu vmitve »*k organskemu pojmovanju življenja krščanskega srednjega veka*«.

Korošec Anton, Kriza parlamentarizma, v: Socialna misel, I. V/1926, str. 265–268; Jeraj Josip, Ustavni problem naše države, v: Socialna misel, I. II/1923, str. 129 in 135; Stališče Slovenske ljudske stranke v sedanjem položaju – govor dr. Korošca, Slovenec, 30. 9. 1925, str. 1; Dr. Korošec v Splitu, Slovenec, 30. 10. 1925, str. 1.

⁵⁶ Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2.

⁵⁷ Gligorijević, str. 220.

⁵⁸ Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2; Uvodnik, Jutro, 10. 2. 1926, str. 1.

⁵⁹ Politične harlekinade, Jutro, 10. 2. 1926, str. 2; Druga Radićeva kapitulacija, Slovenec, 11. 2. 1926, str. 1; Zgodovinska seja radikalne stranke, Slovenec, 26. 4. 1926, str. 1–2.

⁶⁰ Važna izjava dr. Korošca, Slovenec, 10. 2. 1926, str. 1.

⁶¹ Samomorilni govor drja Korošca, Jutro, 9. 2. 1926, str. 1; Mogočen vtis dr. Koroščevega govora, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 2; Kvarne posledice dr. Koroščevega separatističnega izpada, Jutro,

stanek opozicijskih voditeljev – predstavnikov Jugoslovanske muslimanske organizacije, Slovenske ljudske, Zemljoradniške in Demokratske stranke –, na katerem so ponovno zblížali stališča ter obnovili sodelovanje.⁶² Anton Korošec, ki je v svojem odmevnem političnem govoru v razpravi o proračunu 8. februarja 1926 poudaril: »Ako hočemo narodni sporazum, potem moramo najprej zrušiti centralizem,«⁶³ je po sestanku povedal: »Ni danes vprašanje, ali hočemo federacijo ali avtonomijo ali široke samouprave. Glavno je, ali sploh hočemo sporazum.«⁶⁴

Vodstvo Slovenske ljudske stranke je jeseni 1926 med pogoje za vstop v vlado vključilo tudi zavezo vlade o sprejetju enotnega zakona o davkih,⁶⁵ v naslednjih letih pa sta pri izdelavi zakona v imenu Jugoslovanskega kluba v posebnem parlamentarnem odboru Narodne skupščine sodelovala in proti njemu kritično nastopala zlasti poslanca Fran Kulovec⁶⁶ in Vladimir Pušenjak.⁶⁷ Po volitvah v Narodno skupščino septembra 1927 so morali predstavniki Slovenske ljudske stranke prizadevanja za izenačitev davkov prilagajati politični taktiki močne in idejno homogene opozicijske Kmečkodemokratske koalicije. Poslanci Hrvatske seljačke stranke so na primer 4. novembra 1927 na vlado naslovili resolucijo, v kateri so od nje zahtevali, da uvrsti predlog Zakona o neposrednih davkih na dnevni red skupščinskih zasedanj. Minister za finance Bogdan Mar-

10. 2. 1926, str. 2; Važna izjava dr. Korošca, Slovenec, 10. 2. 1926, str. 1; Dr. Korošec zopet centralist, Jutro, 12. 2. 1925, str. 2; Govor dr. Korošca, Kmetški list, 17. 2. 1926, str. 1; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Branislav Gligorijević, Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, str. 465.

⁶² Sestanek voditeljev opozicije, Slovenec, 11. 2. 1926, str. 2; Isto, 4. 3. 1926, str. 1; Isto, 12. 3. 1926, str. 1; Isto, 28. 3. 1926, str. 2; Konferenca šefov opozicionalnih klubov, Slovenec, 16. 3. 1926, str. 1; Opozicija proti nameravani odgoditvi parlamenta, Slovenec, 30. 3. 1926, str. 3.

⁶³ Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2.

⁶⁴ Važna izjava dr. Antona Korošca, Slovenec, 12. 2. 1926, str. 2.

⁶⁵ Definitivno prekinjenje pogajanj med vlado in SLS, Slovenski narod, 27. 10. 1926, str. 1.

⁶⁶ **Fran Kulovec** (1884–1941), duhovnik in politik Slovenske ljudske stranke. Leta 1919 je osnoval Jugoslovansko kmečko zvezo in zanjo sestavil program in organizacijski statut. V letu 1919 je postal glavni tajnik Slovenske ljudske stranke, naslednje leto pa glavni urednik časnika *Slovenec*. Njegova zasluga je bila izpeljava organizacijskega statuta Slovenske ljudske stranke. Na skupščinskih volitvah leta 1923, 1925 in 1927 je bil izvoljen za poslanca v Narodni skupščini, kjer je deloval v številnih skupščinskih odborih – posebno aktivno v finančnem odseku. Od julija do novembra 1924 in od februarja do aprila 1927 je bil minister za kmetijstvo. Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1980–1991, I. knjiga, str. 582; Luc Menaše, Svetovni biografski leksikon, Ljubljana 1994, str. 536.

⁶⁷ Pogubna finančna politika, Slovenec, 28. 3. 1926, str. 1; Seja davčnega odbora, Slovenec, 22. 8. 1926, str. 1; Davčni zakon, Slovenec, 24. 8. 1926, str. 1; Razprava o davčnem zakonu, Slovenec, 28. 8. 1926, str. 1; Vladimir Pušenjak, V borbi proti povišanju davkov, Slovenski gospodar, 16. 9. 1926, str. 1; Zakon o izenačevanju davkov, Slovenec, 10. 3. 1927, str. 1; Državni proračun in zakon o izenačevanju davkov, Slovenec, 20. 11. 1927, str. 2; Zakonski načrt o izenačevanju davkov; Sestanek Korošec–Vukičević, Slovenec, 19. 11. 1927, str. 2; Dr. Kulovec zahteva takojšnje izenačenje, Slovenec, 17. 1. 1928, str. 2; Delo zastopnikov Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1928, str. 10–26.

ković na to ni pristal, hrvaške pobude pa niso podprli niti pozicijski poslanci Slovenske ljudske in Demokratske stranke ter Jugoslovanske muslimanske organizacije, čeprav je bil predlog zakona v delovnem programu vlade in so se v času volilnega boja vse tri stranke zavzemale zanj.⁶⁸

Do sprejetja Zakona o neposrednih davkih, ki je uzakonil enotni davčni sistem v državi, je naposled prišlo 8. februarja 1928, potem ko so se poslanci vladnih Jugoslovanskega kluba in poslanskega kluba Narodne radikalne stranke 30. januarja 1928 soglasno izrekli za sprejetje načrta zakona.⁶⁹ Poslanci opozicijske Kmečkodemokratske koalicije so glasovali proti sprejetju zakona, v Slovenski ljudski stranki pa so menili, da je postavil »*soliden temelj za enotno davčno politiko v državi*«, vendar z nujno opombo, da je potrebno čimprej sprejeti tudi ustrezne podzakonske akte glede financiranja samoupravnih enot. Opozarjali so na nujnost enakomernega gospodarskega in kulturnega razvoja za zagotovitev pravične davčne obremenitve prebivalstva, pa tudi na velike ovire pri usklajevanju zakonskih določb šestih pravnih območij države;⁷⁰ Anton Korošec je, denimo, avgusta 1926 pojasnil volivcem: »*Ali mislite, da bo srbski poslanec svojemu narodu naložil davke, ki jih imamo mi in jih tam še nimajo? Nekateri davki se doli še izvesti ne dajo. Pobirajo jih pri nas strožje, kakor doli. Kaj nam v takih razmerah pomaga »izenačenje«?*«⁷¹

Po prvi svetovni vojni je bilo vprašanje davčne obremenitve prebivalstva v evropskih državah stalni predmet usklajevanj med političnimi strankami, kar je bila posledica sprememb v gospodarskih strukturah, stroškov vojnih reparacij, spremenjenih vrednosti denarja, v novonastalih državah pa tudi posledica težav glede združevanja različne davčne zakonodaje.⁷² Čeprav poslanci Slovenske ljudske stranke v okviru Jugoslovanskega poslanskega kluba februarja 1926 niso uspeli s parlamentarno pobudo o izenačenju davkov, je imela njihova zahteva po reformi davčnega sistema velik pomen za prihodnji notranjepolitični razvoj Kraljevine SHS. Po vstopu Hrvatske seljačke stranke v vlado poleti 1925, ko je ustavno vprašanje izgubilo značaj osrednje referenčne točke v političnem

⁶⁸ Izednačevanje davkov, Straža, 26. 1. 1925, str. 1; Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani – programatični volivni govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1–2; Čulinović I., str. 509; Gligorijević, str. 246 in 249.

⁶⁹ Davčni odbor končal razpravo, Slovenec, 18. 1. 1928, str. 1; Davčni zakon sprejet, Jutro, 8. 2. 1928, str. 1; Gligorijević, str. 253; France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998, str. 92.

⁷⁰ Nova skupna seja radikalnega in jugoslovanskega kluba, Slovenec, 27. 1. 1928, str. 1; Novi davčni zakon, Jutro, 9. 2. 1928, str. 5; Pušenjak Vladimir, Novi davčni zakon, Slovenec, 17. 2. 1928, str. 6; Slovenski gospodar, 16. 2. 1928, str. 1–2; Novi davčni zakon še ne prinaša enakosti, Jutro, 9. 2. 1928, str. 5.

⁷¹ Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca, Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1.

⁷² Vladimir Pušenjak, Izenačenje davkov, Domoljub, 19. 5. 1927, str. 319; France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998, str. 92.

diskurzu, je z opredelitvijo strankarskih vodstev do odrp'tega vprašanja jugoslovenske davčne politike pripomogla k ponovni polarizaciji parlamentarnih strank.⁷³

Rezime

Pobude Slovenske ljudske stranke za izjednačavanje poreskog zakonodavstva po sklapanju sporazuma Pašić–Radić u leto 1925.

Slovenska ljudska stranka je, u periodu između dva svetska rata, bila predstavnica slovenskog političkog katolicizma i najuticajnija slovenačka politička stranka. U centralistički uređenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca izvor njene političke moći je predstavljala efikasna privredna mreža zadružnih organizacija na koju je vezala idejni agens – autonomistički državopravni program. Nakon sklapanja sporazuma Pašić–Radić, 1925. godine, u prvi plan političkih zalaganja vođstva Slovenske ljudske stranke izbilo je delovanje za diskreditaciju politike Stjepana Radića i približavanje politici Narodne radikalne stranke tako da je kao pregovaračko ishodište, namesto autonomaškoga državopravnog programa iz 1921. godine, prihvaćen prošireni nacrt o samoupravama Vojislava Marinkovića, za što lakše izvođenje oblasne samouprave u Sloveniji, kao što je predviđao i Ustav. Slovenska ljudska stranka se, nakon Radićevog stupanja u vladu, našla u izrazito neizvesnom periodu državne politike, zato su se njeni predstavnici zauzimali za prevmene izbore za Narodnu skupštinu. Vođstvo je pozivalo slovenačke političke stranke da osnuju takozvani zajednički poreski front, pod okriljem Slovenske ljudske stranke. Time su želeli da zbiju slovenačke političke redove i spreče politički prodor Hrvatske seljačke stranke u Sloveniju, a ujedno da prošire svoje pregovaračke pozicije za stupanje u vladu, jer ostvarenje zahteva za poresku reformu tako ne bi bilo moguće povezivati samo sa političkim interesima Slovenske ljudske stranke. Zahtev za izjednačavanje poreza je, na početku 1926. godine, postao centralni zahtev opozicijskih stranka u Kraljevini SHS, čemu je pripomogla interpelacija Jugoslovenskog kluba o izjednačavanju poreskih obaveza i olakšica pri uterivanju poreza. Interpelacija je došla na dnevni red u Narodnoj skupštini 4. februara 1926. prilikom početka rasprave o budžetu za 1926/1927. godinu. Ova inicijativa nije uspjela, iako je imala veliki značaj za budući unutrašnjopolitički razvoj Kraljevine SHS. Opredeljenje stranačkih vođstava za zahtev za reformu poreskog sistema je prouzrokovalo ponovnu polarizaciju parlamentarnih stranaka, koja je oslabila nakon stupanja Hrvatske seljačke stranke u vladu, kada

⁷³ Gligorijević, str. 205; Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Beograd 1974, str. 104–106.

je ustavno pitanje izgubilo značaj centralne političke kategorije. Do prihvatanja Zakona o neposrednim porezima, koji je ozakonio jedinstveni poreski sistem u državi, došlo je 8. februara 1928. godine, nakon što su se vladini poslanici Jugoslovenskog kluba i poslaničkog kluba Narodne radikalne stranke saglasno izjasnili za prihvatanje nacrtu zakona.

ISKUSTVA I SEĆANJA SRPSKIH PRINUDNIH RADNIKA U NACIONAL-SOCIJALISTIČKOJ NEMAČKOJ 1941–1945.

Dr Barbara N. WIESINGER
Univerzitet u Salzburgu

APSTRAKT: U uvodnom delu priloga je skicirana istorija prinudnog rada u nacionalsocijalističkoj (NS) Nemačkoj i – u meri u kojoj je to moguće na osnovu dosadašnjih istraživanja – prodiskutovan broj i položaj srpskih prinudnih radnika.¹ Glavni deo članka čini analiza i interpretacija ličnih iskustava i sećanja bivših prinudnih radnika oslikanih kroz životne priče jedanaest osoba sa kojima je autorka u okviru međunarodnog istraživačkog projekta „Dokumentacija životnih priča bivših ropskih i prinudnih radnika i radnica”² tokom 2005. godine vodila intervjuje. Na kraju je pokušano da se utvrdi koje mesto sećanja bivših prinudnih radnika zauzimaju u jugoslovenskoj odnosno srpskoj kulturi sećanja.

1. Ropski i prinudni rad u nacional-socijalističkoj Nemačkoj

Tokom Drugog svetskog rata za NS Nemačku pod prinudom je radilo više od 12 miliona ljudi.³ Time je „upošljavanje stranaca” (*Ausländer-Einsatz*)

¹ Ovim nazivom biće obuhvaćene kako osobe koje svoju nacionalnost definišu kao srpsku tako i svi građani Srbije (bez Kosova) bez obzira na to kojoj drugoj etničkoj zajednici pripadaju.

² Projekat je finansirala nemačka fondacija „Sećanje, odgovornost, budućnost” (www.stiftung-evz.de). Glavna koordinacija projekta poverena je Institutu za istoriju i biografiju Univerziteta u Hagenu (www.fernuni-hagen.de/INST_GESCHUBIOG/welcome/shtml). Potprojekat vezan za Srbiju, a na kome su još saradivali i Karl Rotauer (Karl Rothauer) i Aleksandar Trklja, u ime Odeljenja za istoriju i političku nauku Univerziteta u Salzburgu (Austrija) koordinisala je autorka ovog teksta. Razliku između ropskog i prinudnog rada v. u daljem tekstu.

³ V. Spoerer i Fleischhacker, *Forced Laborers*, 2002, str. 196.

predstavljalo najobuhvatnije upošljavanje strane radne snage od kraja ropstva u 19. veku.⁴ Iskorišćavanje prinudnih radnika bilo je od centralnog značaja za ratnu privredu, pošto je NS Nemačkoj omogućilo da nastavi rat i nakon propasti strategije munjevitog rata (*Blitzkrieg*) u zimu 1941/42.⁵ Na Nirnberškim procesima protiv čelnika NS države *slave labour program* predstavljao je jednu od centralnih tačaka optužnice.⁶

Uprkos tome, bivši prinudni radnici su u kolektivnom sećanju i istoriografiji još dugo vremena predstavljali jedva primetnu grupu žrtava NS.⁷ Tek je studija *Fremdarbeiter* nemačkog istoričara Ulriha Herberta (Ulrich Herbert) iz 1985. izbacila temu u prvi plan istorijskog istraživanja.⁸ Na zvanično priznavanje njima nanete nepravde od Savezne Republike Nemačke i Republike Austrije bivši prinudni radnici čekali su do 2000.⁹ Tada su doneti zakoni kojima su se obe države obavezale da kao akt simboličnog priznanja doživljene diskriminacije i poniženja tokom „radnog upošljavanja” (*Arbeitseinsatz*) preživelim žrtvama do dele izvesno materijalno obeštećenje.¹⁰

Inostrana radna snaga u NS Nemačkoj bila je angažovana u svim privrednim granama.¹¹ Sledeći uslovi pod kojima su stranci živeli i radili uzimaju se kao tačke na osnovu kojih se njihov rad definiše kao prinudni: (a) pogodeni nisu imali mogućnost da utiču na radna mesta ili radne ugovore; (b) tokom boravka u NS Nemačkoj oni su podvrgavani različitim vrstama diskriminacije; (c) živeli su u ekstremno lošim uslovima: smeštaj u logorima, glad, hladnoća i nedostatak higijene i zdravstvene nege; (d) često su bili potpuno obespravljeni; (e) nisu imali mogućnost da utiču na svoje radne i životne uslove.¹² Kao „ropski

⁴ V. Herbert, *Der „Ausländer-Einsatz”*, 1995, str. 121, isti, *Zwangsarbeiter im „3. Reich”*, 1998, str. 18.

⁵ O vezama između daljeg toka rata, ekonomskog značaja „upošljavanja stranaca” i posledicama za one kojih se to ticalo v. Herbert, *Zwangsarbeiter im „Dritten Reich”*, 1998; isti, *Der „Ausländer-Einsatz”*, 1995; isti, *Arbeit und Vernichtung*, 1991.

⁶ Pod terminom „slave labour program” se tada podrazumevalo prinudno upošljavanje ukupne inostrane radne snage. V. *Das Urteil von Nürnberg 1946, 1977*, str. 119sl. Osuda Frica Saukela (Fritz Sauckel) *ibid.*, str. 233sl.

⁷ V. Herbert, *Nicht entschädigungsfähig?*, 1995, str. 159; isti, *Zwangsarbeit im „Dritten Reich”*, 2001, str. 16.

⁸ V. Herber, *Fremdarbeiter*, 1985. „Fremdarbeiter” je NS termin za civilne strane radnike.

⁹ V. Goschler, *Streit um Almosen*, 1993; Niethammer, *Beschädigte Gerechtigkeit*, 2002; Blanke, *Der lange Weg zur Entschädigung*, 2002.

¹⁰ V. Zakon o osnivanju fondacije „Sećanje, odgovornost, budućnost” (Zakon o fondaciji), <http://www.stiftung-evz.de/content/view/3/11/>, 21. jun 2006; Savezni zakon o fondu za dobrovoljna ostvarenja Republike Austrije bivšim ropskim i prinudnim radnicima nacional-socijalističkog režima (Zakon o fondu za pomirenje), <http://reconciliationfund.at/history.htm>, 21. jun 2006.

¹¹ Paleta poslova se proteže od rada u domaćinstvu i brige o deci (v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 175sl; Mendel, *Zwangsarbeit im Kinderzimmer*, 1994) preko rada u poljoprivredi, rudarstvu, industriji i trgovini do seksualnog iskorišćavanja u državnim bordelima (v. Paul, *Zwangspstitution*, 1994).

¹² V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 13sl.

rad” u nemačkom Zakonu o fondaciji, odnosno u austrijskom Zakonu o pomirenju definiše se posao koji je pod nehumanim uslovima iznuden od zatvorenika koncentracionih logora (KL), sličnih ustanova i geta.¹³

Po pravnom statusu, životnim i radnim uslovima prinudne radnike moguće je podeliti u pet grupa, od kojih su grupe (a), (b), (c) i (e) bile dalje izdiferencirane na osnovu „rasnih” i drugih kriterijuma.¹⁴

(a) Između 1939. i 1945. nekoliko miliona civila neretko i upotrebom sile¹⁵ dovedeno je u NS Nemačku na „radno upošljavanje”. Zakonski propisi kojima su regulisani njihovi životni i radni uslovi zavisili su kako od njihove pozicije u NS rasnoj hijerarhiji tako i od nemačke spoljne politike.¹⁶ Tako su Italijani¹⁷ po naredbi izdatoj od Glavne sigurnosne službe Rajha (RSHA) krajem 1942. uživali najviši status. Drugu statusnu grupu činili su pripadnici „germanskih” naroda a treću državljani „negermanskih” savezničkih država. Poljaci,¹⁸ „radnici sa istoka” (*Ostarbeiter*)¹⁹, Srbi, Česi i Slovenci spadali su u četvrtu, najobespravljenu grupu.²⁰ Tokom rata više puta menjane regulative²¹ ne mogu dati iscrpnu sliku o praksi „upošljavanja stranaca”. Realni životni i radni uslovi zavisili su koliko od propisa toliko i od lokalnih okolnosti. Svi strani radnici bili su podvrgnuti posebno razvijenom pravnom i kažnjeničkom sistemu, kao i samovolji predstavnika sistema prinudnog rada.²²

(b) Upošljavanje ratnih zarobljenika u privredi započeto je 1939. Prve velike grupe zarobljenika poticale su iz Poljske²³ i Francuske.²⁴ NS rukovodstvo se iz ideoloških razloga najpre suprotstavilo upošljavanju sovjetskih ratnih zarobljenika²⁵ i umesto toga njima namenilo umorstvo glađu i bolestima u zaro-

¹³ V. Zakon o fondaciji §11 (1), razjašnjavajući i u § 12 (1); Zakon o fondu za pomirenje § 2 (2).

¹⁴ Ova podela zasniva se na Herbert, *Zwangsarbeit im „Dritten Reich”*, 2001, str. 18sl. Za drugu moguću podelu zasnovanu na kategorijama prinude, mogućnosti uticanja na životne uslove i smrtnosti v. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 16sl.

¹⁵ O regrutaciji u okupiranoj Poljskoj v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 82sl i 184sl; o regrutaciji u okupiranim teritorijama Sovjetskog Saveza ibid., str. 157sl i 255sl; o regrutaciji u okupiranoj zapadnoj Evropi ibid., str. 180sl i 251sl; o regrutaciji u Italiji ibid., str. 259sl. V. i Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 37sl.

¹⁶ Sažeto o tome Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 91sl.

¹⁷ O realnim životnim i radnim uslovima italijanskih radnika u NS Nemačkoj v. Bermani et al., *Proletarier der „Achse”*, 1997.

¹⁸ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, posebno str. 74sl.

¹⁹ Za NS definiciju termina v. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 94; o njihovom pravnom statusu v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 154sl. Za lična svedočenja v., npr., Berliner Geschichtswerkstatt ur., *Zwangsarbeit in Berlin*, 2000; Frankenberger, „Wir waren wie Vieh”, 1997; Stelzl-Marx, *Das Schweigen brechen*, 2001.

²⁰ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 189 i Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 15.

²¹ Sažeto o tome Freund und Perz, *Die Zahlenentwicklung*, 2004, str. 13.

²² V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 107sl i posebno 115sl.

²³ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 67sl.

²⁴ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 96sl.

²⁵ V. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 192sl.

bljeničkim logorima Vermahta (*Wehrmacht*).²⁶ Tek pošto je postalo jasno da će nedostatak radne snage zbog razvoja situacije na istočnom frontu biti trajni problem, u jesen 1941. doneta je odluka da i sovjetski zarobljenici budu transportovani na rad u Rajh (*Reich*).²⁷ Stepenn smrtnosti kod ove grupe zatvorenika usled nedovoljne ishrane, lošeg smeštaja i nedostatka medicinske nege, kao i najtežih fizičkih poslova na koje su bili slati bio je ekstremno visok.²⁸ Nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. godine 600.000 tzv. italijanskih vojnih interniraca (*Italienische Militärinternierte*, IMI) poslato je za Nemačku. Oni su takođe bili izlagani veoma teškim uslovima pa je smrtnost i u unutar ove grupe bila visoka.²⁹ Iako se na osnovu gore date definicije sovjetski ratni zarobljenici i IMI mogu definisati kao ropski radnici, oni, kao ni drugi ratni zarobljenici, nisu mogli da podnesu zahteve za obeštećenje fondaciji „Sećanje, odgovornost, budućnost” odnosno Fondu za pomirenje.³⁰

(c) Zatvorenici KL su takođe bili iskorišćivani za rad. Posle preuzimanja KL od strane SS-a 1934, zatvorenici su najpre slati u SS-preduzeća, pri čemu je princip „rad kao kazna” bio važniji od same ekonomske koristi.³¹ Od 1942/43. KL zatvorenike su kao radnu snagu mogla da koriste i privatna preduzeća. Godine 1944. upošljavanje zatvorenika prošireno je još jednom. Zatvorenici su pre svega bili prinuđeni da obavljaju poslove koji su bili opasni i štetni po zdravlje; npr. premeštanje proizvodnje oružja pod zemlju.³²

(d) Evropski Jevreji su bili prinuđeni da rade u getoima, radnim logorima i u KL. Njihovo radno upošljavanje bilo je samo korak na putu ka likvidaciji.³³ Ni upošljavanje mađarskih Jevreja od 1944. na teritoriji Rajha nije bilo u suprotnosti sa ovim principom, pošto se i ono smatralo privremenom merom a krajnji cilj ostao je njihovo ubijanje.³⁴

(e) Za NS Nemačku nepoznat broj ljudi morao je da radi i van teritorije Rajha. Pored zatvorenika nekih KL u ovu grupu spadaju i civili koji su radili za

²⁶ Od 3,35 miliona 1941. uhapšenih vojnika Crvene armije do početka decembra 1941. umrlo je njih milion i četiristo hiljada. V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 389.

²⁷ O procesu odlučivanja v. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 201sl.

²⁸ V. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 238sl.

²⁹ V. Hammermann, *Zwangsarbeit für den „Verbündeten”*, 2002; sažeto i Cajani, *Die italienischen Militärinternierten*, 1991.

³⁰ V. Zakon o fondaciji § 11 (3) i Zakon o Fondu za pomirenje § 2 (3). Razloge za tu odluku, koja je nesumnjivo nepravedna prema bivšim ratnim zarobljenicima, objašnjava Niethammer, *Beschädigte Gerechtigkeit*, 2002, str. 249.

³¹ V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 390sl.

³² V. Freund, *Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen*, 1996.

³³ Odnos iskorišćavanja Jevreja i genocida nad njima u istorijografiji je diskutovan kontroveržno. Sažeto v. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991; opširnije i sa drugom hipotezom Barkai, *Das Wirtschaftssystem*, 1988.

³⁴ V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 416sl. Opširnije Szita, *Verschleppt – verhungert – vernichtet*, 1999.

nemačke institucije i preduzeća ili u administraciji. Za poslednju grupu granica između prinudnog i dobrovoljnog rada nije uvek jasna.

2. Srpski prinudni radnici i radnice u nacional-socijalističkoj Nemačkoj

Položaj srpskih prinudnih radnika u Trećem rajhu do sada je ostao nedovoljno istražena tema. Nije nepoznat samo njihov ukupan broj, već se vrlo malo zna i o njihovim konkretnim radnim i životnim uslovima.

U NS Nemačkoj je već između 1933. i 1941. radilo oko 100.000 Jugoslovena i Jugoslovenki.³⁵ Sa kapitulacijom Jugoslavije u aprilu 1941. mogućnost iskorišćavanja njenog radnog potencijala nenadano se proširila. Od 300.000 prvobitno uhapšenih ratnih zarobljenika, njih oko 200.000 poslato je za NS Nemačku. Osim toga nemačka administracija sada je mogla i među civilima da propagira odlazak na rad u Nemačku, odnosno da ih prinudno regrutuje.³⁶ Osim toga na ropskom radu tokom rata bilo je i na desetine hiljada jugoslovenskih zatvorenika KL.³⁷

Raščlanjivanje žrtava prema pravnom statusu, oblasti odakle su poticali i uslovima regrutacije omogućiće približno utvrđivanje broja srpskih prinudnih radnika između 1941. i 1945.

(a) U vojno-upravnoj oblasti Srbija između 1941. i 1945. bilo je regrutovano oko 161.000 civilnih „stranih radnika”, često iz logora za politički osumnjčene i taoce.³⁸ Iz NDH do 1945. na rad u NS Nemačkoj poslato je oko 153.000 civila,³⁹ među kojima je bio veliki broj bivših interniraca ustaških logora.⁴⁰ Prema jednom nemačkom izvoru, Srbi i Srpkinje činili su 62 procenta od ukup-

³⁵ V. Kolar-Dimitrijević, *Movement of Labor Force*, 1976, str. 361, cit. prema Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 180. Za vreme aprilskog rata u Rajhu je radilo oko 44.000 Jugoslovena. V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 205 ili Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte*, 1983, str. 180.

³⁶ V. Lampe, *Yugoslavia as History*, 2000, str. 205.

³⁷ U podacima jugoslovenskih autora o jugoslovenskim radnicima u NS Nemačkoj postoje znatne razlike. Vlado Strugar (*Jugoslavija 1941–1945*, 1978, str. 240) govori o 260.000 ratnih zarobljenika, 276.000 civilnih radnika i 34.000 zatvorenika KL. Branko Petranović (*Istorija Jugoslavije*, 1981, str. 374) spominje 270.000 civilnih radnika, ali ne nudi nikakve brojke za ratne zarobljenike i zatvorenike KL. Budući da autori ne navode izvore svojih tvrdnji, nemoguće je utvrditi istinitost ponuđenih podataka.

³⁸ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 212.

³⁹ V. Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str.183.

⁴⁰ V. Pismo Karla Petersena, predstavnika u Hrvatskoj generalnog opunomoćenika za radno upošljavanje, Sigfridu Kašu (Siegfried Kasche) od 20. jula 1942, u: Seckendorff, *Okkupationsspolitik*, 1992, str. 201sl. V. i Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187sl; Broszat/Hory, *Ustascha-Staat*, 1964, str. 117sl. V. i intervju sa Nadom Jurišić, Andrijom Maričićem, Ružicom Nedeljković, Stjepanom Pištignjatom i Julijanom Pokrajac.

nog broja iz NDH pristiglih radnika.⁴¹ Osim toga, vojska NDH je NS Nemačkoj na raspolaganje bila stavila i nepoznat broj vojnih obveznika srpske nacionalnosti.⁴²

Ispočetka, civili iz vojno-upravne oblasti Srbija i NDH uživali su isti pravni status kao i državljani drugih zemalja jugoistočne Evrope,⁴³ ali ih je RSHA krajem 1942. svrstala u najnižu grupu „stranih radnika”.⁴⁴ U praksi to je značilo smeštaj u barakama, lošu ishranu, zlostavljanje u slučaju nepokornosti i upućivanje u „logore za radno vaspitavanje”⁴⁵ (*Arbeitserziehungslager*, AEL) ili u KL, ukoliko bi prekršili radne ugovore.⁴⁶⁴⁷ U slučaju seksualnih odnosa između stranaca i nemačkih građana, za muškarce iz inostranstva bio je predviđen „posebni tretman” (*Sonderbehandlung*), to jest likvidacija, a za žene zatvor ili KL.⁴⁸ „Krivci” su mogli biti pošteđeni u slučaju pozitivnog „stručnog mišljenja” o njihovoj „rasnoj” vrednosti. Za radnike iz Sovjetskog Saveza i vojno-upravne oblasti Srbija ta mogućnost nije bila predviđena.⁴⁹

(b) Broj ratnih zarobljenika koji su odvođeni na prinudni rad takođe je bio veoma značajan. U ovu kategoriju spada 108.000 muškaraca iz vojno-upravne oblasti Srbija⁵⁰ i 35.000 Srba iz NDH.⁵¹ Pošto je iz ugla NS Nemačke nakon aprilske kapitulacije Jugoslavija kao država prestala da postoji, pravna zaštita njenih građana zagarantovana Ženevskom konvencijom bila je uskraćena.⁵² Status ratnih zarobljenika srpske nacionalnosti je do kraja rata ostao nepromenjen, dok su (nesrpski) državljani NDH na osnovu ugovora između NDH i NS Nemačke vremenom bili otpušteni,⁵³ a slovenački ratni zarobljenici početkom 1942. preimenovani u status civilnih radnika.⁵⁴ Najviša komanda Vermahta

⁴¹ V. Hans Zeck, *Erfahrungen mit dem Einsatz südosteuropäischer Arbeiter*, 1943. Cit. prema Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 189sl.

⁴² V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 186sl.

⁴³ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 212.

⁴⁴ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1986, str. 189.

⁴⁵ Logori za radno vaspitavanje, kojima je upravljala Tajna državna policija (Gestapo), osnovani s posebnom namenom da kažnjavaju nepokorne radnike. V. Lotfi, *KZ der Gestapo*, 2000.

⁴⁶ Npr. nezadovoljavajući rad, samovoljna promena radnog mesta, bekstvo.

⁴⁷ V. „Naredbe o Poljacima” i „Naredbe o radnicima sa istoka” (v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 74sl i 154sl), koje su, kako imamo razloga da verujemo na osnovu citirane naredbe RSHA, u suštini važile i za srpske prinudne radnike. O životnim uslovima civilnih radnika iz NDH v. i Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte*, 1983, str. 184sl.

⁴⁸ Zbog toga što su NS funkcioneri bili opsednuti mogućnošću seksualnih odnosa između stranaca i Nemaca, koji bi ugrozili „rasnu čistotu” nemačkog naroda, na ovu temu ostao je sačuvan veliki broj izvora. V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 79sl i 127sl.

⁴⁹ V. Hamann, „Rassenpsychologische Selektion”, 1989, str. 155.

⁵⁰ Najveći broj, proleće 1942; v. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 207.

⁵¹ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 181.

⁵² V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 99 i 102.

⁵³ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 181.

⁵⁴ V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 105sl.

(*Oberstes Kommando der Wehrmacht*) izdala je naredbu da se prema srpskim zarobljenicima postupa posebno loše.⁵⁵

(c) U julu 1943. Adolf Hitler je izdao naređenje da se i uhapšeni aktivisti otpora između 16 i 50 godina mogu iskorišćavati kao radna snaga,⁵⁶ dok su pre toga oni uglavnom bili ubijani. Već 1942. oko 1.300 partizana iz NDH i 3.000 iz vojno-upravne oblasti Srbija prebačeno je za Norvešku gde su kao ropski radnici raspoređivani na gradilišta Organizacije Tot⁵⁷.⁵⁸ Prognanici i izbeglice iz oblasti gde su vođene borbe sa snagama pokreta otpora takođe su često bili odvođeni na prinudni rad.⁵⁹

(d) U vojno-upravnoj oblasti Srbija radna obaveza bila je najpre, odnosno pre nego što su postali žrtve genocida,⁶⁰ uvedena i za Jevreje i Rome.⁶¹ Za ostale građane 1941. uvedena i 1943. dalje proširena obavezna radna služba, zbog razvoja ustanka nikada nije sveobuhvatno realizovana.⁶² Procenjeno je da je u periodu od 1941. do 1945. na teritoriji Srbije koja je bila pod nemačkom kontrolom, na prinudnom radu bilo 128.000 ljudi.⁶³

Kako je izgledao konkretan život srpskih prinudnih radnika pod gore skiciranim diskriminatorским i represivnim uslovima? Kako su žrtve doživele i preživele prinudni rad i šta je to iskustvo značilo za njih? Odgovore na ova pitanja ponudiće nam životne priče preživelih koje će činiti centralno mesto sledećeg odeljka.

⁵⁵ V. Fleischer, *NS-Besatzungsherrschaft im Vergleich*, 1996, str. 270.

⁵⁶ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 188; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 210.

⁵⁷ Organizacija je imenovana po Fricu Totu (Fritz Todt), koji je bio na nekoliko visokih funkcija u NS državi; na kraju karijere bio je ministar za naoružanje i municiju. O. T. se bavila izgradnjom fortifikacija, puteva i železnice u celoj okupiranoj Evropi.

⁵⁸ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 210. V. i Storteig, *Geschichte*, 1997. Za svedočenja preživelih v. Mihajlović, *Putevima nestajanja*, 1983. i intervju sa Stjepanom Pištignjatom (u daljem tekstu).

⁵⁹ V. naređenje Aleksandra Lera (Alexander Löhr) od 10. avgusta 1943., u: Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 244sl i naređenje Lotara Rendulića (Lothar Rendulić) od 15. septembra 1943., u Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 256sl. V. i Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187sl; Broszat/Hory, *Ustascha-Staat*, 1964, str. 161; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 209sl.

⁶⁰ O genocidu nad Romima v. Rose/Weiss, *Sinti und Roma*, 1991; o genocidu nad srpskim Jevrejima v. Browning, *Wehrmacht Reprisal Policy*, 1985. i isti, *The Semlin Gas Van*, 1985. kao i Manoschek, >Serbien ist judenfrei<, 1993.

⁶¹ V. naređenje Helmuta Ferstera (Helmut Förster), vojnog zapovednika u Srbiji, od 30. maja 1941., u: Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 148sl.

⁶² V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 214sl.

⁶³ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 219. V. i životnu priču Milana Pantovića (u daljem tekstu).

3. Kratak osvrt na uzorak

Između marta i avgusta meseca 2005. dokumentovano je jedanaest životnih priča srpskih bivših prinudnih radnika. Najveći broj kontaksta sa njima omogućen je posredstvom *International Organization for Migration*,⁶⁴ a do nekih se došlo i preko prethodno intervjuisanih osoba.⁶⁵ Intervjuisano je šest žena i pet muškaraca rođenih između 1920. i 1935.

Sedmoro njih⁶⁶ je pre progona živelo u NDH, a troje u Novom Sadu tada anektiranom od strane Mađarske.⁶⁷ Samo jedan od intervjuisanih je živio u vojno-upravnoj oblasti Srbija, gde je kasnije i obavljao prinudni rad.⁶⁸ Tri osobe⁶⁹ potiču iz seljačkih porodica, a ostale su živjele od zanata ili najamnog rada njihovih članova porodice. Neki od njih su već pre 1941. bili zaposleni: Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei kao tekstilne radnice, Milan Dragojlović i Milan Pantović kao krojači, Radomir Batričević u trgovini. Julijana Pokrajac radila je na imanju svojih roditelja. Marija Kranjec i Stjepan Pištignjat su do progona pohađali gimnaziju, koju su posle rata i završili. Andrija Maričić i Ružica Nedeljković su pre zarobljeništa išli u osnovnu školu. Nada Jurišić, najmlađa intervjuisana, 1941. još nije bila ni upisana u školu.

Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković i Julijana Pokrajac, koji su živeli u NDH, bili su proganjeni zbog pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Stjepan Pištignjat, koji je do 1941. živio u Sarajevu, pokušao je da izbegne proganjanje na religiozno-etničkoj osnovi tako što je pobeo na planinu Igman, gde se priključio partizanskom pokretu. Marija Kranjec, Milan Pantović, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei uhapšeni su zbog svog angažmana u antifašističkom otporu. Milan Dragojlović je u okupiranu Poljsku došao iz NDH kao prinudno regrutovani „strani radnik”. Radomir Batričević, koji je na prinudni rad u poljoprivredi odveden kao ratni zarobljenik, jedini je intervjuisani koji zbog svog tadašnjeg statusa nije dobio obeštećenje. Nada Jurišić, koja je za vreme rata još bila dete, nije sama bila poslata na prinudni rad, već je bila deportovana u *Ostmark*, odnosno u anektiranu Austriju, zajedno sa majkom i bratom.

Osim Radomira Batričevića sve intervjuisane osobe bile su neko vreme internirane u KL ili njima slične logore, odakle su većinom i regrutovane za prinudni rad.⁷⁰

⁶⁴ Zahvaljujem se gospođi Marie-Agnes Heine (IOM Ženeva) na vrednoj pomoći.

⁶⁵ Kristina Šepšei je bila posrednica u kontaktu sa Marijom Kranjec, dok su me Andrija Maričić i njegova supruga Vilma Maričić upoznali sa Radomirom Batričevićem.

⁶⁶ Radomir Batričević, Milan Dragojlović, Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković, Stjepan Pištignjat, Julijana Pokrajac.

⁶⁷ Marija Kranjec, Radoslavka Stojković, Kristina Šepšei.

⁶⁸ Milan Pantović.

⁶⁹ Radomir Batričević, Ružica Nedeljković, Julijana Pokrajac.

⁷⁰ Andrija Maričić, Ružica Nedeljković i Julijana Pokrajac bili su internirani i u Staru Gradišku i Jasenovac; Stjepan Pištignjat u Jasenovac i Staro Sajmište; Milan Dragojlović u logor Telje kod

4. Iskustvo proganjanja u životnim pričama srpskih prinudnih radnika

4. 1. Hapšenje i deportacija

Za mnoge intervjuisane već sam početak proganjanja ostao je zapamćen kao traumatičan doživljaj. Nadu Jurišić, Andriju Maričića, Ružicu Nedeljković i Julijanu Pokrajac zajedno sa njihovim porodicama uhapsile su ustaše i deportovale za Jasenovac odnosno Staru Gradišku. Stjepana Pištignjata ustaše su uhvatile na planini Igman. Mariju Kranjec, Radoslavku Stojković i Kristinu Šepšei predstavnici mađarske vlasti uhapsili su i mučili u njihovom rodnom gradu. I Milan Dragojlović i Milan Pantović bili su uhvaćeni i zlostavljani od lokalnih kolaboracionističkih vlasti.

U svedočanstvima o prvoj fazi proganjanja Nemci ne igraju posebno značajnu ulogu. Ova praznina ukazuje na strategiju uključivanja organa savezničkih i okupiranih zemalja u NS represivni sistem, kako bi se rasteretili nemački resursi i istovremeno izvukla što je veća moguća privredna korist iz osvojenih oblasti. Ova strategija doprinela je daljoj eskalaciji međunacionalnih sukoba u Jugoslaviji koji su izbili usled okupacije i posebno nakon uspostavljanja ustaške vlasti. Pomenuti aspekt posebno se jasno ogleda u sećanjima proganjanih na osnovu njihove religiozno-etničke pripadnosti. U njihovim životnim pričama ustaše često predstavljaju personifikaciju zla.⁷¹ Pri interpretaciji epizoda u kojima se Nemci pojavljuju kao spasitelji od zlostavljanja⁷² ili kao pravedni posrednici u sukobima između prinudnih radnika⁷³ pomenuta strategija treba da bude uzeta u obzir.

Tokom internacije srpski zarobljenici bili su izloženi samovoljnim zlostavljanjima i patili su od gladi, prljavštine i hladnoće, posebno u vreme kada bi mnoge dane provodili napolju pod lošim vremenskim uslovima.⁷⁴ Stjepan

Osijeka i Aušvic (Auschwitz); Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei u Ravensbrik (Ravensbrück); Milan Pantović na Banjicu.

⁷¹ V. intervju sa Nadom Jurišić.

⁷² Milan Dragojlović je ispričao da ga je jedan Nemač spasio kad je tokom saslušavanja bio maltretiran od policije NDH: „A eto u takvoj nesreći pokaže se neki čovek. Jedan tamo od Nemaca kaže, da izvinete na izrazu al’ tako je bilo, moram da kažem, kaže: ‘Jel’ si se ti usrao?’ Reko ‘Jesam.’ (glasnije) Kaže: ‘Puštaj ga, nek’ ide napolje.’ I zna on da ja nisam to uradio ali hteo je da me spasi batina pa kaže: ‘Jel’ si to učinio?’ Ja kažem ‘Jesam.’ I odvežu me i isteraju me napolje, i odvede me u šupu i tamo... Zamislite, čovek je to bio za mene, jel’, nije dozvolio više da me tuku.”

⁷³ V. sećanje Ružice Nedeljković u odeljku o represiji i kažnjavanju.

⁷⁴ Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei se sećaju da su posle dolaska u Ravensbrik (Ravensbrück) u kasnu jesen 1944. provele dva dana i dve noći pod otvorenim nebom. Andrija Maričić i njegova porodica proveli su nekoliko kišnih dana nezaštićeni u logoru Stara Gradiška, a u Nemačkoj su nekoliko nedelja proveli pod vedrim nebom, dok su korišćeni kao ljudski štit protiv savezničkih bombardovanja. I Stjepan Pištignjat je u okviru deportacije nekoliko noći proveo napolju, a kasnije u Norveškoj i nekoliko nedelja.

Pištnjnat je osim toga već u Jasenovcu, kao i na Starom Sajmištu, bio odvođen na rad.

Mnogi intervjuisani su u okviru svojih priča o deportaciji i internaciji dali opise nasilja čija meta su bili drugi zatvorenici. Ovi doživljaji imaju značajno mesto u njihovim životnim pričama, pošto su im na nivou doživljenog realiteta činili potpuno očitim brutalnost progonitelja i ličnu nemoć. Osim toga, oni označavaju i prekretnice u ličnoj istoriji proganjanja kao što su deportacija⁷⁵ ili registracija u KL.⁷⁶ Marija Kranjec se u intervjuu priseća jednog doživljaja pri izlasku iz deportacionog voza:

„Vojska, žene u uniformama, psi, larva, vika: ‘Los, los!’ Ja vidim jednu ženu koja je duge sede kose (...), setim se u tom trenutku moje majke, da moja majka tako izgleda. I to je bio možda jedan od mojih najtežih (naglašeno) mojih trenutaka kada sam to videla. I ona ne može da hoda, ona pada, nateraju psa na nju. Ali nas već dalje teraju da idemo, ja ne vidim više šta se sa njome dešava. Ali sam pomislila: Šta bi bilo da je moja majka sada ovde, šta bih ja uradila, da l' bih mogla uopšte bilo šta da uradim da bih je spasla od tako nečega?”

U poređenju sa nasiljem koje je ugrožavalo same njihove živote – neki su više puta mučeni⁷⁷ – takva iskustva se daju lakše verbalizovati,⁷⁸ a istovremeno pokazuju recipijentima kakvoj ekstremnoj situaciji su intervjuisani bili izloženi.

Izbor kasnijih prinudnih radnika vršili su funkcioneri ili opunomoćenici NS režima. S obzirom na katastrofalne uslove u logorima, odlazak na prinudni rad se barem u početku regrutovanim zarobljenicima⁷⁹ odnosno njihovim starijim rođacima⁸⁰ činio kao manje zlo. Tako se Radoslavka Stojković priseća svojih iluzija o poslu na koji će biti poslata:

„Tek kad smo se vratili u baraku onda nam je ta Kapo, Poljakinja, kazala da mi koji smo popisani i izdvojeni, mi ćemo ići na rad u fabriku. I sad smo mi mislili ćemo u fabriku da radimo pa ćemo zaraditi novaca, pa ćemo kupit' sebi odela (smeh) i što nam treba. I to što smo imale od svoje lične garderobe ostavimo. Ja sestri, i druge su ostavile ovim drugim logorašicama koje su ostale u logoru.”

⁷⁵ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem i Kristinom Šepšei.

⁷⁶ V. intervju sa Nadom Jurišić.

⁷⁷ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Marijom Kranjec, Milanom Pantovićem, Stjepanom Pištignjatom, Radoslavkom Stojković i Kristinom Šepšei.

⁷⁸ O teškoćama verbalizacije traumatičnog nasilja v. Scarry, *The Body in Pain*, 1985.

⁷⁹ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Stjepanom Pištignjatom i Julijanom Pokrajac.

⁸⁰ Tako je majka Andrije Maričića insistirala da sa sobom u Nemačku povede i decu, preteći da će u suprotnom ubiti i sebe i njih. Majka Ružice Nedeljković dala je pogrešne podatke o datumu rođenja svoje ćerke da bi i ona bila regrutovana za prinudni rad.

Deportacija na prinudni rad tekla je različito. Šest osoba je na svoju destinaciju prebačeno u stočnim vagonima.⁸¹ Stjepan Pištignjat je deportovan brodom od Beograda do Beča i od Štetina (Stettin/Szczecin) za Narvik. Za dovoljno vode i hrane brinulo se isto toliko malo koliko i za druge osnovne potrebe. Radoslavka Stojković, doduše, pominje da je njihov vagon krišom vodom snabdevao jedan vermahtovac koji je bio postavljen za stražara. Ružica Nedeljković je tokom putovanja dobila sendvič od jednog nemačkog vojnika. Kao momenat koji je zbog doživljenog poniženja ostavio posebno snažan utisak na njih Kristina Šepšei i Marija Kranjec spominju situaciju kada su morale da vrše nuždu pred očima stražara.

Četiri osobe koje su poticale iz NDH prošle su sabirni logor u Mariboru⁸² gde su bile dezinfikovane i pregledane. Neki su dobili hranu ili su mogli da se istuširaju. Osim toga, oni su od Maribora putovali u putničkim vagonima.⁸³

4. 2. Radno upošljavanje

Najveći broj intervjuisanih bio je određen na rad u industriji: Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei su radile u proizvodnji oružja u Špandauu (Spandau), Ružica Nedeljković u tekstilnim fabrikama u Lajpcigu (Leipzig) i Beču a Milan Pantović u borskom rudniku u Srbiji. Andrija Maričić, koji je u Berlinu radio u jednoj aviofabrici, prethodno je bio zaposlen u jednoj gostionici u Vinanojedorfu (Wiener Neudorf). Stjepan Pištignjat je radio pod najtežim uslovima na gradnji puteva i železnice u severnoj Norveškoj. Milan Dragojlović bio je poslat u gornjošlezijsku oblast da radi na zemljanim poslovima i na gradilištima. Radomir Batrićević radio je na jednom salašu u Altrajhu (*Altreich*),⁸⁴ a Julijana Pokrajac u anektiranoj Austriji.

Samo tri osobe od svih intervjuisanih dobijale su za rad koji su obavljale (inače beznačajne) novčane nadoknade. Radomir Batrićević i Milan Pantović su od toga kupovali sapun i cigarete, dok je Milan Dragojlović dobijeni novac koristio da bi se snabdevao dodatnim namirnicama. Julijana Pokrajac je za 18. rođendan dobila jedno sledovanje cigareta.

Radno vreme za prinudne radnike i radnice bilo je različito. Milan Pantović radio je dnevno osam sati. Isto je važno i za Milana Dragojlovića dok nije

⁸¹ Marija Kranjec, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković, Stjepan Pištignjat, Radoslavka Stojković, Kristina Šepšei.

⁸² Ovaj logor se spominje u pismu Karla Petersena, predstavnika u Hrvatskoj generalnog opunomoćenika za radno upošljavanje, Sigfridu Kašu (Siegfried Kasche) od 20. jula 1942, u: Seckendorff, Okkupationspolitik, 1992, str. 201sl, str. 202.

⁸³ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Nadom Jurišić, Andrijom Maričićem i Julijanom Pokrajac.

⁸⁴ NS naziv za Nemačku u granicama pre 1938.

pokušao bekstvo nakon čega je na više meseci interniran u logorski kompleks Aušvic (Auschwitz). Svi ostali radili su od rano ujutru do kasno uveče.

Rad zaposlenih u industriji prekidan je samo tokom bombardovanja, koja su preživeli sklanjajući se u improvizovane rovove. Julijana Pokrajac i Radomir Batrićević, koji su radili u poljoprivredi na salašima, imali su redovne pauze, jer su, iako protiv propisa, mogli da jedu za istim stolom sa seljacima kod kojih su bili. Na svom prvom poslu nešto slobodnog vremena imao je i Andrija Maričić: „*Imali smo odmor, pauzu za ručak od 2 do 3 sata i ja bih (...) to vreme iskoristio da se idem malo sankati sa djecom njemačkom koja su tu u okolini tog restorana imali stanove (...)*.” Ipak, kao podsećanje na ponižavajući status, on je jednom prilikom, nakon što se sa pauze vratio pet minuta kasnije nego što je trebalo, bio kažnjen.

Slobodni dani nisu bili predviđeni ni za koga. Izuzetak je Julijana Pokrajac, prema kojoj je, kako sama kaže, postupano kao prema drugim slugama i koja je kao takva nedeljom poslepodne imala nekoliko sati slobodnog vremena. Žene koje su radile u proizvodnji oružja u Špandauu mogle su svake dve nedelje pri promeni smene da se odmire na 24 sata, za šta su u sledećoj nedelji morale da odrade dve smene od ukupno isto toliko sati. Posle završetka posla mnoge je još očekivao i naporan povratak u logor.

Sam rad intervjuisani opisuju i ocenjuju različito. Julijana Pokrajac, koja je radila sve poslove u staji, šumi i na polju, jedina priča o prinudnom radu kao da je u pitanju normalan radni odnos. Ona posebno naglašava svoju spremnost na rad koja joj je donela poštovanje „poslodavaca”. Nakon što je opisala svoj tipični radni dan, ona prinudni rad rekapitulira na sledeći način: „*Ništa se nije desilo (...), posle teklo kao da sam kod svoje kuće i kod svoji' roditelja.*” Uprkos tome što je znala da nisu svi tretirani kao ona, Julijana Pokrajac uopštava sopstvenu, povoljnu situaciju i načelno osuđuje svaki otpor prinudnih radnika.⁸⁵ U skladu sa tim stavom ona je učestvovala i u hapšenju dva odbegla jugoslovenska prinudna radnika koji su, nakon što su bili uhvaćeni, ubijeni. Svoje obrazloženje ona izlaže na sledeći način: „*Mi smo bili poniženi i dužni (glasnije) smo (...) da sami zaslužimo pažnju tih ljudi. (...) Njihovi su otišli svi sposobni na front. Tu su više žene i tako treba se truditi i raditi a ne... Došao si da radiš.*”

Radomir Batrićević, koji u osnovi naglašava nepravednost prinudnog rada, ipak na jednom mestu kaže da su prinudni radnici kroz teški rad mogli i morali da steknu poštovanje nemačkih seljaka. O sebi i svojim suzarobljenicima iznosi sledeće mišljenje: „*Jer mi smo jedini koji su (...), da Vam kažem onako istinu, ostavili najbolji utisak kao radnici i kao ljudi, kulturni ljudi u Nemačkoj za vreme rata. (naglašeno) To ja mogu garantovat.*” On je, prema svojim rečima, bio poštovan ne samo kao radna snaga već i kao čovek:

⁸⁵ Julijana je znala da je njen brat, koji je radio u istom selu, redovno maltretiran i zlostavljan.

„Oni su mene iz tih razloga što sam ja nešto znao nemački, prosto me voleli. I nećete verovati, završetak rata u isti dan, na istom mestu sam doživeo oslobođenje, plakali su za mnom. To Vam mogu reći, plakali su i kazali: ‘Radomire ostani ovde kod nas.’ Ja to nisam hteo da uzurpiram.”

Naglašavanje sopstvenog radnog morala, po mom mišljenju, ukazuje na njegov značaj za identitet prinudnih radnika. Identitet ove dve osobe zasnovan je na socijalizaciji u seljačkoj sredini, gde su kao tradicionalne vrednosti smatrane sposobnost za obavljanje teškog fizičkog rada i volja za tim. Činjenica da se ta vrednost gajila čak i pod uslovima prinudnog rada, mogla bi se objasniti iskustvom zajedničkog rada sa seljačkim porodicama, odnosom koji su prinudni radnici imali sa njima i činjenicom da ih oni nisu maltretirali. Konačno, i Julijana Pokrajac i Radomir Batričević su verovatno bili svesni da je njihovo pravo na život – ako možda ne u očima individualnih „poslodavaca”, onda svakako u očima NS funkcionera – zavisilo od toga da li će zadate im poslove izvršavati na zadovoljavajući način ili ne. Iskazana volja za radom je na taj način služila istovremeno i kao samozaštita.⁸⁶

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei radile su na proizvodnji municije u fabrici *Deutsche Industrierwerke AG* (Nemački industrijski pogoni A. D.). Pri poslu njima je stalno pretila opasnost od povreda jer su ropske radnice bile samo površno obučene za takvu vrstu posla, a pored toga nedostajala je i bilo kakva zaštitna oprema. Tako su zavarivačici Kristini Šepšei od vatrenih varnica izgorele koža i kosa, a jedna druga ropska radnica na stroju na kome je radila Marija Kranjec bila je jednom prilikom teško povređena. U suprotnosti sa gore spomenutim osobama koje su radile u poljoprivredi, radnice na proizvodnji oružja sabotirale su proizvodnju kad god je to bilo moguće. Nedovoljna obuka služila je kao opravdanje za nekvalitetan rad i oštećivanje mašina. Kako opisuje Marija Kranjec, putem sabotaže bilo je moguće iznuditi pauzu:

„Ja pololim sve noževe, jer to je bio vid sabotaže, izlomiš noževe i čekaš da dođe majstor (...) da to popravi, da izmeni jer to mi nismo ni znale da radimo, a i da smo znale ne bi nam bilo dozvoljeno. To se dešavalo redovno, bar jedanputa dnevno izlomiš noževe da onda sada čekaš, i to ti je dva sata da ne radiš.”

Jednom prilikom ona je zbog „zabušavanja na poslu” (*Arbeitsbummelei*) bila poslata u komandu logora, ali je uspela da izbegne najgoru kaznu. Iza napora ropskih radnica da sabotiraju rad stajali su i politički motivi. Radoslavka Stojković: *„Naravno, Jugoslovenke su pravile dosta škart robe jer to nam je bilo u duši (smeje se) da što god možemo manje proizvedemo, da što manje municije ide na front ili na mesta gde se ubija i ratuje.”*

⁸⁶ Za slično tumačenje sećanja bivših prinudnih radnika u poljoprivredi v. Hornung et al., *Zwangsarbeit in der Landwirtschaft*, 2004, str. 261 i 265sl.

Andrija Maričić je isprva radio kao fizički radnik u jednom restoranu u Vinanojedorfu. Pored ostalih poslova koje je obavljao, on je morao i iz trapova koji su se nalazili napolju u gostionicu da donosi krompir. Pošto nije nosio obuću dobio je teške promrzline. Osim toga, tada devetogodišnjem Andriji teški teret povredio je kičmu. Posle prinudnog boravka u Vinanojedorfu, poslat je na pomoćni rad u jednu berlinsku fabriku aviona, gde je obučen da sastavlja zupčanike. Njegov predradnik ponekad bi mu donosio hranu i sklanjao ga sa sobom u sklonište, zbog čega ga se Andrija Maričić priseća sa dobrom voljom. Pred kraj rata, zajedno sa drugim strancima, poslat je na front da bi služio kao ljudski zaštitni štit:

„Četiri mjeseca su nas terali ispred fronta (...) Mnogo je ljudi tu umiralo, na tom putu, ginulo. Kada dođe do, kada bude onaj Fliegeralarm [vazдушna opasnost] moramo bježati u, samo tu u jarak, pored puta, a vojnici su nas držali na nišanu i čim prođe prestanak opet dalje krećemo. (...) Taj put je bio najteži u našem celom tom logorovanju u Njemačkoj. To je stvarno bilo muka (...) Neke hrane nisu nam obezbedili, ništa (...) Jedino tako uz put (...) neko nam baci hleba malo.”

Milan Pantović je na početku radio na železničkom gradilištu na liniji Bor–Požarevac, posle čega je određen da radi u magacinu jedne austrijske firme. Za ovu protekciju on je, prema sopstvenim rečima, imao da zahvali vrednoći koju je pokazao na radu:

„Valjda ja zato što sam bio vredan tamo, kaže, ‘Nemoj tu da se mučiš, hajde, idi tamo.’ (...) A oni su mnogo cenili, recimo, mnogo su cenili poštenje i rad. Ako Vi radite pošteno i odgovorno ono što kaže on, on ne dá da Vas neki drugi odvede. On Vas čuva za sebe, i tu ima da budete njemu odani i dobar radnik za njega.”

Milan Dragojlović je bio određen na rad na gradilištima po gornjoj Šleziji. Jednog dana grupa radnika kojoj je pripadao odlučila je da se prebaci za Beč ne bi li tamo našli bolje plaćeni posao. Bili su uhapšeni već na železničkoj stanici Katowice (Katowice) i za kaznu poslani u Aušvic. Svoj tamošnji radni dan sve-dok opisuje na sledeći način: *„Idemo na posao iz barake, posle doručka u stroj i na pos’o, jedno dva kilometra od logora smo radili razne stvari: istovarali cement, istovarali ciglju, materijale, gvožđe, betonsko. Sve to se za gradnju skidalo tu, a mi smo to radili.”* Pošto ropski radnici nisu imali nikakve zaštite, bili su često povređivani, npr. kad bi dostavljene cigle još bile vruće. Posle otpuštanja iz Aušvica Milan je radio na građevini u jednom drugom mestu, gde je konačno uspeo da se oslobodi prinudnog rada.

Stjepan Pištignjat radio je u severnoj Norveškoj pod rukovodstvom O. T. Dok o teškom radu koji je predstavljao njegovu svakodnevicu ne nudi mnogo

informacija, o nesreći koju je doživeo na poslu i zbog koje mu je pretila likvidacija on daje detaljan opis:

„Kran onaj koji diže kamen pukne i udari mi ovde i utre mi nogu, nogu u zemlji. I onda je (...) bilo više nego sigurno da će me odma' streljat. Jer ako se povrediš malo, prst, ne možeš raditi odma' te likvidiraju (...) I mene su doneli odozgo sa brda, jer mi je noga odmah ovako natekla. I bol je jak bio. Preneli me dole kod zajedničke grobnice. I u to vreme taman se desilo da ide komandant, najgori, najcrniji čovek (...) koga sam u životu sreo, neki major Doll. (...) Ja sam sigurno očekiv'o da će me, da će reći: 'Baci ga u jamu, u jamu i metak i gotovo!' A on kaže: 'Može li to...' A da, zove on doktora, imali smo jednog Jugoslovena doktora u logoru. Došao doktor, kaže: 'Može li noga da ozdravi?' I doktor pogleda. (...) Rek'o: 'Može.' Kaže: 'Nosi ga u baraku i preduzmi nešto da se uradi.' To je prvi put da je uradio to. I ja u baraci bio neko'ko meseci, lež'o tamo. Al' sam se opet krio da me ne nađu, jer ako ostaneš u baraci nisi na poslu. Odmah te ubije.”

I ostali intervjuisani su u slučaju bolesti uživali minimalnu poštedu, što je na kraju mnogima od njih i omogućilo da prežive prinudni rad.⁸⁷ Sa stanovišta NS funkcionera, medicinsko zbrinjavanje prinudnih radnika bilo je potrebno samo da bi se održavala njihova radna snaga, za kojom je NS Nemačka imala sve veću potrebu. Smeštaj, ishranu i zdravstvenu zaštitu prinudnih radnika stoga treba posmatrati u vezi sa željom progonitelja da se njihova eksploatacija produžava što je više moguće.

4. 3. Smeštaj, ishrana i zdravstvena zaštita

Većina intervjuisanih osoba je vreme prinudnog rada provela u logorima, ali se njihova svakodnevica razlikovala od slučaja do slučaja. Milan Pantović, kao i Milan Dragojlović ispočetka, živeli su u barakama i nisu bili nadgledani, tako da su tokom slobodnog vremena mogli da se kreću u određenom krugu. Ružica Nedeljković i njena majka Milka Balać neko vreme živele su u jednoj bečkoj gostionici, a posle pod stražom u jednom logoru kod Lajpciga. One su proživele posebno teško vreme tokom čestih bombardovanja. Jednom je jedna bomba pogodila njihovu baraku, ali su Ružica i njena majka preživele pošto bomba nije eksplodirala. Jednom drugom prilikom preživele su bombardovanje u nekom podrumu, iz koga su morale da se iskopaju jer je zgrada nad njim bila srušena. U osvrtu na ove ekstremne situacije koje je uspela da preživi Ružica vidi udeo sudbine i zaštite jedne svetiteljke.

Ropske radnice koje su radile u Špandauu spavale su u jednoj bodljikavom žicom ograđenoj izbombardovanoj fabričkoj hali. Da bi izdržale hladnoću

⁸⁷ Tako su Marija Kranjec i Radoslavka Stojković zbog zdravstvenih razloga bile pošteđene posla na kraće vreme.

u toj hali, po dve žene su delile jedan krevet koji se sastojao od golih dasaka i papirne vreće napunjene iverjem koja je služila kao dušek. Umesto pokrivača koristile su se tankim ćebetom i odećom.

Radomir Batrićević je pak zajedno sa 21 ratnim zarobljenikom bio smešten u sobu jedne lokalne gostionice:

„To je bio prostor pet sa pet, četiri prozora, rešetke na prozorima, jedna klupa (pauza), vrata, lokot na vratima. U uglu spavaće sobe gde nas je dvadeset i dva (...) WC kibel [kanta]. To je bilo onako drastično što je bilo ispod svake kritike i morala. Tako smo [tu boravili] sve do završetka rata. (...) Kreveti su obične daske, obično drvo i slamarica. I ćebe. Ko je imao ćebe dobro je bilo. (...) A to je bio najružniji san naš, to što smo pretrpili, tako nešto, kibel [kanta], i smrad jedan, šta da Vam kažem. (...) To je poniženje za čoveka.”

Stjepan Pištignjat, koji je prošao kroz različite logore u Norveškoj, u logoru Bjornefjel (Bjørnefjell) nekoliko nedelja proveo je i pod otvorenim nebom.

„I tu smo opet pravili neke ceste, neki put. Ali tu nismo imali ni baraka ni ništa, e onako na zemlji smo legli, bili. Na zemlji onda metnemo ćebe dole i pokrijemo se ćebetom drugim i gotovo. Kiša pljušti po nama. Ništa nije bilo. To je bilo, to su oni zvali kvarantin. (pauza) Tu je pobijeno mnogo. Ljudi su dobili tu od raznih jela i ne znam čega dobili proliv. I ko god je dobio proliv, odmah je likvidiran. Jer oni su oko logora iskopali jedan kanal. U tom kanalu nije se smelo kreći, a ne pogotovo preći kanal. To je bilo kao granica jer nije bilo drugoga ništa. I tu ko je prišao tom kanalu ubijen je, svakog dana po desetak je bačen u tu zajedničku grobnicu koju smo iskopali kad smo došli. To je teško bilo izdržati. (...) Ovaj hrana je bila slaba naravno, uslovi života su za nas nikakvi, ali najveći neprijatelj su nam bili komarci. (...) Otvorite usta, oni idu u usta. (...) Iznutra smo bili izjedani. (...) Tako da bilo je slučajeva da drug druga ne poznaje, jer je on otekao sav. Pa su nam onda 'stražari' dozvolili da ložimo vatru da bi oterali komarce tako.”

Jedino su Julijana Pokrajac i Nada Jurišić imale smeštaj kod svojih „poslodavaca”. Prva je imala na raspolaganju čak i krevet, a druga je sa majkom i bratom spavala u štali. Nada Jurišić ove okolnosti ocenjuje iznenađujuće pozitivno a u intervju objašnjava i zašto: „(...) čak je bilo lepo, prijatno spavati u toj štali (...) Bilo nam je lepo, ljudi su nam dali da jedemo i bili smo zajedno (naglašeno).” Za vreme internacije u Staroj Gradišci ona je pretrpela oskudicu i prisustvovala potresnom nasilju. Kad su njena majka i brat bili odabrani za prinudni rad u *Ostmarku*, i Nada Jurišić je išla sa njima. Po njenom sećanju, njena majka je odlazak na prinudni rad vezivala za nadu da će opet doći „*među civilizovani sve*”. Međutim, posle svega nekoliko meseci boravka u Veklabruku (Vöcklabruck) u Gornjoj Austriji, porodica je poslata nazad u NDH. Kad je Darinka Mijatović, Nadina majka umrla u internaciji, decu je spasila jedna rođaka.

Vreme provedeno u Veklabruku Nada Jurisic tumači kroz pozitivna sećanja, pošto taj period vezuje za oslobođenje iz KL i poslednje trenutke provedene sa majkom, koja joj je strašno nedostajala.

Julijana Pokrajac i Radomir Batrićević jeli su zajedno sa seljacima.⁸⁸ Takođe, Milan Dragojlović prilikom prvog uposlenja nije trpeo nikakvu glad, jer je na crnom tržištu mogao da obezbedi dodatni hleb. U Aušvicu je hrana bila neuporedivo lošija: „*Posle toga smo dobili kafu, crnu kafu za doručak i hleb, pa da, sto grama, nije to bio hleb, to se samo zvao hleb. Ima tu svega drugog samo nema brašna (...) Al' dobro je, ne da umreti, je li? Dan za danom, dan za danom.*” Poslednji iskaz ukazuje na jednoličnost ishrane koju je od toga nemoguće bolje opisati. Milan Pantović spominje da je i u borskom rudniku ishrana bila jednolična: „*Uglavnom bio je krompir, kupus, repa i tako nikaki neki... Kvalitetna hrana nije bila.*” Nasuprot grupi IMI, čiji pripadnici su u Bor dovodeni nakon kapitulacije Italije, njemu nije pretila opasnost smrti od gladi, između ostalog i zbog toga jer je bila moguća trampa sa seljacima iz okoline.

Sećanje Andrije Maričića na ishranu tokom boravka u NS Nemačkoj vrti se oko hleba koji mu je za vreme internacije u Staroj Gradišci strašno nedostajao: „*a ja sam tražio od majke jedno parče hleba i rekao sam da bih mogao ostati živ ako... (pauza, uzdah) Pošto nije bilo drugoga ja sam nekako se snalaziti. Išao sam da travu uzimam (...).*” Tek pošto je stigao u Vinanojedorf situacija se malo poboljšala: „*Nije to bila neka super hrana, ali je bila sasvim dovoljna da smo se mogli malo oporaviti, da je bilo hleba kojega sam ja toliko želeo.*” Da bi se snabdevao dodatnim namirnicama, Andrija je koristio odsustvo nemačkog osoblja tokom vazdušne opasnosti: „*ja sam znao koji hleb da ukradem i da ga iz tog podrumskog djela kroz prozor ostavim tu, pa kad krenemo uveče ja ga onda bi uzeo i odneo u logor da imamo još nekom drugom da možemo dati.*” U anegdoti o trgovini namirnica na crno Andrija Maričić za čudo ne osuđuje pokušaje Nemaca da iz nužde prinudnih radnika izvuku ličnu ekonomsku korist, nego nasuprot tome ponašanje svojih sapatnika:

„(...) uvek je neko mogao da se progura do naših tih baraka i donosio je nekakvo pecivo tako, šta ja znam. To je bilo, ovaj, interesantno pogotovo za ljude koji... Nismo imali šta mnogo da jedemo. I onda bi oni meni, pošto sam ja bio mlad, mali tako, i onda bi oni meni davali taj koferčić i ja sam to nosio po baraci da im to prodajem. 50 feninga je bila ta jedna pereca. Međutim i oni su bili mangupi, oni kad ja dođem u baraku, u sobu, ugase svetlo, otmu mi te perece i kofer i isteraju me napolje, jel'. Međutim taj gazda koji je to donosio nije nikada mene krivio zbog toga, znao je on sa kakvim ljudima ima posao.”

⁸⁸ Ovakav postupak „poslodavaca” bio je protiv propisa, v. Hornung et al., Zwangsarbeit in der Landwirtschaft, 2004, str. 237.

Ropske radnice u logoru Špandau dnevno su bile snabdevane parčetom hleba, supom od repe i „kafom” od prženog žita. Kao vid maltretiranja ponekad bi zatvorenicama bila ponuđena dodatna porcija. Međutim, kada bi jurnule prema kotlu, one bi bile posute hladnom vodom, priča Kristina Šepšei.⁸⁹ Da bi utolile glad, žene bi jele koru od krompira iz kuhinjskog otpada i stavljale ponešto sa strane kad bi praznile vozila koja su dostavila povrće u logor. Zbog nedovoljne ishrane zatvorenice su dobile proliv, kaže Marija Kranjec. Radoslavka Stojković je patila od otvorenih rana na nogama.

Ropski radnici u Norveškoj bili su hranjeni hlebom i supom od kelja. Da bi im pomogli, norveški civilni radnici su na gradilištima skrivali pakete sa namirnicama, dok u januaru 1944. godine od Međunarodnog crvenog krsta nisu počeli da primaju pakete sa hranom.

Za brigu o prinudnim radnicima koji su boravili u logorima u slučaju bolesti bili su nadležni lekari zarobljenici. U Špandauu, prema rečima Marije Kranjec i Radoslavke Stojković, o bolesnim zatvorenicama brinula se jedna poljska lekarka, dok se o povredi Stjepana Pištignjata brinuo jedan jugoslovenski lekar. Milan Dragojlović imao je jedno neobično iskustvo sa nemačkim lekarima. Nakon što je nekoliko puta simulirao epileptičke napade, poslat je na komisijski pregled:

„Ja ušao tamo u tu ambulantu. A oni kao da su probirali najviše Nemce, najlepše, svi visoki, ili se meni tako bar učinilo, beli mantili, bele pantalone, bele cipele. Haa! (imitira tadašnji strah) A ja sam se toliko uplašio da nisam mog'o da progovorim. (...) I od toga straha ja sam se prosto zaneo, i ne znam šta je bilo meni pri ruci da sam ja se uhvatio za to, toliko je meni pozlilo. I jedan od tih pet, šest, pet lekara samo uzeo ovo: 'Ach, verfluchter Mensch!' (...) I odma' me izvede napolje. Znači ni rukom me nije pipnuo a bio je komisijski pregled. I za deset minuta ode Peter Sliewa [neki stražar], ode unutra i za deset, pet, deset minuta dobio otpusnicu sa listom 'nesposoban stalno', nesposoban za rad.”

Milan se vratio za NDH i nakon kraćeg boravka u zagrebačkom zatvoru pušten je kući. Da bi izbegao ponovno hapšenje, on se prijavio u Narodno-oslobodilačku vojsku, u kojoj je ostao do kraja rata.

4. 4. Odnosi sa drugim prinudnim radnicima i sa Nalcima

Intervjuisani su Nemce doživljavali skoro isključivo kao zastupnike sistema prinudnog rada, od čije dobre volje su zavisili uslovi za život i rad, a samim tim i njihove šanse da prežive. Ponekad bi i neko od njih pomagao da se radnicima olakša posao, kao u slučaju Milana Pantovića, ili im potajno doturao namir-

⁸⁹ Na isti iskaz se može naići i u intervju sa Julijom Baji, koja je bila u istom logoru kao i Kristina. Ovaj intervju iz januara 2004. predat je biblioteci memorijalnog centra Ravensbrik.

nice i cigarete, što je imao priliku da doživi Milan Dragojlović. Oni su ipak mnogo češće, kao što to opisuju Marija Kranjec, Andrija Maričić, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei, prinudne radnike bezobzirno terali na rad i kažnjavali za najmanje prekršaje. Posebno surovo je postupano prema radnicima u Norveškoj: prvo masovno ubijanje usledilo je odmah po dolasku; svedok poslednjeg ubistva Stjepan Pištignjat je bio neposredno pre oslobođenja.

Čak ni radnici u poljoprivredi nisu uvek mogli da uspostave bliže lične kontakte sa svojim „poslodavcima”. Dok Julijana Pokrajac seljaka i seljakinju kod kojih je radila opisuje kao svoje „druge roditelje”, Radomir Batrićević ponašanje svojih „poslodavaca” opisuje kao korektno ali distancirano. U skladu sa propisima o „zabranjenom kontaktu” (*verbotener Umgang*), komunikacija između njega i seljaka bila je ograničena na uputstva vezana za poslove. Komuniciranje sa civilnim stranim radnicima bilo je zabranjeno.⁹⁰

„(...) svaki razgovor sa civilom se kažnjava zatvorom od 30 dana, tu diskusije nema, to je njihov propis. Kontakt (naglašeno) ne dolazi u obzir. U samoj kući, tu nema razgovora. (...) Normalno mora neko progovoriti i kazati šta treba raditi, ko treba da uradi to, kud' treba da se ide. To je moralo da se poštuje. (...) Ni govora o razgovoru, intimnom razgovoru jednoga seljaka sa zarobljenikom.”

Svoj odnos sa ostalim zarobljenicima sa kojima je četiri godine morao da deli jednu sobu, on označava kao drugarski, „kao u vojsci”. On nije sklopio ni sa jednim od njih neko trajnije prijateljstvo.

Na pitanje o odnosima sa drugim prinudnim radnicima Milan Pantović govori o svom aktivizmu za partizanski pokret. On je zajedno sa članovima lokalnog SKOJ i KPJ organizovao bekstvo sa prinudnog rada u Narodnooslobodilačku vojsku, kojoj se i on priključio u leto 1944. Karijeru u armiji Milan je završio 1965. kada je zbog bolesti penzionisan.

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei pričaju iscrpno o kontaktima sa drugim ropskim radnicama. Žene koje su bile određene u Špan-dau nisu bile vezane jedna za drugu samo zbog regionalnog porekla i političke orijentacije, već i zbog prethodnog zajedničkog zarobljeništva u Mađarskoj. Kolektiv stvoren tokom ovog vremena održao se čak i pod uslovima internacije u Ravensbriku i kasnije tokom ropskog rada. One opisuju kako su delile hleb i porcije supe i pokušavale da obezbede dodatnu hranu za bolesne drugarice. Još i danas one neguju bliske međusobne odnose. Za šezdesetogodišnjicu oslobođenja KL Ravensbrik intervjuisane su zajedno otputovale u Nemačku, čime im se konačno ispunila godinama gajena želja da posete to mesto. Radoslavka Stojković, čija sestra Sofija Skandarski je umrla u Ravensbriku, priča: „*Tako da sam*

⁹⁰ V. Hornung et al., *Zwangsarbeit in der Landwirtschaft*, 2004, str. 295.

ja položila veliki buket ruža, od 30 ruža (...) sestri ispod imena. (...) 60 godina sam želela da makar jedan cvet pustim tamo. I sad mi se ukazala ta prilika.”

Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković i Julijana Pokrajac doživeli su vreme prinudnog rada zajedno sa članovima porodice, čija je sudbina takođe tematizovana u njihovim životnim pričama. Andrija Maričić je zajedno sa majkom, sestrom i bratom boravio u Vinanojedorfu, gde je jednog dana slučajno naišao na svog oca. Ostatak rata porodica je provela zajedno. Ružica Nedeljković je prinudni rad proživela sa svojom majkom, dok je od nje nisu razdvojili gestapovci, koji su Milku Balać odveli na nekoliko meseci u AEL. Sestra i brat Julijane Pokrajac radili su kao i ona u Pojerbahu (Peuerbach), tako da su mogli redovno da se viđaju i da se zajedno vrate u Jugoslaviju 1945.

4. 5. Represija i kažnjavanje

Zbog svog obespravljenog statusa prinudni radnici bili su bespoštedno izloženi samovolji funkcionera sistema ropskog rada. U slučaju prestupa uvedene mere represije išle su od fizičkog kažnjavanja preko upućivanja u AEL ili KL do pretnje ubistvom. Disciplinirajuće je delovalo takođe i znanje o nasilju počinjenom drugim osobama.

Sa nedovoljnom produktivnošću prinudnih radnika pokušano je da se izađe na kraj organizacijskim putem. Milan Pantović priča da su prinudne radnike u borskom rudniku okupljali po desetero u grupi da bi zajedno obavljali određene im zadatke. Oni koji bi pokazivali nespремnost za rad bili bi prijavljeni pretpostavljenima, koji bi ih zatim slali na teže poslove u rudnik. Na ovaj način prinudni radnici su bili primoravani da postanu potpomagači represivnog aparata. Takva strategija trebalo je da spreči razvoj solidarnosti među prinudnim radnicima. Mogućnost zloupotrebljavanja bila je sastavni deo tog sistema, kao što pokazuje i epizoda iz sećanja Ružice Nedeljković. Tokom deportacije za Nemačku jedna žena koja je bila određena za starešinu zatvorenica podelila im je hleb ali su protekciju imale njene poznanice. Kad su Ružica Nedeljković i njena majka ostale bez hrane, starija žena je počela da plače i jedan nemački vojnik je to primetio. Pošto je Milka Balać objasnila situaciju, vojnik je izgrdio starešinu i zapretio joj smrću. Da bi se osvetila, ona je kasnije prijavila majku Ružice Nedeljković Gestapou: „*I onda ona je rekla Gestapo-u kako moja majka buni radnike protiv Nemaca i njih. I jednog dana dođe Gestapo u fabriku i odvede moju majku. Tako da ja nisam znala za nju uopšte tri meseca.*” Zbog užasnih uslova u AEL Milka Balać se razbolela i tokom celog života bolovala od reume.

Fizička kažnjavanja nisu bila nikakva retkost. Mariju Kranjec je ošamariła jedna stražarka, a Andriju Maričića njegov nadređeni u Vinanojedorfu. Kristina Šepšei priča o jednoj SS-ovki koja je ropske radnice u svakoj prilici tukla

bičem. Kristinino sažaljenje za druge zatvorenike zamalo ju je koštalo života. Jednom dok je istovarala povrće iz kamiona, nju su posmatrali ruski zatvorenici:

„A mi, mi smo bili veoma bedni i veoma jadni, al' ono, ono se ne da opisati (naglašeno) kakvi su oni bili. Oni su se vešali u onu žicu, o onu ogradu, molili, kumili, ja se sećam, uzmem nekoliko šargarepa i bacim im. Videla me SS-ovka i toliko me istukla, toliko me istukla da sam ja mislila da ću umreti od bolova.”

Radoslavka Stojković se priseća jednog satima dugog kažnjeničkog ape-la po zimskom vremenu, nakon bekstva dve ruske ropske radnice.

U Popenrojt, gde je Radomir Batrićević radio između 1941. i 1945, za kažnjavanje neposlušnih prinudnih radnika bio je predviđen poseban tretman:

„I morali smo ćutat, biti oprezni na svemu, da se nešto ne pogreši, da ne bi bilo posledica kao što je jedan hteo da beži pa je bio i kažnjen, znate. Bio je kažnjen sa četiri (naglašeno) dana i četiri (naglašeno) noći u betonskom skloništu jednome koje je bilo isključivo namenjeno u te svrhe.”

U svojim sećanjima Stjepan Pištignjat spominje samo jednu kaznu. Pošto je životne i radne uslovi nemoguće bilo još više pogoršati, za sve „propuste” pretpostavljala se kazna smrću. Samovolja stražara pri tom nije poznavala nika-kve granice. Tako je već u prvom norveškom logoru ubijen veliki broj zatvoreni-ka procenjenih kao nevoljni za rad:

„Pitali su ko se ne oseća dobro, nije zdrav da radi, da pređe u one barake tamo, tamo će dobit bolju hranu (...) pa da se oporavi, onda će da radi. I mnogi se jave. (...) I kad su oni prešli tamo, odmah tu su nemačke, nemački vojnici stoje tu sa žicom i žicom ograde. Odvoje njih od nas. Nama zabrane prilaz žici i njima zabrane. I onda je počelo već u toku dana puškaranje čim neko iz tih baraka tamo što su odvojene tamo izađe, čim izađe napolje, odmah ga ubije. Oni su bili proglasili da je u logoru tifus. I onda su s tim pokrili tamo da ubijaju. To je neverovatno bilo, a nikakvog tifusa nije bilo. Tako da su između 17. i 18. jula '42. oko dvesta, tri stotina ubili.”

4. 6. Bekstvo, oslobođenje i povratak

Radomira Batrićevića, Andriju Maričića, Ružicu Nedeljković, Stjepana Pištignjata i Julijanu Pokrajac oslobodile su savezničke snage. Oni ovaj događaj opisuju pozitivno, dok je Julijana Pokrajac oslobođenje doživela negativno, jer se istovremeno desilo i hapšenje njenog „poslodavca”, koji je bio član NSDAP. Za Ružicu Nedeljković je oslobođenje značilo nastavak strahota:

„I onda posle su Rusi došli i oslobodili nas. To je bilo strašno. (naglašeno) (...) Mi smo, mi smo onda nekako uspeli, neka kolica smo našli, i džak kocki šećera, nas osam žena i dva naša zarobljenika, i peške smo pošli za Ju-

goslaviju (naglašeno). Mislim, uvek kad dođe noć, morali smo da se javimo ovaj vlastima u tom mestu, i onda smo morali da se krijemo, devojke su morale da se kriju u senu i to da nas ne bi silovali (naglašeno) (...) I jedan Rus je prišao meni i hteo je -, pozvao me: 'Hajde sa mnom', i moja majka rekla: 'Nemoj nju da diraš, ja ću da idem.' I moja majka je otišla, i nju su silovali. Putovali smo petnaest dana za Jugoslaviju preko Mađarske. Peške (naglašeno). Samo sa tim šećerom."

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei su tokom poslednje faze rata uspele da pobjegnu. One su nebezbedni put ka kući prešle delom peške, a delom vozom i kamionom. Tokom ovih nedelja one su dobijale pomoć u obliku odeće ili namirnica uglavnom od drugih bivših prinudnih radnika i ratnih zarobljenika, a ponekad i od nemačkih civila i vojnika.

Većina intervjuisanih vratila se u svoja rodna mesta, gde su se našli sa članovima svojih porodica.⁹¹ Ružica Nedeljković i njena majka pak, čije imanje je bilo uništeno, po povratku u Jugoslaviju morale su da počnu sve iz početka. Radomir Batričević koji je porodičnu kuću našao nesrušenu nije imao priliku odmah da se vidi sa porodicom, koja je nakon što je oterana sa svog imanja pobjegla u Srbiju.

Niko od intervjuisanih nije doživeo odmazdu zbog prinudnog rada u neprijateljskoj zemlji. Isto tako, međutim, niko od njih po povratku u zemlju nije dobio nikakvu pomoć u nastojanju da se uredi život i planira budućnost. Bivši prinudni radnici pozavršavali su škole ili zanate, osnovali porodice i potrudili se da iskustva iz ratnih godina ostave iza sebe. Takav postupak podsticala je i KPJ, koja je „izgradnji socijalizma i bolje budućnosti” poklanjala mnogo više pažnje nego suočavanju sa prošlošću.

5. Iskustva i sećanja na prinudni rad u kontekstu kolektivnog sećanja

Javnim sećanjem na Drugi svetski rat u socijalističkoj eri dominirao je partizanski mit, koji se izražavao kroz parole „Smrt fašizmu, sloboda narodu” i „Bratstvo i jedinstvo”. Glavni sadržaj ovog mita činila je tvrdnja da su se svi jugoslovenski narodi pod vodstvom KPJ zajedno borili protiv fašizma, istovremeno gradeći socijalizam kao svoj istorijski društveni ideal. U poređenju sa borcima partizanskog pokreta, žrtvama NS terora i građanskog rata u javnom diskursu o prošlosti poklanjano je vrlo malo pažnje. Jedino intervjuisani koji su iz političkih razloga proganjani uspeali su da svoja lična sećanja vežu za zvanični narativ, tako što su se kroz naglašavanje svojih aktivnosti u otporu definisali kao veterani slični borcima partizanske vojske.

⁹¹ Ovo važi za Milana Dragojlovića, Mariju Kranjec, Andriju Maričića i njegovu porodicu, Milana Pantovića, Stjepana Pištignjata, Julijanu Pokrajac, Radoslavku Stojković i Kristinu Šepšei.

Sa novom nacionalističkom orijentacijom jugoslovenskih elita tokom osamdesetih godina promenio se i pogled na nedavnu prošlost zemlje. Žrtve istorijskih progona zasnovanih na etnonacionalizmu postale su jedno od središta novostvorenih nacionalnih sećanja.⁹² Tako neki od intervjuisanih srpsko-hrvatski sukob iz devedesetih godina tumače kao nastavak ustaškog proganjanja srpske etničke zajednice.⁹³ Takva lična sećanja i interpretacije, za koje je sada i u javnom diskursu o prošlosti bilo mesta, bilo je lako instrumentalizovati i koristiti da bi se širila međunacionalna mržnja.

No generalno, dokumentovane životne priče ne sadrže nikakve uopštene osude, a kamoli iskaze mržnje ili želje za osvetom. One pre svega govore o užasima koje su običnim ljudima nanosili rat, okupacija, proganjanje i prinudni rad. Doživljenim strahotama ne pripadaju samo proživljeno nasilje i oskudica, već takođe i pre svega i omalovažavanje njihove ljudskosti od predstavnika NS režima. Stjepan Pištignjat formuliše to na sledeći način: „*Najgore, najveće, najteže je čoveku što nema slobodu. Sloboda ti je uzeta onda ti je sve uzeto. To je najgore. (...) Živiš onako kao komad drveta. To je to. Pravi robijaški život.*” Sa ovakvim interpretacijama iskustava proganjanja većina intervjuisanih povezuje želju da ljudi nikada više ne smeju da pretrpe ono što su oni preživeli. „*Strašno je bilo. Bilo ne povratilo se nikom*”, ponavlja na primer Ružica Nedeljković nekoliko puta.

Neki od njih u vezi sa tom željom ukazuju i na značaj projekta „Dokumentacija životnih priča bivših ropskih i prinudnih radnika”. Oni naglašavaju zadovoljstvo jer će njihova iskustva i sećanja ostati budućim generacijama, ali pre svega i nadu da će na taj način započeti jedan proces učenja koji će sprečiti da se njima učinjena nepravda ponovi. Ako se dokumentovane životne priče recipiraju i podstaknu dalje istraživanje istorije srpskih ropskih i prinudnih radnika u Trećem rajhu, to će istovremeno značiti kako ostvarenje njihovih želja tako i ostvarenje jednog od najbitnijih ciljeva projekta.

Preveo sa nemačkog Aleksandar Trklja

⁹² V. npr. Hòpken, *Krieg und Erinnerung*, 1999, str. 376sl.

⁹³ Nada Jurišić, Ružica Nedeljković, Julijana Pokrajac.

Skraćenice

- AEL: Arbeitserziehungslager, logor za radno vaspitanje
GESTAPO: Geheime Staatspolizei, Tajna državna policija
KL: Konzentrationslager, koncentracioni logor
NDH: Nezavisna Država Hrvatska
NS: nacional-socijalizam, nacional-socijalističko
NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Nacional-socijalistička nemačka radnička stranka
O.T.: Organisation Todt, Organizacija Tot
RSHA: Reichssicherheitshauptamt, Glavna sigurnosna služba Rajha

Citirani intervjui

- Intervju Julija Baji (rod. 1922), 22. 1. 2004.
- Intervju Radomir Batričević (rod. 1923), 1. 8. 2005.
- Intervju Milan Dragojlović (rod. 1925), 28. 7. 2005.
- Intervju Nada Jurišić, rod. Mijatović (rod. 1935), 25. 7. 2005.
- Intervju Marija Kranjec, rod. Kolarski (rod. 1925), 26. 7. 2005.
- Intervju Andrija Maričić (rod. 1933), 29. 7. 2005.
- Intervju Ružica Nedeljković, rod. Balać (rod. 1929), 24. 3. 2005.
- Intervju Milan Pantović (rod. 1921), 24. 3. 2005.
- Intervju Stjepan Pištignjat (rod. 1924), 23. 7. 2005.
- Intervju Julijana Pokrajac, rod. Kojić (rod. 1926), 27. i 28. 3. 2005.
- Intervju Radoslavka Stojković, rod. Skandarski (rod. 1920), 27. 7. 2005.
- Intervju Kristina Šepšei, rod. Švind (rod. 1920), 27. 7. 2005.

Citirani izvori i literatura

- Barkai, Avraham: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Frankfurt a. M. 1988.
- Berliner Geschichtswerkstatt ur.: Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland. Berlin 2000.
- Bermani, Cesare et al.: Proletarier der „Achse“. Sozialgeschichte der italienischen Fremdarbeit in NS-Deutschland 1937–1943. Berlin 1997.
- Blanke, Sandro: Der lange Weg zur Entschädigung von NS-Zwangsarbeitern. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 259–292.
- Broszat, Martin/Hory, Ladislaus: Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945. Stuttgart 1964.
- Browning, Christopher R.: The Semlin Gas Van an the Final Solution in Serbia. U: isti: Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution. New York/London 1985. str. 68–85.
- Browning, Christopher R.: Wehrmacht Reprisal Policy and the Murder of the Male Jews in Serbia. U: isti: Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution. New York/London 1985. str. 39–56.

- Cajani, Luigi: Die italienischen Militär-Internierten im nationalsozialistischen Deutschland. U: Herbert, U. ur.: Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991. str. 295–316.
- Fleischer, Hagen: NS-Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse. U: Benz, W. et al. ur.: Anpassung Kollaboration Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation. Berlin 1996. str. 257–301.
- Frankenberger, Tamara: „Wir waren wie Vieh.“ Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. Münster 1997.
- Freund, Florian/Perz, Bertrand: Die Zahlenentwicklung der ausländischen Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. U: isti i Spoerer, M.: Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. Wien/München 2004. str. 7–273.
- Freund, Florian: Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen in der Raketenrüstung. U: Kaienburg, H. ur.: Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939–1945. Opladen 1996. str. 61–74.
- Goschler, Constantin: Streit um Almosen. Die Entschädigung der KZ-Zwangsarbeiter durch die deutsche Nachkriegsindustrie. U: Benz, W./Distel, B. ur.: Sklavenarbeit im KZ. München 1993. str. 175–194.
- Hamann, Matthias: Erwünscht und unerwünscht. Die „rassenpsychologische Selektion“ der Ausländer. U: Aly G. et al. ur.: Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945. Berlin 1989. str. 143–180.
- Hammermann, Gabriele: Zwangsarbeit für den „Verbündeten“: Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945. Tübingen 2002.
- Herbert, Ulrich: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn 1985.
- Herbert, Ulrich: Arbeit und Vernichtung. Ökonomisches Interesse und Primat der >Weltanschauung< im Nationalsozialismus. U: isti ur.: Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991. str. 384–426.
- Herbert, Ulrich: Der „Ausländer-Einsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft, 1939–1945. U: isti: Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1995. str. 121–135.
- Herbert, Ulrich: Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer. U: isti: Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1995. str. 157–192.
- Herbert, Ulrich: Zwangsarbeit im „Dritten Reich“. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme. U: Reininghaus, W./Reimann, N. ur.: Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien. Bielefeld 2001. str. 16–37.
- Homze, Edward L.: Foreign labor in Nazi Germany. Princeton 1967.

- Höpken, Wolfgang: Krieg und historische Erinnerung auf dem Balkan. U: Behring, E. et al. ur.: Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas. Stuttgart 1999. str. 371–379.
- Hornung, Ela et al.: Zwangsarbeit in der Landwirtschaft in Niederösterreich und dem nördlichen Burgenland. Wien/München 2004.
- Lampe, John R.: Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge 2000.
- Langbein, Herbert: Arbeit im KZ-System. U: Benz, W./Distel, B. ur.: Sklavenarbeit im KZ. München 1993. str. 3–12.
- Lotfi, Gabriele: KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich. Stuttgart/München 2000.
- Manoschek, Walter: „Serbien ist judenfrei“. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42. München 1993.
- Mendel, Annekatrein: Zwangsarbeit im Kinderzimmer. „Ostarbeiterinnen“ in deutschen Familien von 1939 bis 1945. Frankfurt a. M. 1994.
- Mihajlović, Siniša: Putevima nestanja. Beograd 1983.
- Niethammer, Lutz: Beschädigte Gerechtigkeit: Entschädigung von Zwangsarbeitern als Paradigma. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 247–258.
- Paul, Christa: Zwangsprostitution: Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus. Berlin 1994.
- Rose, Romani/Weiss, Walter: Sinti und Roma im „Dritten Reich“. Das Programm der Vernichtung durch Arbeit. Göttingen/Heidelberg 1991.
- Scarry, Elaine: The Body in Pain. The Making and Unmaking of the World. New York/Oxford 1985.
- Schlarp, Karl-Heinz: Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa. Wiesbaden 1986.
- Seckendorff, Martin et al. ur.: Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945). Berlin/Heidelberg 1992.
- Spoerer, Mark/Fleischhacker, Jochen: Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. U: Journal of Interdisciplinary History 33 (2002) str. 169–204.
- Spoerer, Mark: The Compensation Business: A Chronology of Forced Labour Compensation in Germany and Austria since 1990. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 277–292.
- Spoerer, Mark: Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart/München 2001.
- Stelzl-Marx, Barbara: Das Schweigen brechen. Briefe ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter an „Memorial“ Moskau. U: Reininghaus, W. i. Reimann, N. ur.: Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien. Bielefeld 2001. str. 217–225.

- Storteig, Odd: Geschichte der Kriegsgefangenen. Der Blutweg in Saltdal. Bodø 1997.
- Streit, Christian: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen. Bonn 1997.
- Sundhussen, Holm: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie. Stuttgart 1983.
- Szita, Szabolcs: Verschleppt – verhungert – vernichtet. Die Deportation der ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Österreich 1944–1945. Beč 1999.
- Das Urteil von Nürnberg 1946. München 1977.
- Zeck, Hans Felix: Erfahrungen mit dem Einsatz südosteuropäischer Arbeiter. Berlin 1943.

Summary

Serbian Forced Labor in National Socialistic Germany in 1941–1945 – Experience and Remembrance

This contribution deals with the experiences and memories of Serbian forced/slave labourers in nacionalsocialist Germany. After an introduction to the German forced labour program during World War II it discusses the numbers and legal status of different groups of Serbian forced/slave labourers. The main argument is dedicated to the individual experiences and memories of eleven biographers whose life stories were documented as part of the „International Forced and Slave Labourers Documentation Project”. The focus is on recruitment for forced/slave labour, working and living conditions, repression and punishment and liberation. The conclusion offers some thoughts on the place of former forced/slave labourers’ memories in socialist and nationalist memories of World War II as well as the evaluations of the forced/slave labour experience by the biographers themselves.

ŠKOLOVANJE ŽENA U SRBIJI (1945–1991)

Dr Vera GUDAC-DODIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: U radu se ukazuje na pokušaje iskorenjivanja nepismenosti, kao i na osnovne tendencije u školovanju ženskog stanovništva u Srbiji posle Drugog svetskog rata do početka devedesetih godina dvadesetog veka. Date su osnovne napomene o školovanju ženske omladine u osnovnim, srednjim, kao i na višim školama i fakultetima.

Opismenjavanje

Osnovna obeležja stanja pismenosti stanovništva u Srbiji neposredno pred Drugi svetski rat bila su visoka nepismenost, razlike u nivou pismenosti stanovništva u pojedinim područjima u Srbiji, između gradova i sela i posebno između muškog i ženskog stanovništva. Prema podacima iz 1931. godine, na području Vojvodine nepismenih žena bilo je 23,6 odsto, u užoj Srbiji 78,3, a na Kosovu i Metohiji 93,9 odsto.¹

Izražena nepismenost,² kao i nedovoljna stručna i profesionalna sposobnost žena, usmeravala je partijsku državu, kao i žensku organizaciju AFŽ³

¹ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten, 298*, Beograd, januar 1964, str. 12. Na osnovu drugih istraživanja, u Severnoj i Staroj Srbiji 1931. godine bilo je pismeno 19,90% žena, dok je opšta pismenost bila 40,96%. Momčilo Isić, *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd, 2001, str. 99.

² Kada se razmatra opismenjavanje i školovanje ženskog stanovništva u Srbiji u posleratnom razdoblju, kvantitativni pokazatelji su jedan od osnovnih i nezaobilaznih indikatora stanja i rezultata koji su ostvareni u socijalističkoj državi. Podaci na koje smo u različitim izvorima nailazili nisu bili uvek podudarni. Razlike i odstupanja koja se pojavljuju među numeričkim pokazateljima nisu takva da bi dovela u pitanje iznete teze. U radu su najviše korišćeni podaci iz državne statistike. Statistika koja prati kvantitativne indikatore vezane isključivo za žensku populaciju u prethodnim razdobljima, međutim, pojavljivala se periodično, najčešće nekim prigodnim po-

na različite aktivnosti koje su doprinosile da se takvo stanje promeni. Pored napora koje je ženska organizacija ulagala na agitaciji za njihovo opismenjavanje, ona je bila angažovana i na pokretanju različitih kurseva za kvalifikovanje radnica i profesionalno usavršavanje žena.

Neposredno nakon rata, osnova kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije bila je borba protiv nepismenosti. Narodni odbori dobili su instrukcije od Ministarstva prosvete da organizuju analfabetske tečajeve. U iskorenjivanju nepismenosti angažovane su komisije za suzbijanje nepismenih, komisije i odeljenja za agitaciju i propagandu, Narodni front, AFŽ, sindikat i omladina.⁴ Većinu nepismenih činile su žene. Masovno organizovani kursevi za opismenjavanje najviše su obuhvatali upravo taj deo populacije. Antifašistički front žena je propagirao analfabetske tečajeve i podsticao žene da se u što većem broju uključe u njih. U okviru ženske organizacije, odnosno pri gradskim i rejonskim odborima AFŽ-a, organizovani su i aktivni za opismenjavanje. Takvi aktivni delovali su i u okvirima kulturno-propagandnih sekcija AFŽ-a.

Od 1946. do 1950. godine u Jugoslaviji je organizovano ukupno 121.690 tečajeva za opismenjavanje, sa 2.829.269 polaznika, žena i muškaraca. Od 1948. do 1950. preko 70 odsto polaznika bile su žene sa sela. Tečajevi su organizovani u celoj zemlji, često i sa malim brojem polaznika. Otuda toliki broj analfabetskih tečajeva. Na njih je bilo uključeno stanovništvo različitih starosnih grupa.

Analfabetskim tečajevima, i pored njihove masovnosti, nisu bila obuhvaćena sva nepismena lica. Smanjen je broj starijih žena koje su bile nepismene, međutim, istovremeno je povećan broj ženske dece koja nisu opismenjena. To je opravdavano nedostatkom škola i učitelja u planinskim krajevima, ali i negativnim odnosom roditelja prema školovanju ženske dece.⁵ U mnogim selima i zaostalim krajevima u zemlji dominiralo je stanovište da ženskoj deci nije potrebna ni škola ni pismenost. Sve to nije bilo nužno za rad u polju i bavljenje domaćinstvom. Bilo je potrebno vreme da se takva gledišta prevaziđu.

U Srbiji je u razdoblju od 1946. do 1950. godine organizovano 50.505 tečajeva za opismenjavanje, sa 1.214.249 polaznika oba pola, od čega je 63,2

vodima. Podaci koji su u radu navedeni uglavnom su se odnosili na celokupno područje Republike Srbije, nekad su kumulativno iskazani za područje Srbije i Crne Gore, a ponekad je dat uvid u prilike na prostoru Jugoslavije. Namera ovog rada nije bila precizno statističko određivanje postojećeg stanja, već stvaranje slike i sagledavanje nagoveštenih tendencija u školovanju ženskog stanovništva.

³ AFŽ – Antifašistički front žena je bila masovna politička organizacija, osnovana u ratu 1942, a postojala je do 1953. godine kada je stvoren Savez ženskih društava. Ova ženska društveno-politička organizacija bila je transmisija i poluga preko koje je partijski i državni vrh zemlje mogao delovati i uticati na realizaciju ciljeva Komunističke partije, odnosno na njihovu popularizaciju među ženama.

⁴ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 129–131.

⁵ Neda Božinović, „Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji”, u *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 519.

odsto opismenjeno.⁶ Mnogi polaznici nisu do kraja pohađali tečajeve, već su ih napuštali iako se nisu opismenili. Na osnovu podataka koji su objavljeni u dnevnim listovima, od oslobođenja do početka 1948. godine u Srbiji je naučilo da čita i piše 270.000 žena, a tokom januara te godine na analfabetskim tečajevima bilo ih je 94.105.⁷

Prema podacima statističkog biltena 1931. godine u Jugoslaviji je od ukupne ženske populacije starije od 10 godina 56,4 odsto bilo nepismeno. Taj procenat je 1948. godine smanjen na 34,4 odsto, a 1953. iznosio je 35,8 odsto. U Srbiji je 1931. godine procenat nepismenih⁸ žena bio 62,8 odsto, 1948. smanjen je na 37,6 odsto, a godine 1953. iznosio je 40,5 odsto. Ovde treba napomenuti da su, prema popisu iz 1953. godine, polupismena lica koja su znala samo da čitaju uključena u nepismeno stanovništvo, dok su u popisu iz 1948. godine ona ubrajana u pismeno stanovništvo.⁹ Povećanje nepismenosti koje je registrovano 1953. godine ne može se, međutim, isključivo time objasniti. Podaci koji su izneti pokazuju da su i pored brojnih akcija koje su posle rata organizovane s ciljem makar elementarnog opismenjavanja stanovništva, rezultati bili daleko od iskorenjivanja nepismenosti.

Šezdesetih godina proces opismenjavanja odraslih tekao je sporije, a zaostajalo je i opismenjavanje ženskog stanovništva na selu. Prema dokumentaciji ženske organizacije nepismenost je tretirana kao akutan problem, a razlika između nepismenih muškaraca i žena još uvek je bila izražena.¹⁰

Narednih godina nepismenost je smanjivana, ali nije iskorenjena. Početkom sedamdesetih godina suzbijanje nepismenosti i sticanje potpunog osnovnog obrazovanja se navodi kao jedan od važnih zadataka u oblasti obrazovanja. Godine 1971. u Srbiji je bilo ukupno 925.000 žena koje nisu znale da čitaju i pišu, odnosno 25,7 odsto od ukupne ženske populacije starije od deset godina. U odnosu na procenat nepismenih u ukupnoj populaciji u Srbiji, među ženskim stanovništvom viši je procenat nepismenih. Žene koje nisu umele da pišu i da čitaju najvećim delom bile su u starosnoj grupi preko 65 godina života, a potom u grupi od 35 do 64 godine.¹¹ Na osnovu podataka koji su objavljeni u novijim

⁶ N. Božinović, „Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku”, Beograd, 1996, str. 239.

⁷ *Politika*, 19. januar 1948.

⁸ Kriterijumi po osnovu kojih je popisom iz 1931. godine određen pojam pismenosti nisu bili precizno definisani. Procenat nepismenih u Srbiji bio bi još viši, ukoliko bi se iz pismenog stanovništva izdvojilo ono koje se jedva umelo potpisati, „odnosno uz dugotrajno sricanje pročitati naziv neke prodavnice u varoši”. M. Isić, *n. d.*, str. 100.

⁹ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten*, 298, str. 12.

¹⁰ Istorijski arhiv Beograda (IAB), Gradska konferencija SSRN Beograd, Konferencija za društvenu aktivnost žena, nesređeno, kutija 7, Zaposlenost žena i školovanje ženske omladine, Beograd, 1970.

¹¹ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Statistički zavod za statistiku, Beograd, 1975, str. 13.

statističkim publikacijama, procenat nepismenih žena ja sa 25,7 odsto 1971. godine smanjen na 16,8 odsto 1981. godine, da bi 1991. u ukupnoj ženskoj populaciji starijoj od 10 godina bilo 11,1 odsto nepismenih. Najveći procenat nepismenih žena registrovan je među ženama koje su imale 60 i više godina, nešto manji kod žena u petoj deceniji života, što svedoči da je nepismenih bilo najviše među starijim licima.

Tabela 1.
Nepismeno stanovništvo staro 10 i više godina¹²

Godina	Ukupno	Muško	Žensko	Ukupno	Muško	Žensko
1948.	1.478.846	396.483	1.082.363	26,7 %	15,0 %	37,5 %
1961.	1.507.653	363.665	1.143.988	23,2 %	11,5 %	34,3 %
1971.	1.288.158	307.658	980.500	17,25%	8,4 %	25,7 %
1981.	890.003	187.667	702.336	10,8 %	4,6 %	16,8 %
1991.	622.369	121.899	500.470	7,0 %	2,8 %	11,1 %

Pored evidentnog smanjenja broja i procenta nepismenih žena u ukupnoj ženskoj populaciji, može se uočiti još jedan trend, koji nije direktno iskazan u prikazanoj tabeli. Posmatrajući odnos između nepismenih muškaraca i žena uočava se da se relativno učešće žena u ukupnom broju nepismenih konstantno povećavalo. Na osnovu podataka iz prikazane tabele proizilazi da su 1948. godine 73 odsto od svih nepismenih bile žene. Godine 1961. procenat učešća žena u ukupnom broju nepismenih povećao se i iznosio je 75,9 odsto, deset godina kasnije 76,1 odsto, a 1981. bio je još viši i iznosio je 78,9 odsto. Godine 1991. od svih nepismenih 80,4 odsto bile su žene. Kako u strukturi nepismenih žena dominiraju one starije, to se može dovesti u vezu sa visokim procentom nepismenih devojčica iz četrdesetih godina, od kojih su mnoge, i pored brojnih analfabetskih kurseva organizovanih u prvim posleratnim godinama, ostale nepismene. Na to je mogla uticati i činjenica da žene u proseku duže žive od muškaraca.

Valjalo bi dodati da procenat nepismenih žena nije bio isti u svim delovima Srbije. Kao ilustraciju navodimo podatke za 1962. godinu, kada je na celjoj teritoriji Republike bilo nepismeno ukupno 33,6 odsto žena. Na području uže Srbije nepismeno je bilo 36,7 odsto žena, u Vojvodini 15,8 odsto, a na Kosovu više od polovine, 57,5 odsto.¹³ Početkom sedamdesetih od 25,7 odsto nepisme-

¹² *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000, str. 62. Podaci su se odnosili na SR Jugoslaviju, odnosno na Srbiju i Crnu Goru. Približni su podaci za područje Republike Srbije: 1948. nepismeno je bilo 37,6% ženskog stanovništva; 1961. 32,8%, a godine 1981. 16,9%. Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 238. Prema popisu je u Srbiji 1991. godine procenat ukupnog broja nepismenih bio 6,2%, dok je udeo žena smanjen na 10%. Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević Grujić, *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane*, Beograd, 2001, str. 29.

¹³ I AB, Konferencija..., k. 5, Nepismene žene u Srbiji.

nih žena, koliko ih je bilo u celoj Republici, u užoj Srbiji nije znalo da čita i piše 27,5 odsto žena, u Vojvodini 12,8 odsto, a na Kosovu 42,8 odsto.¹⁴ Opstajale su i dalje razlike u nivou pismenosti ženskog stanovništva u različitim delovima u Srbiji karakteristične za ranije periode, mada su u odnosu na tridesete godine bile delimično ublažene.

Po podacima iz publikacije Sekretarijata Ujedinjenih nacija procenat nepismenih u Jugoslaviji u razdoblju 1985–1996. za žene starosti od 15 do 24 godine iznosio je 1,3 odsto, prema 0,8 odsto nepismenih muškaraca iste starosne grupe. Procenat nepismenih žena starosti od 25 i više godina iznosio je 12,7 odsto, dok je kod muškaraca u navedenoj starosnoj grupi bio 2,7 odsto.¹⁵

U Srbiji krajem dvadesetog veka još uvek nije bila iskorenjena nepismenost, mada je, u odnosu na prethodna razdoblja, stanje povoljnije. Nepismeno je u najvećem meri starije žensko stanovništvo.

Školovanje u osnovnim školama

Školovanje u osnovnim školama u Srbiji zakonom je propisano za svu decu. Ono je bilo obavezno i u Kraljevini Jugoslaviji, a školska obaveza u Srbiji formalno je postojala i ranije, krajem 19. veka.¹⁶

Zakonom o narodnim školama iz 1929. godine u Kraljevini je propisano da je nastava u narodnim školama opšta i obavezna. Predviđeno je obavezno osmogodišnje školovanje u osnovnoj i višoj narodnoj školi. U osnovne škole trebalo je da se upisuju muška i ženska deca stara sedam godina. Ovaj zakon nije dosledno realizovan, škole su se po Srbiji sporo širile, nerazvijena školska mreža nije dopirala do svih krajeva. Odredbe Zakona o upisivanju dece u škole nisu poštovane, tako da veliki broj dece nije bio obuhvaćen školovanjem. To se posebno odnosilo na žensku decu, naročito u siromašnim i planinskim krajevima. U tim oblastima, i ne samo u njima, roditelji su nerado slali devojčice u škole i bez obzira na postojeću zakonsku obavezu pružali otpor školovanju ženske dece. Mnoga deca koju su roditelji upisali u škole, posebno devojčice, nisu redovno pohađala nastavu ili, mada upisana, uopšte nisu dolazila u školu.¹⁷

¹⁴ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, str.13.

¹⁵ *The World's Women, 2000, Trends and Statistics*, United Nations, New York 2000, Table 4. A Education and Literacy, str. 107. U ovoj publikaciji podaci su prikazani odvojeno za Jugoslaviju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju.

¹⁶ Obavezno šestogodišnje školovanje uvedeno je Zakonom o osnovnim školama iz 1882. godine, ali taj zakon nije dosledno realizovan. Godine 1898. Zakonom o narodnim školama uvedeno je obavezno četvorogodišnje školovanje za decu oba pola. U Vojvodini je obavezno osnovno školovanje za mušku i žensku decu uvedeno 1868. godine.

¹⁷ M. Isić, *n. d.*, str. 66–68. U godini pred rat, na području tadašnje Severne Srbije 40,16% devojčica upisanih u škole uopšte nije dolazilo na nastavu. *Isto*, str. 99.

Obrazovni nivo ženske dece stican u državnim školskim institucijama u prvim posleratnim godinama bio je veoma skroman. Godine 1953. više od polovine žena u Jugoslaviji, ali i u Srbiji je bilo bez ikakve škole ili je imalo tri razreda osnovne škole. Ako se toj grupaciji dodaju i žene sa završena četiri razreda osnovne škole, onda je to bilo oko 92 odsto ženskog stanovništva. Drugim rečima, oko osam odsto žena starijih od 10 godina imalo je školsku spremu višu od četiri razreda osnovne škole. Nekoliko godina kasnije, 1961. godine, stanje je bilo nešto povoljnije. U Srbiji je tada bez škole ili samo sa tri razreda osnovne škole bilo nešto manje od polovine žena, 47 odsto. Ukoliko se tom procentu doda i procenat ženskog stanovništva koje je završilo četiri razreda osnovne škole, onda je on iznosio 88,8 odsto. U Srbiji je te godine bilo 11,1 odsto žena sa školskom spremom višom od četiri razreda osnovne škole.¹⁸

U posleratnom razdoblju kontinuirano se povećavao procenat upisanih učenica u osnovne škole.

U Srbiji je školske 1939/40. godine od ukupno 621.149 đaka u osnovnim školama bilo 267.572 devojčice ili 43,1 odsto. Godine 1951/52. u osnovne škole bilo je upisano 319.749 učenica, što je u odnosu na ukupan broj upisanih bilo 45,3 odsto. Lagani porast procenta upisane ženske dece primetan je i u narednom periodu, a školske 1954/55. iznosio je 45,6 odsto od ukupnog broja upisanih ili 336.899. Školske 1961/62. godine procenat upisanih devojčica u osnovne škole u Srbiji, u odnosu na svu upisanu decu, bio je 46,6 odsto. Te godine, osnovne škole u Srbiji pohađalo je ukupno 543.105 učenica.¹⁹

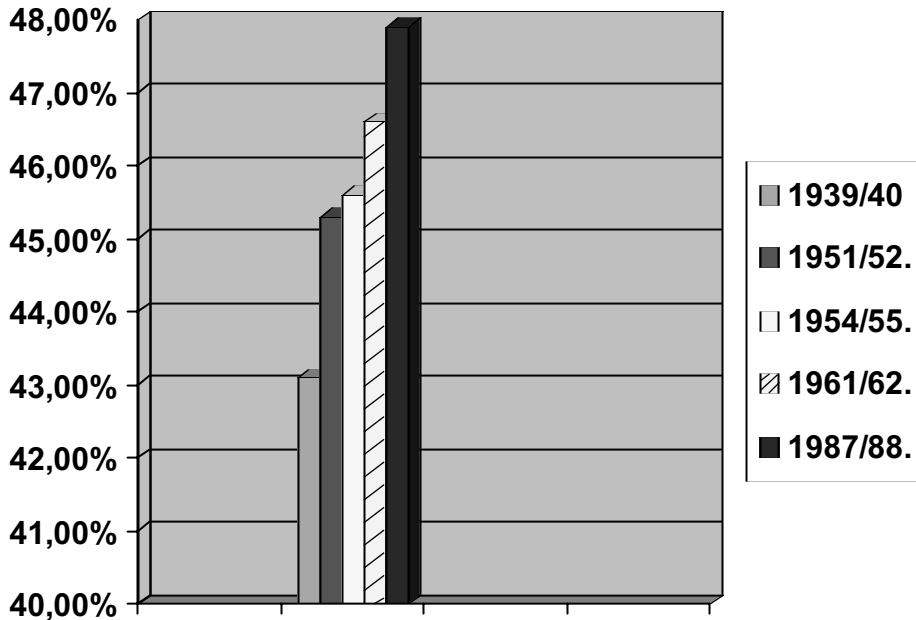
Navedeni podaci pokazuju da je obim upisane ženske dece u osnovne škole bio sve veći i da je procenat upisanih devojčica konstantno rastao, približavao se i izjednačavao sa procentom upisane muške dece. To potvrđuju i podaci za školsku 1987/88. godinu, kada je u Srbiji u osnovne škole ukupno bilo upisano 562.000 devojčica, što je procenat upisane ženske dece dovelo na nivo od 47,9 odsto.²⁰

¹⁸ *Žene u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298*, str. 14, 15.

¹⁹ *Isto*, str. 17.

²⁰ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 240. Takav trend nastavljen je i narednih godina.

Grafikon 1.
Učenice u osnovnim školama u Srbiji u odnosu na ukupan broj upisanih učenika

Obavezno osnovno školovanje u trajanju od osam godina uvedeno je 1952. godine.²¹ Obaveznim školovanjem nisu bila obuhvaćena sva deca u predviđenom uzrastu od 7 do 14 godina. To se prvenstveno odnosilo na decu u zaostalim, nerazvijenim područjima, slabo naseljenim predelima, gde su škole bile daleko. Po popisu iz 1971. godine školovanjem u osnovnim školama u Srbiji je, u uzrastu od 7 do 10 godina, bilo obuhvaćeno 94,3 odsto dečaka i 92,1 odsto devojčica, a u uzrastu od 11 do 14 godina 89,5 odsto dečaka i 80,4 odsto devojčica. Te godine je osnovnim školovanjem u Srbiji bilo obuhvaćeno 89,2 odsto dece uzrasta od 7 do 14 godina.²²

Prema pokazateljima koji su se odnosili na prostor Srbije i Crne Gore, osnovnim obrazovanjem je školske 1980/81. bilo obuhvaćeno 95,3 odsto dece, a 1985/86. godine 94,8 odsto, što ukazuje na izvesno smanjenje obuhvata dece osnovnim obrazovanjem.²³

²¹ Do tog vremena, u Srbiji je postojalo sedmogodišnje osnovno školovanje, zasnovano na Zakonu o osnovnom školovanju iz 1945–46. godine.

²² *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, Beograd april 1973, str. 50.

²³ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 372.

Sredinom šezdesetih godina, usled smanjivanja prirodnog priraštaja stanovništva, a ponegde i osipanja dece iz osmogodišnjih škola,²⁴ opadao je broj upisane dece u redovne osnovne škole. Sedamdesetih i osamdesetih godina broj svih upisanih beležio je kolebanja. Od školske 1988/89. godine ponovo dolazi do smanjenja broja upisane dece, što je rezultat sve izraženijeg opadanja prirodnog priraštaja.

Školovanje u srednjim školama

U odnosu na stanje pred Drugi svetski rat, u posleratnom razdoblju uvećavao se broj učenica koje su se upisivale u srednje škole.

Prva državna srednja škola za žensku decu u Srbiji, „Viša ženska škola”, osnovana je u Beogradu davne 1863. godine. Pedeset godina kasnije, 1913, pretvorena je u žensku gimnaziju. Učenice ove škole najčešće su bile rođene u Beogradu, a uglavnom su to bila deca činovnika, trgovaca, zanatlija, nastavnika i sveštenika, ali i služitelja. Pretežno su se u njoj školovale učiteljice za osnovne ženske škole.²⁵

Školovanje ženske dece u srednjim školama u Srbiji odvijalo se i probijalo kroz kontroverze, nastojanja obrazovanih ljudi, kao i imućnijih porodica da svoju žensku decu dalje školuju, ali i uz otpore patrijarhalne sredine, koji su u jednom trenutku, 1898. godine, kulminirali zabranom upisivanja ženske dece u gimnazije. Ženskoj deci, međutim, već početkom 20. veka dozvoljen je upis u škole na svim obrazovnim nivoima.

U razdoblju posle Drugog svetskog rata broj učenica u svim srednjim školama imao je tendenciju većeg rasta nego broj učenika.²⁶ Žene su se upisivale u sve škole, ali su se usmeravale i koncentrisale uglavnom na pojedine obrazovne profile. Pored gimnazija, ženska omladina je bila usmerena na škole vezane za uslužnu, zdravstvenu, prosvetnu i tekstilnu delatnost. U Srbiji je 1961. godine²⁷ u srednje škole bilo upisano 58.283 učenice, odnosno 39,2% od svih upisanih, a deset godina kasnije, 1971, 130.935, što je činilo 45,2 odsto od ukupno upisanih učenika. Na osnovu tog izvora uočava se sve veće koncentrisanje

²⁴ U dokumentaciji ženske organizacije zapisano je da je šezdesetih godina osipanje ženske dece iz osmogodišnjih škola bilo izraženije nego kod muške dece. IAB, Konferencija..., k. 7, Zaposlenost žena i školovanje ženske omladine.

²⁵ Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, str. 141, 150 i 153.

²⁶ N. Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima...*, str. 524.

²⁷ Prema podacima Zavoda za statistiku NR Srbije školske 1961/62 godine, u gimnazijama je već tada procenat upisanih učenica u odnosu na sve upisane bio 50,2%, u školama za obrazovanje nastavnika 63%, u školama za srednje stručni kadar 46,7%, a u školama za kvalifikovane radnike 16,5%. IAB, Konferencija..., k. 5.

ženske omladine na pojedine škole. Tako su 1971. godine u Srbiji u školama za lične usluge 97,5 odsto od svih upisanih bile žene, u birotehničkim školama 91 odsto, administrativnim 89,7 odsto, medicinskim 89,6 odsto i tekstilnim 81,9 odsto. Struktura učenica prema vrstama škole u Srbiji pokazuje da je u apsolutnim brojkama te godine najviše žena bilo upisano u gimnazije, zatim u škole za kvalifikovane radnike, ekonomske, tehničke i medicinske škole.²⁸

Veće interesovanje i visoko učešće žena u pojedinim obrazovnim profilima je na nivou srednjih škola evidentno i u narednom periodu. Krajem 80-ih godina žene su u uslužnim srednjim školama činile 92,6 odsto od svih upisanih učenika, a sa veoma visokim procentom bile su zastupljene u prosvetnim (86,6%), tekstilnim (88,2%), prevodilačkim (84,8%) i zdravstvenim (82,5%) srednjim školama.²⁹

U tom vremenu, školske 1987/88. godine u srednjim školama je u Srbiji bilo upisano 160.839 učenica, odnosno 45,5 odsto od svih upisanih. Procenat ženske dece u odnosu na sve upisane u centralnoj Srbiji tada je bio 49,9 odsto, u Vojvodini 49 odsto, a na Kosovu 31 odsto.³⁰

Pored podataka koji odlikavaju odnos između upisanih učenika i učenica u srednjim školama, značajni su i oni koji pokazuju obuhvaćenost devojaka koje su pohađale obrazovne institucije na tom nivou, u odnosu na ukupnu žensku populaciju odgovarajuće životne dobi. U Srbiji je 1981. godine u srednjim školama bilo 57,5 odsto od ukupne ženske omladine starosti od 15 do 19 godina. Na području uže Srbije i Vojvodine stopa obuhvaćenosti iznosila je oko 60 odsto, a na Kosovu je bila ispod 50 odsto.³¹

Nastojeći da sagleda trendove u pozivnom usmerenju ženske omladine u Jugoslaviji, u razdoblju od 1938. do 1980. godine, Anđelka Milić naglašava nekoliko etapa. To je pre svega predratni period čije je osnovno obeležje bilo slaba razvijenost obrazovnog sistema, posebno na nivou srednjih škola. Devojke obuhvaćene srednjoškolskim obrazovanjem najvećim delom bile su u gimnazijama (67%), znatno manje u industrijsko-zanatskim školama (24%), a najmanje u srednje stručnim školama (9%). Posleratni period, do 1959/60. godine, pored jačanja i širenja srednjoškolskih institucija, karakterisala je i okolnost da je gimnazije pohađalo nešto ispod trećine od svih devojaka koje su sticale obrazovanje na drugom nivou školovanja. U industrijsko-zanatskim školama bilo ih je ispod jedne petine. Najveći prodor ženske omladine ostvaren je u srednjim stručnim školama. U njima je bilo upisano čak 48 odsto od svih devojaka obuhva-

²⁸ *Žena u društvu...*, Statistički bilten 788, str. 34–43.

²⁹ Podaci se odnose na područje SFRJ za školsku 1987/88. godinu, a preuzeti su iz tabele: Učenice u srednjim školama. N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 242.

³⁰ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 228.

³¹ Anđelka Milić, *Žene politika porodica*, Beograd, 1994, str. 44.

ćenim obrazovanjem na ovom nivou školovanja. Većina devojaka u okviru srednjih stručnih škola (85,45%) bila je usmerena na pozive za rad u tercijalnom sektoru, na rad u administraciji, školstvu, zdravstvu. Period do 1969/70. godine bio je period ekspanzije srednjeg stručnog obrazovanja u kojem je, u odnosu na prethodni, veoma izražen porast obuhvata školovanja ženske omladine. Novi trend koji je uočen u ovom periodu jeste da se u okviru srednjih stručnih škola odvijao i značajni upliv devojaka u profile industrijsko-tehničkog obrazovanja i u profile vezane za rad u proizvodnji. Period do 1979/80. godine obeležila je, i školska reforma tj. uvođenje usmerenog obrazovanja (1978). Reforma je za posledicu, pored ostalog, imala prevagu stručnog pozivnog obrazovanja kod devojaka (80% od svih upisanih devojaka), nad opšteobrazovnim modelom (20% od upisane ženske omladine). U okviru stručnog obrazovanja dominirao je izbor usmerenja ka netehničkim i nemanuelnim poslovima (50% od upisane ženske omladine). Tehničko-industrijsko obrazovanje izabralo je oko 30 odsto od svih upisanih devojaka.³²

Analizom promena i trendova u obrazovnom usmerenju devojaka na srednjoškolskom nivou, Anđelka Milić uočava neke osnovne tendencije. Jedna od njih je i veće orijentisanje devojaka ka pozivnom stručnom obrazovanju, a u okviru toga pretežno na nemanuelne i netehničke struke. Uprkos takvoj osnovnoj tendenciji, treba naglasiti da u poslednjem periodu nije bilo nijedne struke niti obrazovnog usmerenja u kome devojke nisu bile prisutne. To nije bila karakteristika ranijih etapa, jer se dešavalo da u pojedinim strukama devojaka gotovo da i nije bilo. Pored ovih tendencija, uočen je i proces feminizacije nekih specijalnosti i struka. Nastavnički poziv na prvom i drugom obrazovnom nivou, jedan je od primera u kojem je naglašeno učešće žena. U okviru usmerenja na industrijsko-tehničke struke, u pojedinim specijalnostima dolazi do većeg prisustva devojaka i do feminizacije tih obrazovnih profila (npr. hemijsko-tehnološke, kožarske). Konačno, feminizacija je uočena i na nivou pojedinih radnih orijentacija u industriji i to na svim obrazovnim nivoima. Primer za to je tekstilna struka, u kojoj su žene zastupljene u velikoj meri i na najvišim obrazovnim nivoima.³³

Prema podacima koji su prikazani u publikaciji Ujedinjenih nacija, sredinom devedesetih osnovne ili srednje škole u Jugoslaviji pohađalo je 66 odsto žena i 63 odsto muškaraca. Učešće žena među onima koji su sticali srednje obrazovanje bilo je 50 odsto.³⁴

³² A. Milić, *n. d.*, str. 45–48.

³³ A. Milić, *n. d.*, str. 48–50.

³⁴ Podaci se odnose na razdoblje 1992–1997. godine. *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 107.

Školovanje na višim školama i fakultetima

Istorijat školovanja žena na najvišim školama i Univerzitetu u Srbiji vodi nas do prve studentkinje, Drage Ljočić, koja je iskoristila mogućnost da se kao vanredni student 1871. godine upiše na Veliku školu u Beogradu. Sledeće godine nastavila je školovanje u Cirihu. Prve dve redovne studentkinje koje su se upisale na Veliku školu, učinile su to tek 16 godina kasnije. Posle toga u Veliku školu, koja je početkom 20. veka prerasla u Univerzitet, upisuju se i druge studentkinje. Njihov broj se postepeno povećavao, izuzev u jednom kraćem periodu, kada je na snazi bila zabrana upisa novih devojaka u gimnazije. U godini osnivanja Beogradskog univerziteta, 1905/06, od ukupno upisanih studenata bilo je 13,1 odsto studentkinja, a tokom 1921/22. bilo ih je 20 odsto.³⁵

Jačanje višeg i visokog obrazovanja u posleratnom razdoblju manifestovalo se u uvećavanju mreže visokoškolskih ustanova, ali i povećanju broja studenata. Od prve godine nakon oslobođenja pa do 1980/81. u Jugoslaviji broj viših i visokih škola se povećao 11 puta, a broj studenata 18 puta. Do ekspanzije u razvitku višeg i visokog obrazovanja došlo je posebno 70-ih godina, da bi sredinom osamdesetih godina opadao broj studenata, a smanjivala se i visokoškolska mreža.³⁶

Broj diplomiranih studenata sa visokim obrazovanjem u Srbiji od 1961. kontinuirano je u porastu, sve do 1983. godine, kada je registrovano najviše studenata koji su završili studije. Od tog vremena pa do 1990. godine, broj diplomiranih studenata u Srbiji je iz godine u godinu nešto niži. U poslednjoj deceniji dvadesetog veka broj onih koji su stekli diplome visokoobrazovnih institucija po godinama beleži kolebanja, ali nivo iz 1983. godine nije dostignut.³⁷

Obrazovanje na najvišim nivoima školovanja obuhvatalo je i žene. Nekoliko godina posle završetka Drugog svetskog rata, godine 1953, diplomu viših, visokih škola i fakulteta u Srbiji imalo je samo 0,3 odsto žena od popisane ženske populacije, a 1961. godine 0,7.³⁸

Procenat i broj studentkinja u odnosu na sve upisane studente u Srbiji krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prikazan je u narednoj tabeli.³⁹

³⁵ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 58–59.

³⁶ *Jugoslavija 1945–1985*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986, str. 114

³⁷ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 383.

³⁸ *Statistički bilten 298*, str. 14, 15.

³⁹ IAB, Konferencija..., k. 5, Školovanje. U razdoblju od 1957. do 1961. za pet godina ukupno je diplomiralo 9.418 studentkinja, odnosno 30,9% od ukupnog broja diplomiranih studenata.

Tabela 2.
Studentkinje u Srbiji

<i>Godina</i>	<i>Ukupno studentkinja</i>	<i>Procenat žena</i>
1957/58.	12.028	30,6%
1958/59.	14.556	31%
1959/60.	15.270	30,6%
1960/61.	20.014	28,8%
1961/62.	22.101	28,8%

Na osnovu drugog izvora, broj, kao i odnos između studentkinja i studenta koji su pohađali visokoškolske obrazovne institucije u Srbiji, prema vrsti škola, tokom 1961/62. godine, prikazan je u sledećoj tabeli.

Tabela 3.
Studenti u Srbiji tokom 1961/62. godine

Vrsta škole	Ukupan broj studenata	Studentkinje	Procenat studentkinja
Više škole	20.763	5.899	28,4%
Fakulteti	54.894	15.893	28,9%
Umet. akademije	865	309	35,7%

U narednom periodu se povećao broj studentkinja, ali i učešće žena u ukupnom broju studenata. O tome svedoče i podaci iz sledeće tabele, gde je iskazan broj studenata koji su pohađali najviše škole u Srbiji devet godina kasnije, školske 1970/71.⁴⁰

Tabela 4.
Studenti u Srbiji tokom 1970/71. godine

Vrsta škole	Ukupan broj studenata	Studentkinje	Procenat studentkinja
Više škole	33.992	13.419	39,5%
Fakulteti	78.680	30.243	38,4%
Umet. akademije	1.150	508	44,2%

Najveći udeo žena među upisanim studentima tada je bio na farmaceutskom, filološkom i filozofskom fakultetu. Po strukturi upisanih studentkinja najviše ih se upisivalo na filozofski, potom na tehničke fakultete, ekonomski itd.⁴¹

⁴⁰ Podaci za 1961/62, kao i za 1970/71. godinu preuzeti su iz tabele: Učenici i studenti prema vrsti škole koju pohađaju, *Statistički bilten 788*, str. 38–42. U tabelama su iskazani podaci o studentima koji su pohađali škole, a ne o diplomiranim studentima.

⁴¹ Podaci se odnose na školsku 1969/70. godinu.

Tendencija sve većeg prisustva žena na visokoškolskim institucijama nastavljena je i u narednom periodu. Krajem osme decenije dvadesetog veka u Srbiji je od ukupno upisanih redovnih i vanrednih studenata na univerzitetima, višim i visokim školama bilo 75.829 žena, što je činilo 46,5 odsto upisanih. U centralnoj Srbiji procenat zastupljenosti žena bio je 50 odsto, Vojvodini 46,5 odsto i na Kosovu 33,4 odsto.⁴²

Podaci o školskoj spremi ženskog stanovništva u Srbiji početkom šezdesetih, 1962. godine, pokazivali su da je još uvek najviše žena, 45,4 odsto od ukupnog ženskog stanovništva starijeg od 10 godina, bilo bez škole ili je završilo do tri razreda osnovne škole. Samo četiri razreda osnovne škole završilo je 42,4 odsto žena, a kompletnu osnovnu školu 5,1. Školu za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike završilo je 2,2 odsto, a srednje stručne škole 1,9 odsto žena. Diplomu gimnazija imalo je 1,2 odsto od ukupnog ženskog stanovništva iznad 10 godina života. Samo 0,8 odsto žena je završilo fakultete, visoke i više škole.⁴³

Prema popisu iz 1991. godine sa višim obrazovanjem u centralnoj Srbiji bilo je 3,3 odsto žena, a sa visokim 4,5 odsto.⁴⁴

Na osnovu podataka popisa stanovništva za 1991. godinu u SR Jugoslaviji je bez ikakve škole bilo 14,2 odsto žena u odnosu na popisanu žensku populaciju starosti 15 i više godina. Do tri razreda osnovne škole završilo je 3,8 odsto žena, a u kategoriji žena koje su imale završena četiri do sedam razreda osnovne škole bilo ih je 21,9 odsto. Žene koje su samo završile kompletnu osmogodišnju školu činile su 25,1 odsto od popisane ženske populacije. Diplomu srednjih škola, gimnazija, odnosno drugih srednjoškolskih obrazovnih institucija steklo je 26,9 odsto žena. Više obrazovanje imalo je 3,2 odsto žena, a visoko 4 odsto.⁴⁵

⁴² Podaci se odnose na 1988/89. godinu. N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 229. Poslednjih godina dvadesetog veka u visokoškolskim ustanovama na prostoru SR Jugoslavije više od polovine studenata bile su žene. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 337.

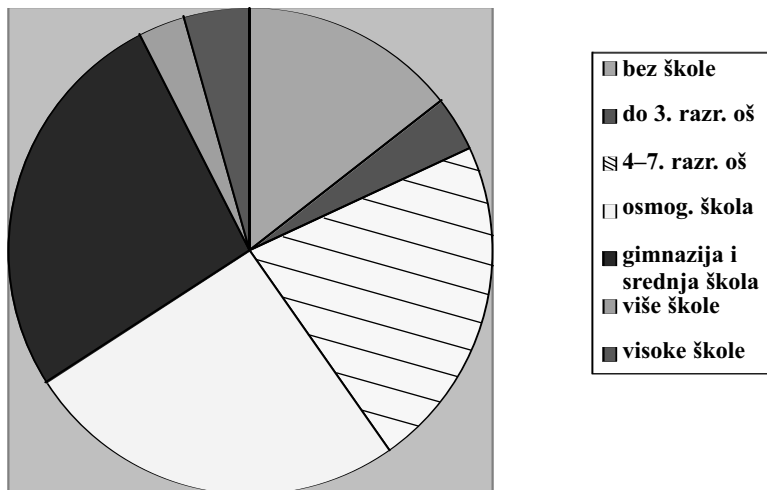
⁴³ IAB, Konferencija..., k. 5, Podaci zavoda za statistiku FNRI, na osnovu 5% uzorka, St. bilten br. 223/62.

⁴⁴ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd, 1997, str. 34.

⁴⁵ Po popisu stanovništva za 1991. godinu od ukupno 4.085.519 ženskog stanovništva, popisano je 3.596.239. U tabeli „Stanovništvo staro 15 i više godina prema polu i školskoj spremi, po popisu 1991”, usled nedostatka procena, distribucija je izvršena samo za popisano stanovništvo. *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 61.

Grafikon 2.

Školska sprema ženskog stanovništva starosti 15 i više godina 1991.

Na nedovoljnu efikasnost studiranja ukazuje činjenica da je prosečno trajanje studija na fakultetima, akademijama i višim školama 1988. godine bilo 6,5 godina. Tada je prosečno trajanje studija na fakultetima bilo 7,1 godina.

Žene su zastupljene i na posleddiplomskim studijama, a neke su stekle i titule doktora nauka. U razdoblju od 1945. do 1964. godine doktorat je u bivšoj Jugoslaviji odbranilo 469 žena, od ukupno 2.810 doktora nauka, a od 1965. do 1974. doktoriralo je 4.043 posleddiplomca, od čega su 784 bile žene.⁴⁶ Tada je među ženama sa ovom titulom, najviše bilo onih koje su doktorirale u prirodno-matematičkim oblastima (452), zatim u društvenim (371), medicinskim (229), poljoprivredno-šumarskim (193), a najmanje u tehničkim oblastima (44).⁴⁷ Titulu doktora nauka od 1945. do 1990. godine je u Jugoslaviji steklo 16.480 muškaraca i 4.420 žena.⁴⁸ U periodu od 1962. do 1991. godine u Srbiji je među magistrima bilo oko 30 odsto žena, a među doktorima nauka oko 20 odsto.⁴⁹ U poslednjoj deceniji dvadesetog veka nastavljen je trend uvećavanja broja žena specijalista, magistara i doktora nauka.

⁴⁶ Ovde bismo izdvojili 1969. godinu, jer su među novim doktorima nauka žene činile čak 87,6% od svih lica koja su te godine stekla najveću akademsku titulu. IAB, Konferencija..., k. 7, Zaposlenost žena i školovanje ženske omladine, Beograd, 1970. godine.

⁴⁷ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd, 1975, str. 17. Podaci se odnose samo na one doktore nauka koji su tu titulu stekli u Jugoslaviji.

⁴⁸ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 230.

⁴⁹ M. Blagojević, *n. d.*, str. 35.

Navedeni podaci ukazuju da pravo na školovanje i obrazovanje u Srbiji nije privilegija muškaraca, niti samo mogućnost predviđena zakonima koja je u praksi daleko od realizacije. U posleratnom razdoblju odvijao se proces sve većeg uključivanja žena u škole na svim obrazovnim nivoima. One su bile sve prisutnije u njima. Po svojoj zastupljenosti u školskim obrazovnim institucijama, postepeno su se izjednačavale sa muškarcima, počev od osnovnih škola pa do univerziteta, smanjujući nesrazmeru koja je karakterisala stanje neposredno po završetku Drugog svetskog rata. Usmerenost žena na pojedine obrazovne profile, veća otvorenost i zainteresovanost za određena zanimanja, tj. feminizacija pojedinih obrazovnih profila, ne umanjuje činjenicu da žene u Srbiji imaju jednake šanse na sticanje znanja i profesionalnih kvalifikacija u školskim institucijama.

U drugoj polovini dvadesetog veka poboljšana je obrazovna struktura stanovništva, a napredak je zabeležen i u razvitku institucija višeg i visokog obrazovanja, posebno tokom sedamdesetih godina. Obrazovna struktura stanovništva, mada povoljnija od predratne još uvek nije zadovoljavajuća. Ono što ovde naglašavamo jeste činjenica da je tokom decenija posleratnog razvoja u Srbiji smanjena zatečena nesrazmera između obrazovnog nivoa žena i muškaraca i anulirane postojeće razlike i nejednakosti. Upravo je školovanje i obrazovanje onaj segment društvenog života u Srbiji u kojem žene nisu potisnute u drugi plan i u kojem su, u odnosu na prethodna vremena, one ostvarile napredak.

Summary

Women Education in Serbia (1945–1991)

In the post-WW II period the initial high illiteracy among female population was gradually reduced. However, up to the early twentieth century, illiteracy had not been exterminated. In some parts of Serbia the extreme differences in population literacy levels of earlier periods, typical for previous periods, were moderated. Illiteracy remained typical mostly among elderly female population.

Women became increasingly involved in schooling at all educational levels. Their participation in educational institutions was gradually balanced to the male population share. Therefore, previously marked differences that had existed both before and immediately after the World War II were reduced. Female youth was more and more present at schools, starting from elementary ones to the University level.

PROSLAVE I SLAVLJA U SRBIJI 1945. GODINE

Dr Momčilo MITROVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Rad je pisan na osnovu listova „Politika” i „Borba”, literature i arhivske dokumentacije Arhiva grada Beograda.

Proslave i slavlja u Srbiji tokom 1945. godine većinom su izvođene u znaku tri karakteristične odrednice: tek završenog Drugog svetskog rata, opore svakodnevnice i koncepta novog društva koji su nove vlasti projektovale. KPJ, odnosno KP Srbije nastojala je da u svoje ruke uzme sve poluge vlasti, menjala društveno-ekonomsku strukturu, nastojala da zavlada svim porama društvenog, kulturnog, porodičnog, sportskog i sveg drugog života. Svoj ideološki koncept, izgradnju novog socijalističkog društva nametala je potpunom dominacijom nad javnim životom i njegovim manifestacijama. U svojoj organizacionoj strukturi imala je forme koje su nedvosmisleno pokazivale suštinu delovanja, „agitprop komisije”, „aktive agitatora” i drugo.

Vrativši se krajem 1944. godine u Srbiju, Partija je „osvajanjem vlasti” mogla da provodi svoju parolu, često isticanu između dva svetska rata, „rada sa masama”. Naravno, sad u posve drugim uslovima, drugim metodama i načinima. Jedno od objašnjenja potreba za kolektivnom masovnošću daje mnogo godina kasnije Dobrica Ćosić, ističući da su tokom rata ljudi bili „sami, ugroženi od svakog i sebe, da im je sloboda više od svega drugog značila povratak u ljudskost”. Ljudskost se tražila u mnoštvu i kolektivu. Sveopšta kolektivnost, zajedništvo u svemu, nisu samo izrazi ideologije i njene posledice već se u većinu i verovalo, potvrđivalo i osporavalo. „Sve nas je teralo u neakve kolektive i organizacije, zajedničku državu i zajedničke stanove, zajedničku ishranu i zajednička učenja, zajedničko raskršivanje porušenog i zajedničko obnavljanje starog i građenje novog; zajednički smo se veselili i išli na izlete, zajednički se slavilo, pisalo, odlazilo u pozorište... ni neprijatelji nove vlasti nisu mogli neprijateljjo-

vati sami”.¹ Ni on, očito, ne umanjuje ideološku pozadinu kolektivitetima i masovnosti izgradnje novog društva.

Državne proslave činile su spoj dveju potreba: opštih i individualnih. Teško se moglo objasniti da su manifestacije u kojima je sudelovalo hiljade pa i desetine hiljada učesnika izražavale samo ideologiju, propagandu i aktivnost partijskih aktivista. Bilo je tu sigurno vere u bolje sutra, zabluda i traženja nepoznatog. Osnovni ton nesumnjivo je davala KPJ, njeno rukovodstvo, organizacije i kadrovi. Ili još preciznije, njena potreba da se „staro zameni novim”. Predratne državne praznike, simbole i svest zameni novim. Isticani su novi simboli, oblici delovanja, praznovani novi praznici, svetkovine, tradicionalnom praznovanju davani novi sadržaji, forsirane nove vrednosti. Tražene su nove organizacione forme, slavljani novi ljudi, prikrivani stari ciljevi i davana perspektiva „svetlije budućnosti”.

Da bi se takav koncept održao, vlasti su među prvim zakonima 25. avgusta 1945. godine donele Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, u čijem je 19. članu rečeno: „U cilju razvijanja političke svesti i aktivnosti narodnih masa, građanima DFJ zajamčuje se pravo održavanja javnih skupova, zborova, mitinga, priredbi pod vedrim nebom ili na kome drugom javnom mestu i priređivanje uličnih povorki, demonstracija i manifestacija”. Uz uslov, da budu najavljene sreskom, odnosno gradskom narodnom odboru najmanje 48 sati pre održavanja. U zahtevu koji se navodio ovim organima trebalo je napisati koja je svrha skupa i takav je akt trebalo da potpišu najmanje dva sazivača. Zakon međutim predviđa i zabranu javnog skupa, „ako postoji stvarna opasnost ugrožavanja reda i mira”. Sazivači skupa mogli su tražiti da im narodna vlast olakša organizovanje skupa stavljanjem na upotrebu trgova, ulica, javnih zgrada i drugo. Za red na skupu odgovaralo je predsedništvo skupa, odnosno sazivači. Zakon je, u duhu vremena o kom govorimo, isticao da strani državljani i „lica koja nemaju biračko pravo ne mogu sazivati javne skupove i rukovoditi njima”.²

Nova godina 1945. trebalo je da pokaže da Srbija, a posebno Beograd žive „novim životom”. Doček Nove godine protekao je u osećanju velikih „ispuštanja za vreme okupacije i trajanja rata”. Ali, „vedro, uz privrženost onima koji su mu doneli slobodu”.³ U Beogradu su ulice oživele, išlo se „da bi se nekako i fizički osetila blagodet slobode”, da bi se slobodno disao svež vazduh. Kako su novine u to vreme pisale svuda je bilo „mnogo vedrine ali ne i buke, ponajmanje nekadanje pijane razuzdanosti”.⁴ Nova godina je najviše dočekivana po domovima rejonskih JNOF-a, domovima nezbrinute dece, u poseti ranjenicima.

¹ D. Čosić, *Prijatelji*, Beograd, 2005, str. 55.

² Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, Beograd, 1945, str. 10, 11.

³ *Politika*, 2. 1. 1945.

⁴ *Isto*.

Program i proslava sadržavali su horske pesme, recitacije, skečeve i kraće pozorišne komade. Skupljani su prilozi za ranjene borce, zaboravljano je na trenutak sve ono mučno što je preživljeno. Opisujući ovu atmosferu novinar *Politike* je zabeležio da je Nova godina dočekana na „nov način”.

Odmah da kažemo da je za doček srpske Nove godine Komanda grada Beograda dozvolila slobodno kretanje preko cele noći, dok su u noći između 13. i 14. januara tramvaji radili do dva časa posle ponoći.⁵

Na Badnji dan 6. januara 1945. godine, Josip Broz Tito je svečano dočeka vojsku koja je po tradiciji nosila badnjak. Vojska je badnjak nosila i u Nišu. Za Božić iste godine *Politika* je donela karikaturu sa legendom „Božić 1945 – narodi Jugoslavije kroz patnje najcrnjeg robovanja i pustoš razorene zemlje, ujedinjeni u borbi idu za pobedničkom crvenom zvezdom ka boljoj i lepšoj budućnosti”.⁶ Ranjenicima je na Božić maršal Tito poslao skroman dar „sa željom da što pre ozdrave, da zauzmu svoja mesta u borbi protiv morskog fašističkog okupatora”.⁷

Politika je izvestila da će na dan Bogojavljenja (19. januara) u Sabornoj crkvi biti održana arhijerejska liturgija. Pevao je hor prvog pevačkog društva, a bila je predviđena i litija oko crkve i osvećenje bogojavljenke vodice.⁸

Na dan Svetog Save *Politika* je donela karikaturu „Sveti Sava – i njega su hteli da skinu sa postolja na koji ga je uzdigao srpski narod i da ga svuku u kal izdaje i stave u službu fašističkog nečoveka”.⁹ Fotografiju sa svetosavskog prijema u ASNOS-u donela je *Politika* na prvoj strani. Cela treća strana ovoga lista bila je posvećena proslavi Svetog Save. Prvi put u istoriji Sveti Sava je proslavljen u Narodnoj skupštini. Bilo je prisutno više od 350 gostiju, pored onih iz inostranstva i predstavnici svih „društvenih redova iz prestonice”.¹⁰ Na ovom

⁵ *Politika*, 13. januar 1945.

⁶ *Politika*, 6, 7, i 8. januar 1945.

⁷ *Politika*, 9. januar 1945. Dok je u izdanjima glasila u Srbiji Božić obeležavan sa manjom ili većom pažnjom, Lidija Sklevicky piše da su u Hrvatskoj novine mnogo više pažnje posvećivale ovom prazniku: „U gotovo svakom prosinačkom broju *Vjesnika* približavanje Božića se osjećalo.” Vrhunac je bio 24–26. decembra kada je izašao dvobroj ovog lista sa uvodnikom na prvoj strani *Prvi Božić u slobodnoj Narodnoj Republici* i zaglavljem sa čestitkom Sretan Božić. *Slobodni dom*, glasilo hrvatske Republikanske Hrvatske seljačke stranke, doneo je tekstove prvaka ove stranke. Na prvi i drugi dan Božića u Hrvatskoj nisu radile uslužne radnje i industrijska preduzeća, uoči Božića radile su samo brijačke radnje, prodavnice plina i prodavnice mesnih proizvoda. Praznički broj *Vjesnika* na čitavih deset strana doneo je oglase u kojima su pojedinci, ustanove i preduzeća izražavali čestitke građanima i prijateljima. Pukovnik Rade Žigić i general-major Milan Kuprešanin, 28. decembra čestitali su borcima i rukovodiocima Druge armije Božić i Novu godinu. Lidija Sklevicky konstatuje da će i u Hrvatskoj sledećih godina Božić biti obeležavan sa mnogo manje prostora u dnevnim listovima. L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Povjest u nastavi, Zagreb, 1996, str. 177–178.

⁸ *Politika*, 19. januar 1945. godine.

⁹ *Politika*, 27. januar 1945.

¹⁰ *Politika*, 28. januar 1945.

prvom prijemu u novoj Jugoslaviji, koji je organizovao ASNOS, Siniša Stanković, njegov predsednik, pozdravljajući druga Maršala i druge goste rekao je: „Pravo je da naša omladina proslavi Svetog Savu kako to zahteva velika istorijska današnjica kroz borbeni poklič za slobodu, bratstvo i ravnopravnost Južnih Slovena”.¹¹

Mnogo zvanica iz zemlje i predstavnika stranih misija Svetog Savu je proslavilo u velikoj sali Univerziteta. Rektor je slavu ocenio kao „istorijski značajnu”. Za slavljenje Svetog Save tokom rata rekao je „da je služilo ne srpskom narodu, već isključivo okupatorovim klanovima istrebljenja”.¹² Sveti Sava slavljen je u svim beogradskim školama uz prisustvo zvaničnika, dačkih roditelja, nastavnika i učenika. Posle verskog obreda, sečenja kolača i himne „Hej Sloveni”, držana su predavanja o značaju svetog Save i izvedeni kraći umetnički programi. Gosti i učesnici služeni su žitom, a potom su organizovane igranke. Proslava Svetog Save bila je zamišljena od rukovodstva KP Srbije kao odvojena manifestacija od verskog obreda. U tom smislu poslata je i direktiva školama, ali je na intervenciju Svetog sinoda proslava imala tradicionalni oblik.¹³ Slično je bilo i kod „Vrbice” koja je 1945. godine proslavljena „skromno ali radno”. Slavio se još Uskrs, dan Ćirila i Metodija (24. maj) i drugo.¹⁴

Proslava 27-godišnjice Crvene armije 23. i 24. februara 1945. godine, poprimila je karakter opštenarodne proslave do tada nevidene u Srbiji, a posebno u oslobođenom Beogradu. Sve organizacije JNOF-a nadmetale su se u pripremi manifestacija, čiji je osnovni cilj bio da iskaže zahvalnost Crvenoj armiji za doprinos oslobođenju Srbije od okupatora. Sva preduzeća, ustanove, radni kolektivi obeležavali su ovu godišnjicu prigodnim zborovima, manifestacijama, predavanjima i slavljenja. Odbori NOF-a beogradskih rejona priređivali su akademije, priredbe, koncertne večeri za građane, vojsku i omladinu.¹⁵ Posebne proslave su bile u jedinicama vojske, Vrhovnom štabu, na Univerzitetu i u školama. Pukovnik Fjodor Bazlik je pisao u *Politici* o „moralnoj snazi Rusije”.

Vrhovni štab JNA godišnjicu je obeležio svečanom akademijom na Kolarčevom univerzitetu. Uz Josipa Broza Tita, akademiji su prisustvovali maršal Aleksandar, vrhovni saveznički komandant za Sredozemlje, predstavnici vojnih

¹¹ *Isto.*

¹² *Isto.*

¹³ Radmila Radić, *Država i verske zajednice*, Beograd, 2002, str. 228.

¹⁴ *Isto.* Od ove godine verski praznici u Srbiji potiskuju se svetovnim-državnim. Tokom 1946. godine, Sveti Sava se sve manje pominje, a već 1947. godine, verski praznici su smanjeni na najmanju moguću meru: 1 dan za Božić, 1 dan za Uskrs, dok su na Svetog Savu škole radile. Od 22. decembra 1948. godine, predsedništvo Vlade prestalo je da „priznaje” Božić kao praznik. Od 1949. godine, za praznike, odnosno neradne dane su uvedeni: 1. i 2. maj, 29. i 30. novembar, 1 i 2. januar. Učenici katoličke veroispovesti mogli su iz škole izostati 25. decembra, a pravoslavne 7. januara i na dan krsne slave. *Isto.*

¹⁵ 11. rejon, na primer, priredio je tri akademije u jednom danu – *Politika*, 22. februar 1945.

misija savezničkih zemalja, sin britanskog premijera major Rudolf Čerčil, članovi Nacionalnog komiteta, AVNOJ-a, ASNOS-a, Srpske pravoslavne crkve i drugi.¹⁶ Prigodan program ove akademije završen je spletom jugoslovenskih igara u izvođenju folklorne grupe.

Na proslavi Beogradskog univerziteta govorili su profesori: Kirilo Savić, Viktor Novak, Borislav Blagojević i Dušan Nedeljković. U govorima je „odata zahvalnost Crvenoj armiji, zaštitnici kulture i borcu za čovečniju budućnost sveta”.¹⁷ Vrhunac proslave godišnjice Crvene armije bio je miting na Pozorišnom trgu u Beogradu, gde je manifestovalo preko 100.000 Beograđana. Ovoliki broj ljudi na jednom mestu koji je izražavao „zahvalnost Crvenoj armiji i ljubav prema Sovjetskom savezu” do tada nije zabeležen. Govornici na mitingu su isticali ulogu Crvene armije u borbi za oslobođenje Srbije „od odlučujućeg značaja. Mi možemo da se ponosimo, rečeno je pored ostalog, što je niz heroja otadžbinskog rata, koji su od oslobođenja pali u bojevima pod Budimpeštom, želeli da budu sahranjeni u Beogradu”.¹⁸ Noću između 22. i 23. februara gradom je išla šetnja koju je Komanda grada dozvoljavala samo u retkim prilikama. Godišnjica Crvene armije proslavljena je u celoj oslobođenoj Srbiji. Povorke, manifestacije, mitinzi, zborovi, polaganje venaca na grobove poginulih, trebalo je da pokažu svu zahvalnost i ljubav srpskog naroda prema svom oslobodiocu. Godišnjica Crvene armije slavljena je i u Njujorku, Londonu, Parizu, Bugarskoj itd.

Obeležavanje 8. marta proteklo je 1945. godine u znaku „međunarodnog dana žena”.¹⁹ Od 1. marta članice AFŽ-a držale su predavanja i sastanke na kojima se govorilo o istorijatu 8. marta i borbi žena celog sveta za svoja politička prava. Godina 1945. označena je kao prekretnica, jer „prvi put u istoriji ženskog pokreta, naše žene neće postaviti zahteve za postignuće svojih političkih prava i ravnopravnosti, jer su one to postigle kroz narodnooslobodilačku borbu, boreći se rame uz rame sa svojim drugovima”.²⁰ Biće to dan mobilizacije žena za očuvanje „krvlju stečenih prava, dan borbe naših žena za učvršćenje i izgradnju nove DFJ, u kojoj one imaju sva prava”.²¹ Kao početak obeležavanja svog dana srpske AFŽ-ovke su uzimale 1909. godinu, kada su „američki socijalisti priredili demonstracije na kojima su tražili pravo glasa za žene”. Celokupna proslava Dana žena proticala je u znaku isticanja doprinosa koje su one dale narodnooslobodilačkoj borbi, „talasu herojskih rodoljubivih žena”, isticanju 29. novembra

¹⁶ *Politika*, 23. februar 1945.

¹⁷ *Politika*, 21. februar 1945.

¹⁸ *Politika*, 24. februar 1945.

¹⁹ Detaljnije o 8. martu: Ida Grajšek, *8. mart – međunarodni dan žena*, Povjest u nastavi II, (2004), str. 112–141; Ivan Čolović, *Vreme znakova*, Novi Sad, 1988; Vera Vesković Vangeli, *8. mart i napredno dviženje na žene vo Makdonija (1939–1945)*, Skoplje, 1985; L. Sklevicky, „Sedamdeset peti međunarodni dan žena”, *Radničke novine*, 1985 i drugo.

²⁰ *Politika*, 5. mart 1945. godine.

²¹ *Isto*.

1943. godine kada su dobile ravnopravnost i naglašavanju zadataka koji su pred njima stajali u tek oslobođenoj zemlji (obnova zemlje). Među dvadesetak delegacija koje su u Londonu 8. marta donele Rezoluciju povodom Dana žena bile su i predstavnice Jugoslavije.

Koliki je značaj 8. martu 1945. godine davan u Srbiji govori podatak da je preko radio-stanice „Beograd” Mitra Mitrović-Đilas, poverenik za prosvetu ASNOS-a i član Centralnog odbora AFŽ-a, govorila o „borbenom prazniku žena”. „Ruke će nam biti žuljevite od lopata i krampova, kako kažu Bosanke, leđa umorna od prenošenja žita za vojsku preko strmih i dalekih puteva, bićemo umorne od besane noći provedene na radu u borbi za slobodu, ali na našim licima sjaće radost pobjede”, rekla je tada Mitra Mitrović.²²

Proslave su, kako je u to vreme bio običaj, organizovane u rejonskim odborima AFŽ-a Beograda, Novog Sada, Subotice itd. Slikar Mujazinović je izradio poseban plakat posvećen danu žena. Plakati su rađeni i u drugim mestima Srbije. Svečani koncert posvećen ovom danu, uz mnogobrojne zvanice, održan je i u Narodnom pozorištu u Beogradu.

Iza naizgled spontanih proslava i manifestacija, koje su tokom 1945. godine širom Srbije, a posebno u Beogradu, dobijale sve masovniji karakter, moglo se odmah uočiti, stajala je KP Srbije, još uvek poluilegalna organizacija. Sa već izgrađenim državnim, a posebno partijskim organizacijama, ona je pismima, direktivama, personalnom unijom i drugim oblicima rada stajala iza svih svetkovina i proslava, jasno im dajući ton i ideološki sklop. Partijske organizacije na terenu i masovne organizacije (NOF, SKOJ, NOS, AFŽ, Pionirska organizacija) dobijale su precizna uputstva o priređivanju proslava, njihovim sadržajima, eventualnim govornicima, tezama za govore, parolama koje je trebalo da nose učesnici i drugom.

Mesni i sreski komiteti Partije od Pokrajinskog komiteta za Srbiju 19. marta 1945. godine dobili su Direktivu o proslavi 27. marta „značajnog datuma” za sve narode Jugoslavije u borbi protiv nemačkog zavojevača.²³ Taj datum, rečeno je u Direktivi, znači „narodni praznik” koji treba slaviti vrlo široko. Treba u proslavi privući „najširi krug rodoljubivih masa i najšire slojeve stanovništva”. Treba da bude izražena sva jedinstvenost narodnih masa u borbi za oslobođenje domovine i njenoj obnovi. Treba prirediti mitinge, zborove, predavanja, priredbe i dati što svečaniji izgled selima i gradovima. Partijski komiteti moraju da urade planove proslava u okrugu, ali i u najmanjem selu, da rasporede ljude, govornike za svaku varoš, selo. Pri tome „komunisti treba da zauzmu vidno mesto među govornicima”. Pored tumačenja značaja 27. marta, kaže se u pomenutoj direk-

²² *Politika*, 9. mart 1945.

²³ Arhiv grada Beograda, fond Gradski komitet SKS Beograd, 1944–1947, 308. (U daljem tekstu: AGB, GK SKS Beograda).

tivi, govore treba aktuelizovati novim događajima, da posluže za mobilizaciju naroda na konkretnim zadacima (na primer opravci mostova, puteva i drugo). Partijskim organizacijama stigle su i teze za govore na proslavama ovog dana. Navedene su i dve parole koje je, uz ostale, trebalo isticati na dan proslave: „Živeo 27. mart dan borbe protiv fašističkog zavojevača!” i „Živela narodna Vlada DFJ na čelu sa drugim Titom!”²⁴

Kako su ove instrukcije primljene u medijima najbolje ilustruje list *Politika* koji je 27. i 28. marta svaki put posvetio po četiri strane događajima od 27. marta 1941. godine. Uz autorski uvodni komentar „27. mart 1941”, *Politika* donosi i svedočanstva o „istorijskom danu”, gde su izjave dali Svetozar Vukmanović - Tempo, poverenik za unutrašnje poslove Srbije Milentije Popović, poverenik za prosvetu Mitra Mitrović, pukovnik Miodrag Lozić, načelnik štaba vazduhoplovstva JA. Isidora Sekulić navedenima se pridružila člankom „Jedan od naših datuma – 27. mart 1941”.²⁵ Objavljeni tekstovi nametnuli su dilemu oko organizatora demonstracija, koja u srpskoj historiografiji do danas nije otklonjena.²⁶ Za uvodničara, Mih. S. Petrovića „27. mart, onaj prvi 27. mart, bio je narodno delo, u punom smislu narodno delo”. On ga zato i zove „praznik pobe-de naroda”, koji je daleko prevazišao okvire zemlje u kojoj se dogodio i koji je bio „prvi svetao dan u čitavoj jednoj deceniji”.²⁷ Na drugoj strani, Svetozar Vukmanović - Tempo, Mitra Mitrović i Milentije Popović organizaciju bunta 27. marta pripisuju KPJ ističući pri tome njen doprinos celokupnom događaju. „Ovi su događaji pripremani još mnogo ranije, naporima komunista i ostalih rodoljuba”, kaže Popović i dodaje: „Narod se sjedinio u jedno telo, jednu misao koju su izražavali funkcioneri KP, članovi CK KPJ i PK za Srbiju”.²⁸ Isidora Sekulić je zapisala: „Vredna je pažnje pojava kako u nekim zemljama, više no u drugim – javno mišljenje ili sam narod zadire u politiku i u odsudnom trenutku joj menja pravac i smisao. To su trenutci kada u politiku navre moral. Ima i politika moral ali specifični... Od 1804–1941. kroz niz svakojakih Srbija i srpskih politika, narod je ostajao stvaralački faktor u zemlji, bio volja i bio ukaz, nečemu učinio kraj, nešto započeo, i u svim slučajevima gotov bio da krvlju svojom ispisuje ukaz, da trpi i čeka, sve jedno, trijumf ili tragiku svog morala... Tog trenutka istorija je za trenutak počekala, mit je ovladao, pun života je dominirao u nama svima, svečano, plodno, tragično. To su lepi trenutci kad narod izbaci totalnu pojavu nagona i svesti u isti mah”.²⁹

²⁴ *Isto.*

²⁵ *Politika*, 27. mart 1945. godine.

²⁶ K. Nikolić o proslavi kaže: „Velika pseudoreligijska procesija održana je u Beogradu 27. marta 1945. godine. Namera novog režima bila je očigledna: ‘ulazak u istoriju’ privsivanjem događaja sa kojim nisu imali veze i upotreba istog događaja u dnevno-političke svrhe”. K. Nikolić, *Tito govori što narod misli*, Beograd, 2006, str. 89.

²⁷ *Isto.*

²⁸ *Isto.*

²⁹ *Isto.*

Na dan „narodnog praznika” sve radnje, preduzeća i lokali su bili zatvoreni. Bioskopi su mogli davati predstave posle 18 časova, na kućama su istisane „propisane zastave” sa petokrakom zvezdom.

Shodno partijskim instrukcijama praznik je slavljen u celoj Srbiji, dok se u Beogradu pretvorio u celodnevnu manifestaciju građana i meštana okolnih mesta. Novine su zabeležile da je u manifestacijama sudelovalo oko 250.000 građana (150.000 na trgu ispred Narodnog pozorišta i oko 100.000 oko zvučnika postavljenih u celom gradu). Iako je brojka nesumnjivo uvećana (Beograd je tada imao oko 300.000 stanovnika), kako fotografije u listovima potvrđuju, bio je to najveći skup ikada održan u Beogradu. „Sve živo pohitalo je da proslavi dan nacionalnog ponosa i slavlja, dan pobede, pravde nad nepravdom”, zabeležio je novinar *Politike*, opisujući izgled grada i dodajući da su lepršale hiljade zastava. Njima su bile iskićene sve kuće, svi prozori, svi skiverovi i redovi još neolistolag drveća.³⁰ Na Terazijama je postavljena prostrana tribina za zvaničnike i goste, dok su ispred nje defilovale vojne jedinice, omladina, pioniri, seljaci okolnih sela. Defile je trajao puna tri sata.

Slavlje je nastavljeno posle podne na trgu ispred pozorišta. Vrhunac je dostigao pojavom Josipa Broza Tita, koji je po prvi put pred Beogradanima održao govor, iako ga, kako je rekao, nije planirao. Rekao je tada da je 27. mart „izneo narod odozdo. Nije to stvar pojedinca, stvar male grupe, to je stvar čitavog naroda... Pojedinci su činili ono što je htjela masa, što je htio narod...”³¹ Josip Broz je iskoristio priliku da da „novi podstrek” za izgradnju zemlje i konačnu pobedu nad fašizmom. Podsetio je na neprijatelje unutar Jugoslavije čiji će sledbenici biti „pregaženi kao crvi... Neka i u buduće, kao danas, ovakav red, ovakav poredak, disciplina, bude u punoj mjeri sačuvana, da bi smo pokazali vanjskom svijetu da smo mi sposobni ne samo za junačka djela, nego da smo sposobni za izgradnju naše zemlje i u državnim poslovima”.³² Na mitingu su još govorili Kirilo Savić, predsednik JNOF-a Beograda, kapetan Dragoljub Jovanović, u ime zarobljenika, dr Branko Čubrilović, Mića Vujačić, general major Ljubodrag Đurić i Sreten Žujović. Novine su zabeležile proslavu 27. marta u svim većim gradovima u Srbiji, ali i u nekim američkim gradovima.

Takođe su zabeležile i atmosferu koja je vladala među učesnicima proslava. Pravljene su posebne ovacije prilikom pojava maršala Tita i pominjanja SSSR-a. Prilikom svakog pominjanja Crvene armije, Staljina, dugo se uzvikivalo, pljeskalo, skandiralo. Novinari kažu da je 100.000 ljudi manifestovalo potpisivanju Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Ovako ilustruju raspoloženje prisutnih: Govori

³⁰ *Polika*, 28. marta 1945.

³¹ *Isto*.

³² *Isto*.

Andrija Hebrang, predsednik Privrednog saveta: „Drugarice i drugovi, građani grada Beograda, iz Moskve nam stižu radosne vesti, da predsednik naše vlade Tito (oduševljeni poklici „Živeo” i neprekidno skandiranje „Tito, Tito”), sklopio ugovor o prijateljstvu... sa bratskim Sovjetskim Savezom (burno pljeskanje). I tako redom. Pri pomenu „izdajnika” manifestanti bi vikali „Dole”. To isto činili su i prilikom pominjanja „fašista”, „Ante Pavelića” i „Draže Mihailovića”. Na pomen palih boraca „sinova Jugoslavije i Sovjetskog Saveza” čuli su se povici „Slava im”. Reči prijateljstva sa Sovjetskim Savezom, pratilo je skandiranje „Zauvek sa Rusijom”, „burno odobravanje” i uzvici „živeo”. Pljeskalo se i skandiralo „Beograd–Moskva”, „Živeo Sovjetski Savez”. Govornici su obraćanje masi završavali rečima „Živeli tvorci ugovora maršal Staljin i predsednik naše Vlade Maršal Tito”, „Živeli naši saveznici Engleska i Amerika”, „Živela nova Titova Jugoslavija, bratska zajednica naših naroda”, „Smrt fašizmu”.³³

Pripreme za proslavu Prvog maja otpočele su desetak dana ranije. Tada je partijskim organizacijama stigla Direktiva³⁴ Agitpropa komisije u kojoj je do detalja razrađena organizacija proslave ovog tradicionalnog radničkog praznika. U Direktivi je rečeno da Prvi maj treba proslaviti kao opštenarodni (podvučeno u direktivi) praznik rada, kao „dan mobilizacije celog naroda u borbi protiv fašizma za oslobođenje naše domovine i obnovu naše zemlje”.³⁵ Prvi put ovaj praznik biće i „državni praznik”, neće biti radni dan, „već dan manifestacije, vojnih parada, mitinga, narodnog veselja”. U njemu treba da učestvuju, pored narodne vlasti, JA, ceo narod i sve antifašističke organizacije. Da bi proslava uspeła, odmah treba u svim mestima organizovati odbore za proslavu Prvog maja. U njih treba uzeti predstavnike sindikata, JA, JNOF-a, AFŽ-a i USAOS-a. Treba, zatim, svim agitacionim sredstvima (konferencije, predavanja, plakate) potpomoći sindikate koji su organizovali takmičenje za poboljšanje kvaliteta proizvoda, stepena organizacije rada, obnove zemlje, setve i drugo.

U Direktivi je utvrđeno kako treba otprilike da izgleda „proslava”:

- a) Uoči Prvog maja organizovati paljenje vatre na svim brdima i svim istaknutim mestima.
- b) Prvog maja organizovati narodni miting u sreskim mestima za ceo srez. Dovedi što više seljaka, da bi se pokazala „smotra naših snaga”, saveza radničke klase i seljaštva. Na zboru da govori više govornika (neko i od najistaknutijih udarnika) i da govori „budu aktuelni”. Treba o Prvom maju govoriti ukratko, a „težište na današnju situaciju, na

³³ *Politika*, 13. april 1945. godine. Manifestacije povodom ovog sporazuma održavane su u Požarevcu (4.000 ljudi), Velikom Gradištu, Kraljevu, Čačku, Guči (2.000 ljudi), Užicu, Pančevu itd. *Politika*, 15. april 1945. godine.

³⁴ O direktivama za proslavu Prvog maja videti: M. Mrkobrat, *Prvomajske proslave u Beogradu 1945–1950*, Beograd, 2005, (diplomski rad).

³⁵ AGB, CK SK Beograda, 1944–1947, 308.

velike pobjede narodnooslobodilačkog pokreta, a naročito na zadaće koje se stavljaju pred radničku klasu, sve organizacije, ceo narod”.³⁶

- c) Pre mitinga treba organizovati povorku kroz grad sa parolama, transparentima, državnim, nacionalnim i crvenim zastavama, plakatama, rezultatima takmičenja, fotografijama udarnika. Posle mitinga narodno veselje, a uveče kulturne priredbe (pozorišni komadi, film, horske recitacije) i igranke.

Posebnu pažnju, napisano je u Direktivi, treba usmeriti na dekoraciju grada, zastave, parole, slike maršala Tita, grb DFJ, zelenilo, plakate sa slikama i grafikonima, uveličane fotografije udarnika, eventualno narodnih heroja tog grada. Na tribini mora biti „obavezno” slika maršala Tita, petokraka zvezda, državni grb, državna nacionalna i državna zastava, te po mogućnosti zastave saveznika. Lokalni listovi treba da izdaju poseban broj za prvomajsku proslavu. Proglašeni teze o Prvom maju bili su objavljeni preko Radio Beograda. Uz direktivu, partijskim organizacijama poslate su i parole kojima je trebalo aktuelizovati povorke, mitinge i manifestacije. Ni manje ni više nego njih 34 – od kojih se samo prva odnosila na Prvi maj: „Živeo Prvi maj, dan pobjede borbenih snaga radnog naroda u borbi protiv fašizma!”. U ostalim parolama se klicalo antihitlerovskoj koaliciji, saveznicima, jedinstvu slovenskih naroda, ugovoru o prijateljstvu sa SSSR-om, bratstvu i jedinstvu, AVNOJ-u, DFJ, JA, „vođa naših naroda Vrhovnom komandantu”, JNOF-u, omladini, pobjedama na delu obnove naše zemlje, herojima rada, KPJ, jedinstvu radničke omladine svih naroda DFJ, „razvijanju tekovina NOB”, većinom prijateljstvu sa albanskim i bugarskim narodom, agrarnoj reformi itd. Bilo je tu još parola u slavu palih boraca JA, Crvene armije, savezničkih boraca i boraca Albanije i Bugarske. Osuđivani su fašisti, „domaći izdajnici”, unutrašnji neprijatelji, crnoberzijanci, špekulanti.³⁷

Sprovođenje ove direktive ilustrovaćemo na primeru organizacije proslave Prvog maja na Univerzitetu.³⁸ Tamo se, naime, još 7. aprila 1945. godine, sastao biro Univerzitetskog komiteta na kome je odlučeno da u povorci Prvog maja učestvuje 1/3 svih studenata, tj. njih oko 7.000. Na sastanku je rečeno da na fakultetima treba uzeti one studente koji mogu „fizički da izdrže stajanje”. Dogovoreno je da se dekorišu sve zgrade fakulteta blizu centra, da se na njima istaknu plakati i da se pre toga eliminišu zastareli i neaktuelni plakati. Precizirano je da studentska povorka nosi maketu po kojoj je prepoznatljivo da se radi o studentima, zatim slike Politbiroa, pa transparente na kojima pored uspeha u radu treba istaći i to šta je narodna vlast dala za studente. Parole je obezbeđivao Gradski komitet, dok su transparenti izrađivani na Građevinskom fakultetu. Na

³⁶ *Isto.*

³⁷ *Isto.*

³⁸ Više o ovim proslavama: M. Mitrović, Đ. Stanković, *Zapisnici i izveštaji UK KPS 1945–1948*, Beograd, 1985; Isti, *Zapisnici i izveštaji 1948–1952*, Beograd, 1987.

začelju kolone 1.600 studenata „izvešće pred tribinom slovo Tito”. Svi fakulteti na Univerzitetu imali su odbore za proslavu Prvog maja.³⁹

Proslava Prvog maja otpočela je 27. aprila u IV rejonu u Beogradu, svečanom priredbom u bioskopu Avala. Zatim su slavili zaposleni u bankama, ustanovama, prosvetni radnici, prodavci duvana itd. Jedinstveni sindikat objavio je prigodnu publikaciju sa fotografijama Josipa Broza Tita („Velika”) Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina, Tucovića, Dušana Popovića i nekoliko boraca narodnog ustanka.⁴⁰

Naslovi novina označavali su Prvi maj kao državni praznik. *Politika* je 1. maja na naslovnoj strani donela tekst dr Blagoja Neškovića „Danas se u slobodnoj zemlji proslavlja Prvi maj, dan smotre borbenih snaga trudbenika, grada i sela”, komentar uredništva „Naš Prvi maj”, zatim tekst Čedomira Minderovića „Maj 1943. – fragmenti iz V ofanzive” i izveštaj sa proslave Prvog maja u Narodnom pozorištu.

Centralna manifestacija proslave u Beogradu bila je povorka koja se od Slavije kretala ka Kalemegdanu. Ispred tribine na Terazijama defilovala je vojska, pioniri, pa školska omladina, sindikati (glavni odbori i savezi), AFŽ, seljaci i građani. U rejonima je priređivano opštenarodno veselje, letela je avijacija, pucala artiljerija. Na igralištu „Jugoslavije” priređena je fiskulturna priredba. Svečane akademije održavane su posle 18 časova. Pored tribine na kojoj se nalazio maršal Tito prošlo je 250.000 učesnika.⁴¹ Manifestacije povodom Prvog maja održane su u svim mestima u Srbiji: Kragujevcu, Nišu, Subotici, Novom Sadu, Sremskoj Mitrovici, Petrogradu, Valjevu, Smederevu, Mladenovcu.⁴²

Krajem aprila 1945. godine u Beogradu je „Vrbica” proslavljena „skromno ali radno”. Prvi put posle četiri godine „iz dečjih grla orila se pesma pobeđe i slobode”. Đaci osnovnih škola i nižih razreda srednjih škola okupili su se oko školskih zgrada, a zatim ulicama do najbliže crkve. „U rukama su nosili vrbe. Posle crkvenog obreda su im vlasti priredile besplatne bioskopske prestave”.⁴³

Uskrs 1945. godine obeležen je u *Politici* člankom protojereja J. Karamatijevića, pukovnika JA, „Naš Uskrs” i karikaturom skršenog „Hitlerovog novog poretka” iznad koje je čovek sa polomljenim lancima u rukama i oreolom zvezde. U potpisu karikature je zapisano: „I razbivši grobnu ploču koja se raspade i pod ruševinama pokopa neimare grobnice, vaskrse novi čovek u slobodi”. Karikatura nosi naslov „Uskrs 1945”. J. Karamatijević piše: „Pa i praznik Vaskrsenja Hristova za sve vreme naše NOB dočekivali smo s verom u Vaskrs okupi-

³⁹ AGB, GK SKS/4/3.

⁴⁰ *Politika*, 29. april 1945. godine

⁴¹ *Politika*, 3. maj 1945. godine.

⁴² Više o proslavama Prvog maja: P. Šarčević, „Proslave u Beogradu (1893–1988), – Praznik i politika”, *Tokovi* 1/90, Beograd, 1990, str. 71–75.

⁴³ *Politika*, 29. april 1945. godine.

rane, ali nepokorene domovine. Uskrs smo proslavljali, kad su to ratne prilike dopuštale, u našim crkvama i manastirima, ali više na našim planinama, i to u borbi, stalnoj borbi, bez odmora, bez poštete i bez smene... Vera u naš vaskrs donela je da se formiraju narodne vlasti iz koje je izrastao najveći narodni forum AVNOJ. Ovu veru pojačali su rukovodioci na čelu sa Bogom izabranim vođom Maršalom Titom koji nas je vodio iz pobeđe u pobeđu”.⁴⁴

Dan pobeđe 9. maj Predsedništvo AVNOJ-a proglasilo je „opštenarodnim praznikom pobeđe, koji je u DFJ slavljjen kao „svečan praznički dan”. Preko beogradskog radija maršal Tito govorio je o velikom danu mira i slobode, odao priznanje borcima za slobodu i nezavisnost otadžbine „čija će dela ostati večiti spomenici heroizma”. U govoru je pozvao „sve zavedene koji su se borili za okupatora da odmah polože oružje i da se predaju vlastima”.⁴⁵

U Srbiji je Dan pobeđe slavljjen u svim mestima: u Valjevu je veselje trajalo celu noć, u Veliku Planu su stigli seljaci iz okolnih sela kolima okićenim zastavama, u Guči je na mitingu bilo 3.000 ljudi, za orašački srez centralna proslava je bila u Miloševcu, 10.000 ljudi u Čačku slavilo je pobeđu, u Jagodini je povorka bila od 12.000 duša, u Kruševcu 15.000 manifestanata, Kraljevu 3.500, seljaci u srezu moravičkom obustavili su rad u polju da bi proslavili pobeđu. Slično je bilo u Leskovcu, Pančevu, Somboru, Kikindi itd.⁴⁶

Proslava Dana pobeđe u Beogradu se odvijala spontano, bez prethodnih uputa, instrukcija, rasporeda i organizacija. Beograđani su slavili slobodu na Terazijama, Slaviji, kod Mostara. Glavnim saobraćajnicama nošene su parole, transparenti, omladina je na Terazijama igrala kolo. Na grobove palih boraca polagano je cveće. Grupa maskiranih mladića „žive karikature nejačkog folksšturma” izvršila je „kapitulaciju pred našom vojskom” na veliko zadovoljstvo desetina hiljada slavljjenika. Za novinara *Politike* parola dana bila je „Boljševici – pobeđnici”. U svim ovim slavljima posebno su mesto zauzimali seljaci. Vidna je bila potreba da im se naznači novi položaj u društvu, da im se pokaže kako mogu da slave sa „građanima”, da se zahvali za doprinos NOB-u.

U svim beogradskim crkvama održano je svečano blagodarenje povodom svršetka rata. U Sabornoj crkvi služio je mitropolit Josif, zamenik patrijarha. Blagodarenju su pored ostalih prisustvovali namesnici kralja, ministri u Vladi Srbije, predstavnici AVNOJ-a, JNOF-a, Narodne skupštine, Univerziteta i drugi.⁴⁷

Od 22. do 24. maja održani su sletovi pionira u okružnim mestima Srbije i Beograda. Sletovi su održavani u čast rođendana maršala Tita. U Požarevcu je

⁴⁴ *Politika*, 6. i 7. maj 1945. godine.

⁴⁵ *Politika*, 10. maj 1945. godine.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ *Politika*, 11. maj 1945. godine.

na sletu bilo preko 700 omladinaca, u Somboru su otvorene izložbe slika i crteža, dok je u Beogradu u ovim manifestacijama učestvovalo više od 10.000 pionira i pionirki. Istovremeno u čast Titovog rođendana kretale su štafete u svim krajevima zemlje, koje su nosile pozdrave maršalu. Završna trka štafete održana je 24. maja od počasne tribine na Slaviji do Titovog stana u Belom dvoru.⁴⁸ Maršal Tito toga dana je bio odsutan pa je nosio štafete, predstavnike svih federalnih jedinica primio predsednik Vlade Mitar Bakić. Bilo je tu još generala, predstavnika omladinskih organizacija i drugih. Iz Titovog doma upućen mu je pozdravni telegram. Novine su zabeležile da je 53. rođendan maršala Tita proslavljen skromno, ali svečano i dostojanstveno. Predsedništvo AVNOJ-a priredilo je u čast maršalovog rođendana prijem, dok je na prvoj strani *Politike* objavljen članak V. Ribnikara „O drugu Titu”.⁴⁹

Četvrti jul 1945. godine obeležen je člankom Svetozara Vukmanovića - Tempa „Na današnji dan pre četiri godine, pala je odluka o podizanju ustanka u zemlji”, u kome se uopšteno govori o aprilskim danima u Srbiji i sastanku CK KPJ od 4. jula 1941. godine, na kojem „nije utvrđen termin kad treba početi akciju. Naglašeno je samo da to treba raditi i da akcija treba početi u što kraćem roku”.⁵⁰

Odlukom Predsedništva Narodne skupštine Srbije 7. jul je proglašen narodnim praznikom Srbije. „Zakon o ustanovljenju Narodnog suda za proslavu Ustanka u Srbiji” imao je dva člana. U prvom je rečeno, da bi se „proslavila uspomena na dan kada je u Srbiji pukla prva ustanička puška protiv fašističkih okupatora i njegovih slugu, oglašuje se dan 7. jul za narodni praznik, koji će se svake godine proslavljati kao dan kad je otpočeo narodni ustanak u Srbiji”.⁵¹ Dan ustanka u Srbiji „kao veliki narodni praznik” najavljen je i u *Politici* 6. jula člankom „Razvoj ustanka u Srbiji” koji je napisao Petar Stambolić. Na sam dan praznika ceo broj *Politike* bio je u znaku Dana ustanka u Srbiji.

Kako su izvestili dnevni listovi, pre svega *Borba* i *Politika*, Dan ustanka obeležen je veličanstveno. *Borba* je zabeležila da je na Kosmaju slavilo 15.000 ljudi, u Beloj Crkvi 50.000, na Bukulji 10.000, u Košutnjaku 100.000.⁵² Najviši partijski i državni funkcioneri govorili su na ovim proslavama. U Beloj Crkvi govorio je Blagoje Nešković, dr Zlatan Sremac, ministar narodnog zdravlja Narodne vlade, Vlada Zečević, ministar unutrašnjih dela Savezne vlade, Novak Soldatović, seljak iz kraja, Miloš Moskovljević, ministar šuma Vlade Srbije, Mihailo Vujkovic iz sela Koritavca, Milorad Batanović, sekretar Fronta podrinj-

⁴⁸ *Politika*, 23. i 24. maj 1945. godine.

⁴⁹ *Politika*, 26. maj 1945. godine.

⁵⁰ *Politika*, 4. jul 1945. godine.

⁵¹ *Borba*, 28. jun 1945. godine.

⁵² *Borba*, 8. jul 1945. godine.

skog okruga i na kraju Josip Broz Tito. Posle njega još su govorili Sreten Vukosavljević, Draža Marković, prota Smiljanić, Božidarka Damjanović-Kika i drugi. U Košutnjaku, pored ostalih je govorio Sreten Žujović, a na Bukulji dr Ivan Ribar, general Lajtman, Koča Popović i Marko Vujačić.⁵³

Savremenici ovih slavlja i proslava već 1945. godine bilo je jasno da se događaji iz NOB-a posebno potenciraju kod stanovništva, da imaju čvrste organizacione forme, sa dugim pripremama i insistiranjem na masovnosti učesnika. Kako se kraj godine bližio, to je postajalo sve jasnije. Primer ovoga je i proslava Dana oslobođenja Beograda 20. oktobra 1945. godine.

Pripreme za ovu proslavu otpočele su mesec dana pre no što će manifestacije Dana oslobođenja biti održane. Na sednici Izvršnog narodnog odbora grada Beograda od 26. septembra 1945. doneto je nekoliko odluka u vezi sa proslavom Dana oslobođenja, od kojih su najznačajnije:

1. Odobrenje kratkoročne pozajmice Odboru za proslavu od 500.000 dinara.
2. Nabavka poklona: biste maršala Tita, slike maršala Tita, mača, zlatnog prstena, zlatnog sata, pirotskog ćilima, sedam državnih zastava sa natpisima, biste „Partizana”, 10 albuma sa slikama iz oslobođenja Beograda.
3. Odluka o organizovanju prijema u čast Dana oslobođenja.
4. Odluka da sva odeljenja, privredna preduzeća i narodni odbori rejona odrede jednog službenika koji se najviše istakao u obnovi grada, a koji će od Izvršnog odbora grada biti nagrađen naliv perom.
5. Odluka po kojoj sva privredna preduzeća Izvršnog narodnog odbora nagrađuju iz svojih sredstava dva do tri nameštenika koji su se najviše istakli u obnovi grada.
6. Odluka da se poklonom nagradi preduzeće koje je najviše doprinelo obnovi grada.⁵⁴

Na osnovu ovih odluka, vajar Sretenu Stojanoviću isplaćeno je 30.000 dinara za prvi primerak biste Josipa Broza Tita, a za drugi 10.000 dinara, Petru Lubardi, slikaru, za portret Josipa Broza Tita 20.000 dinara. Akontacija im je odobrena po 5.000 dinara.⁵⁵

Izvršni narodni odbor grada povodom prve proslave Dana oslobođenja grada Beograda proglasio je 19. oktobra 1945. počasnim građanima Beograda maršala Sovjetskog Saveza Fjodora Ivanoviča Tolbuhina, generala Vladimira Ivanoviča Ždanova i generala lajtnanta Peka Dapčevića. Najveće ulice grada,

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ Zapisnici Izvršnog narodnog odbora grada Beograda, 1944–1945, Beograd, 1979, str. 496–497.

⁵⁵ *Isto*, str. 520.

kojima su prolazili njegovi oslobodioci, ulica Kralja Aleksandra i Šumadijska preimenovane su u Bulevar Crvene armije i Bulevar Jugoslovenske armije.⁵⁶ „Praznik oslobođenja Beograda treba da se pretvori u veliku narodnu svečanost. Njega treba trajno obeležiti uspomenu na armije koje su ga oslobodile i na njihove rukovodioce”, rečeno je prilikom proglašenja počasnih vojskovođa u počasne građane Beograda.⁵⁷ Sa sednice Izvršnog odbora poslata su pozdravni telegrami Josipu Visarionoviću Staljinu, maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu, maršalu Tolbuhinu i general lajtnantu Vladimiru I. Ždanovu.

Povodom prve proslave oslobođenja Zemun je pripojen gradu Beogradu. Kako je u to vreme bio običaj, čestitke Beogradu povodom prve proslave uputili su gradovi Zagreb, Skoplje, Sarajevo, Senta, zatim Prva proleterska divizija, Treća jugoslovenska brigada, opunomoćeni ministar Bugarske P. Todorov i građanstvo i vojska grada Prizrena. Ždanov je gradu poslao poklon koji je bio izložen u gradskom muzeju.⁵⁸

Pripreme za proslavu oslobođenja grada u fabrikama, organizacijama, ustanovama i udruženjima značile su obezbeđivanje poklona⁵⁹ vojnim i političkim rukovodiocima Sovjetskog Saveza, kao i rukovodiocima Srbije i Jugoslavije, posebno onima koji su učestvovali u oslobođenju grada. Predviđeno je da se tokom dana 20. oktobra održe razne manifestacije u kojima će stanovnici Beograda i okoline „zajedno sa svojom vojskom pokazati svoju veliku ljubav i zahvalnost prema svojim oslobodiocima”. Tog dana od ranog jutra nošeno je cveće na grobove palih boraca. Održane su komemoracije na jednom ili dva mesta u svakom rejonu, zatim komemoracije na Novom groblju gde su sahranjeni crvenoarmejci i partizani i banjičke žrtve. Sva značajna istorijska mesta vezana za oslobođenje Beograda obeležena su spomen pločama. Radi se o mestima na kojima su bili štabovi armija koje su grad oslobađale, mesto sastanka generala Ždanova i generala Dapčevića na Avali, zatim na prilazu zemunskom mostu, beogradskoj Glavnjači itd. Obeležena su i mesta gde su bili i štabovi divizija koje su učestvovala u borbama, zatim mesto gde je štampan prvi proglas u Beogradu, mesta gde su se vodile odsudne borbe itd. Za 20. oktobar predviđen je

⁵⁶ Posle napada IB-a na Jugoslaviju 1948. godine, Gradski odbor Beograda promenio je naziv Bulevar Crvene armije u Bulevar revolucije. *Isto*, str. 528.

⁵⁷ *Isto*, str. 529.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ Pokloni („darovi”) su bili sakupljeni i izloženi u Gradskom odboru fronta kao „izraz zahvalnosti Beograđana” svojim oslobodiocima. Kako je Politika zapisala bilo ih je mnogo namenjenih maršalu Titu, Koči Popoviću, Peku Dapčeviću, Aleksandru Rankoviću, Staljinu, Tolbuhinu, Konjevu, Žukovu, Ždanovu, pa onda Jugoslovenskoj armiji, rukovodiocima i predstavnicima svih jedinica koje su učestvovala u oslobođenju Beograda, nepoznatom borcu. Bilo je poklona skupocenih ali i sasvim skromnih: sablja poklonjena Staljinu, vunene rukavice, venci u duborezu, pletene vezene čarape, opanci itd. Uz svaki poklon išla je ceduljica na kojoj je zapisano kome su namenjeni: „Ovi opanci su za druga Staljina, velikog borca za slobodu naroda”. *Politika*, 18. oktobar 1945. godine.

veliki miting i mnogobrojne umetničke priredbe na Kolarčevom narodnom univerzitetu, u Manježu, Radničkoj komori itd. Nastupale su folklorne grupe, narodni pevači iz čitave zemlje, davani filmovi o oslobođenju grada, u pojedinim rejonima otvarani su objekti za smeštaj dece radnika invalida, žena i drugih. U proslavu su bili uključeni književnici, slikari i vajari.⁶⁰

Prilikom proslave oslobođenja grada prvi put je javno objavljeno i Naređenje komandanta parade vojske JA da se izvrši počasna paljba u osam časova ujutru 20. oktobra u slavu palim borcima Jugoslovenske armije i Crvene armije i još jednom počasna paljba i vatromet u 19 časova istog dana.⁶¹

Centralnu proslavu činila je velika parada vojske ispred tribine na kojoj se nalazilo mnoštvo zvaničnika, gostiju i boraca Jugoslovenske armije. „Juče je Beograd proslavljao svoj prvi 20. oktobar u miru. I proslavio ga je ne kao praznik jednog grada, nego kao praznik naroda. Iz svih zemalja naše prostrane otadžbine došla su braća i sestre u svoj Beograd da u njemu i sa njim proslave praznik Beograda kao i svoj praznik.”⁶²

Tokom 1945. godine vidno su beleženi značajni datumi iz istorije Sovjetskog Saveza i proslavljani datumi rođenja Lenjina i Staljina. Nizom članaka, akademija i manifestacija proslavljen je „Dan velike oktobarske socijalističke revolucije” i 60 godina rođenja Staljina. U jednom od svojih brojeva *Politika* je prenela 54 parole koje je Centralni komitet Svesavezne komunističke partije boljševika objavio povodom dvadesetosmogodišnjice velike Oktobarske socijalističke revolucije.

Vreme je pokazalo da su se ovakvi izlivi osećanja i povezanosti sa Sovjetskim Savezom narednih godina smanjivali u znatnoj meri, da bi u jednom periodu od 1948. godine dobili sasvim drugačiju konotaciju.

Summary

Festivities and Celebrations in Serbia in 1945

Liberation of Serbia in 1944/1945 brought an entirely new approach to festivities and celebrations of important Serbian history dates, and especially dates of the World War II history. The issue had got an ideological connotation according to which the basic generators of all developments were the Communist Party of Serbia, its AGITPROP Committee and mass organizations. The tendency for both state and religious holidays that had been celebrated before the World War II

⁶⁰ *Politika*, 24. septembar 1945. godine

⁶¹ *Politika*, 19. oktobar 1945. godine.

⁶² *Politika*, 21. oktobar 1945. godine.

was to get them replaced by new holidays imposed by the revolutionary subject. The year of 1945 was a turning point concerning the Church holidays as well. Many of them were publicly supported for the last time in the onset of proletarian dictatorship system. This paper concerns both festivities and celebrations that were of a mass character in the course of 1945. Aspiration towards large membership was one of the very basic postulates of ideological concept of the new social-economic system project, and its realization was an apparition of the emerging monolithic system.

**„ГРАЂАНСКИ ОРМАН ЗА КЊИГЕ”
– културно наслеђе и обликовање новог
идентитета српског друштва 1944–1950.¹**

Најшаша МИЛИЋЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се, кроз промене „грађанског ормана за књиже” као симбола грађанске културе и образовања и видљивог елемента образовног система и друштвеног положаја грађанских припадника, анализира однос нових југословенских власти према грађанском културном и духовном наслеђу у првим годинама после Другог светског рата. Вишеструка симболика тог комада наметала омогућила је уочавање и праћење како положаја његових власника, приватних издавача и књижара тако и судбине појединих грађанских писаца и књига које су пуниле полице ормана. У суштини реч је о процесу претварања „грађанског ормана за књиже” у „народни орман за књиже” и обликовању новој идентитетској југословенској и српској друштва.

Већ је Алаида Асман (Aleida Assmann) пратећи развој идеје образовања у немачком друштву указала на значај „грађанског ормана за књиже” као „образовне институције” и елемента грађанског статуса.² Историја српског грађанства, које је различито у односу на немачко, у овом смислу показује сличност са њим. Наиме, од средине 19. века, када је започео процес стварања српског грађанства, па до краја Другог светског

¹ Рад је написан у оквиру научноистраживачког пројекта „Срби и Југославија: држава, друштво, политика” бр. 147043 који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

² Aleida Assmann, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd, 2002, str. 126–127.

рата, орман за књиге представљао је, скоро, обавезни део грађанских дневних соба и салона. Иако првобитно везан за приватност и уски породични круг интелектуалних и боље стојећих грађанских кућа³ и стога најпре видљив као „део индивидуалног учешћа у културном памћењу”, како је то лепо рекла А. Асман,⁴ он је са ширењем писмености и културе добио ширу важност сагледиву кроз оснивање читаоница, школских библиотека и уопште установа које су неговале свест о значају књиге. Треба напоменути да су најчешћи пратиоци „грађанског ормана за књиге” били још и клавир и уметничке слике. Својим присуством они су оплемењивали животни и свакодневни простор грађанства. Сва три елемента појављивала су се и као упоришта грађанског образовања. Међу грађанским припадницима они су били знаци распознавања, спајања, међусобног разумевања, интелектуалне ширине, али су се у односу на остале слојеве друштва исказивали и као елементи раздвајања, неразумевања, културне различитости. Код ових последњих неретко су стварали осећај инфериорности. У исто време, они су у оквиру истог простора, заједно или посебно, били видљиви елементи друштвеног положаја и статуса грађанских припадника.

Међутим, нове друштвене и политичке снаге оличене у комунистима, са преузимањем власти, а у циљу стварања „новог друштва” и „нове културе” у којима није било места за грађанство као главног идеолошког и политичког противника, са свим његовим одликама, између осталог су „удариле” и на та обележја његовог класног положаја и статуса. Као културни и образовни симболи грађанства „грађански орман за књиге”, уметничке слике и клавири су у току ослобођења и непосредно по ослобођењу српских градова били посебно на мети нових југословенских вла-

³ Илустрације ради истичемо неке примере. Преко књижаре Велимира Валожића набављали су књиге Ђура Даничић, Јован Јовановић Змај, Стојан Новаковић, породице Карамата, Поповић, Павловић, Медаковић... Она је их је у исто време и кредитирала. (Миливоје М. Костић, *Усјон Београда: њослови и дани трговца, привредника и банкара у Београду XIX века*, 1, Београд, 1994, стр. 181). Према једном истраживању о претплатницима у Србији на издања Српске књижевне задруге из 1910. године већина њих је припадала грађанским слојевима; најбројнији су били чиновници, па трговци са гостионичарима, студенти и ђаци (углавном гимназијалци), официри и подофицири (сваки трећи), свештеници (сваки пети), професори и учитељи (ови други у мањој мери), интелектуалци (најзаступљенији су били професори Универзитета и то од свих професора њих 70%) итд. Сасвим мали број претплатника био је међу сељаштвом и занатлијима. То је говорило и о материјалним могућностима, културним поребама различитих друштвених слојева. Иако не постоји анализа социјалне структуре претплатника за период између два светска рата вероватно се она није битније променила бар што се тиче укупног учешћа грађанских слојева. Наравно, та установа од националног значаја је у међуратној Србији изгубила нешто на важности појавом других издавачких предузећа. (Љ. Трговчевић, *Историја српске књижевне задруге*, Београд, 1992, стр. 315–322).

⁴ А. Asman, *n.d.*, стр. 126.

сти, пре свега Народноослободилачке војске. У Београду се, према неким информацијама, у данима ослобођења могла видети као „стална слика” у многим становима „да и другови ложе, руше, уништавају, разносе” књиге, уметничке слике, архиве и слично. Нарочито је то важило за „совјетске војнике-пијане, за које се каже и да су спалили библиотеку Бр. Лазаревића” (књижевник и дипломата Бранко Лазаревић – прим. Н. М).⁵ Око спаљивања његове библиотеке постоји и анегдота. Она иде отприлике овако: Б. Лазаревић је после повратка из околине Београда, где је био у „избеглиштву”, у својој вили затекао занимљив приказ: око ватре која је горела у камину била је окупљена група партизана, а полице ормана са књигама биле су делимично празне. Недостатак угља је те јесени 1944. године у његовој кући надокнађен ложењем ватре књигама. Ипак најзанимљивији детаљ анегдоте јесте да су партизани били толико увиђавни да су за ложење искористили не нове него старе књиге, претпостављајући да је њихова вредност мања. Са полица је недостајала половина сабраних дела Волтера, једно од првих издања. После тога је Б. Лазаревић узео и другу половину и бацио у ватру.⁶ Ова епизода је била само једна у низу сличних. Кроз њу се може видети не само однос „нове власти” према једном сегменту културног наслеђа идеолошког и политичког противника већ и то да су војници нове југословенске војске били углавном необразовани људи сељачког порекла који нису били вични књизи. Тада су бројне богате библиотеке и заоставштине истакнутих грађанских представника потпуно или делимично уништене. Тек је мањи део сачуван. Библиотека и архива Мирослава Спалајковића је на сличан начин уништена. Према доступним подацима, она је највероватније спаљена, пошто су се у његову кућу сместили припадници ОЗН-е. Изгледа да је новембра 1944. године из куће однето неколико камиона (помиње се број 10) књига „од стране наших јединица”, али и да је „огroman број књига и аката спаљен на ватру од стране бораца и страже”. Истичући своју забринутост и запањеност, писац извештаја, шеф одсека за библиотеке и музеје Министарства просвете Србије Татомир Вукановић је полузапитано и запањено констатовао: „Зашто се и како се ово ради овако, ја не знам!”.⁷ У односу на Спа-

⁵ Архив Србије (АС), Министарство просвете Народне Републике Србије (МП НРС), ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу; *Истио*, Извештај Т. Вукановића од 30. децембра 1944 – Повереништву за просвету Србије.

⁶ Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Николе Чајкановића, 6. Према сећању Добривоја Томића у дворишту породичне куће у Бољевцу су спаљене књиге и часописи заједно са иконама, породичним албумима, писмима. Тиме је поред културног наслеђа уништано и сведочанство о прошлости породице (Добривоје - Бобан Томић, *Црвено сунце у зеници* I, Београд, 2005, стр. 58–59).

⁷ АС, МП НРС, ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу.

лајковићеву библиотеку, богата архива и библиотека бившег председника владе Милана Стојадиновића је највећим делом спасена, иако је била, како се то истиче у једном извештају, сва „испреметана”. Та судбина је мимоишла заоставштину Станислава Кракова, која је у потпуности сачувана итд.⁸ На тај начин је уништано вишедеценијско улагање у знање, део културног и историјског сећања. Архивска грађа М. Стојадиновића и још више М. Спалајковића је, услед положаја који су њих двојица заузимали у претходним деценијама и улоге коју су имали у догађајима, представљала, како је то истицао Т. Вукановић, „неисцрпну ризницу са изворима прве врсте” за проучавање историје новијег времена. Истине ради, потребно је правити разлику између понашања војске коју је при ослобођењу било тешко контролисати⁹ и осталих институција власти код којих је постојала свест, мада са неминовно закаснелом реакцијом, да је неопходно сачувати библиотеке, архиве и остале уметничке објекте као „народну имовину” и културно наслеђе значајно за будућност.¹⁰ У сваком случају, у том првом сусрету, „грађански орман за књиге” су револуционарне власти доживеле као израз владајућег положаја грађанства, његове културне доминације и културне експлоатације, које је као такве требало уништити. Класно-идеолошки разлог није једини. Други који је озбиљно угрожавао наслеђе грађанске културе било је незнање.¹¹

⁸ *Истио*.

⁹ Наилазећи на поменуте примере уништавања Татомир Вукановић-Дује је предлагао поверенику Коцбеку да се изда писана наредба свим војним јединицама ради заштите историјских објеката, књига, слика и других предмета (АС, МП НРС, ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу).

¹⁰ При Повереништву просвете Србије био је основан одсек за библиотеке и музеје на чијем се челу налазио Татомир Вукановић. По његовом налогу су „из кућа народних непријатеља” доношене у музеј поред књига и намештаја, разне слике и скулптуре. (АС, МП НРС, Одељење за науку, уметност и културу, к-160; Уметнички музеј у Београду пов. Бр. 2 од 29. децембра 1945 – Министарству просвете Србије, одељењу за науку, уметност и културу). Рад на прикупљању почео је 24. октобра 1944. године, дакле, четири дана по ослобођењу Београда. До краја децембра 1944. године у Уметнички музеј пренета је 31 библиотека што окупаторских установа и појединца немачког порекла, што грађанских припадника оглашених за народне непријатеље (*Истио*, к-154; Извештај Т. Вукановића, без. бр. од 30. децембра 1944 – Повереништву за просвету Србије).

¹¹ Следећи пример показује колико незнање толико и однос према ономе што је „бивше”. Наиме, у току окупације на Правном факултету је била похрањена, упакована у три хиљаде сандука, архива Ђенералштаба и бившег Министарства војног. Изузев једног мањег дела који су однели Немци остала је скоро у целини сачувана. Нарешће нових власти да нико не улази у зграду није поштовано. У зграду се уселила војска и скоро пола архиве је упропашћено, разбацано и поцепано, а добрим делом и спаљено, као огрев. Масивни сандуци су цепани да би се војска грејала, а архива је употребљавана за потпалу ватре. Када је Т. Вукановић затражио објашњење „другови из војске” су рекли „да је то војно, бивше војске, па према томе да је као безвредно”. Сличан ситуација је била и са Руском библиотеком из које је изнесен велики број књига, подељен руској војсци или продат. (АС, МП НРС, к-154; Извештај Т. Вукановића од 2. јануара 1945 – Повереништву за просвету при НКОЈ-у и при АСНОС-у). На истој линији били

Међутим, за разлику од овог уништитељског односа из првог сусрета једне од институција „нове власти” у условима када су се водиле одлучне борбе за ослобођење земље од окупатора, успостављен је према „грађанском орману за књиге” нешто другачији однос. Он је исказиван и преко законодавне делатности, прописа, упутстава, директива којима се Партија као главна снага новог политичког и друштвеног система одредила према културној традицији и културним достигнућима и вредностима грађанског друштва. Донесени су прописи о секвестру и конфискацији, национализацији који су омогућили да културно наслеђе заједно са „грађанским орманом за књиге”, сликама, клавирима пређе у државно власништво и као такво постане „народно добро” и буде на корист читавог народа а не само једног његовог дела, односно слоја.¹² Након тога се изводило и уклањање свих оних „заостатака фашизма” из културе попут књига фашистичког и профашистичког карактера, слика или филмова. Из библиотека грађанских појединаца који су били осуђени или који су емигрирали, приватних књижара, издавачких предузећа, постојећих библиотека од пре рата, уколико у рату нису уништене или развучене, а које су прешле у државно власништво, избачене су књиге чији је идејни карактер био сумњив, садржај штетан, функција другачија од оне коју је дефинисала „нова власт” у култури. Тек после тога могле су се попуњити и постојеће и новоотворене градске читаонице са библиотекама, сеоске библиотеке и успоставити нови темељи народног просвећивања.¹³ То уклањање било је и саставни део политике развлашћивања поражених снага.

Да се не би поновила ситуација из првих месеци по ослобођењу Србије, када је део културног наслеђа уништен, југословенска власт је издала наређење о образовању сабирних центара у које је смештана одузета непријатељска имовина од културне, уметничке и историјске вредности. На основу Закона о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних и уметничких предмета дужност старања о културном наслеђу прешла је са Министарства финансија на Министарство

су и примери које је навео Љ. Димић о уништавању архивске грађе у неколико градова Војводине или део архиве у Крагујевцу која је послата на отпад за прераду хартије или пак претварање дела филмског фонда у лепак за патике за прву фискултурну параду... (Lj. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988, str. 65).

¹² О неким актима смо говорили раније. Однос према културном наслеђу је регулисан и Законом о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних предмета који су постали својина државе према Одлуци АВНОЈ-а од 21. децембра 1944. године (*Službeni list DFJ*, br. 36 od 29. маја 1945); Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости ДФЈ; Закон о национализацији и сл.

¹³ АС, МП НРС, к-155; Извештај просветног одељења ОНО Шабац бр. 585 од 13. марта 1945 – Председништву АСНОС-а, повереништву за просвету; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 56–58.

просвете, а донесени су и прописи о делокругу рада и начину пословања установа које је требало да се брину о прикупљању и чувању поменутих предмета. Улогу савезних односно земаљских сабирних центара имала су министарства просвете. У Београду су, поред Уметничког музеја, локални сабирни центри оснивани широм града. У унутрашњости они су оснивани при окружним народним одборима у местима где су постојале окружне управе народних добара. Између сабирних центара и управа народних добара успостављене су пословене везе у смислу преузимања оних предмета који су прешли у државну својину а потпадали су под надлежност просветних власти.¹⁴ У Београду је прикупљени материјал, у складу са карактером, раздељен између Народне библиотеке и Уметничког музеја. Образоване су биле и стручне комисије које су прегледале сабрани материјал и даље га прослеђивале поменутих установама.¹⁵ На овај начин власт је успела да сачува знатан део онога што је одузела приликом развлашћивања грађанских слојева. У поменутој имовини налазиле су се књиге, слике, али и намештај, порцелан, као и разне друге културне вредности.

У креирању нове културне политике југословенска власт је одбацивала све оно за шта је сматрала да кочи напредак, све што се сукобљавало са новом концепцијом друштва и културе, све што је било супротно идеолошким поставкама нових друштвених и политичких снага. У том смислу „грађански орман за књиге” је доживео превредновање заједно са улогом коју је добила књига. На књигу се гледало, како је то истакао Љ. Димић, као на инструмент револуције, као на важно средства васпитања и утицаја на свест људи.¹⁶ Револуционарна власт је сматрала да она није више „средство буржоазије за утупљивање класне и патриотске свести”, нити је „више златна јама капиталистичког богаћења и шпекулације”.¹⁷ Књига је, тако, постала значајно политичко, идеолошко и културно-уметничко оружје у духовном преображају људи, и услед тога, нарочито, важна у обликовању новог идентитета југословенског и српског друштва.

¹⁴ *Službeni list DFJ*, бр. 36 од 29 маја 1945; Закон о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних предмета који су постали својина државе према Одлуци АВНОЈ-а од 21. децембра 1944. године; АС, МП НРС, одељење за науку, уметност и кутуру, к-157-4, Првилник о преносу надлежности из Министарства финансија – Државне управе народних добара у надлежност Министарства просвете Демократске Федеративне Југославије од 25 јула 1945; *Službeni list DFJ* бр. 54 од 31. јула 1945, Упуство за основање и пословање сабирних центара од 31. јула 1945.

¹⁵ АС, МП НРС, Одељење за културу и уметност, к-170/17; Извештај МП НРС одељење за културу и уметност бр. 2561 од 22. маја 1947 – Комитету за културу и уметност Владе ФНРЈ.

¹⁶ Љ. Димић, *Agitprop kultura...*, стр. 153–154.

¹⁷ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), VIII, II (5-d-102), к-26; Извештај о издавачкој делатности 1947.

То је условило читав низ промена на полицама „грађанског ормана за књиге” у библиотекама приватних лица и јавних установа.

„Грађански орман за књиге” као симбол материјализације грађанског образовања (разноврсних знања, идеја, писаца...) и грађанске културе, остао је без вредних дела и писаца и постајао је „народни орман за књиге”, посматрајући га у овом случају као орман са књигама које су идејно и садржајно строго усмерене, књиге које су имале форму реализма, социјално обојен садржај, политичку актуелност и савременост. Југословенска власт је у неколико наврата иницирала и прављење индекса забрањених књига и писаца. Први пут је то био индекс који је издало Пропагандно одељење Врховног штаба НОВ, други пут га је направила „Просвета” за издања окупаторског издавачког предузећа „Југоисток”. За трећи попис забрањених књига и писаца Одељење за народно просвећивање Министарства просвете Србије образовало је 21. новембра 1946. године, Комисију за преглед спискова књига београдских антиквара, књижара и издавачких предузећа. Тада је још увек већи број ових установа био у приватним рукама; преузеће их држава у своје власништво „другом” национализацијом 1948. године, када и све остале установе од значаја за културни развој народа. Иако је првобитан задатак Комисије био да састави „индекс књига фашистичке, монархистичке и порнографске садржине, као и рђаве дечје литературе”, она га је значајно проширила. На основу прегледа 110 спискова из 110 београдских приватних књижара Комисија је, за мање од два месеца, израдила један списак према којем је забрањена литература била сврстана у девет група. Прва група је обухватала фашистичку и профашистичку литературу, друга књиге монархистичке садржине, трећа порнографску литературу, четврта национал-социјалистичке писце, а затим су следиле групе које су обухватиле дела народних издајника и компромитованих лица, књиге шовинистичке садржине, књиге антисовјетске садржине, криминално-авантуристичке књиге, књиге окултистичког и сличног карактера и на крају, адвентистичке књиге. Том приликом из београдских излога, са полица „грађанских ормана за књиге” и из антологија били су истиснути сви они грађански представници који су се, са гледишта нове власти, компромитовали у рату, били проглашени за народне издајнике или су били само идеолошки противници. Међу 64 лица нашли су се, да поменимо само нека имена, Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Момчило Нинчић, Григорије Божовић, Милош Црњански, Мирко Косић, Лаза Марковић, Светомир Настасијевић, Растко Петровић, Илија Пржић, Слободан Драшковић, Драгутин Јанковић, епископ Николај Велимировић, Нико Бартуловић и други. Неки од њих били су стрељани непосредно после ослобођења Београда, други су остали у емиграцији и суђено им је у одсуству, трећи су остали

без посла итсл.¹⁸ У оквиру списка фашистичке и профашистичке литературе била су забрањена дела Милана Кашанина. Неколико година није могао да објављује. Повод за забрану његових дела био је објављивање два дела под окупацијом: „Уметност и уметници” (1942) и „Два века српског сликарства” (1943). Комисија је сматрала да је излагање њихових књига по излозима београдских књижара, као што се десило са извесним делима Светислава Стефановића, представљао „једну врсту јавне саблазни” с обзиром на њихову улогу у рату.¹⁹ Предлог забрањених књига и аутора био је потврђен и судским одукама. Окружни суд за град Београд донео је више решења којима су били забрањени растурање и продаја поменутих књига, али и неких других које су придодате првобитном списку. Од друге половине априла до прве половине јуна 1947. године донесено је шест судских забрана. Прво решење донето је 20. априла за седам предратних издања („Мусолини” од Емила Лудвига, „Наполеон” и „Антихрист” од Мерешевског, „Лењих” од Осендовског, „Мадона спаваћих кола” и друго од Мориса де Кобре, „Краљ” од анонима, „Вођи Европе”), а последње 4. јуна 1947. године и оно се односило на књиге издате на немачком језику. За ауторе компромитоване под окупацијом и оглашене за народне издајнике решење је донесено 19. маја и обухватило је све што су написали поменути аутори. Међу њима нашло се и име Ксеније Атанасијевић и њена дела којих није било на првобитном списку забрањених.²⁰ Реч је о првој жени која је докторирала на Београдском универзитету и првој жени доценту на Београдском универзитету, представници идеалистичке филозофије, писцу књига о Епикуру, Паскалу, Спинози, преводиоцу Платона, Аристотела, Спинозе, али и писцу „Филозофских фрагмената” у два тома у којима је изнела своја оригинална филозофска схватања.²¹

¹⁸ Непосредно по ослобођењу били су стрељани професор Универзитета И. Пржић, књижевници С. Стефановић и Г. Божовић; С. Јовановић је остао у емиграцији и суђено му је у одсуству; С. Драшковић је емигрирао пред ослобођење; С. Настасијевић је отпуштен са посла.

¹⁹ АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

²⁰ АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

²¹ О томе више у: Љиљана Вулегић, *Животи и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005. Иначе, окренутост идеалистичкој филозофији је делимичан разлог за забрану њених дела. Други разлог налазио се у непријатељству Д. Недељковића који јој није заборавио одбијање његовог позива да се 1920. године прикључи комунистичкој организацији. Конкретна оптужба састојала се у њеном наводном утицају на пријатеља М. Грола да поднесе оставку августа 1945. године и изазове кризу прве послератне владе. Ухапшена је и била затворена од 25. априла до 17. маја 1947. године. Њено име је повезивано

У исто време, значајно су осиромашени „грађански ормани за књиге” у јавним библиотекама, избацавањем књига и писаца који својим идеолошким профилом, уметничком формом и садржајем нису припадали новом времену. На пример, из Народне библиотеке у Нишу је „избачено из употребе” 1.187 књига домаћих и страних писаца. Међу њима, поред горе поменутих забрањених писаца и њихових дела, нашли су из разних разлога и В. Илић Млађи, С. Пандуровић, Р. Кошутећ, Р. Драинац, М. Грол, М. Настасијевић, О. Вајлд, К. Хамсун, др А. Костић, Ч. Мијатовић, али и К. Мај и Плутарх.²² Из Градске књижнице у Смедереву је приликом инвентарисања издвојено 709 књига „фашистичког или германофилског садржаја”. Одлуком Просветног одсека Народног одбора те књиге су издвојене од осталих књига и нису даване на читање.²³

Посебно се водило рачуна о уџбеницима из којих су училе будуће генерације, па је Комисија препоручивала да се повуку што пре из јавне употребе посебно уџбеници из националне групе предмета, па све ђачке и војничке песмарице и декламатори. Поводом уџбеника и приручника за немачки језик Комисија је била мишљења да би их требало забранити, али и све немачке књиге политичког и сличног садржаја после Хитлеровог доласка на власт. Сугерисано је да треба водити рачуна и о извесном броју књига на којима се налазе слике краљева Александра и Петра II.²⁴

и са суђењем групи од осам „шпијуна и народних издајника” који су наводно преко ње одржавали везу са М. Гролом. (Јб. Вулетић, *н. г.*, стр. 215–217). Међутим, занимљиво је поменути и да се у сплету разлога њених послератних проблема наводе и њена предавања под окупацијом о Спинози и другим јеврејским мислиоцима, због којих је била хапшена и малтретирана од стране окупационих власти. Како било, апсурд је да је због свих њих имала проблеме и после ослобођења. (Драгослав Адамовић, *Разговори са савременицима: ко је на нас пресудно утицао и зашто?*, Београд, 1982, стр. 27).

²² АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање. Ево неколико примера због чега су појединци били потиснути из српске културе. В. Илић Млађи је избачен због карактера својих песама не само из библиотека већ и из послератних антологија; С. Пандуровић је у пролеће 1945. године осуђен од Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части због своје активности под окупацијом, др Александар Костић је могао да ради и радио је на Медицинском факултету све до почетка 50-их година када је уклоњен, а избачене су његове студије о односима између мушкараца и жена (што је вероватно виђено као пронографска литература), за М. Грола је довољан разлог његова послератна опозициона активност и тако даље.

²³ АС, МП НРС, к-154; Извештај Градског народноослободилачког одбора Смедерева бр. 1190 од 20. фебруара 1945 – Повереништву за просвету Србије, одељењу за науку, културу и уметност; *Исто*, Годишњи извештај за 1944. годину Градске књижнице у Смедереву бр. 16 од 26. фебруара 1945 – Повереништву за просвету Србије, одељењу за науку, културу и уметност.

²⁴ АС, ЦК СКС, Упрва агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

Иако је задатак Комисије био да прегледа и дечју литературу она се није тиме бавила, пошто је претходно Министарство просвете одредило Бранка Гавелу да направи индекс књига које се нису смеле оставити у употреби, јер би могле, са гледишта власти, да имају штетне последице по васпитање и образовање младих нараштаја.²⁵

Пресудну реч у егзистирању појединих писаца и књига из редова српског грађанства у свести и стварности југословенског и српског друштва после рата имао је Агитпроп Централног комитета КПЈ. Уколико су према мишљењу Агитпропа ЦК КПЈ писци друштвеном активношћу или садржајем својих дела исказивали супротне ставове и тежње од оних које је нова југословенска власт желела и промовисала, њима није било места у зборницима или антологијама, а према томе и на полицама ормана јавних и кућних библиотека. Једноставно, они су неиздвањем, забраном или избацавањем брисани из историје и свести друштва. Мишљење о предлогу зборника „Песници Југославије” које је крајем 1945. године дао Агитпроп ЦК КПЈ показује како су и због чега поједини песници потискивани из културе сећања будућих генерација. Најпре је критикована национална неуједначеност, будући да се у зборнику нашао највећи број српских песника (од 48 предвиђених песника 34 су били Срби, 5 Хрвати, 2 Црногорци, код осталих се није видела национална припадност). То је схваћено као „продужење предратне великосрпске књижевне хегемоније која је била срачуната на то да се потисну хрватски, словеначки, македонски и црногорски песници...”. После тога се прешло на истицање примера неподобних песника и песама. Оспорено је присуство песника Војислава Ј. Илића и песме „На Вардару” у којој се македонска река Вардар проглашава српском реком, а која је „исказивала великосрпски шовинизам и вређала македонски народ”. Исто је било и са песмама Владимира Станимировића, Милутина Јовановића, Милосава Јелића, који су, према мишљењу Агитпропа, „пропагирани и славили четничке акције у Македонији, србизирање Македонаца и идеја Велике Србије”. У Зборнику није било места ни за Ђуру Панића који је као „режимски песник” славио представнике династије Обреновића, Јелену Димитријевић чија су дела објављена под окупацијом, Милосава Јелића који је био сарадник листа *Демократија* и члан Удружења књижевника и као такав оцењен да „клевета демократију у Југославији и прориче распад Народног фронта”. Слично је виђење и у погледу Петра Одавића, Драгутина Илића, Стевана Владислава Каћанског, Живојина Пауновића, Божицара Весића, Драгутина Филиповића и сл.²⁶

²⁵ Исто.

²⁶ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, П/8-с-28, к-29; Мишљење Агитпропа ЦК КПЈ о зборнику „Песници Југославије” од 18. децембра 1945.

Помињање писаца оглашених за издајнике и народне непријатеље у било ком контексту схватано је као исказ непријатељства. Слично је било и кад се неко усудио да помене њихов значај у културном или књижевном стварању, а посебно уколико је такав њихов рад нотиран у некој од антологија или су поменути као заслужни културни радници. Када је 22. априла 1945. године на седници удружења „Св. Сава” одато признање књижевнику Григорију Божовићу, као „великом члану друштва”, на удару се нашао прота Стева Димитријевић, професор Универзитета у пензији. Тај чин је виђен као „изазивачка комеморација” и „провокација” будући да је Г. Божовић стрељан почетком године као „народни издајник” и као такав залужио је само „заборав”. У исто време се позивало на кажњавање, осуду и жигосање сваког таквог иступа.²⁷ Радован Зоговић је оштро напао уредништво *Наше књижевности* 1946. године које је допустило да се помену имена С. Јовановића, К. Цицварића, Р. Младеновића, М. Вельковића и других у библиографији радова о Максиму Горком и Светозару Марковићу а поводом обележавања десетогодишњице смрти М. Горког и стогодишњице рођења С. Марковића. Тада је он истакао да осуда на издају, у ствари, треба да значи и „смрт свијетлог дела једне личности, коначну ликвидацију њиховог имена са свијетлих страница историје народа...”, да се не сме толерисати њихов даљи живот у народу, нити могућност да утичу „на формирање његове свијести и његовог карактера, на развитак његовог друштвеног и културног живота”.²⁸

На овај начин друштво је лишено дела свог али и светског културног наслеђа; млађи нараштаји су остављени без алтернативе да о прошлости или о одређеним појавама и проблемима друштва стекну другачија сазнања и обезбеде другачија решења, без начина да уоче неке нове духовне просторе од оних које је званична власт желела, без подстицаја на духовно лутање и сусретање са погледима оних који су писали о унутрашњим интимним драмама, песимизму, очајању или о снобизму.

Уз поменуте разлоге постојали су још неки за уклањање појединих књига из јавног оптицаја. Један предлог забране на приватна дечја издања из 1947. године показује да су поједина издања забрањивана јер су имала фантастичан садржај, друга јер се у њима помињала „виша сила” која може да испуни човеку сваку жељу и која није развијала љубав деце

²⁷ Д. Л., „Једна изазивачка комеморација”, *Борба*, 6. маја 1945, стр. 1.

²⁸ Р. Зоговић, „Може ли издаја да застари”, *Борба*, 23. октобар 1946, стр. 2 Чланак Р. Зоговића се појавио и пре него је спорни број часописа *Наша књижевност* изашо из штампе. Њиме је отворена својеврсна расправа о проблему „издаје” у литератури. Након њега спорни број часописа се појавио у јавности са свим прокаженим ауторима, али се уредништво часописа у уводном и покајничком чланку оградило, истичући то као пропуст и грешку и поновило Зоговићево мишљење.

према раду, трећа јер су садржавала религиозне моменте и сл.²⁹ Међутим, нису само у питању садржаји дечијих књига колико и потискивање и сламање приватних издавача и књижара. Иако је слобода у раду приватних издавача била постављена у широке оквире преко Закона о штампи донесеног у јесен 1945. године,³⁰ неке његове одредбе су пружале могућност да се њихов рад забрани. Користила се одредба која је забрањивала служење штампе „за ширење порнографије, и за вршење уцена и у сличне неморалне сврхе”. Тако је један издавач могао бити забрањен „због повреде морала” будући да је у књизи „Чаробни ауто” О. Габријела и Х. Стриема штампана илустрација која је показивала како је „вјетар задигао сукњу једној младој жени”. Други који се нису могли директно подвести под исти закон забрањени су с мотивацијом да су поједина дела из стране литературе издали „без одобрења”, не наводећи од ког су писца и са ког језика преведена.³¹ Радило се, с једне стране, о настојању власти и Партије да својим забранама дају правну форму, а са друге, о покушају приватних издавача да преживе тако што су се прилагођавали, па су „посрбили” поједина страна дела.

И док је, с једне стране, власт давала слободу издавачкој делатности и приватним књижарама, с друге стране их је контролом и разним мерама стављала у неравноправан положај. Убрзо су приватници у свету књиге схватили да су прокламована слобода рада и стварност у колизији. Међу приватним издавачким предузећима тих година у Београду помињу се књижара „Скерлић” власника Владе Богдановића, која је издавала углавном стручне књиге и дечје приче преведене са руског, „Међународна књижница” у власништву Милинковића и Михаиловића, „Дом и школа” власништво Стојана Милеуснића, књижара „Атенеум” у власништву Аце Анђелића, која је публиковала белетристику, ИПРОЗ и друге. За последње две се углавном истицало да издају књиге којима одвраћају народ од актуелних проблема обнове и изградње, занемарујући тековине НОБ-а и сл.³² Власт их је онемогућавала у раду на више начина, међу којима су се истицали следећи: контролисање добијених количина папира и штам-

²⁹ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, VI (2-d-8), k-37; Предлог за приватна дечија издања која би требало забранити из 1947. године.

³⁰ *Службени лист ДФЈ*, бр. 65 од 31. августа 1945; Закон о штампи; *Истио*, бр. 56 од 12. јула 1946; Закон о потврди и изменама закона о штампи.

³¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, VI (2-d-8), k-37; Предлог за приватна дечија издања која би требало забранити из 1947. године.

³² АС, МП НРС, к-166-13; Извештај Удружења трговаца разних струка за град Београд бр. 998 од 2. децембра 1946 – МП Србије, одељење за науку, уметност и културу; АСЦГ, Савез књижевника Југославије, ф-108; МП НРС бр. 11385 од 5. јуна 1947. – Савезу књижевника Југославије; АС, ЦК СКС, Агитпроп управа, к-21, Извештај МК КПС бр. 2902 од 23. фебруара 1946 – ЦК КПС, агит-проп одељењу.

парских боја, за шта је било надлежно Одељење за штампу Србије, али и давање отпадака од *Полиџике* чиме се срозавао квалитет приватних издања, повећавање цена папиру или снижавање цена књизи преко Уреда за цене убрзавајући на тај начин њихово пропадање. У случају црквених књига коришћено је, како се истицало, као „најефикасније средство” наводно одбијање радника да штампају таква дела. Од почетка 1946. године инсистирало се да државна али и приватна издавачка предузећа достављају издавачке планове за наредни период. То је био још један врло ефикасан начин да се издавачка делатност приватника контролише.³³ Власт и Партија нису могле да дозволе могућност слободног рада приватника у свету књиге, ширење и промовисање идеја које су биле „назадне”, књиге „сумњивог садржаја” које би штетно деловале на васпитање и културни напредак народа. Зато су нова југословенска власт и Партија оснивале како своја издавачка предузећа тако и државне књижаре за дистрибуцију књига. „Државни издавачки завод” (ДИЗЈУГ) и „Култура” била су два главна издавачка предузећа која је требало да омогуће остваривање идејно-политичких и културних циљева нове југословенске власти. Прво предузеће је имало задатак да издаје репрезентативна дела свих југословенских књижевности и тако допринесе „учвршћењу и порасту идеје братства и јединства наших народа”, да објављује дела из науке, књижевности и уметности свих словенских народа, да посвети пажњу издавању дела револуционарно-демократских писаца из прошлости и дела поборника словенске сарадње и узајамности, да објављује дела савремене књижевности, науке и уметности југословенских народа, затим дела домаће и стране, класичне књижевности и сл. Друго предузеће је партијског карактера и оријентисано је на издавање дела четворице класика марксизма-лењинизма, као и изабраних дела осталих, најпознатијих марксистичких теоретичара, дела револуционарно-пролетерских књижевника, напредних писаца, популарне марксистичке литературе из свих области знања и друго.³⁴ Ова и остала издавачка предузећа (НПОК, „Просвета” и др.) су била оријентисана на преводе са руског језика, чиме је најлакше ширен утицај Совјетског Савеза у култури и јавном животу. Колико је совјетски културни утицај доминирао у култури показује и податак да су у периоду од ослобођења до 1949. године око 1/3 свих објављених насло-

³³ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, II (2-b-4), k-4; Записник са састанка Агитпропа одржаног 12. децембра 1947; АС, МП НРС, к-166-13, Захтев Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ бр. 4522 од 1. новембра 1946 по питању издавачких планова за 1947 – МП НРС; *Исто*, Извештај Удружења трговаца разних струка за град Београд бр. 998 од 2. децембра 1946 – МП Србије, одељење за науку, уметност и културу; Lj. Đimić, *Agitprop kultura...*, str. 155.

³⁴ АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторско одељење, ф-1; Директивно писмо агитпропа ЦК КПЈ-ЦК КПС Србије, одељењу за агитацију и пропаганду.

ва чинили преводи са руског језика. Исто тако 85% преведених и објављених књига чинили су преводи са руског језика. Прва књига штампама у Београду крајем 1944. била је дело В. Гросмана, „Народ је бесмртан” у издању „Просвете”. Издања класика марксизма-лењинизма штампана су у милионским тиражима (на пример В. И. Лењина у тиражу од 1.433.000 примерака или Ј. В. Стаљина у 1.337.000 примерака).³⁵ Слично је и са уџбеницима код којих је 1/4 била преведена са руског без икаквих измена. Посебно важна јесте чињеница да су научно-популарне и политичке брошуре, као и совјетска лепа књижевност биле најзаступљеније у издавачкој делатности. Не треба заборавити ни увоз совјетских књига (71,5% од свих увезених у 1948), размену и поклоне.³⁶ То је значајно мењало изглед и садржај полица јавних и приватних „грађанских ормана за књиге”.

Издања државних и партијских издавачких предузећа су пласирана у неколико врста књижара: фронтоске, омладинске, партијске. Приметно је да су приватне књижаре избегавале да набављају новија издања изузев уџбеника и неких књига из белетристике које су имале читаоце и доносиле брзу добит. Посебно је то важило за школски и канцеларијски материјал. Од књига продавале су углавном залихе предратних издања.³⁷ На посебној мети нашле су се оне књижаре које су имале позајмне библиотеке. Њихова контрола није била лака, а с гледишта власти и Партије, била је врло важна, јер се није могла дозволити могућност да својим позајмицама „штетно делују” на „васпитање народа”. Будући да се сматрало да су позајмне библиотеке државна ствар потребно их је било ликвидирати. Предлагано је њихово откупљивање.³⁸

Међутим, приватне књижаре су имале до преузимања још једну важну функцију: биле су место окупљања грађанских представника, место разговора и размене мисли. Тако је приликом прегледа београдских књижара ревносни партијац приметио да су присутни „многи младићи и девојке, лепо обучени и ухрањени” који су тражили издања „Атенеума”, али и да је „у соби иза књижаре једна дама водила са неким разговор на енглеском језику”.³⁹ Од национализације 1948. године приватне књижаре су

³⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 173. О совјетском културном утицају у Србији видети више и у : Lj. Dimić, „Sovjetski kulturni uticaj u Srbiji 1945–1950”, *Jugoslovenski istorijski casopis*, br. 1–2/1987, str. 155–173.

³⁶ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 174–175.

³⁷ АС, ЦК СКС, Агит-проп упрва, к-32; Извештај ОК КПС Ниш о раду књижара у нишком округу бр. 540 од 28. фебруара 1946 – ЦК КПС.

³⁸ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, II (2-b-4), к-4; Записник са састанка Агитпропа одржаног 12. децембра 1947.

³⁹ АС, ЦК СКС, Агит-проп управа, к-32; Извештај о прегледу београдских књижара без бр. и датума. Књижару „Атенеум” основао је после ослобођења Аца Анђелић. Сматрало се да својим едисијама „одвраћа грађанство од актуелних догађаја садашњице”.

и формално прешле у државно власништво, а грађански представници више нису могли да набављају књиге које су желели или које су одступале од званичних. После преузимања књижара биле су избачене и оне књиге које су евентуално заостале приликом ранијих прегледа, а да својим садржајем нису одговарале новој друштвеној стварности и прокламованим вредностима.

„Грађански орман за књиге” који је постао „народни орман за књиге” је изгубио још неке своје улоге. Посебно је то битно када се ради о орманима у приватним дневним собама оглашених народних непријатеља. Њиховим конфисковањем потомцима је одузимано право на културно наслеђе, право на избор и самообразовање које је другачије од оног које је нудио јавни концепт образовања. И док су поједине грађанске куће успеле да сачувају такве ормане са књигама (уз склањање сумњиве литературе посебно ако се радило о животу у заједничким становима са непознатим лицима), јавне полице грађанских ормана у књижарама су биле потпуно измењене.

„Грађански орман за књиге” пензионера Марка Н. Грујића из Београда представља један од примера како његовог односа према књигама тако и односа власти према њима. Наиме, у орману се налазило 695 наслова разних књига. После осуде, читав орман је конфискован као саставни део казне која је погодила његовог власника. И док се М. Грујић налазио на издржавању казне у КПД Пожаревац орман је пописан и пренесен у власништво државе. Пошто је одузет, држава је имала право располагања па је читав орман са књигама упутила Влади Црне Горе на чување.⁴⁰ Дугогодишње рад М. Грујића на обогаћивању ормана новим књигама био је тиме завршен а и могућност да га користи после изласка из затвора. Уз то књиге као видљиви симбол његовог образовања биле су одузете. Међутим није овде реч само о укидању индивидуалног права на „поседовање образовања” у облику књиге већ и на својеврсни прекид културне традиције једне породице; у исто време, тиме је одузето и право наследницима на породично наслеђе и идентитет. Његов орман са књигама је постао „народни орман са књигама”, на који је право требало да имају сви, а не само он.

Иако поменути орман по броју књига није најбројнији а ни најбогатији, он је занимљив из више разлога. Најпре, он је део индивидуалне

До фебруара 1946. године ово издавачко предузеће издало је према неким изворима само две књиге: Синклер-Петролеј и Сигрид Унсет-Јени (АС, ЦК СКС, Агит-проп управа, к-21; Извештај МК КПС Београд о издавачкој делатности у Београду бр. 115 од 23. фебруара 1946 – ЦК КПС).

⁴⁰ Списак је примио мајор ЈА Периша Вујошевић 2. јула 1946. године. (АС, Министарство финансија (МФ) НРС, конфискација, 1945–1946, к-714; Списак књига осуђеника Марка Грујића са станом у Теразије бр. 27 без. бр. од 2. јула 1946).

биографије припадника образованог грађанства; друго, пример је како судбине књиге тако и њеног власника; треће, симболичан је израз епохе изгубљеног духовног наслеђа једне породице; четврто, пример је промене положаја и статуса грађанских припадника. Попис пружа могућност за анализу односа према књизи и орману за књиге као индивидуалном учешћу у образовању и знању. Орман за књиге М. Грујића обухватио је најразличитија дела из области историје, књижевности, језика, политике, права 19. и 20. века али и дела попут класика марксизма-лењинизма, дела о битним питањима историје СССР-а, Стаљинове реферате о пројекту устава, о основним питањима лењинизма и сл. Ту су и течајеви енглеског, руског, италијанског језика, али и дела на тим језицима, па је вероватно да их је М. Грујић знао или се служио њима. Поред писаца који су постали непожељни попут др Х. Барића, С. Јовановића, епископа Николина, ту су се налазили Ф. Енгелс, В. И. Лењин, Ј. В. Стаљин, али и Ј. Б. Тито, М. Ђилас и сл. Исто тако ту су и прве две књиге В. Черчила о светском рату. Низ часописа попут *Југословенског историјског часописа*, *Гласника српског ученог друштва*, *Гласа српске краљевске академије*, *Гласника Друштва српске словесности*, *Летописа Матице српске* и сл. Ту су и Устав ФНРЈ, Нацрт устава ФНРЈ, програм и статут НОФ-а, као основних питања југословенске стварности после ослобођења.⁴¹ Разноврсност дела показује да је интересовање М. Грујића било врло широко. Оно се, очигледно, није заустављало само на ранијим периодима већ је обухватило и актуелне проблеме; власник ормана је покушавао да проникне и у идеје марксизма-лењинизма, али и да сазна како је изгледала примена тих идеја у пракси Совјетског Савеза. Међутим, присуство говора главних личности југословенске револуције, затим правних и политичких аката сведочи и о тежњи да се упозна са основним питањима нове југословенске власти, политичком и правном организацијом нове државе, дакле са актуелним проблема који су га окруживали и утицали на његову судбину и судбину читаве његове друштвене групе.

Дакле, „грађански орман са књигама” је постепено мењан. Из разних побуда и мотива са његових полица нестало је, потиснуто или избачено на десетине аутора са целокупним делима. И док су неки аутори нестајали са намером да буду заувек заборављени (без обзира на то да ли су живи или упокојени), други, они преживели, опстајали су прилагођавајући се, суочени са разним компромисима које је сарадња са новим властима наметала; они су писали у новом духу који је одговарао новој стварности, актуелним проблемима. То је отварало пут за интеграцију у социјалистичко друштво. Углавном је реч о оним писцима који су били

⁴¹ АС, МФ НРС, Конфискација, 1945–1946, к-714; Списак књига осуђеника Марка Грујића са станом у Теразије бр. 27 без. бр. од 2. јула 1946.

окупљени у Савезу књижевника Југославије и републичким удружењима попут Удружења књижевника Србије.⁴² Нове теме и садржаји књига су сама стварност, она непосредна, али и део блиске ратне прошлости. Борбеност, мобилизаторске поруке и оптимизам, али и тематска једностраност и сиромаштво су неке од њихових главних карактеристика, бар у периоду који нас интересује. Педесетих је у складу са друштвено-политичким променама дошло до ширег интересовања, тематске разноврсности и сл. Тада се на полице ормана за књиге враћају и нека дела и њихови писци који су били одмах после рата у немилости нове југословенске власти, попут М. Кашанина и Симе Пандуровића⁴³, али и Ксеније Атанасијевић.⁴⁴

⁴² Чланство у удружењу је обезбеђивало рад сваком књижевнику у оквирима „социјалистичког реализма”. Поред књижевног рада чланство је пружало материјалну и економску сигурност (стан, разни облици помоћи, награде и сл.). Након учлањења и провере активности књижевника под окупацијом од стране Суда части, уследила је после Првог конгреса књижевника Југославије ревизија чланства када је из Удружења књижевника Србије избачено њих троје (Бранко Лазаревић, Миле-Крпа Павловић и Светислав Марић). Слично је било и са осталим удружењима. Почетком 1948. године Удружење књижевника Србије имало је 78 чланова. Чланство у удружењу значило и прихватање низа обавеза и активности као што су одржавање књижевних вечери на разне теме у фабрикама, домовима културе, где је требало, између осталог, приближити књижевност народу, одлажење на Омладинску пругу где је требало да писци, поред упознавања са животом и радом на прузи, пронађу мотиве за своје књижевне радове, учешће у обележавању значајних датума као што су прославе Вука Караџића, Отона Жупанчића, Првог маја, Октобарске револуције и сл. Књижевници који из разних разлога нису постали чланови удружења били су изван књижевних токова, непрестано у страху и борби за одржање голе егзистенције. Њихов број није мали. Неки од њих писали су удружењу у нади да ће им оно пружити помоћ или их бар подржати у покушајима да задрже оно што је њихово, као што је био случај са Љ. Мишићем и покушајем да задржи стан. (О томе више у АСЦГ, Савез књижевника Југославије, ф-12, ф-69, ф-108, ф-109).

⁴³ Р. Поповић, *Писци у служби народа. Хроника књижевног живота у Србији 1944–1975*, Београд, 1991, стр. 69–70

⁴⁴ Почетком 1952. године, К. Атанасијевић је преко врховног јавног тужиоца започела борбу за укидање судске забране на своја дела. Већ је 12. априла 1952. године забрана и укинута. После тога К. Атанасијевић се, иако споро, сигурно враћала у јавни живот, али никада није успела да поврати професору на Филозофском факултету у Београду (Љ. Вулетић, *н. г.*, стр. 223–232).

Summary

„The Middle Class Bookcase” – cultural heritage and modeling a new identity of the Serbian society in 1944–1950

This paper analyses, through transformation of „the middle class bookcase” as a middle-class culture and education symbol as well as a visible element of the middle-class population's educational status and social standing, the attitude of new Yugoslav authorities toward middle-class heritage, both cultural and spiritual, in the course of the first few years after the World War II. The multiple „middle class bookcase” mnemonic has made possible to overlook the relation at stake in its various segments, forms of manifestation and measures taken. Two general attitudes were identified. The first one, dominating at the beginning of the period, refers to the perception of „the middle class bookcase”, e. g. of both its owners and middle-class writers and their works that kept on feeding its shelves, as expressions of the middle-class governing position with both its cultural domination and cultural exploitation practices, which were meant to be destroyed themselves. The attitude of the kind was demonstrated by the National Liberation Army behavior. The Army was a factor of power which was hard to control, and its behavior was connected to a mixture of prevailing countrymen-fighters' ignorance and a firewood shortage that took place in the winter of 1944–1945. Rich libraries and legacies owned by some of the outstanding middle-class members – among which were both Branko Lazarevic, a writer and a diplomat, and Miroslav Spaljko, a diplomat – were partly or completely burnt and swiped. That attitude lost its impetus after a period of peace had started and the administration had been consolidated. However, it did not disappear but was transformed instead – by judicial measures, directives and regulation – into measures and actions the purpose of which was eliminating of both books and writers ideological character of which was perceived as suspicious, and the contents of books as destructive ones. In several occasions a register of forbidden books and writers that should be removed from bookstores, antiquary shops and editorial companies that had not been handed over to the state, used to be made. One of those indexes, made up in early January 1947 as a classification of forbidden literature in nine groups, was in due course verified by judicial decisions. Among the others, it comprised 64 middle-class elite members which were proclaimed either national apostates or ideological and political opponents. Slobodan Jovanovic, Dragisa Vasic, Milos Crnjanski, Pastko Petrovic, Milan Kasanin and Ksenija Atanasijevic are some of those. Therewith the society was deprived from a part of its own as well as of the World's cultural heritage and, at the same time, young generations were left without any alternative to gain or make any knowledge either on the past or on any specific social developments and problems other than those the authorities called for. At the same time, all the more

important standing, even though with an overdue reaction, was that care should be taken about protection of the middle-class cultural heritage, all but the part of it that was opposing to proclaimed cultural values and the new social and cultural concepts. The other side of the same standing was the approval of writers who had, faced with various compromises, adjusted their works in order to comply with the new spirit commensurate to both new reality and actual problems. These were to stay on bookcase shelves. The 20 century social „liberalization” of early sixties made space for both works and writers, which were for the time being disfavored by authorities – M. Kasanin, S. Pandurovic and K. Atanasijevic were among them – to get back to bookcase shelves.

UDK 314.151.3-054.7 (=411.16) «1946/1947» (093.2)
341.485 (=411.16) «1939/1945»
341.7 (497.1 : 410) «1946/1947»

ODLAZAK JEVREJSKIH IZBEGLICA - ŽRTAVA HOLOKAUSTA IZ EVROPSKIH ZEMALJA ZA PALESTINU PREKO TERITORIJE JUGOSLAVIJE 1946–1947. GODINE*

Mr Mladenka IVANKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Na osnovu nekoliko novih, do sada nekorišćenih dokumenata, kao i relevantne postojeće literature, izvršili smo, u meri u kojoj je to bilo moguće, rekonstrukciju iseljavanja jevrejskih ratnih izbeglica iz Evrope u Palestinu, preko teritorije Jugoslavije, u periodu 1946–1947. godine.

Politička i vojna situacija u Palestini posle završetka Drugog svetskog rata je bila veoma osetljiva i komplikovana. Palestinom je, kao mandatorska sila, upravljala Velika Britanija. Međutim, po svim pokazateljima, ona nije uspevala da uspešno kontroliše događanja na teritoriji koja joj je bila poverena. Stanje u zemlji je bilo nestabilno i bremenito problemima koji su imali predistoriju dugu nekoliko decenija i za koje je bilo neophodno što hitnije naći neko trajnije rešenje. Mi ćemo ovde ukratko izneti najglavnije momente i razloge koji su doprineli nastanku i uobličavanju palestinskog problema, a koji su neophodni za potpuno i pravilno razumevanje našeg osnovnog teksta.

U vreme pre izbivanja Prvog svetskog rata, oblasti Bliskog istoka, pa tako i Palestina, bile su deo Otomanskog carstva. Pošto je oslobodila ove oblasti, britanska vlada je smatrala da ima moralno pravo da narodima koji su ih naseljavali u različitim formama ponudi bilateralne dogovore koji bi trebalo da, u budućnosti, budu od koristi i jednoj i drugoj strani. Po pitanju Palestine, engleska vlada se izjasnila tako što je 2. decembra 1917. godine objavila jednu

* Članak je nastao u okviru projekta Instituta za noviju istoriju Srbije, „Srbija i Jugoslavija – država, društvo, politika”.

deklaraciju kao zvaničnu izjavu britanske vlade da će, na njenoj teritoriji, Jevreji dobiti svoj nacionalni dom u koji bi mogli da dolaze iz zemalja u kojima su prebivali širom sveta, i da se nasele u njemu. Ova deklaracija je, prema imenu tadašnjeg ministra inostranih poslova ser Artura Džejmsa Balfura, u javnosti bila nazvana Balfurova deklaracija i ostala je poznata pod tim imenom. Deklaracija je 29. septembra 1923. godine bila ozvaničena od Društva naroda, koje je mandat za upravu nad Palestinom poverilo Velikoj Britaniji. Dobivši i zvanično međunarodnopravno priznanje za to, Jevreji su počeli da se doseljavaju, pojedinačno i u grupama, osnivajući pored starih i brojne nove naseobine, od kojih su se kasnije razvili veliki gradski centri. Palestinski Arapi su sa nepoverenjem pratili tok jevrejske imigracije, optužujući britanske vlasti da vode pro cionističku politiku. Ipak, sve do jeseni 1933. godine, kada je, bežeći pred narastajućim nacizmom u Evropi, broj jevrejskih useljenika počeo da se sve brže povećava, situacija u Palestini je bila relativno mirna i stabilna. Od tada, zemlju je zahvatio talas pobuna i štrajkova u kojima je učestvovalo i arapsko i jevrejsko stanovništvo podjednako – dve sada već otvoreno suprotstavljene strane. Da bi umirili i stabilizovali situaciju, Englezi su, u nekoliko navrata, pokušavali da organizuju pregovore zainteresovanih strana, predlažući razne modele rešenja, od formiranja autonomnih jedinica u okviru jedne države, pa do podele zemlje na dva dela. Rešenje koje bi zadovoljilo obe strane je bilo nemoguće pronaći. Za to vreme, u Evropi se osećala bliska opasnost od velikog ratnog sukoba. Nalazeći se pred ozbiljnim međunarodnim događanjima, a da bi, u slučaju evropskog rata, imala na svojoj strani ceo arapski svet, Engleska je početkom 1939. godine, jednostrano, donela tzv. „Belu knjigu”. Odredbama „Bele knjige” bila je, pored ostalih restriktivnih mera prema jevrejskom stanovništvu, uvedena zabrana kupovine zemlje, izuzev na strogo određenim teritorijama, kao i ograničenje kvote za useljavanje novih naseljenika na 1.500 ljudi mesečno. Problem je dobio i svoju moralnu dimenziju, jer je progon Jevreja od strane nacista u Evropi postajao sve žešći. I tako, u vreme kada je izbio Drugi svetski rat, palestinski problem je bio daleko od svog rešenja.¹

Drugi svetski rat je, pored strahovite represije, razaranja i uništenja miliona ljudskih života, doveo i do velikih talasa prisilnih migracija. Ljudi su, u najvećem broju slučajeva, bili konfinirani ili odvođeni u radne i koncentracione logore. Većina logora se nalazila na teritoriji Nemačke ili zemalja priključenih Trećem rajhu. Posle završetka ratnih sukoba nastupio je period u kojem je stradlima trebalo odati poštu, a preživelim omogućiti povratak njihovim domovima, ili bar onamo gde su oni smatrali da bi ih mogli iznova sagraditi, pošto su domovi iz kojih su odvedeni bili uglavnom razoreni. Repatrijacija bivših ratnih zarobljenika je bila proces koji se nije svuda odigravao po istom tempu i nije uvek imao logičan i očekivan tok i ritam, što nije zavisilo samo od interne orga-

¹ Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*, Paris, 1990, p. 123–314.

nizacije i transportnih mogućnosti. Ispostavilo se da je pri organizovanju repatrijacije bilo nužno računati i sa faktorima koji nisu uvek bili predviđeni i definirani dogovorenim sporazumima, ali su u praksi nesporno funkcionisali i bitno usporavali njen tok, ili su za ishod imali prinudni odlazak repatiraca ka destinacijama koje su im faktički bile nametnute, čime je ozbiljno bilo dovedeno u pitanje jedno od osnovnih ljudskih prava – pravo izbora mesta boravka. Oslobođeni ratni zarobljenici su, po prestanku ratnih dejstava, imali pravo da se opredele: da li će biti repatrirani u zemlju svoga porekla, da izaberu da ostanu u zemlji u kojoj su se zatekli ili da se odluče za odlazak u neku od trećih zemalja. Povratak bivših ratnih zarobljenika se najbrže odvijao u slučajevima kada su se oni opredelili za povratak u svoju zemlju porekla, jer su brigu o njima preuzimale vlade njihovih država, u skladu sa postojećim pravilima i nekim specifičnim međuvladinim dogovorima. U slučajevima kada su se opredeljivali da ostanu u zemlji u kojoj ih je zatekao kraj rata, ili su izrazili želju da budu repatrirani u neku treću zemlju, postupak je trajao duže, jer je trebalo ispoštovati neophodnu pravnu proceduru koja je bila predviđena u takvim slučajevima. Oni bi, tada, najčešće, nastavljali da žive u logorima, ponekad u istim onim u kojima su bili utamničeni za vreme rata, gubili su državljanstvo zemalja iz kojih su poticali i sticali status apatrida, a brigu o njima su preuzimale razne međunarodne organizacije, na prvom mestu UNRRA.

Najveći broj ratnih vojnih zarobljenika jevrejske nacionalnosti se posle oslobođenja odlučio za povratak u zemlju porekla i bio je repatriran već u prvom talasu, u toku 1945. godine, onom brzinom koju su dozvoljavale ratom ruinirane saobraćajnice i brojnost raspoloživih prevoznih sredstava. Izvestan broj ratnih vojnih zarobljenika i najveći broj civilnih interniraca jevrejske nacionalnosti se, pak, odlučio za odlazak u Palestinu.

Naročitu nadu da će njihovo opredeljivanje za odlazak u Palestinu imati povoljan ishod ulivao im je izveštaj anglo-američke ekspertske komisije na osnovu kojeg je bio sačinjen i zvaničan predlog aprila 1946. godine. Ova komisija je prihvatila preporuku Jevrejske agencije i devetom tačkom njenog predloga bilo je predviđeno da se odmah dozvoli useljavanje 100.000 Jevreja - žrtava holokausta u Palestinu, pod uslovom da SAD prihvate obavezu transporta i ishrane imigranata za prva dva meseca po ulasku u zemlju.² Time je, praktično, trebalo da budu anulirane odredbe famozne „Bele knjige”.

Engleska vlada je ovaj predlog usvojila i time je trebalo da on postane obavezujući za njeno ponašanje po ovom pitanju. Ipak, predlog nije zvanično zaživeo, uglavnom zato što, iz unutrašnjopolitičkih razloga, nije bio usvojen i od strane američke vlade.

² Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (u daljem tekstu ASMIP), fond Politička arhiva (u daljem tekstu PA), fascikla broj 89, za 1946. godinu.

U međuvremenu, hiljade Jevreja - žrtava holokausta su, kao raseljena lica, i dalje čekale da se njihovo opredeljenje za odlazak u Palestinu povoljno reši. Kada su postali svesni da od vlade SAD ne mogu dobiti otvorenu i zvaničnu podršku, članovi Svetskog jevrejskog kongresa (u daljem tekstu SJK) su se postarali da nađu načina da svojim sunarodnicima obezbede odlazak u „Jevrejski nacionalni dom”. S obzirom na predviđanu brojnost jevrejskih imigranata i posleratno stanje saobraćajne infrastrukture, kao najsigurniji i najekonomičniji način transporta izabran je pomorski. Kao najpovoljnije luke za ukrcavanje su bile odabrane crnomorske, jer su bile najbliže željenom odredištu. Međutim, zbog obimne akcije vojničke repatrijacije pri povratku sovjetskih trupa iz ovih oblasti u domovinu, sve crnomorske luke su bile blokirane i zatvorene za civilni saobraćaj.

Predstavnici SJK su se 2. jula 1945. godine zvanično obratili Predstavništvu Demokratske Federativne Jugoslavije (u daljem tekstu DFJ) u Bukureštu sa molbom za dopuštenje da se transport grupe od oko 2.500 jevrejskih izbeglica, zbog zatvorenosti crnomorskih luka za civilni saobraćaj, izvrši preko jugoslovenske luke Split. Do Splita je izbeglice trebalo da stignu organizovanim železničkim transportom. Jugoslovenske vlasti su, takođe, bile zamoljene da za učesnike u transportu izdaju pojedinačne transportne vize za ulazak u Jugoslaviju, organizuju proputovanje od granice do Splita, ukrcavanje na brod i odlazak. Naglašeno je da se podrazumeva da će sve troškove prevoza, smeštaja, ishrane i svega drugog snositi SJK.³ Zvaničnim dopisom Ministarstva inostranih poslova DFJ odgovoreno im je da je, i pored dobre volje da se pozitivno reši njihova molba, u ovom času „nemoguće ovoj molbi... izaći u susret pošto je put do Splita prekinut i železnica ne radi”. U odgovoru se sugerisalo da bi „evakuacija bila moguća preko tršćanske luke, ali u ovom slučaju transport (bi morao) preći preko Mađarske i Austrije.”⁴ Ovo je, koliko je nama poznato, bilo prvo zvanično obraćanje predstavnika jedne jevrejske međunarodne organizacije jugoslovenskim vlastima za pomoć pri izvođenju organizovanog prevoza jevrejskih izbeglica u Palestinu, posle Drugog svetskog rata.⁵ Ukoliko se pokazalo kao neuspešno, bilo je to iz čisto objektivnih razloga – nemogućnosti korišćenja razorenih železničkih saobraćajnica. Od značaja je bila činjenica da su jugoslovenske vlasti pokazale razumevanje problema i dobru volju da pomognu da se nastala situacija reši u najpovoljnijem izvodljivom obliku. Predstavnici SJK su sada sa izvesnošću mogli očekivati da će jugoslovenske vlasti i u budućnosti zauzeti, u najmanju ruku, blagonaklon stav prema sličnim akcijama.

³ ASMIP, PA, fascikla broj 21, za 1945, godinu.

⁴ ASMIP, PA, isto.

⁵ Pre ovoga, imali smo primer zvaničnog obraćanja Saveza ortodoksnih rabina Sjedinjenih Američkih Država i Kanade sa sedištem u Njujorku kojim su se kod tamošnjeg Generalnog konzulata interesovali za obaveštenja o Jevrejima u Jugoslaviji i ponudili pomoć. Konzulat je o tome obavestio vladu u Beogradu, zatraživši instrukcije. Ovaj dokument nosi datum od 29. maja 1945. godine. ASMIP, PA, fascikla broj 21, za 1945. godinu.

Zbog vojničke repatrijacije za civilni saobraćaj su, slično lukama na Crnom moru, bile zatvorene i sve francuske luke. Povoljnu okolnost za bivše ratne zarobljenike je, kako će se to kasnije pokazati, predstavljalo to što je ljudstvo koje se zateklo na teritoriji anglo-američke okupacione zone bilo najpre prebačeno iz engleske zone u američku, odakle je trebalo da bude transportovano jednako kao i ljudstvo iz američke zone.⁶ Izgledi za rešavanje pitanja organizovanog useljavanja 100.000 jevrejskih žrtava holokausta u Palestinu, kako je to predložila anglo-američka ekspertska komisija od aprila 1946. godine su, posle oklevanja američke vlade da taj predlog i zvanično usvoji i žestokih protesta u arapskom svetu, bili vrlo neizvesni. Ocenivši kao najbolju mogućnost da njihovi sunarodnici - žrtve holokausta koje su se opredelile za odlazak u Palestinu dospeju do svog željenog odredišta predstavlja transport pomorskim putem iz neke od jadranskih luka koje su ostale otvorene za civilni saobraćaj, predstavnici SJK su pomagali odlazak jevrejskih izbeglica, ovoga puta u Italiju odakle je transporte, po njihovoj proceni, bilo najlakše organizovati. Italijanske luke gde bi se moglo izvršiti ukrcavanje su bile brojnije, a stanje saobraćajnica daleko bolje nego u Jugoslaviji. U izvođenju ove akcije jevrejski zvaničnici su imali, ovoga puta prećutanu i nezvaničnu,⁷ saradnju jugoslovenskih vlasti koje im nisu pravile smetnje u prelasku preko teritorije „zone B” koja se nalazila pod jugoslovenskom kontrolom. Britanske vlasti su uočile kretanje ovih organizovanih izbegličkih grupa i oštro protestovale kod jugoslovenskih vlasti. Oni su situaciju ocenili kao ozbiljnu i sugerisali su jugoslovenskim vlastima da je i one tako tretiraju. O tome govori sadržaj note Britanske ambasade jugoslovenskim vlastima: „Britanska ambasada skreće pažnju na ozbiljnu situaciju koja je nastala kao posledica nedavnih kretanja jevrejskih izbeglica kroz Jugoslaviju u zonu ‘A’ Julijske krajine. U toku meseca aprila 10 grupa ovakvih lica, u ukupnom broju od 582, pristiglo je vozom do pogranične stanice Divaci u zoni ‘A’ bez prethodnog odobranja od strane Savezničkih vojnih vlasti. Sve grupe su imale organizovano rukovodstvo koje je izjavljivalo da su članovi tih grupa dolazili u Jugoslaviju iz Austrije, Čehoslovačke, Rumunije, Poljske i Nemačke i da se nalaze na proputovanju za Italiju. Docnije su pristizale i druge grupe u okolnostima koje pokazuju da je to kretanje deo organizovanog plana u cilju omogućavanja nedozvoljenog ulaska u Italiju... (pošto ovo predstavlja veliku neprijatnost savezničkim vojnim vlastima, britanska vlada bila bi)... zahvalna kada bi se izdala naređenja odnosnim jugoslovenskim vlastima u zoni ‘B’ da u potpunosti saraduju sa vlastima zone ‘A’ u sprečavanju daljih pokušaja prelaza Morganove linije bez prethodnih odobrenja Savezničkih vojnih vlasti”.⁸ Činjenica da je dolazak organizovanih transporta iz zone „B” u zonu „A” bio registrovan aprila

⁶ ASMIP, fascikla broj 20, za 1945. godinu.

⁷ Jugoslovenska vlada je sada bila prinuđena da deluje mnogo opreznije jer su je na to primoravale novonastale spoljnopolitičke okolnosti u vezi sa spornim pitanjem teritorije Trsta.

⁸ ASMIP, PA; fascikla broj 60, za 1946. godinu. ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

meseca, navodi na zaključak da je, i pre nego što su bili registrovani, bilo nekoliko transporta čiji prolazak nije bio primećen. Takođe, podatak da dokument kojim je Ministarstvo inostranih poslova prosledilo sadržaj britanske note Upravi državne bezbednosti nosi datum od 8. avgusta 1946. godine navodi na zaključak da je prvobitni protest britanskih vlasti ostao bez odgovarajućeg odjeka, odnosno da su u međuvremenu, između aprila i avgusta transporti prolazili i dalje, neometani od strane jugoslovenskih vlasti. Postalo je izvesno da se na ovako otvoren protest sa visokog mesta jugoslovenske vlasti ipak nisu mogle oglušiti, te da se i od prećutnog dopuštanja organizovanog prebacivanja jevrejskih izbeglica preko pomenute stanice Divaci, kao i ostalih kontrolnih stanica duž Morganove linije, moralo odustati. Britanska ambasada nije, međutim, bila sigurna da će njena prethodna nota proizvesti željeno dejstvo, pa je 20. avgusta iste godine uputila još jednu notu kojom je podsećala na ozbiljnost situacije i skretala pažnju da je, naročito, važno da se spreči svaki način odlaska jevrejskih izbeglica u Palestinu, podvlačeći da je neophodno da se ispoštuje predviđena kvota za useljavanje u obimu od 1.500 ljudi mesečno.⁹ Ove note britanske ambasade su ostale bez pismenog odgovora, ali je pomoćnik ministra inostranih poslova, general Vladimir Velebit zatražio zvaničan prijem kod ambasadora. Tom prilikom je izjavio da jugoslovenska vlada poklanja najozbiljniju pažnju svim informacijama i pozivima na saradnju koji dolaze iz britanskih izvora, da je kretanje spornih transporta suprotno njenim vlastitim interesima i da vlada čini sve što je u njenoj moći da ga obustavi. Velebit je, nakon prijema kod britanskog ambasadora, uputio pismo ministru unutrašnjih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu FNRJ) kojim je tražio detaljnija obaveštenja po predmetu organizovanih grupa jevrejskim izbeglica koje žele da se ilegalno usele u Palestinu.¹⁰

Uprava državne bezbednosti je u svom odgovoru potvrdila da je bila upoznata sa postojanjem pomenutih grupa, kao i da je oko njihovog prolaska kroz Jugoslaviju bio, 14. februara 1947. godine, vođen (ne)zvanični razgovor¹¹

⁹ ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu. Za britansku državnu politiku je od vitalne važnosti bilo da zadrži postojeći nivo odnosa sa arapskim državama i da ne učini ništa što bi dovelo do daljih provokacija arapskog javnog mnjenja. Ovo nastojanje je, između ostalog, bilo u tesnoj vezi i sa odnosima između Velike Britanije i Egipta. Pošto se odrekla prava koja su proisticala iz ugovora sa Egiptom od 1936. godine, naročito onih koja su obezbeđivala prisustvo engleskih snaga u zoni Sueckog kanala (što je Čerčil nazvao „ne mudrom” odlukom), engleska vlada je bila prinuđena da traži novo mesto za svoju vojsku. Ona je, logično, gledala na Palestinu kao na novu bazu za kontrolu nad Suedskim kanalom van egipatske teritorije. Zbog toga je engleska vlada morala da bude vrlo obazriva prema Arapima i trudila se da ne učini ništa što bi moglo da dovede do arapske pobune u Palestini. Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*, Paris, 1990, p. 308–310.

¹⁰ Traženi odgovor je generalu Velebitu bio službeno dostavljen sa zakašnjenjem, tako da se ne može reći da je on u razgovoru sa britanskim ambasadorom bio neiskren.

¹¹ Za ovaj razgovor ne možemo reći da je bio zvaničan, jer se iz raspoloživih dokumenata to ne vidi, ali, s obzirom na ličnosti koje su u njemu učestvovala, kao i na ličnost po čijoj preporuci

između činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova M. Lj. Nešića i predstavnika SJK gospodina Ibereja (Uberaille).¹² Gospodin Iberej¹³ je na razgovor bio primljen po preporuci Lazara Latinovića. On je u razgovoru najpre upoznao sagovornika sa osnovnim podacima u vezi sa cionističkim pokretom i njegovom namerom da pomaže useljavanje jevrejskih izbeglica u Palestinu. Nagovestio je da je i ranije uspešno saradivao sa jugoslovenskim vlastima oko njihovog tranzita preko jugoslovenske teritorije, na čemu je vrlo zahvalan, i zamolio za dalju saradnju, apelujući na sagovornika da pokaže razumevanje, budući da se i jugoslovenska vlada nalazi u nekoj vrstu ratnog sukoba sa Velikom Britanijom oko Trsta i Koruške. Odgovor M. Nešića je bio sročćen vrlo diplomatski.¹⁴ Naglasio je da vlada FNRJ duboko saoseća sa patnjama jevrejskog naroda i da će razmotriti sve zahteve za izdavanje ulaznih i tranzitnih viza za sve Jevreje koji bi želeli da prođu kroz Jugoslaviju na putu za neku zemlju u kojoj bi želeli da se nastane. Kada je govorio o toj trećoj zemlji, naglasio je da bi to mogla biti neka zemlja Latinske Amerike, iako je u potpunosti bio svestan da je gospodin Iberej sve vreme govorio o Palestini kao zemlji nastanjivanja. Za sudbinu jevrejskih izbeglica, kako ćemo to kasnije videti, bilo je bitno da su se sagovornici, iako su govorili o različitim destinacijama, savršeno razumeli.¹⁵

Pre brojnih organizovanih transporta jevrejskih izbeglica koje su na putu ka Palestini tranzitirale kroz Jugoslaviju, a pošto je ideja o njihovom prebaciva-

(M. Lj. Nešić u svojoj zabelešci to čak karakteriše kao naredenje) je do razgovora i došlo, možemo sasvim odgovorno tvrditi da ovaj razgovor nije bio sasvim nezvaničan.

¹² ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

¹³ Mi smi, ovde, napravili transkripciju imena jevrejskog učesnika u pregovorima prema načinu kako bi se to učinilo sa francuskim imenom, budući da je pomenuti gospodin na razgovor sa jugoslovenskim sagovornikom došao uz preporuku Lazara Latinovića, koji je tada vršio dužnost generalnog konzula u Marseju i budući da je ime bilo napisano tako da je moglo asociirati na francusko. Pretpostavljamo da se radi o istoj ličnosti koja je pre izbijanja Drugog svet-skog rata bila predstavnik Mosada u Beču i generalni sekretar austrijskog Hehaluca. Georg Iberal (nemačka transkripcija njegovog imena) je posle proglašenja države Izrael, pod imenom Ehud Avriel, postao diplomata visokog ranga i blizak saradnik Davida Ben Guriona. Prema: Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo*, Beograd, 2004, str. 19.

¹⁴ „Odgovorio sam mu da meni cela stvar nije poznata (,) ali da znam da je Britanska ambasada protestovala protiv prelaska nekih jevrejskih grupa kroz Jugoslaviju na njihovom putu za ilegalno useljavanje u Palestinu. Oni tvrde da su neki Jevreji prošli kroz logore u Jugoslaviji i da su Jugoslovenske vlasti znale kuda ovi putuju. Rekao sam Uberal-u da ja neznam ništa o ovome ali da neverujem da su jugoslovenske vlasti bile upućene.” ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

¹⁵ To je lako uočljivo iz teksta službene zabeleške koju je, posle razgovora, za svoje Ministarstvo, napravio gospodin Nešić „... (pošto je Iberej otvoreno rekao da Jevreji)... očekuju da ćemo im mi pomoći za prebacivanje u Palestinu... (on mu je odgovorio da će jugoslovenska vlada)... sa simpatijama ispitati molbe svih Jevreja koji u tranzitu žele da prođu kroz Jugoslaviju na putu u neku zemlju u kojoj bi želeli da se nastane (,) na primer neka zemlja Latinske Amerike. Uberal je razumeo šta sam želeo da kažem i nije više insistirao navodeći da su i sa Francuzima tako organizovali celu stvar. On je ipak izjavio želju da vidi Generala Velebita. Rekao sam mu da će drug Velebit o tome biti izvešten ali da poseta nije potrebna.” ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

nju preko teritorije zone „B” morala biti napuštena, u periodu između avgusta i novembra 1946. godine je, kako saznajemo iz raspoloživih dokumenata, izvešan broj jevrejskih izbeglica organizovano prešao iz Mađarske u Jugoslaviju. Ove izbeglice su, posle kraćeg boravka u tranzitnom logoru u Subotici, nesmetano nastavile put preko jugoslovenske teritorije prema jadranskoj obali, do Sušaka, gde su se ukrcale na brod koji je trebalo da ih odvede do njihovog željenog krajnjeg odredišta. U vezi sa ovim prelascima, britanska ambasada u Beogradu je ponovo uputila jednu notu najiskrenije moleći jugoslovenske vlasti da učine sve kako bi se sprečilo dalje ilegalno useljavanje jevrejskih izbeglica u Palestinu.¹⁶ Jedan od brodova¹⁷ koji je novembra meseca 1946. godine prevezio jevrejske izbeglice u Palestinu imao je tu nesreću da u Egejskom moru doživi buru u kojoj je pretrpeo izvesna oštećenja i da bude presretnut i proveravan. Tom prilikom, na osnovu postojeće dokumentacije i izjava posade, Britanci su došli do saznanja da je brod „bez ikakve sumnje (...) nedavno bio prodat jednom panamskom parobrodskom društvu, specijalno u svrhu prevoza ilegalnih imigranata iz Jugoslavije u Palestinu. Jevreji u pitanju, ukrcavali su se uz sertifikate izdate od strane jugoslovenskih lučkih vlasti u Bakru, pošto su stigli u tu luku vozom iz Zagreba. Brod je bio snabdeven gorivom uz otvorenu saradnju mesnih jugoslovenskih vlasti i isplovio iz Bakra za Palestinu pod tzv. Cionističkom zastavom, što samo po sebi predstavlja ilegalan akt”.¹⁸ O ovoj flagrantnoj povredi postojeće međunarodnopravne regulative Britanska ambasada je zvaničnom notom obavestila najvišu jugoslovensku instancu – maršala Josipa Broza Tita, ukazujući mu na očigledan nesklad između uveravanja, kako jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, tako i njegovih lično kada je, na britansko insistiranje da se izjasni o problemu ilegalnog tranzita jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, izjavio „da (se) može pređašnja izjava generala Velebita smatrati kao (njegova) sopstvena”.¹⁹ Tito se, tom prilikom saglasio da je zaista „iz izvesnih razloga bilo potrebno zadržati u logorima Jevreje koji su ilegalno prodrli u Jugoslaviju i da je od vremena do vremena nekoliko njih i pobeglo... (na uporno britansko insistiranje da se ovde postoji)... stalno, sistematsko i obilno prebacivanje ilegalnih imigranata iz Jugoslavije... (i kada mu je bilo obećano da će mu biti podneseni dokazi, Tito je obećao)... da će sprovesti temeljitu istragu po tom pitanju.”²⁰

Aprila 1947. godine u prostorijama Ministarstva inostranih poslova došlo je do, ovoga puta zvaničnog, susreta načelnika Odeljenja za repatrijaciju Ko-

¹⁶ ASMIP, PA, isto.

¹⁷ U pitanju je bio brod „Athinaí”, ASMIP, PA, isto.

¹⁸ Čin isticanja jevrejske zastave u jadranskim vodama su Englezi shvatili kao naročitu drskost, mada on sam po sebi nije proizvodio nikakvo pravno dejstvo u smislu prejudiciranja rešavanja palestinskog problema.

¹⁹ ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

²⁰ Isto.

miteta za socijalno staranje Branka Popovića sa predstavnikom Jevrejske agencije (u daljem tekstu JA) iz Palestine, gospodinom Froimom Šulcom (Froim Szulc) na kojem je trebalo da se jugoslovenska strana obavesti o nameravanom organizovanom prebacivanju preostalih jevrejskih izbeglica iz Nemačke i Rumunije preko teritorije Jugoslavije i njenih luka za Palestinu.²¹ Predstavnik JA je obavestio gospodina Popovića o brojnosti preostalih jevrejskih izbeglica (oko 250.000 ljudi u Nemačkoj i 350.000 u Rumuniji) i preduzetim merama da se pribave svi neophodni dokumenti za njihovo prebacivanje u Palestinu. Planirano je da se, ukoliko se to pokaže mogućnim, sve ljudstvo transportuje, u okviru nekoliko talasa, preko jugoslovenskih jadranskih luka, i to železnicom do obale, a odatle brodom. Brojnost svakog od ovih talasa bi bila oko 4.500 ljudi, jer je toliki bio kapacitet broda koji im je stajao na raspolaganju. Ovoga puta, bio je to jedan južnoamerički brod čije je ime, razumljivo, bilo zadržano u tajnosti, sa jevrejskom posadom. Po planovima JA, prvi brod je trebalo da krene već sredinom maja meseca. Zbog ranijeg neprijatnog iskustva sa budnošću britanskih obavешtajaca, a budući da je trebalo da se prevoz izbeglica vrši u grupama od po 500 ljudi, bilo je predviđeno da železnički transporti izbegavaju prolaz kroz velika mesta, a da se kao luke ukrcavanja ne koriste Sušak i Split gde su postojali američki i engleski konzulati. Za ukrcavanje je bila izabrana luka Bakar, koja je i ranije bila uspešno korišćena. Železnički transporti bi iz Nemačke stizali linijom Bratislava – Nađ Kanjiža – Kotriba – Bakar, a iz Rumunije preko Velike Kikinde i Novog Sada do Bakra. U svakom slučaju, moglo se očekivati da će biti potrebno 10 do 12 dana da bi se prebacilo sve predviđeno ljudstvo do luke. Za to vreme bi bilo neophodno obezbediti smeštaj i boravak onih koji budu stigli ranije, o čemu je već bio postignut dogovor sa hotelima u okolini Zagreba i Sušaka. Troškove boravka je, naravno, finansirala JA. Bilo je predviđeno da brod kojim je trebalo da jevrejske izbeglice budu prevezene u Palestinu bude ukotvljen u nekoj obližnjoj luci i da u luku Bakar uplovi tek kada svi putnici budu prispeli. Predstavnik JA je naročito naglasio da su sva dokumenta koja su bila potrebna za organizaciju transporta već prikupljena. Jevreji iz Nemačke su imali dokumenta koja su izdale američke okupacione vlasti, a Jevreji iz Rumunije su imali pasoše²² sa kolektivnom rumunskom vizom u kojoj je bio upisan i broj izlazne dozvole Kontrolne komisije. Pored ovih dokumenata, bili su, takođe, obezbeđeni i: kolektivna viza kubanskog konzula u Belgiji, pismo kubanskog konzula u Belgiji kojim se mole sve usputne vlasti da izađu u susret transportu prilikom njegovog puta za Kubu, kao i pismo južnoameričke kompanije koja je bila vlasnik broda da će brod doći u Jadransko more po izbeglice. Sva ova dokumenta, uz spisak svih lica koja emigriraju je trebalo da budu podneta jugosloven-

²¹ *Isto.*

²² Ovaj izraz je bio upotrebljen za putnu ispravu u originalnom tekstu dokumenta i mi smo ga kao takvog iskoristili mada, možda, nije bio najispravniji.

skim ambasadama u Pragu i Bukureštu, prilikom zahteva za kolektivnu jugoslovensku tranzitnu vizu.²³ Posle razgovora sa Popovićem, gospodin Šulc je imao sastanak i u Ministarstvu unutrašnjih poslova u nastojanju da i od njih dobije načelni pristanak kako bi se po konkretnim pitanjima obratio Ministarstvu unutrašnjih poslova Hrvatske, koje je trebalo da podnese glavni teret u planiranom poduhvatu. Pored ovog obraćanja jugoslovenskim vlastima, našli smo tragove koji svedoče da su se predstavnici SJK po istom predmetu obratili i Vladimiru Velebitu koji je tada boravio u Njujorku. Nismo našli nijedan trag o tome da je traženje pomenutih viza prihvaćeno. Naprotiv, postoji tekst jednog kratkog telegrama poslatog običnom poštom kojim se u Njujork šalje obaveštenje Velebitu da je molba za tranzit odbijena.²⁴ Međutim, upravo podatak da je ovo obaveštenje bilo poslato običnom poštom mogao bi da ukaže na to da se u praksi postupilo upravo suprotno, kao i mnogo puta ranije, kako smo već pokazali.²⁵ Nije po-

²³ U Pragu su se Jugoslovenskoj ambasadi sa zahtevom za vizu za jevrejske izbeglice obratili predstavnici organizacije JEWISH WELFARE REFUGEES SOCIETY iz Njujorka, a u Bukureštu je vizu za izbeglice zatražio Crveni krst. Svaki transport je trebalo da ima svoju vizu, što znači da je, prema planiranom broju učesnika, Ambasada u Pragu trebalo da izda pet viza, a Ambasada u Bukureštu četiri. ASMIP, PA, isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Ovakav naš zaključak direktno i nedvosmisleno je potkrepljen dokumentom u kojem se eksplicitno govori o repatrijaciji Jevreja za Palestinu preko jugoslovenskih luka, koji je pisan u formi policijskog izveštaja, pa je baš tako i naslovljen. Dokument nije sačuvan u celosti, već samo prva njegova strana, na kojoj je pri vrhu rukopisom dopisana napomena o tome da podaci „mogu poslužiti kod razgovora sa engl. (eskim) ambasadorom ili za odgovor na njihovu najnoviju notu”, u potpisu „Marko” (Aleksandar Ranković, prim. aut.). Ovde ćemo navesti one delove teksta navedenog dokumenta koji najočiglednije potkrepljuju naše zaključke: „Jula meseca 1946. god. došao je u Jugoslaviju palestinski novinar Jakub Diwecki sa zadatkom da preko Jugoslavije organizuje prebacivanje jevrejskih izbeglica za Palestinu. Pre njega prošao je kroz Jugoslaviju isto u vidu novinara jedan od rukovodilaca reemigracije u Evropi Uberall. Na njegovu inicijativu Savez Jevrejskih Opština tražio je dozvolu od Ministarstva Unutrašnjih poslova FNRJ da se dozvoli prebacivanje Jevreja preko Jugoslavije. Odlukom Ministarstva Unutrašnjih Poslova FNRJ to im je bilo dozvoljeno. Oni su odmah pristupili organizaciji toga i prebacivanje organizovali na sledeći način: Organizovali su u Zagrebu prihvatnu stanicu, koja je mogla da primi cca 4 hiljade Jevreja. Jevreji su dolazili u Jugoslaviju kao repatrirci sa repatricionim dokumentima za razne zemlje na pr. za Italiju, Francusku. Juž. Ameriku i td. Preko svoje organizacije razgrana te po čitavoj Evropi organizovali su da su dolazili u Jugoslaviju brodovi, specijalno pripremljeni za prebacivanje ljudi (...) Ti brodovi imaju jevrejske posade, a vlasništvo su organizacije HAGANA (...) Takav brod približi se palestinskoj obali, gdje ga Englezi zaustave. Posada broda presvuče se u civilna odjela tako da na brodu nema ni jednog mornara i Englezi su prinudjeni vuku u neku palestinsku luku, gdje Jevreje iskrcavaju i logorišu. Ovi Jevreji onda beže iz logora, a po neki put ih spašavaju udarne formacije HAGANA, a dešavalo se da su formacije HAGANA zauzele luku u koju je stigao takav brod i spasli sve Jevreje. Do aprila meseca prebacivanje se uglavnom vršilo iz Italije, Grčke i Francuske ... (a posle su se)... počele upotrebljavati crnomorske i jugoslovenske luke. Tako je 24. jula otišao iz luke Bakar brod sa 2.400 Jevreja. Taj brod je stigao u Palestinu 4. novembra iz luke Bakar otišla su dva broda, od kojih je jedan nosio 3.300, a drugi 520 lica. Manji brod se nasukao kod Rogoznice, te su svi Jevreji bili prebačeni na veći brod koji je stigao do palestinske obale, ali su ga Englezi odvucli na Ciprus. Treći brod je otišao iz Jugoslavije 26. novembra i isto je zaglavio na Ciprusa. Na njemu je bilo više od 774 Jevreja. Svega je preko Jugoslavije (u ovoj godini – primedba autora) prebačeno 7.294 Jevreja. Jevreji koji su se prebacivali preko Jugoslavije dolazili su iz Njemačke (...) Pored toga prebacivali

stojao nijedan formalni razlog da tražene vize ne budu odobrene. Svi neophodni dokumenti su bili uredno prikupljeni, a kao podnosioci zahteva su nastupali predstavnici međunarodno priznatih organizacija. Naše je mišljenje da je pomenuti kratki telegram bio namenjen pre britanskoj obavешtajnoj službi nego Velebitu. Nema razloga da ne pretpostavimo da je, po predloženom planu koji je izneo gospodin Šulc, iz jugoslovenske luke Bakar isplovilo bar nekoliko transporta. Ukoliko bi se brodovima, koji su u svojim putnim ispravama imali naznačenu Kubu kao odredišnu zemlju, dogodilo da u Mediteranu „zalutaju” i svoje putnike iskrcaju u Palestini, niko ne bi imao prava da tvrdi da je to učinjeno sa znanjem jugoslovenske vlade.

I dok su jugoslovenske vlasti DE FACTO dozvoljavale da se preko teritorije Jugoslavije i iz njenih luka, uz manje ili više otvorenu, ali nezvaničnu saglasnost, obavlja transport desetina hiljada jevrejskih izbeglica u Palestinu, i pored stalnih zvaničnih protesta britanskih vlasti, za koje je ograničavanje broja jevrejskih useljenika predstavljalo izuzetno važan problem, dotle su te iste vlasti izričito zabranjivale Jevrejima - svojim državljanima da se iseljavaju u Palestinu, izuzev ukoliko bi im uspelo da za to dobiju neophodne sertifikate palestinske vlade. Ovako je postupano upravo stoga što je bilo neophodno da se vladi Ujedinjenog Kraljevstva pokaže da vlada Jugoslavije poštuje njeno vođenje politike na teritorijama na kojima joj je mandat poverila međunarodna zajednica. Zbog toga su Jevreji - jugoslovenski državljanima bili prinuđeni da se dovijaju na razne načine da bi dobili legalnu vizu za izlazak iz Jugoslavije i ulazak u Palestinu. Mnogi su koristili priliku da se priključe raznim zvaničnim sportskim, kulturnim ili ekonomskim delegacijama koje su legalno odlazile u Palestinu. Kada bi već jednom ušli, oni su, jednostavno, odbijali da se vrate. Ovakvo postupanje je, sve do proglašenja nezavisne države Izrael 14. maja 1948. godine, bilo, u najvećem broju slučajeva,²⁶ jedini način za Jevreje - državljanima Jugoslavije da se usele u zemlju svojih drevnih predaka – Erec Izrael.

su se iz Mađarske, Rumunije, Čehoslovačke i manjim delom iz Poljske.” Arhiv Muzeja istorije Jugoslavije, fond Kabinet maršala Jugoslavije, I-3– b/ 486.

²⁶ Redi su bili slučajevi da nekom od Jevreja - jugoslovenskih državljanima uspe da dobije potrebne sertifikate palestinske vlade za legalno useljenje u Palestinu. Tada bi postupak oko završavanja formalnosti za dobijanje dokumenata za izlazak iz Jugoslavije obično tekao bez problema i po ubrzanom postupku. O tome nam rečito govore podaci iz jednog od dokumenata koji svedoči o staranju, ne samo Saveza JVO već i jugoslovenskih civilnih vlasti oličenih u antifašističkim odborima, da se pomogne licima koja su se iseljavala za Palestinu. U rečenom dokumentu, gospoda Oskar i Frida Veljan izveštavaju Autonomni odbor za pomoć da su pribavili sva neophodna dokumenta za odlazak u Palestinu, ali da je: „(njihovo) ... finansijsko stanje vrlo slabo, te bez vaše pomoći nebi mogli ostvariti našu davnu želju ... (pa zato mole da im se novčano pomogne) ... primjetiti nam je još da imamo za nekoliko dana jedan putnički parobrod iz Splita za Haifu, koji vozi natrag posjetioce Zagrebačkog velesajma, sa kojim bi mogli putovati.” Brzina kojom je povoljno (u meri koju su diktirala raspoloživa novčana sredstva) rešena njihova molba je upravo zadivljujuća i svedoči sama za sebe. Molba porodice Veljan je bila datirana 10. juna 1947. godine. U nedostatku sredstava u tom momentu, a usled potrebe da se

Summary

Departure of Jewish Refugees – Holocaust Victims from European Countries to Palestina Through the Territory of Yugoslavia in 1946–1947

After the World War II, the freed war prisoners were free to decide whether they were to be repatriated to their homelands, to stay in the country where they were at the time of liberation, or to move to another country. A number of Jewish military war prisoners and most of civilian refugees – the Holocaust victims – decided to move to Palestina. Since Palestina was under the British mandate at the time, and that British had imposed a very restrictive immigration quote of 1,500 Jew immigrants a month, it was obvious that any additional immigration could be realized by illegal means only. The World Jewish Congress representatives addressed, among the other, the Government of Yugoslavia asking them to help with organizing illegal transports to Palestina. Yugoslav authorities stood by, firstly in public and tacitly afterwards, since international politics started to be more and more complicated. Namely, Yugoslavia itself was, at the moment so critical for Jewish refugees, in collision with England over the Trieste territory status. Nevertheless, in cooperation of Yugoslav and Jewish officials a solution to that problem was found so that Yugoslav territory was used as a transit route and Yugoslav Adriatic ports as boarding ports for boats carrying numerous Jewish refugees to the desired destination – Palestina.

problem što hitnije reši, rukovodstvo JVO Zagreb već 12. juna 1947. godine izveštava da: „U vezi telef.(onskog) razgovora sa Beogradom ... (i u dogovorima sa) ... drugovima iz Antif. (ašističkog) Odb.(ora) Zagreb odobrava se isplata od 2 000 ... (dinara).” Isplata je bila izvršena istog dana. Neophodna suma je, svakako, bila daleko veća, ali je u svemu ovome daleko najbitnija činjenica da je porodica Veljan, kao i mnoge druge pre i nakon nje, traženu pomoć dobila, i to u najkraćem mogućem roku, kao i to da je kod svih učesnika u procesu odlučivanja, evidentno postojao maksimum dobre volje i spremnosti da pomognu. Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, fond Autonomni odbor, kutija 905.

KPJ/SKJ I EGIPATSKI KOMUNISTI I SOCIJALISTI 1946–1956.

Aleksandar ŽIVOTIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: U tekstu se, na osnovu istraživanja u Arhivu Srbije i Crne Gore, Arhivu Josipa Broza Tita i Diplomatskom arhivu Saveznog ministarstva spoljnih poslova, analiziraju odnosi između jugoslovenskih komunista i egipatskih komunističkih i socijalističkih partija i pokreta. Rad sadrži kratak pregled razvoja levičarskih pokreta u Egiptu, analizu načina uspostavljanja međupartijskih veza, pregled razvoja međusobnih odnosa, razmatranje uticaja ideoloških faktora na razvoj odnosa između dve zemlje, kao i autorovu ocenu važnosti partijskih veza za razvoj međudržavnih odnosa.

Uvod

Opšte uzevši, posleratna istorija jugoslovenske komunističke partije predstavlja u priličnoj meri nepoznanicu. Pošto je Jugoslavija od završetka Drugog svetskog rata po svojoj fizionomiji predstavljala partijsku državu, komunistička partija je imala presudnu ulogu u razvoju države i društva. Jedno od važnih, a ni približno istoriografski rešenih pitanja predstavlja problem odnosa partije prema načinu kreiranja jugoslovenske spoljne politike. U okviru tog pitanja posebno se otvara aspekt međupartijskih veza sa ideološki srodnim partijama i pokretima.

Do sada je u domaćoj historiografiji samo delimično razmatrano pitanje međupartijskih odnosa i to u meri u kojoj je ono bilo povezano sa glavnim spoljnopoličkim angažovanjima jugoslovenske države. U tom kontekstu, odnos jugoslovenskih komunista prema komunističkim, socijalističkim i antikolonijal-

nim pokretima na Bliskom istoku nije istraživani. Jugoslovenski komunisti su nakon Drugog svetskog rata nastojali da uspostave i razvijaju kontakte sa levičarskim pokretima i partijama u Egiptu. Prvih godina nakon Drugog svetskog rata jugoslovensko-egipatski odnosi su bili na veoma niskom nivou, pa se zato postavlja posebno pitanje bilateralnih odnosa dveju država i jugoslovenskih stavova prema unutrašnjim prilikama u Egiptu i tamošnjim revolucionarnim pokretima. Od sredine pedesetih godina Jugoslavija je razvijala političke, ekonomske i vojne odnose sa Egiptom, pa se nameće i pitanje odnosa između ideoloških okvira i političkog pragmatizma. Istovremeno, važno je razmotriti i odnose ideološki bliskih pokreta i partija prema Informbirou i Sovjetskom Savezu u poslednjim Staljinovim godinama.

Najznačajnija arhivska građa o međupartijskim kontaktima nalazi se u okviru fonda Komisije za međunarodne odnose i veze Saveza komunista Jugoslavije¹ koji se čuva u Arhivu Srbije i Crne Gore. Značajan deo arhivske građe o stavovima jugoslovenskog državnog i partijskog rukovodstva prema ideološki srodnim partijama i pokretima u Egiptu čuva se u okviru fondova Kabineta maršala Jugoslavije² i Kabineta predsednika Republike³ koji su smešteni u Arhivu Josipa Broza Tita. Deo građe koji se tiče aktivnosti jugoslovenske diplomatije na tom planu čuva se u okviru fondova Političke arhive Diplomatskog arhiva Saveznog ministarstva spoljnih poslova.⁴ Manji deo građe objavio je Branko Petranović u zbirci dokumenta Politbiroa Centralnog komiteta KPJ.⁵ Takođe, fragmentarni podaci se mogu naći u delima M. Agwani-ja,⁶ P. Bullard-a,⁷ J. Beinin-a i Z. Lockman-a,⁸ kao i A.-Rubinstein-a,⁹ R. Ginat-a¹⁰ i W. Laqueur-a.¹¹

¹ Arhiv Srbije i Crne Gore (u daljem tekstu: ASCG), fond 507 / IX – Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta SKJ (u daljem tekstu: 507 / IX – KMOV CKSKJ), 25 / I-IV i S / b-58.

² Arhiv Josipa Broza Tita (u daljem tekstu: AJBT), Kabinet maršala Jugoslavije (u daljem tekstu: KMJ), I-3-b.

³ AJBT, Kabinet predsednika Republike (u daljem tekstu: KPR), I-2 / 5-2 i I-5-b.

⁴ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva spoljnih poslova (u daljem tekstu: DASMIP), Politička arhiva (u daljem tekstu: PA), 1946. godina, fascikla (u daljem tekstu: f) 21, 1947. godina, f. 28, 1948. godina, f. 39, 1949. godina, f. 28 i 29, 1950. godina, f. 22, 1951. godina, f. 19 i 20, 1952. godina, f. 20, 1953. godina f. 21, 1954. godina f. 18, 1955. godina, f. 13, 1956. godina, f. 15, 16, 17 i 18.

⁵ B. Petranović (priređivač), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd, 1995.

⁶ M. Agwani, *Communism in the Arab East*, London, 1969.

⁷ R. Bullard (ed.), *The Middle East. A Political and Economic Survey*, London, 1958.

⁸ J. Beinin, Z. Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, New York, 1988.

⁹ A. Rubinstein, *Yugoslavia and Nonaligned World*, Princeton, 1970.

¹⁰ R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945-1955*, London, 1993.

¹¹ W. Z. Laqueur (ed.), *The Middle East in Transition. Studies in Contemporary History*, New York, 1958.

Komunističke i socijalističke partije i pokreti u Egiptu

U periodu egipatske borbe za obnavljanje samostalnosti grupa intelektualaca je osnovala Socijalističku partiju Egipta. Ta partija je postepeno širila svoj uticaj u malobrojnoj radničkoj klasi Egipta. Sindikati su bili pod velikim uticajem te partije. Predstavnici Socijalističke partije su učestvovali na IV kongresu Kominterne, posle čega je partija preimenovana u Komunističku partiju Egipta. Ipak, delatnost te partije nije bila dugog veka. Naime, rukovodstvo partije je po nalogu Kominterne organizovalo generalni štrajk 1924. godine u kome su radnici tražili stvaranje crvene republike i pomoć SSSR-u. Režim je brzo reagovao, pa je partija odmah zabranjena, a njeno rukovodstvo pohapšeno. Od tada je komunistička partija delovala ilegalno gubeći svoj raniji uticaj među radnicima.¹² Nakon Drugog svetskog rata ponovo je došlo do stvaranja komunističkih organizacija. Stvarane su partijske ćelije među mlađim intelektualcima, studentima, zanatlijama i transportnim radnicima. Tek početkom pedesetih godina počele su se formirati komunističke grupe među industrijskim radnicima. Šire aktivnosti su paralisale unutarstranačke frakcionaške borbe. Režim kralja Faruka je strahovao od širenja komunističkog pokreta, pa je odmah po okončanju rata doneto nekoliko zakona protiv komunista i osnovana posebna politička policija, dok je 1946. godine osnovan i poseban logor za komuniste. Na spoljnopolitičkom planu sve egipatske komunističke grupacije su podržavale politiku SSSR-a, a nakon sukoba SSSR-a sa Jugoslavijom i pojave pukotina u do tada monolitnom socijalističkom bloku nisu korigovale osnovne pravce političke orijentacije.¹³

Posle vojne revolucije 1952. godine egipatski komunisti su zauzeli neprijateljski stav prema vojnoj diktaturi. Nov udarac razjedinjeni egipatski komunistički pokret je doživeo 1953. godine kad je vojni režim zabranio rad svim političkim strankama. Represija nad komunistima je pojačana, pa je to rezultiralo velikim hapšenjima članstva i pristalica. U saradnji sa *Muslimanskom braćom*¹⁴ i *Vafdom* komunisti su radili na stvaranju jedinstvenog nacionalnog fronta za borbu protiv vojne diktature. U uslovima potpunog političkog progona egipatski komunisti su se orijentisali na umerenu prezentaciju svojih stavova preko nekih dnevnih i nedeljnih listova, trudeći se da publikuju samo one stavove koji su bili bliski stavovima vlade. Drugi vid njihovog delovanja su predstavljale aktivnosti različitih sindikalnih grupa u koje su infiltrirane manje komunističke grupe. Delatnost kroz sindikate se bazirala na širenju komunističkih ideja među

¹² ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / I-1, str. 1–2.

¹³ R. Ginat, *navedeno delo*, str. 25–29.

¹⁴ Muslimanska braća su predstavljala organizaciju koja se zalagala za smanjenje stranih ekonomskih i političkih uticaja u Egiptu i reformu društva na bazi tradicionalnih islamskih vrednosti. Organizacija je bila veoma brojna, a služila se terorizmom kao jednim od metoda političkog delovanja. U strahu od mogućeg prevratničkog delovanja vojni režim je raspustio organizaciju, a njene vode osudio na smrt vešanjem.

radnicima i organizovanju radničkih štrajkova. Nakon ublažavanja političke represije od strane vojnog režima i njegovog približavanja SSSR-u i Jugoslaviji na spoljnopoličkom planu stvoreni su uslovi za stvaranje jedinstvene komunističke partije – Ujedinjene egipatske komunističke partije.¹⁵ Ipak, iako je ta partija objedinila najznačajnije komunističke grupe, određene marginalne grupacije su ostale van te partije nastavljajući svoje delovanje više u vidu političkih udruženja nego organizovanih stranaka.

Na egipatskoj političkoj sceni delovalo je još nekoliko levičarski orijentisanih pokreta. Najjaču grupaciju među njima je predstavljalo levo krilo *Vafda*.¹⁶ Međutim, ta grupacija u okviru najjače i najstarije egipatske partije nije imala većinsku podršku unutar svoje stranke, a vremenom je pod udarcima represije vojnog režima gubila snagu.¹⁷ Aktivno je delovalo i nekoliko grupa socijaldemokratske orijentacije koje su činili, uglavnom, mladi intelektualci.¹⁸ Postojala je i socijalistička partija pod nazivom *Misr El Fatat*. Ta partija je osnovana 1935. godine. Tokom Drugog svetskog rata partija se zalagala za saradnju sa silama osovine. Pod rukovodstvom Ahmeda Huseina socijalistička partija je 1949. godine promenila naziv u *Socijalistička partija Egipta* i početkom pedesetih godina se nalazila u fazi redefinisavanja i uobličavanja programa.¹⁹ Vremenom, posle sukoba unutar revolucionarne oficirske grupe i preuzimanja vođstva od strane Gamala Abdela Namera i vojni režim je počeo da insistira na revolucionarnim promenama ekonomske i socijalne strukture egipatskog društva, što je ojačalo pozicije režima među najsiromašnijim slojevima društva, a oslabilo ulogu svih ostalih partija i pokreta leve orijentacije.²⁰ Neposredno nakon 1955. godine, zbog naglih ekonomskih i socijalnih promena kao posledica užurbanog sprovođenja Naserovog programa reformi i smanjenog pritiska državnog aparata na levičarske partije i pokrete, došlo je do brzog rasta popularnosti vojnog režima i proporcijalno tome do rapidnog slabljenja uticaja ostalih levičarskih političkih grupacija. Postepeno, Naserov režim je usled niza programskih zaozkreta postepeno menjao osnovne programske postulate i dobijao fizionomiju masovnog socijalističkog pokreta kome je on svojom ličnom harizmom i panarapskom politikom davao poseban pečat.

¹⁵ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / I – 5.

¹⁶ *Vafd* je osnovao 1918. godine Saad Zaglul paša kao *Partiju delegacija*. Partija je izrasla iz pokreta za oslobođenje Egipta od britanske dominacije i ponovno uspostavljanje nacionalne nezavisnosti. Na prvim parlamentarnim izborima održanim 1924. godine ta partija je pobedila i suvereno dominirala egipatskom političkom scenom do revolucije 1952. godine. Posle smrti Saad Zaglul paše partiju je predvodio Nahas paša.

¹⁷ AJBT, KPR, I–2 / 5–2.

¹⁸ W. Z. Laqueur (ed.), *navedeno delo*, str. 337–342.

¹⁹ AJBT, KMJ, I–3–b / 196, izveštaj poverljivo broj 1540.

²⁰ O Naserovom programu ekonomskih, socijalnih i političkih reformi opširnije videti: 1) G. A. Naser, *Filozofija revolucije*, Beograd, 1956. 2) З. Печар, В. Загорац, *Рейублкански Египтаи*, Београд, 1955.

Uspostavljanje kontakta

Početakom 1946. godine rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije je procenjivalo da su osnovne tekovine revolucije konsolidovane. Smatralo se da je nakon proglašenja republike, usvajanja novog ustava i postepene eliminacije građanske opozicije iz političkog života došao trenutak za širenje revolucije na prostorima kapitalističkih zemalja. U sklopu tih aktivnosti težilo se uspostavljanju veza i sa revolucionarnim i antikolonijalnim pokretima na prostoru Bliskog istoka. U tom smislu, komunistički pokret u Egiptu, kao najznačajnijoj bliskoiistočnoj zemlji, činio se najbližim. Uspostavljanje kontakta je bilo limitirano čitavim nizom otežavajućih faktora. U Egiptu nije postojala jedinstvena komunistička partija. Sve komunističke partije su delovale u ilegali, izložene oštroj represiji režima. U takvim uslovima, jugoslovenski komunisti su bili prinuđeni da deluju preko činovničkog aparata jugoslovenskog poslanstva u Kairu u kome je prvih posleratnih godina radio veliki broj službenika iz diplomatske službe Kraljevine Jugoslavije.²¹ Sem toga, malobrojno diplomatsko osoblje je radilo u veoma teškim uslovima jer se nalazilo pod stalnim nadzorom egipatske političke policije, pa je postojala velika opasnost od eventualne kompromitacije akcija. Zato su akcije dugo pripremane i često maskirane drugim vidovima delovanja kako suština ne bi bila otkrivena. Kako zbog stalne prismotre, tako i zbog česte preterane gordosti, nadobudnosti, nepažnje i neiskustva mnoge akcije jugoslovenskih diplomata je demaskirala egipatska politička policija.

Prvi izveštaji o stanju komunističkog pokreta u Egiptu datiraju iz januara 1946. godine. Jugoslovenski poslanik u Egiptu Ešref Badnjević²² je 16. januara 1946. godine poslao izveštaj Ministarstvu inostranih poslova u kome je naveo da u Egiptu ne postoji jedinstvena komunistička partija, već *nekoliko ilegalnih komunističkih organizacija od kojih su neke izrazito revolucionarno nastrojene i aktivne*,²³ a da se te grupe sastoje, uglavnom, od mladih intelektualaca. Smatrao je da i pored izuzetno teškog stanja lokalnog komunističkog pokreta postoje uslovi za njegov razvoj zbog nagomilanih socijalnih tenzija. Razmatrajući izveštaje iz različitih delova sveta, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije odlučio je 14. februara da pokuša tešnje povezivanje sa revolucionarnim pokretima na Bliskom istoku.²⁴ Ipak, nastojanja da se uspostave bliži kontakti sa egipatskim komunistima su, u početku, davala slabe rezul-

²¹ Početkom 1946. godine u jugoslovenskom poslanstvu u Kairu samo su poslanik Badnjević i sekretari Vidmar i Čurčija bili članovi Komunističke partije Jugoslavije.

²² Ešref Badnjević je tokom 1945. godine bio portparol Ministarstva inostranih poslova. Nakon službe u Egiptu bio je jugoslovenski poslanik u Iranu. Na tom mestu ga je zatekla Rezolucija Informbiroa. Pošto se izjasnio za Rezoluciju uklonjen je iz diplomatske službe.

²³ AJBT, KMJ, I-3-b / 196, izveštaj poverljivo broj 24.

²⁴ B. Petranović (priređivač), *Zapisi sa sednica Politbira Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd, 1995, str. 133–134.

tate. Pošto su egipatski komunisti iz ilegalnosti delovali preko pojedinih listova, prvi konkretni rezultati su se pojavili na propagandnom planu. Preko poslanstva u Kairu je uspostavljena veza sa jednom aktivistkinjom egipatskog komunističkog pokreta. Ona je prevela jugoslovenski ustav na arapski jezik.²⁵ Objavljivanje prevoda je finansirala jugoslovenska vlada preko svog poslanstva u Kairu. Na intervenciju Ministarstva inostranih poslova tiraž je povećan sa planiranih hiljadu na deset hiljada primeraka, a Ministarstvo je čitavu akciju dodatno subvencionisalo sa tri stotine funti sterlinga.²⁶ Ta propagandna aktivnost i prva zajednička akcija sa egipatskim komunistima u Beogradu je veoma dobro ocenjena. Insistiralo se na produbljivanju postojećih kontakata i širenju dalje saradnje.²⁷ Takođe, egipatskim komunistima je preko poslanstva upućivana i novčana pomoć.

Kontakati između jugoslovenskih diplomata i egipatskih komunista su izazvali brzu reakciju egipatske vlade. Poslanik Badnjević je posle početnih uspeha prestao da krije svoje kontakte sa lokalnim komunistima. Egipatska vlada je iskoristila njegovu izjavu vafdističkom listu *Al Misri* o odbijanju izručenja jugoslovenskih ratnih zločinaca koji su živeli u Egiptu kao povod da 7. aprila 1947. godine zatraži njegov opoziv.²⁸ Štampa nije krila stvarne razloge egipatske vlade. Isticalo se da je jugoslovenski poslanik dozvolio sebi ono što sovjetski nije i da je intenzivnim kontaktima sa egipatskim komunistima direktno radio na podriivanju države čije je gostoprimstvo uživao. Iako je Badnjevićev opoziv implikovao naglo pogoršanje međusobnih diplomatskih odnosa, egipatska strana se u početku trudila da suzbija medijsku kampanju protiv jugoslovenskih diplomata, pa je ubrzo posle prvog talasa kritika štampe, odijum javnosti postepeno kanalisano. Istovremeno, pojavili su se i prvi rezultati na planu kontakata između omladinskih organizacija. U tom periodu je zahvaljujući saradnji sa egipatskim komunistima jedna grupa egipatskih omladinaca učestvovala na radnoj akciji za izgradnju pruge Šamac–Sarajevo. Novi jugoslovenski poslanik Šahinpašić se trudio da smanji intenzitet kontakata zadržavajući većinu uspostavljenih veza sa svim levičarskim grupacijama, ali je i takvo delovanje upadalo u oči egipatskih vlasti. Već u junu 1947. godine kairski gubernorat je izveštavao ministarstvo unutrašnjih poslova da Šahinpašić širi komunističku propagandu, o čemu je opširno pisao list *El Chola*. Očekivao se i zahtev za njegovim opozivom, ali se vlada ustručavala da to učini zato što se opoziv prethodnog jugoslovenskog poslanika desio svega nekoliko meseci ranije. O čitavoj stvari Šahinpašić se konsultovao sa sovjetskim poslanikom Saburinom, koji se na diskretan način distancirao od čitavog slučaja nastojeći da u tom sporu ostane po strani.²⁹ Šahinpašić

²⁵ DASMIP, PA, 1946. godina, f. 21, telegram broj 14397.

²⁶ DASMIP, PA, 1946. godina, f. 21, telegram broj 14399.

²⁷ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 21, izveštaj broj 412818.

²⁸ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 21, izveštaj broj 47360.

²⁹ R. Ginat, *navedeno delo*, str. 33–39.

se plašio da su njegove aktivnosti kompromitovane pošto je posle Badnjevićevog opoziva nastavio sa pređašnjim aktivnostima preuzevši sve, ranije uspostavljene, relevantne partijske kontakte i veze,³⁰ sem jedne, a dalja kompromitacija bi, prema njegovim ocenama, imala nesagledive posledice po dostignuti nivo jugoslovensko-egipatskih diplomatskih odnosa.³¹

Šahinpašićeva delatnost u Kairu je direktno uticala na intenziviranje kampanje egipatske štampe protiv jugoslovenskih diplomata. Najoštrije kritike su dolazile sa stranica lista *Sawadi* koji se nalazio pod uticajem političke policije. Taj list je 2. aprila 1948. godine u članku *Rat protiv komunizma je počeo. Koje strano poslanstvo pomaže komunizam u Egiptu?* isticao da je sovjetsko poslanstvo odbijalo da održava bilo kakve veze sa egipatskim komunistima, ali da su jugoslovenski diplomatski službenici to činili. Jugoslovensko poslanstvo je optuživano da je podstrekivalo levičarske pokrete u Egiptu i davalo im materijalna i moralna sredstva. U članku je navedeno da su egipatske vlasti do podataka o takvom delovanju jugoslovenskih diplomata došle posle pribavljanja izvesnih diplomatskih dokumenata koja su inkriminisala jugoslovensku stranu.³² O kakvim se tačno materijalima radi nije moguće utvrditi na osnovu raspoložive izvorne građe.

Kompromitovanje jugoslovenskih veza sa egipatskim komunistima uslovalo je svodenje na minimum dostignutog nivoa kontakta. Jugoslovensko partijsko rukovodstvo je procenjivalo da saradnja sa ideološki srodnim, ali opozicionim i ilegalnim organizacijama šteti političkim i ekonomskim odnosima sa Egiptom. Zato se pristupilo institucionalizovanju jugoslovenske propagande kroz osnivanje kulturnih centara, štampanje brošura, održavanje predavanja o Jugoslaviji i dešavanjima u noj.³³ Takođe, jugoslovenske diplomate su se povodom svake planirane aktivnosti na tom planu konsultovale sa kolegama iz sovjetskog poslanstva, pa se postavlja pitanje da li su jugoslovenski komunisti, zaneseni uspehom autentične revolucije koju su sami izveli, preuzeli na sebe ono što Sovjeti sputani zaključcima konferencija na Jalti i u Potsdamu nisu mogli? Smanjenje prostora za političko-propagandno delovanje i sukob između Jugoslavije i zemalja Informbiroa okončali su jednu etapu odnosa između jugoslovenskih i egipatskih komunista i označili početak nove u izmenjenim političkim okolnostima.

³⁰ Konkretno veze između jugoslovenskih i egipatskih komunista se mogu samo fragmentarno rekonstruisati pošto su se do 1952. godine ti odnosi nalazili u nadležnosti Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, čija arhivska građa nije dostupna, kao ni arhivska građa Koordinacionog odeljenja Saveznog sekretarijata za inostrane poslove nakon toga.

³¹ DASMIP, PA, 1947. godina, f. 21, izveštaj broj 412818.

³² DASMIP, PA, 1948. godina, f. 39, telegram broj 48984.

³³ DASMIP, PA, 1949. godina, f. 29, izveštaj broj 419869.

Doba Informbiroa

Kompromitacija jugoslovenskih akcija na planu zbližavanja sa egipatskim komunistima hronološki se poklopila sa jugoslovenskim sukobom sa SSSR-om i zemljama Informbiroa. Otežavajuću okolnost je predstavljala činjenica da su, u ideološkom smislu, malobrojni egipatski komunisti čvrsto stajali na sovjetskim pozicijama.³⁴ U takvim uslovima, gotovo svaki ozbiljniji kontakt sa komunističkim grupama i organizacijama je bio nemoguć. Poseban udarac jugoslovenskim nastojanjima je predstavljala zvanična zabrana rasturanja jugoslovenske štampe i oficijelnih informativnih biltena u januaru 1950. godine.³⁵ Ta zabrana je sprovedena pod izgovorom sprečavanja širenja komunističke propagande na egipatskoj teritoriji. Međutim, jugoslovenske diplomate su nastavile kontakte sa socijalističkim i socijaldemokratskim političkim grupacijama. Pošto je komunistička strana bila zatvorena, socijalistička je bila otvorenija za saradnju. Produbljivanje kontakta je bilo olakšano činjenicom da su egipatski socijalisti delovali legalno u okviru registrovanih političkih partija. To se uklapalo sa nastojanjima jugoslovenskih komunista da izgrade nov partijski i ideološki identitet na bazi očuvanja samostalnosti u odnosu na SSSR i njegove saveznike koji je, do tada, bio neprikosnoveni arbitar i ideološki uzor u okviru socijalističkog sveta.³⁶

Najlakši način povezivanja sa socijalističkim grupacijama je išao preko štampe. Time se u perspektivi računalo na dvostruku korist: uspostavljanje veza sa lokalnim levičarskim grupacijama i širenje propagande o razvoju socijalizma u Jugoslaviji. Značajan prodor je učinjen nakon boravka Hasana Sobhija, uglednog člana Socijalističke partije Egipta i poznatog novinara lista *Al Musawar*, u Jugoslaviji. On je krajem 1949. i početkom 1950. godine boravio u Jugoslaviji kao gost Direkcije za informacije. Po povratku u Egipat, 9. februara 1950. godine, održao je predavanje o razvoju socijalizma u Jugoslaviji.³⁷ Sem toga, govorio je i o istorijskom razvoju jugoslovenskih naroda, a u okviru toga posebno o položaju muslimana u Jugoslaviji. Predavanju je prisustvovalo oko 200 ljudi, mahom mladih intelektualaca i studenata, što je smatrano uspehom s obzirom na to da je predavanje, iz nepoznatih razloga, održano četiri dana ranije nego što je bilo zakazano. Pre predavanja kraći govor je održao i Ahmed Husein, predsednik Socijalističke partije.³⁸

Ambicije jugoslovenskog partijskog rukovodstva su bile mnogo šire i dublje. U proleće 1951. godine prevladalo je uverenje da se stihijsko, neplansko

³⁴ DASMIP, PA, 1951. godina, f. 19, izveštaj broj 42491.

³⁵ DASMIP, PA, 1950. godina, f. 22, izveštaj broj 42744.

³⁶ A. Rubinstein, *navedeno delo*, str. 51–53.

³⁷ AJBT, KMJ, I – 3 – b / 196, izveštaj poverljivo broj 1539.

³⁸ AJBT, KMJ, I – 3 – b / 196, izveštaj poverljivo broj 1540.

i slabo organizovano delovanje mora zameniti planskim i institucionalizovanim aktivnostima. U tom smislu Komisija CK KPJ za međunarodna pitanja je 20. juna iste godine uputila nalog otpravniku poslova poslanstva u Egiptu Nijazu Dizdareviću³⁹ da, pored redovnih izveštaja o važnim pitanjima unutrašnje i spoljne politike Egipta, redovno šalje podatke o levičarskim pokretima u Egiptu. Od njega je zahtevano dublje proučavanje tog pitanja. Traženo je slanje teoretskih materijala tih partija i opštih publikacija koje one objavljuju. Sem toga, posebno se insistiralo na analizi njihovih stavova po svim konkretnim pitanjima spoljne i unutrašnje politike Egipta, a naročito njihovih stavova prema FNRJ. Dizdareviću je stavljeno u zadatak i produbljivanje starih i uspostavljanje novih kontakata sa egipatskim levičarskim pokretima i partijama. Važan segment politike jugoslovenskih komunista prema Egiptu je predstavljalo uspostavljanje kontakata sa različitim sindikalnim organizacijama u koje su se u tom periodu infiltrirale manje komunističke grupe, o čemu je Dizdarević, takođe, trebalo da izveštava centralne partijske organe.⁴⁰ On je odmah razvio veoma živu aktivnost. Njegovo delovanje se odvijalo na dva koloseka. Jedan aspekt njegovog rada je činilo redovno slanje iscrpnih izveštaja o stanju sindikata, levičarskih partija, grupa i organizacija i njihovim stavovima o važnim pitanjima egipatske spoljne i unutrašnje politike. Ti izveštaji su bili potkrepljeni i bogato ilustrovani člancima iz levičarske štampe, brošurama o pojedinim pitanjima i posebnim publikacijama. Na drugoj strani, Dizdarević je preko socijalističkih listova i malobrojnih novinara komunističkih uverenja koji su se prijateljski odnosili prema Jugoslaviji plasirao različite članke o dešavanjima u Jugoslaviji i jugoslovenskom pogledu na razvoj socijalizma. Socijalistički *Al Mokattam* je prednjačio u pohvalama jugoslovenskom konceptu socijalizma. Preko novinara - pripadnika levog krila *Vafd*-a u njihovom listu *Al Misri* su zbog karaktera partijskih stavova objavljivani samo kraći članci neutralne sadržine o socijalizmu u Jugoslaviji. Takođe, trudio se da kroz kontakte sa uglednijim članovima socijalističkih i nekolicinom aktivista i simpatizera komunističkih partija koji nisu delili sovjetske ocene o karakteru jugoslovenskog viđenja socijalizma, prenosi jugoslovenski pogled na karakter sukoba sa zemljama Informbiroa, nastojeći da dokaže ispravnost jugoslovenskih stavova.⁴¹

³⁹ **Nijaz Dizdarević** je prvih posleratnih godina bio savetnik Jugoslovenske ambasade u Tirani. Posle službe u Egiptu bio je ambasador u Alžiru i Francuskoj. Privremeno je reaktiviran u činu potpukovnika JNA krajem 1956. godine. U tom svojstvu je obavljao dužnost oficira za vezu sa egipatskom vladom pri komandi jugoslovenskog odreda u sastavu UNEF-a (međunarodne mirovne snage Ujedinjenih nacija formirane posle anglo-francusko-izraelskog napada na Egipat u oktobru i novembru 1956. godine) na Sinaju. Kraće vreme se bavio orijentalistikom i radio kao profesor na Sarajevskom univerzitetu.

⁴⁰ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / IV – 2.

⁴¹ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / IV – 4.

Tokom jeseni 1951. godine pri Komisiji CK KPJ za međunarodna pitanja formirana je posebna Potkomisija za Bliski i Srednji istok. U delokrug rada tog tela spadalo je praćenje aktuelnih spoljnopolitičkih dešavanja na Bliskom istoku, kao i razvijanje veza sa levičarskim grupacijama u tom regionu. Komisija je počela sa radom 15. oktobra, ali su prioritetni ciljevi rada na prostoru Egipta definisani tek 3. januara 1952. godine. Osnovni kurs jugoslovenskih komunista je skiciran veoma široko i bazirao se na opredeljenju za *saradnju sa progresivnim snagama i nacionalnooslobodilačkim pokretima*.⁴² Iako uopšten i pomalo konfuzan takav stav je predstavljao osnovnu smernicu delovanja u predstojećem periodu. U okviru komisije Selmo Hašimbegović⁴³ je bio zadužen za saradnju sa egipatskom levicom. Na predlog Josipa Đerđa,⁴⁴ delokrug poslova pomenute potkomisije je razgraničen u odnosu na Ministarstvo inostranih poslova. Ipak, za sve vreme postojanja tog tela mnogi njegovi članovi nisu uspjeli da shvate šta je zadatak Potkomisije, a šta Ministarstva spoljnih poslova. On je sugerisao potrebu unapređenja dotadašnjih veza na bazi razmene političkih delegacija. Njegovi predlozi su usvojeni, ali se Potkomisija i nakon nekoliko meseci rada nalazila u procesu traganja za optimalnim modelom funkcionisanja.⁴⁵ Generalno, članovi Potkomisije su bili nezadovoljni radom službenika poslanstva po zadatim pitanjima iako se sami nisu potrudili da na bilo koji način pomognu diplomatskim službenicima koji su, uprkos veoma teškim uslovima rada, postizali značajne rezultate. Do sredine 1952. godine Potkomisija nije uspela da se konstituiše, a samim tim ni da ozbiljnije deluje. Takođe, ni Hašimbegović nije uspeo da organizuje agilnije delovanje na prostoru Egipta. Njegov rad se sveo na primanje izveštaja iz poslanstva u Kairu i slanje krajnje uopštenih uputstava tom diplomatskom predstavništvu. Na taj način, Potkomisija ne samo da nije odgovorila svrsi zbog koje je i formirana, već je svojom neaktivnošću i često zbunjujućim uputstvima usporila aktivnosti koje su se, zahvaljujući trudu osoblja jugoslovenskog poslanstva u Kairu, odvijale u željenom pravcu. Iz tih razloga je to telo i ugašeno u maju 1952. godine.⁴⁶

⁴² ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, S / b–1–83.

⁴³ **Selmo Hašimbegović** je rođen 1918. godine u Prijepolju. Završio je Pravni fakultet u Beogradu. U Drugom svetskom ratu je učestvovao od 1941. godine. Tokom rata je bio pomoćnik komandanta Glavnog štaba NOV i POJ za Sandžak. Posle rata je bio ministar u republičkoj vladi i sekretar republičke skupštine. Krajem šezdesetih godina je prešao u Savezni sekretarijat za inostrane poslove. Bio je ambasador u Japanu i Gvineji.

⁴⁴ **Josip Đerđa** (1913–1989) je tokom Drugog svetskog rata obavljao niz vojnih, političkih i obaveštajnih funkcija u Hrvatskoj. Posle rata je bio prvi jugoslovenski poslanik i opunomoćeni ministar, a potom ambasador u Indiji i Egiptu. Duže vremena je bio pomoćnik saveznog sekretara za inostrane poslove i predsednik Spoljnopolitičkog odbora Savezne skupštine. U vreme MASPOK-a je bio potpredsednik Savezne skupštine. Dao je ostavku i povukao se u penziju. Jedan je od ideologa i kreatora jugoslovenske politike na Bliskom istoku i jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost.

⁴⁵ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, S / b–1–85.

⁴⁶ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, S / b–1–88.

Za to vreme Nijaz Dizdarević je u Kairu nastavio sa organizovanim radom. Na analitičkom planu je redovno slao izveštaje i analize centralnim patrijskim organima o stanju levičarskih pokreta u Egiptu predlažući različite metode jačanja veza sa lokalnim komunistima i socijalistima. Trudio se da putem razgovora sa uticajnim pripadnicima levih pokreta i publikovanjem propagandnih članaka u socijalističkoj štampi afirmiše jugoslovenski koncept puta u socijalizam. Na taj način je nastojao da se, u izvesnom smislu, nametne kao stariji partner egipatskim komunistima i socijalistima objašnjavajući im važnost korišćenja jugoslovenskih iskustava u njihovoj borbi. Njegove aktivnosti nije pratila odgovarajuća podrška centralnih partijskih organa zaduženih za pitanja međunarodne saradnje, pa je tako početni rezultat do kog se došlo, zahvaljujući ogromnom Dizdarevićevom trudu i zalaganju, ostao nedograđen i u potpunosti neiskorišćen. Revolucionarno vrenje koje se osećalo u Egiptu nagoveštavalo je brze promene u društvu. Ipak, Dizdarević je ocenjivao da će do promena uskoro doći, ali da ih neće sprovesti ni komunisti ni socijalisti pošto ne raspolazu dovoljnim političkim kapacitetima za izvođenje revolucije niti kontrolišu sindikalni pokret.⁴⁷ Zbog toga je smatrao da revolucionarnu snagu u egipatskom društvu treba tražiti na nekom drugom delu političke scene. Revolucionarne promene koju su u Egiptu nastupile neposredno nakon Dizdarevićevih upozorenja primorale su jugoslovensku stranu da redefiniše sopstvene spoljnopolitičke metode za delovanje na prostoru Egipta.

Egipatska revolucija

U Egiptu je 26. jula 1952. godine izbila vojna revolucija. U početku je nov režim zauzeo veoma oštar kurs prema komunistima. Sredinom 1953. godine je došlo i do zabrane rada svih političkih partija. Jugoslovensko državno i partijsko rukovodstvo je imalo dosta rezervisan stav prema revolucionarnim dešavanjima u Egiptu. U načelu je pozdravljana svaka revolucionarna delatnost vojnog režima, ali je nastavak represije prema komunistima donekle izazivao nedoumice po pitanjima stvarnog karaktera revolucije. Sa druge strane, egipatski komunisti su Jugoslaviju i njenu komunističku partiju, kao vodeću državnu i društvenu snagu, posmatrali kroz optiku jugoslovensko-sovjetskog sukoba optužujući jugoslovensku stranu za izdaju osnovnih marksističkih načela i približavanje Zapadu⁴⁸. Kako stav prema režimu nije bio definisan, a sa komunistima svaki kontakt, sem nekoliko izuzetaka kad su u pitanju veze sa čelnicima nekoliko marginalnih komunističkih grupa, bio prekinut, kontakti su se razvijali samo sa socijalistima. Ipak, odnosi sa egipatskim socijalistima nisu nudili dalju per-

⁴⁷ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / IV–5.

⁴⁸ AJBT, KPR, I–2 / 5–2.

spektivu zbog određenih ideoloških razmimoilaženja. Takođe, te grupacije nisu imale ambicija da izvrše revolucionarne promene u Egiptu. Sa druge strane, komunisti nisu dovodili u sumnju svoje opredeljenje za revoluciju, ali nisu imali dovoljno snage da je sprovedu. Tako je u periodu do početka 1954. godine došlo do opšte stagnacije partijskih kontakta i veza.

Politička situacija se tokom 1954. godine znatno izmenila. Unutar revolucionarnog tabora je došlo do razmirica i nesuglasica. Svrgnut je general Nagib, a na njegovo mesto je došao mladi potpukovnik Gamal Abdel Naser. Njegov koncept razvoja Egipta se bazirao na brzim ekonomskim i socijalnim promenama.⁴⁹ Egipatsko približavanja SSSR-u, a potom i Jugoslaviji posle susreta Josipa Broza i G. A. Nasera u Egiptu, februara 1955. i posete krajem 1955. i početkom 1956. godine, uticalo je i na postepeno korigovanje stava režima prema levičarskim grupacijama.⁵⁰ Egipatski komunisti, koji su u početku imali krajnje neprijateljski stav prema karakteru revolucije, počeli su da ublažavaju svoje stavove nakon proklamovanja Naserovog programa reformi. Istovremeno, tokom 1955. i 1956. godine je došlo i do normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Uspostavljanje dobrih odnosa sa Egiptom i normalizacija odnosa sa SSSR-om su omogućili jugoslovenskim komunistima da otvoreno rade na približavanju komunistima i vođa revolucije.⁵¹ Svakako, jugoslovenske mogućnosti su bile limitirane različitim faktorima, ali se prevashodno oslanjalo na snagu Brozovog autoriteta u očima Nasera i ostalih vođa vojnog revolucionarnog pokreta.

Jugoslovensko poslanstvo, a potom Ambasada⁵² u Kairu je pratila dešavanja u Egiptu smanjujući kontakte sa socijalističkim grupacijama i, neposredno nakon normalizacije odnosa sa SSSR-om, ponovo uspostavljajući kontakte sa komunistima. Jugoslovenske diplomate su tokom svojih kontakta sa komunističkim prvacima nastojale da utiču na lokalne komuniste u cilju smanjenja animoziteta prema vojnom režimu. Istovremeno, jugoslovensko partijsko rukovodstvo je diplomatskim kanalima redovno obaveštavano o planovima i aktivnostima Naserovog režima.⁵³ Josip Broz se trudio da se po tom pitanju drži po strani. Tokom svojih dugih razgovora sa Naserom nije potencirao pitanje saradnje između režima i komunistima. Ipak, naglašavao je potrebu saradnje svih progresivnih snaga u egipatskom društvu u cilju revolucionarnog preobražaja Egipta i eliminacije presudnog uticaja stranog kapitala u privredi.⁵⁴ Nenametljivim stavom Broz je otvarao prostor za diskretno delovanje u pravcu približavanja komunistima i Naserovog režima.

⁴⁹ P. Bullard, *navedeno delo*, str. 211–218.

⁵⁰ R. Ginat, *navedeno delo*, str. 32–33.

⁵¹ DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, izveštaj broj 4305.

⁵² Jugoslovensko poslanstvo je 30. jula 1955. godine odlukom Saveznog izvršnog veća podignuto na nivo ambasade. (DASMIP, PA, 1955. godina, f. 13, rešenje broj 92643 /1)

⁵³ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / IV–7.

⁵⁴ AJBT, KPR, I – 2 – 5, dokument broj 583.

Karakter odnosa između Jugoslavije, Egipta i SSSR-a, a posebno odluke XX kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza uticali su na konačnu institucionalizaciju odnosa između jugoslovenskih i egipatskih komunista. Centralnom komitetu SKJ se 1. jula 1956. godine obratio, u ime Centralnog komiteta Ujedinjene egipatske komunističke partije, Osman Šedid. On je u svom opširnom pismu istakao da su se razvojem političkih i ekonomskih odnosa između dve zemlje, kao i promenom odnosa egipatske države prema komunistima stekli uslovi za uspostavljanje redovnih kontakata između dve partije. Naglašavao je da je osnovni motiv egipatskih komunista uspostavljanje odnosa baziranih na principima jednakosti, poštovanja nezavisnosti svih država, miroljubivoj saradnji i opoziciji svim agresivnim vojnim blokovima kako bi na taj način pomogli uspostavljanje tešnjih odnosa između dve zemlje. Za egipatske komuniste, prema Šedidovim rečima, od izuzetne važnosti je bilo obaveštavanje o revolucionarnom iskustvu jugoslovenskih komunista kako bi mogli da neka od njih iskoriste u svojoj borbi.⁵⁵ Posebno je podvukao značaj odluka XX kongresa KP Sovjetskog Saveza za dalji razvoj odnosa između jugoslovenskih i sovjetskih komunista.⁵⁶ Na taj način, odnosi između jugoslovenskih i egipatskih komunista su izašli iz jednodecenijske ilegale. Egipatski komunisti nisu predstavljali političku snagu koja se nalazila na vlasti, ali se u tom trenutku nalazila u procesu približavanja svojih stavova po pitanjima ekonomskog i socijalnog razvitka egipatskog društva neprikosnovenom Naserovom režimu. Takođe, egipatska komunistička partija je u tom periodu postepeno povećavala svoj uticaj u radničkim sredinama, širila članstvo i jačala organizaciju na terenu postajući značajna politička grupacija. U isto vreme intenzivirani su i kontakti sa predstavnicima niza egipatskih sindikalnih organizacija u kojima su komunisti imali izvestan uticaj.⁵⁷

Kontakti između jugoslovenskih i egipatskih komunista su se nastavili kroz različite vidove saradnje. Sa jugoslovenske strane strogo je paženo da odnosi sa egipatskim komunistima ne pokvare dostignut nivo međudržavnih odnosa. Vremenom, pošto je Naserov režim evoluirao ka socijalističkom pokretu, sa jugoslovenske strane je diskretno sugerisano približavanje i ujedinjavanje Naserove Arapske socijalističke unije sa egipatskim komunistima. Jugosloveni su svojim delovanjem, prvenstveno insistiranjem na sopstvenim iskustvima narodnofrontovske faze jugoslovenske revolucije kao vidu integracije revolucionarno orjentisanih političkih snaga, uticali na fuzionisanje Arapske socijalističke unije i Ujedinjene egipatske komunističke partije, kao i više manjih komunističkih partija. Taj proces je bio veoma dug sa dosta fluidnim vidovima spoljašnjih manifestacija, ali je uočljivo da su jugoslovenski komunisti u njemu imali značajnog udela sve do potpune integracije tih političkih grupa 1965. godine.⁵⁸ Od

⁵⁵ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / I-2.

⁵⁶ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / I-3.

⁵⁷ DASMIP, PA, 1956. godina, f. 15, izveštaj broj 43974.

⁵⁸ ASCG, 507 / IX – KMOV CKSKJ, 25 / I-5.

tada, dodatni impuls međupartijskoj saradnji je davao i sam karakter međudržavnih odnosa. Bliskost dve države je uticala i na približavanje njihovih komunističkih partija pri čemu su se jugoslovenski komunisti, poučeni gorkim iskustvima iz ranijeg perioda, trudili da svojim delovanjem ne pređu tanku liniju koja je razgraničavala partijske i državne interese.

Zaključak

Tokom prve decenije po završetku Drugog svetskog rata stav jugoslovenskih komunista prema levičarskim i antikolonijalnim političkim grupacijama na prostoru Egipta je prošao kroz nekoliko faza. Tokom prvog perioda, koji je trajao do jugoslovenskog sukoba sa zemljama Informbiroa, uspostavljeni su prvi kontakti sa egipatskim komunistima. Pošto je tadašnji egipatski režim stajao na izrazito antikomunističkim pozicijama, došlo je do niza diplomatskih incidenata, što se odrazilo na sveukupni nivo međudržavnih odnosa. Drugu fazu je karakterisalo otežano delovanje u senci sukoba sa Informbiroom i međusobno udaljšavanje usled principijelnog sledbeništva sovjetskih ideoloških i političkih pozicija egipatskih komunista. U tom periodu su razvijani kontakti sa socijalističkim partijama. Zbližavanje Jugoslavije i Egipta na spoljnopolitičkom planu uslovlilo je nastanak nove epohe u odnosima ideološki srodnih pokreta. U izvesnom smislu, jugoslovenska strana je uticala na približavanje komunista Naserovom režimu, što je nakon dugotrajnog procesa dovelo do integracije dve partije. Stav jugoslovenskih komunista prema ideološki bliskim pokretima, partijama i grupama evoluirao je u zavisnosti od spoljnopolitičkih okolnosti i prioritetnih ciljeva partijskog i državnog rukovodstva.

Kad su u pitanju odnosi između jugoslovenskih komunista i njima srodnih egipatskih partija i pokreta nameće se čitav niz pitanja na koja na osnovu do sada poznatih izvora nije moguće dati valjane odgovore. *Da li su jugoslovenski komunisti neposredno po okončanju Drugog svetskog rata na prostoru Egipta radili ono što sovjetska strana sputana nizom ugovornih odnosa nije mogla? Da li se u tim momentima radilo o autohtonju politici ili su jugoslovenski komunisti na sebe preuzeli teret obaveza prema Sovjetskom Savezu? Jesu li u pitanju bili kontakti sa ideološki sličnim političkim grupacijama ili se radilo o pokušajima ostvarenja ideala svetske revolucije? U kojoj meri je Informbiro uticao na promenu prvobitnog stava? Da li je nakon egipatske revolucije politički pragmatizam nadvladao ideološku uskogrudost? Kolika je i kakva jugoslovenska uloga u procesima približavanja i integracije Naserove Arapske socijalističke unije i komunističkih grupacija? Konačno, da li se radilo isključivo o partijskim vezama ili o dopunskom sredstvu spoljne politike?*

Summary

KPJ/SKJ and Egyptian Communists and Socialists 1946–1956

After the World War II, Yugoslav communists persisted in making new contacts with ideologically congenial parties and movements of Egypt. Both making of these contacts and their subsequent development evolved through several evolution phases. The very first contacts were made in 1946. Starting from that moment through to the end of the period observed, in 1956, the internecine relationship underwent few stages. In the course of the first stage, lasting up to the year 1948, the initial contacts were established. Owing to the Egyptian regime's extremely anticommunist character these developments caused succession of diplomatic incidents and therefore the cooperation failed to achieve any institutional frameworks. Both making and the furtherance of these contacts were realized by the Yugoslav mission personnel. The next stage of the relationship was the INFORMBIRO period, in the course of which contacts were minimized, due to the Egyptian communists' extremely pro-Soviet ideological positions. The special sub-committee was established within the scope of the CK KPJ International Affairs Committee, in the period, resulting in poor outcome of its actions. Contacts with various socialist parties and groups were established in the period, with planned activities replacing previously uncontrolled and poorly organized work. The precipitous approach of Egypt and Yugoslavia to each other in the aftermath of the military revolution in Egypt resulted in the further drawing of Egyptian and Yugoslav communists together. These developments contributed to their way out of the underground activity and convergence, as well as to their subsequent integration into the Nasser's Arab Socialist Union.

SUPROTSTAVLJENI INTERESI JUGOSLOVENSKIH REPUBLIKA OKO UVOZA I PODELE POLJOPRIVREDNIH MAŠINA I SREDSTAVA 1957/58.

Mr Slobodan SELINIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Na osnovu izvora iz Zajednice poslovnih saveza i drugih stručnih privrednih udruženja za poslove mehanizacije i hemizacije poljoprivrede FNRJ, u radu su izneti rezultati istraživanja različitosti interesa jugoslovenskih republika i pokrajina u pogledu agrarne politike, tj. sprovođenja agrarne politike u segmentu koji se odnosio na njenu modernizaciju putem mehanizacije i šire primene agrotehničkih mera krajem pedesetih godina XX veka.

O agrarnoj politici u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata i promenama sredinom pedesetih godina XX veka

Do sredine pedesetih godina XX veka u agrarnoj politici Jugoslavije smenjivale su se mere poput otkupa poljoprivrednih proizvoda, politike cena na štetu poljoprivrednih proizvoda, favorizovanja industrije i zapostavljanja poljoprivrede i dobara opšte potrošnje u politici investiranja, kampanjske i nasilne kolektivizacije sa ciljem stvaranja socijalističkog sektora u poljoprivredi, ograničavanja površina u posedu seljaka (agrarni maksimum), što je za posledicu imalo dodatno usitnjavanje seljačkog poseda. Početkom pedesetih godina uvideo se da ovakav pristup agrarnoj politici nije doneo valjane rezultate. I posle svih mera države u cilju jačanja socijalističkog sektora poljoprivrede, 1953. godine na selu je u rukama seljaka i dalje bilo oko 90% obradivog zemljišta. Smanjivanjem maksimuma na 10 ha još više je uskraćena proizvodnja najrentabilnijem sloju seljačkih poseda, a da zauzvrat nisu dobijeni očekivani rezultati.¹ Zato ne

čudi što je predratni nivo poljoprivredne proizvodnje dosegnut tek sredinom pedesetih godina, više od decenije posle rata.² I dok je u prvoj deceniji posle rata poljoprivredna proizvodnja stagnirala, povećavao se broj stanovnika i menjala struktura stanovništva u korist nepoljoprivrednog. Posledica je bilo smanjenje poljoprivredne proizvodnje po glavi stanovnika.³ U zemlji je bilo manje hrane nego pre rata, uvoz hrane i stalna pomoć iz inostranstva u hrani počeli su da opterećuju državu, a domaća industrija nije imala dovoljno sirovina. Pokušaj da se tokom pedesetih, a posebno u drugoj polovini decenije, pronađe izlaz iz ovakve situacije bio je logična posledica loše agrarne politike vođene do tada. Želja da se zemlja oslobodi uvoza hrane i postigne nezavisnost bar u tom segmentu državne politike isticana je više puta. Partijski vrh se nalazio u fazi oblikovanja nove politike prema selu. „Socijalistički preobražaj poljoprivrede”, povećanje proizvodnje i površina u rukama državnog sektora, ovladavanje domaćim poljoprivrednim tržištem pomoću državnog sektora poljoprivrede, kako bi se otklonila zavisnost od proizvodnje seljaka, ostali su osnovni ciljevi, ali su sredstva izmenjena. Za Broza su ciljevi nove politike bili likvidiranje zavisnosti od vremenskih uslova i proizvodnje seljaka na privatnim imanjima. Zadatke je trebalo ostvariti poreskom politikom koja je motivisala seljaka da više proizvodi, povećanim ulaganjima u državne poljoprivredne organizacije (investicije, mehanizacija, agrotehnika, nove sorte semena, kvalitetne vrste stoke), forsiranjem kooperacije (saradnje sa seljacima), orijentacijom ka stvaranju krupnijih, bolje organizovanih poljoprivrednih dobara i kombinata naspram propalog koncepta zadrugarstva, opredeljenjem da se kroz kombinata povežu poljoprivreda i prerađivačka industrija kako bi se lakše zadovoljili zahtevi domaćeg tržišta za poljoprivrednim proizvodima, ali i našao izlaz iz lošeg ekonomskog položaja poljoprivrede. Od sredine pedesetih godina u zemlji je vođena nova ekonomska politika sa ciljem obezbeđenja skladnijeg razvoja privrednih grana, posle prethodnih godina industrijalizacije. Narednih godina rasli su potrošnja i životni standard, poljoprivreda je dobila veća sredstva i postala materijalno i tehnički znatno opremljenija nego pre. U periodu od 1953. do 1958. godine vođena je

¹ М. Митровић, „Аграрна реформа 1953”, *Токови* 1 (1991), стр. 151–164; С. Димитријевић, *Структурне промене у пољопривреди Србије средином 20. века*, Београд, 2001, стр. 60, 63; М. Павловић, *Српско село 1945–1952–ошкун*, Београд, 1997, стр. 33, 60, 62, 174, 212; В. Гудац Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србију 1949–1953*, Београд, 1999, стр. 122, 147–154, 230, 241.

² М. Павловић, *н. г.*, стр. 214, 215; *Југославија 1918–1988, статистички годишњак*, Београд, 1989, стр. 209, 214, 215, 219; *Економика Југославије* (аутори Д. Алфери др.), Загреб, 1971, стр. 67, 69; Р. Марковић, *Стратегија аграрног развоја Југославије, Дугорочна политика развоја производње и промета по рејонима и производима*, Београд, 1989, стр. 315.

³ У периоду 1947–53. у односу на период 1935–39. смањена је производња пшенице и ражи са 185,8 на 148, кукуруза са 291,5 на 207,2, кромпира са 100,4 на 94,4, пасуља и грашка са 8,9 на 7,1, меса са 25,2 на 21 килограм по глави становника. Повећана је једино производња воћа, поврћа и шећера. Архив Србије и Црне Горе (АССГ), фонд 130, SIV, фасцикла 705, 1955 – Неки проблеми организације тржишта полјопривредних производа.

investiciona politika sa ciljem uspostavljanja opšte ekonomske ravnoteže i otklanjanja disproporcija, posebno između industrije i poljoprivrede, kao i proizvodnje sredstava za proizvodnju i predmeta potrošnje.⁴ Važna mera u novoj agrarnoj politici bila je i kooperacija, primenjivana od 1957. zajedno sa poboljšanjem položaja poljoprivrede u investicijama. Politika kooperacije poklopila se i sa periodom kada su poljoprivredne organizacije najintenzivnije kupovale zemljište (1959–1964). Broj kooperanata povećavao se sve do 1964. godine kada je dostigao 1,2 miliona.⁵ Uz kooperaciju, važna poluga agrarne politike od druge polovine pedesetih godina bilo je i reorganizovanje socijalističkog sektora poljoprivrede. On se pokazao kao rascepan, usitnjen, bez dovoljno mehanizacije, agrotehnike, stručnjaka, podrške u investicijama i sa skoro katastrofalnom organizacijom. Otuda je jedna od prvih mera bilo organizaciono sređivanje poljoprivrednih organizacija i njihovo spajanje i ukрупnjavanje. Tako su do sredine šezdesetih godina seljačke radne zadruge skoro sasvim nestale, broj opštih zemljoradničkih zadruga smanjen je sa 7.114 – 1953. na 1.102 – 1970. godine. Broj poljoprivrednih dobara smanjen je sa 914 – 1955. na 269 – 1970. godine, a od 1957. godine ove organizacije su ukрупnjavane u poljoprivredne kombinat.⁶ Država se trudila da poljoprivredno zemljište bude adekvatno obrađeno, pa je propisala primenu agrominimuma za obradu zemljišta 1959. godine. Iskorišćavanje poljoprivrednog zemljišta, bez obzira u čijoj je svojini, proglašeno je za opšti društveni interes, pa je njegova obrada na način koji najviše odgovara prirodnim osobinama zemljišta i postojećim ekonomskim i tehničkim uslovima postala obaveza kako poljoprivrednih organizacija tako i seljaka.⁷

Osnivanje Poslovnog udruženja za mehanizaciju i hemizaciju poljoprivrede i odlike njegovog rada

U institucionalnom smislu, jedna od ustanova koja je trebalo da radi na modernizaciji poljoprivrede bila je i Zajednica poslovnih saveza za poslove

⁴ N. Čobeljić, *Privreda Jugoslavije, rast, struktura i funkcionisanje*, knjiga prva, str. 269–76; *Ekonomika Jugoslavije* (autori D. Alfier i dr.)..., str. 510, 511; Arhiv Srbije (AS), CK SKS, III Kongres Saveza komunista Srbije, 26–29. april 1954, kutija 2, Komisija za selo; *Четврти пленум ЦК КПС*, Београд, 1951; *Главни проблеми наше пољопривреде*, реферат Ристе Антуновића на I земаљској конференцији КПС 9–12. јуна 1950; *V пленум ЦК КПС*, Београд, 1952; *VI конгрес КПЈ, 2–7. 11. 1952, стенографске белешке*, стр. 70.

⁵ E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Београд, 1959, стр. 7–10, 13, 16, 19, 21, 41, 51–53, 60–65, 108–113, 119–120, 125, 126, 139, 143, 144, 158, 179, 180, 18; D. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Београд, 1987, стр. 47–91; Isti, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, Београд, 1981, стр. 176–190, 235; S. Selinić, *Beograd 1960–1970, snabdevanje i ishrana*, Београд, 2005, стр. 40–42; J. M. Halpern, *Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes*, Soviet and East European Agriculture, Los Angeles, London, 1967, стр. 366.

⁶ *Jugoslavija 1918–1988...*, стр. 201, 203.

⁷ *СЛ ФНПЈ* бр. 143 од 28. 10. 1959, Закон о искоришћавању пољопривредног земљишта.

mehanizacije i hemizacije poljoprivrede osnovana 1957. godine u Beogradu. Njeno osnivanje poklopilo se sa periodom većih ulaganja u poljoprivredu u cilju njenog osavremenjivanja. Osim za istraživanje pokušaja modernizacije jugoslovenske poljoprivrede u doba socijalizma, rad ove Zajednice dobar je izvor i za pitanje ekonomskih odnosa u jugoslovenskoj državi u svetlu agrarne politike, pa će u ovom tekstu i biti detaljnije posmatran taj aspekt postojanja Zajednice. Kako su njeni članovi bili republički poslovni savezi i pokrajinski savez Vojvodine, to materijali nastali radom njenih organa pružaju uvid u stepen različitosti interesa pojedinih delova zemlje u pogledu agrarne politike.

Osnivačka skupština Zajednice poslovnih saveza i drugih stručnih privrednih udruženja za poslove mehanizacije i hemizacije poljoprivrede FNRJ održana je 22. marta 1957. godine u Beogradu. Skupštini su prisustvovali predstavnici republičkih poslovnih saveza (Srbije, Hrvatske, Slovenije, BiH, Makedonije), poslovnog saveza Vojvodine, kao i predstavnici još nekoliko udruženja. Skupštini su kao gosti prisustvovali predstavnici Glavnog zadružnog saveza Crne Gore i Udruženja hemijske industrije Jugoslavije. Kao posmatrači prisustvovali su predstavnici preduzeća „Hempro” iz Beograda i „Kemikalija” iz Zagreba.⁸ Od posebnog je značaja istaći činjenicu da su od samog početka rada Zajednice van njenog članstva ostale dve veoma važne privredne organizacije iz oblasti hemizacije poljoprivrede – beogradski „Hempro” i zagrebačka „Kemikalija”. Svojim ostajanjem van članstva Zajednice ove dve organizacije postale su veliki konkurenti Zajednice i uvozničkim preduzećima njenih republičkih poslovnih saveza u borbi za dobijanje kvota za uvoz, na primer, veštačkog đubriiva. Naime, četiri poslovna saveza imala su svoja uvoznička preduzeća („Poljoinvest” Zagreb, „Agrotehnika” Ljubljana, „Ratar” Novi Sad i „Nova brazda” Beograd). Sa druge strane, distribucijom količina koje su same uvezle na unutrašnjem jugoslovenskom tržištu, ove dve organizacije su mogle da poremete kvote koje su pojedinim republikama i Vojvodini bile dodeljivane na sastancima Zajednice. Zajednica je tokom 1959. godine preimenovana u Poslovno udruženje za mehanizaciju i hemizaciju poljoprivrede.⁹ Treba spomenuti i probleme koji su se povremeno javljali i u odnosu Zajednice i savezne Poljoprivredno-

⁸ Poslovni savez Srbije zastupali su Lazar Ercegovac i Milan Mileusnić, Poslovni savez za mehanizaciju i snabdevanje poljoprivrede Hrvatske zastupao je direktor „Poljoopskrbe” Zagreb Oskar Kučan, Gospodarsku svezu Slovenije direktor „Agrotehnike” Ljubljana Anton Turk, Poslovni savez za mehanizaciju poljoprivrede BiH Radoslav Savić, Poslovni savez za mehanizaciju i snabdevanje poljoprivrede Makedonije Atanas Ikonomovski, Pokrajinski savez za mehanizaciju i hemizaciju Vojvodine Jovan Stojković, Udruženje proizvođača poljoprivrednih mašina i oruđa Jugoslavije Joca Micić, Udruženje poljoprivrednih dobara Slovenije Pajen Franči. Istorijski arhiv Beograda (AB), Poslovno udruženje za mehanizaciju i hemizaciju poljoprivrede, inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 12.

⁹ Osim već navedenih republičkih poslovnih saveza i udruženja i pokrajinskog saveza Vojvodine, ugovor su potpisali i „Zmaj” Zemun, „Nova brazda” Beograd, „27. maj” Novi Sad, „Proleter” Leskovac, „Poljoprivrednik” Sombor, poljoprivredno dobro „Livade” Ečka, „Litos” Tuzla, „Li-

-šumarske i trgovinske komore. Iz zapisnika sa sastanka plenuma Zajednice od 20. aprila 1957. i Izvršnog odbora od 31. maja 1957. godine vidi se da su predsjednik Zajednice Ercegovac i sekretar Stojanović nastojali da probleme reše u razgovoru sa predsjednikom Poljoprivredno-šumarske komore Bukovićem, ali do njega nisu uspjeli da dođu. Stojanović je ipak obavio razgovor sa generalnim sekretarom Komore Vojinom Popovićem. Na sednici Plenuma Zajednice Ikonovsk i Kučan su govorili o „neprijateljima” koje je Zajednica imala u Komori. Deo tih problema osvetljava i rasprava iz maja 1957. godine kada se postavilo pitanje prikupljanja ponuda za uvoz veštačkog đubriva. Zajednica je imala svoj biro uvoznika, ali su van njega ponude za uvoz prikupljali i „Hempro” i „Kemikalija”, čemu se Zajednica protivila. Spoljnotrgovinska komora stala je na stanovište da se i njihove ponude moraju uzeti u obzir, jer bi u suprotnom Zajednica imala monopol. Drugi razlog za nesporazume ležao je u želji Zajednice da, kako je govorio Kučan, proizvođači rukuju svojim parama, a ne administracija Komore. Drugom prilikom on je insistirao na tome da se odnosi sa Komorom raščiste i da se bez Zajednice ne može ništa uvoziti, jer ona predstavlja proizvođače. Kao negativan primer navodio je slučaj uvoza ruskih kombajna, „a ne znamo šta ćemo sa njima”.¹⁰

Dobijanje poslova uvoza veštačkog đubriva vršeno je putem licitacija. Iz zapisnika sa ovih sastanaka može se videti da su se kao glavni uvoznici pojavljivali „Kemikalija”, „Hempro”, „Nova brazda” i biro uvoznika koji su činili „Agroinvest”, „Agrotehnika” i „Ratar”. Vidi se i da je „Kemikalija” nudila đubrivo iz Istočne Nemačke (kalijeva so), Holandije (superfosfat), Zapadne Nemačke (kalkamon), Španije (kalijeva so), „Agrovojvodina” iz Linca (kalkamon), „Nova brazda” iz Istočne Nemačke (kalijeva so), grupa od tri uvoznika iz Istočne Nemačke (kalijeva so), „Hempro” iz Egipta (Tomasovo brašno), SSSR-a (superfosfat), Francuske (kalkamon), „Poljoinvest” iz Istočne Nemačke (amon-

varna in tovarna strojev” Hoče kod Maribora, Osiječka levaonica, „Hemikalija” Zagreb, Tovarna poljoprivrednih strojeva Maribor, Fabrika užarije Odžaci, „Sloboda” Čačak, „Zlatica” Lazarevo. Još tokom 1958. i početkom 1959. godine postavilo se pitanje njenog daljeg statusa, tj. prilagodavanja novom Zakonu o udruživanju u privredi. Pred članove Zajednice postavilo se više dilema oko karaktera novog udruživanja, a jedna je bila i ta da li da se ide na stvaranje stručnog ili poslovnog udruženja. Prvi pokušaj da se ovo pitanje reši propao je 1958. godine, jer je Državni sekretarijat za poslove robnog prometa odbio da potvrdi Ugovor o osnivanju Udruženja potpisan u prvoj polovini 1958. godine sa obrazloženjem da se iz rada Udruženja moraju izbaciti stručni zadaci, jer su u domenu stručnih udruženja. Onda je održana nova osnivačka skupština, formirano je Poslovno udruženje za mehanizaciju i hemizaciju poljoprivrede, napravljen je novi ugovor koji je konačno potvrđen februara 1959. godine. Udruženje je zatim nastavilo rad do sednice Upravnog odbora od 26. jula 1962. godine kada je odlučeno da se pristupi likvidaciji. AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 19, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 23. 9. 1958, 12. 11. 1958; *Isto*, inventarni broj 22, 1959–1960, Izveštaj o izvršenju programa i planova.

¹⁰ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 490, 20. 4. 1957, broj 49, 4. 5. 1957.

sulfat) itd. Bilo je i slučajeva da su pojedini uvoznici svoje nezadovoljstvo rezultatima ili principima licitacije iskazivali i napuštanjem sastanka (na primer, „Hempro” je napustio sastanak Komisije za hemizaciju 12. jula 1957. godine).¹¹

Zajednica je slala i svoje delegacije u inostranstvo koje su proučavale tamošnje mašine koje bi mogle biti od interesa za Jugoslaviju. Tako je tokom 1957. godine jedna delegacija obišla Mađarsku, SSSR i Rumuniju. Iz izveštaja koji je Plenumu Zajednice podneo Ljuba Miladinović treba izdvojiti da su od onoga što je viđeno u Mađarskoj od interesa za Jugoslaviju mogli biti plugovi za peskovite terene, ljuštilnici i mašine za pranje repe, u SSSR-u je pregledano oko 60 mašina imajući u vidu činjenicu da je prvenstveno bilo neophodno kompletirati traktore koji su uvoženi iz ove zemlje, neke od mašina viđenih u Mađarskoj rađene su po sovjetskoj licenci i mogle bi biti jeftinije od istih mašina izrađenih u SSSR-u. Zanimljivo je da je ova delegacija odustala od nekih mašina viđenih u ovim zemljama zato što su bile lošeg kvaliteta (na njima je bilo lomova). Što se tiče servisnih radionica zaključeno je da ono što je viđeno u Mađarskoj i Rumuniji nije bilo interesantno za Jugoslaviju, a da u SSSR-u nigde nisu mogli da naiđu na opremljenu radionicu. Za opremu u mašinskim traktorskim stanicama u SSSR-u rečeno je da je bolja nego u Rumuniji i Mađarskoj, ali „daleko je od onoga što mi tražimo”.¹² Materijali sa sastanaka rukovodećih tela Zajednice mogu poslužiti i kao izvor za stanje mehanizacije tadašnje jugoslovenske poljoprivrede. Tako se može primetiti da je u drugoj polovini pedesetih godina jugoslovenskoj poljoprivredi nedostajalo i tanjirača, sejalica, kultivatora, vršalica, aparata za primenu hemije u poljoprivredi (zapršivači), rasturača veštačkog đubriva, samovezačica, traktora. Nije bilo ni priručnika za mašine, pa se insistiralo na tome da se traktoristi obuče da rukuju sa mašinama.¹³

Sporovi oko pitanja uvoza i podele veštačkog đubriva

Jedna od najzanimljivijih, najžučnijih i pomalo kontroverznih sednica Plenuma Zajednice održana je 7. avgusta 1957. godine. U prvom delu sednice iskrslo je pitanje ispravnosti postupka u kome je licitacijom izvršeno određivanje uvoznika za veštačka đubriva. Problem je nastao zbog toga što je određena količina đubriva ponuđena i nabavljena ispod kartelne cene, pa se sada postavilo pitanje da li se to može prihvatiti kao praksa ubuduće. Naime, Zajednica je

¹¹ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 21, 1957–1962, Zapisnici sa sastanka Komisije za hemizaciju, 6. 7. 1957, 12. 7. 1957, 16. 7. 1957, 14. 12. 1959, 28. 1. 1960, 2. 2. 1960, 11. 2. 1960, 24. 2. 1960, 29. 2. 1960, 7. 5. 1960, 29. 5. 1960, 5. 7. 1960, 18. 10. 1960; *Isto*, inventarni broj 20, 1957. i 1959, Zapisnici sa sastanka Izvršnog odbora, broj 369.

¹² AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 7. 8. 1957.

¹³ Dimitrije Popović („Zmaj”) tvrdio je da njegovo preduzeće nije davalo mašine dok kupac ne pošalje kadrove koji su svršili kurs za rukovanje njima, AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 369, 28. i 29. 5. 1957.

određivala uvoznike koji će „obrađivati” strana tržišta, tj. proizvođače u svetu, ali se pojavio problem što je neko od njih našao „vezu” i dao ponudu za 1% povoljniju od drugih ponuda i to sa svom mogućom konspiracijom. Taj neko bio je zagrebački „Poljinvest”. Ovaj postupak branili su predstavnici Hrvatske (Kučan i Raša Dačić), a osporavali ga predstavnici Slovenije (Turk i Žika Janovec). Potpuno je prirodno što su ovakav postupak branili Kučan i Dačić, jer je Dačić bio predstavnik „Poljinvesta”, a Kučan poslovnog saveza Hrvatske čiji je uvoznik bio upravo „Poljinvest”. Turk je upozoravao da „ne sme takva praksa da bude!”, a Janovec da, ako se ovakav postupak prihvati kao praksa, može da se desi da se „neko dogovori sa liferantom da on ne dolazi nego da da Zajednici jednu cenu a drugu cenu posebno našem uvozniku” što bi značilo da „pregovaramo na dva smisla da jednu cenu traži za zajednicu a drugu za sebe”. Predstavnik Makedonije Ikonovovski takođe se protivio da ovakav način rada bude usvojen kao princip za ubuduće. Koliko je potencirana konspiracija celog posla pokazuju nastupi Kučana i Dačića. Kučan je upozoravao da je posao dobijen povoljnije uz uslov da „ostane u konspiraciji, da kartel to ne dozna... I to je jedan ekonomski efekat radi koga je vredno čutati”. Dačić je dodavao da bi u interesu Jugoslavije bilo da se „taj kanal ne čačka... Ako budemo tu stvar čačkali taj će kanal da se prekine, jer znate da sve firme imaju ovde svoje predstavnike i zastupnike, a znate da njih to pogađa. Ja vam izjavljujem da to treba čuvati, i drugovi, treba to čuvati”. Predsednik Ercegovac pokušao je da razjasni situaciju stavom da ako se Zajednica dogovori koji će savezi obrađivati strane proizvođače, od tih proizvođača se ne sme usvajati poseban aranžman na tajnoj osnovi, ali ako neko preduzeće mimo toga nađe drugi izvor („pitaj boga gde”), onda je to njegova zasluga i takav slučaj se može prihvatiti, ali ne i ako se „obrađuje producent” za koga zna Zajednica. Konačno, zaključeno je da se ovakav postupak „rešava od slučaja do slučaja”.¹⁴

Na sednici od 7. avgusta 1957. trebalo je raspraviti i pitanje podele veštačkog đubriva na republike. Principi po kojima je podelu trebalo izvršiti nisu izgleda bili najjasniji ni samim članovima ovog tela. Diskusija je bila toliko konfuzna da je predsednik Ercegovac morao čak pet puta da daje obrazloženja ne samo podnetih predloga već i principa uvoza i podele đubriva, a da bi odluka bila konačno izglasana bilo je potrebno sprovesti čak tri pokušaja glasanja. Koliko iz vrlo konfuzne rasprave možemo razlučiti, spor je, u osnovi, nastao oko toga kom će poslovnom savezu pripasti uvoznička marža. Naime, trebalo je podeliti veštačko đubrivo dobijeno na tri načina: uvozom preko Zajednice, uvozom mimo Zajednice („Kemikalija”) i domaćom proizvodnjom. Predsednik Ercegovac zalagao se da se procentualno prema potrebama saveza deli prvo domaća proizvodnja, potom uvoz „Kemikalije” i na kraju količine koje uvozi Zajednica (60.000 tona). Drugi predlog je bio da Slovenija, BiH i Makedonija svu količinu

¹⁴ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 7. 8. 1957.

iz svojih kvota dobiju iz uvoza Zajednice, dok bi ostali podmirili potrebe iz ostatka, a treći predlog je bio da svoje kvote isključivo iz uvoza podmire BiH i Makedonija. Poslednja dva predloga polazila su od stava da ovi savezi trebaju najmanje količine (oko 12.000 tona sva tri saveza zajedno) i da zato njih treba da podmire iz uvoza. Suštinska razlika između ovih predloga ležala je u tome, što bi u slučaju primene prvog predloga po kome količine koje uvozi Zajednica dele svi proporcionalno svojim kvotama, svi dobili i uvozničku maržu srazmerno dobijenim količinama, dok bi prema drugom predlogu maržu ubrali samo savezi Makedonije, BiH i (prema drugom predlogu) Slovenije. Prilikom, glasanja usvojen je prvi predlog i to sa četiri glasa za, dva uzdržana i jedan protiv. Najodlučniji protivnik prvog predloga, koji je potekao od Ercegovca, bio je predstavnik Makedonije Ikonovovski, koji se uporno zalagao da Makedonija, BiH i Slovenija svoje potrebe podmire isključivo iz uvoza preko Zajednice, jer one ionako dobijaju male količine đubriva. Tok rasprave o ovom pitanju dobio je i lični karakter i obeležen je sukobom predsednika Ercegovca i predstavnika Poslovnog saveza Makedonije Ikonovskog.¹⁵

¹⁵ Prema stenografskim beleškama u jednom trenutku kada je Ercegovac posle izlaganja Ikonovskog pokušao da prekine dalju diskusiju, sukob je imao sledeći tok:

Predsednik L. Ercegovac: Prekidam diskusiju.

Ikonovovski: Neću tako da odstupim.

(Ikonovovski ustaje da govori, mada su inače dotle svi članovi plenuma diskutovali sedeći. Predsednik L. Ercegovac ga pita zbog čega ustaje, a Ikonovovski odgovara da hoće da diskutuje tako da ga svi članovi plenuma vide raspasanog).

Predsednik L. Ercegovac: Prekidam diskusiju. (Obrća se Ikonovskom). Nemaš reč.

Ikonovovski: Hoću da govorim, nemaš ti pravo da mi uskraćuješ reč. Ja sam član plenuma.

Predsednik L. Ercegovac: (Ustaje uzbuđen, podignutim glasom). Ovo je vašar, ovo nije sastanak plenuma Zajednice.

Ikonovovski: Ako je tako onda ja mogu i da idem napolje. (Čini pokret kao da će da ode prema izlazu).

Predsednik L. Ercegovac: Ne, ovako se ne može raditi. Onda idem ja napolje. Jer, ovo nije ništa drugo nego jedan vašar. Ja u ovakvoj situaciji ne mogu da rukovodim sastankom. Izvinite, ja ne mogu ovako da radim. Na šta mi ovde ličimo?

(Ercegovac polazi prema izlazu).

Ikonovovski: (Obrća se Ercegovcu): Nisi u pravu. Ako smatraš da treba da prekinem diskusiju, ja ću je prekinuti i ja mogu da idem odavde. Ne možeš ti meni da oduzmeš reč.

(Ercegovac se vraća na svoje mesto).

L. Ercegovac: Mogu da ti oduzmem reč, jer ja rukovodim sastankom. Inače, neka Ikonovovski vodi sastanak.

Ikonovovski: Ja ću voditi sastanak onda kad me plenum za to ovlasti.

Ovde je ovaj više lični nego bilo kakav drugi sukob završen, a reč je uzeo sekretar Boža Stojanović koji je uspeo da raspravu vrati temi koja je bila na dnevnom redu. Iz ove veoma žive diskusije izdvajamo još dve opaske Pečara: „Kad slušam ove i ovakve diskusije, sve više dolazim do uverenja da ćemo mi ostati bez đubriva... A sad se tu prepiremo ko će pobrati maržu za 10.000 tona!” AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 7. 8. 1957.

Ova sednica je zanimljiva i za razumevanje načina podele đubriva po republičkim kvotama. Iz nje se može videti velika podeljenost i težnja svake republike da za sebe obezbedi što veće količine, pa čak i na račun nekog drugog dela zemlje. U ovim diskusijama Jugoslavije kao jedinstvene zemlje skoro i da nema, nema ni Srbije kao jedinstvene republike, postoje samo zahtevi pojedinih republika i Vojvodine za što većim količinama. Da bi se ciljevi ostvarili, pribegavalo se čak i iznošenju netačnih podataka. I pored brojnih statistika iz tog vremena, članovi Zajednice ponekad nisu mogli da se usaglase oko toga koliko je učešće određene republike u ukupnoj poljoprivredi Jugoslavije i koje bi količine đubriva trebalo da dobije. U ovakvim diskusijama korišćeni su najrazličitiji argumenti, uglavnom je svako iznosio argumentaciju one vrste koja je njegovoj republici ili pokrajini odgovarala. Koliko su republički partikularizmi bili jaki, a sa njima i želja da se sve vrši strogo po republičkim kvotama pokazuje i težnja da se domaći proizvođači đubriva nateraju da ga prodaju samo na svojoj teritoriji, kako ne bi uvozno đubrivo išlo iz Rijeke u Vojvodinu, a domaće iz Vojvodine u Hrvatsku. Kada su izneti republički i pokrajinski zahtevi za đubrivom (superfosfat) na sednici od 7. avgusta 1957. godine ispostavilo se da Srbija traži 102, Vojvodina 227, Hrvatska 155, Slovenija 254, BiH 84, Makedonija 61 kg/ha. U ovakvim diskusijama teško je bilo naći nekoga ko je u startu bio zadovoljan ponuđenim količinama. Tako je Ikonomovski tražio za Makedoniju 1–2.000 tona više, Turk je za Sloveniju tražio 16.000 tona Tomasa i 7.000 superfosfata umesto 6.000 tona koliko mu je nuđeno. Kučan je ispred Hrvatske tražio veće količine argumentujući to većim površinama od onih koje su do tada imali, a isti zahtev za Vojvodinu njen predstavnik Jovan Stojković pravdao je rezolucijom Narodne skupštine u kojoj je tražena veća proizvodnja, što je naravno Vojvodina mogla da ostvari više nego bilo koji drugi deo zemlje. To je jasno iskazao rečima da đubrivo treba upotrebiti tamo gde će biti bolje iskorišćeno, „tamo gde se radi o proizvodnji hleba, a ne gde se radi o livadama”. On je tražio i da se oštro kažnjavaju savezi koji prijave veće količine od svojih potreba, pa onda prodaju đubrivo van svoje teritorije. Srbiju je optužio da je svoje količine đubriva podizala „gigantskim koracima”, a istovremeno zaključivala ugovore o njegovoj prodaji sa savezima u Subotici i Novom Sadu. U ovoj diskusiji i drugi predstavnik Vojvodine Janovac optuživao je predstavnike Srbije da su tražili isuviše velike količine i tvrdio da će Srbija „blagodareći okolnosti da će dobiti ove godine velike količine đubriva” biti u situaciji da ga lageruje preko zime. Njima se suprotstavio predsednik Zajednice Ercegovac, koji je istovremeno bio i predstavnik Srbije. Odgovorio je optužbom da se upravo Vojvodina bavila preprodajom đubriva. Tvrdio je da vojvođanska preduzeća imaju ugovore o prodaji 60.000 tona đubriva u Srbiji i uzvratio Stojkoviću podsećanjem da se hleb proizvodi i u Srbiji i Sloveniji i da nije samo Vojvodina žitorodna. Rekao je i da su u Srbiji i na Kosmetu u obzir uzeli samo površine pod pšenicom, a u Vojvodini

i pod drugim žitaricama. Stojković mu nije ostao dužan, pa je uzvratio stavom da „gde su uslovi za korišćenje đubriva bolji tamo treba đubrivo davati” i predložio je da se kontingent đubriva za Srbiju smanji, a da se na račun Srbije poveća količina za Vojvodinu i Hrvatsku. Ovoj diskusiji na relaciji Srbija–Vojvodina treba dodati stav Panjeka da ne vidi razloga za povećanje količina Vojvodini. Koliko se insistiralo na republičkim kvotama pokazuje i zahtev Ercegovca da se stane na princip da nijedan kilogram ne ode sa teritorije jednog saveza na teritoriju drugog i da se oni savezi koji bi to uradili kazne sa 50.000 dinara po vagonu i isključenjem iz Zajednice („treba uvesti što strožije sankcije protiv takvih saveza”). Raša Đaćić (Hrvatska) bio je još rigorozniji i predlagao da se osim ove kazne poslovni savez koji bi bio odgovoran za „šetnju” đubriva kazni i tako što će snositi svu štetu koju je napravio time što je uzeo veće količine od onih koje je mogao da plasira, pa je tako neka druga republika ostala bez đubriva. Tražio je i uvođenje krivične odgovornosti. Ikonovinski je na to rekao da će sve to ostati mrtvo slovo na papiru i da je Vojvodina sama u stanju da sve količine đubriva „proguta”. Možda je najbolja ilustracija pokušaja predstavnika pojedinih republika da na sve načine povećaju količine za sebe rečenica predstavnika BiH (Tufo) koji se nekako držao sve vreme po strani. Tražeći da se konačno utvrdi „ključ”, uveravao je da je samo on doneo originalna trebovanja od svog saveza, a da drugi govore o opštim ciframa. Kada su se nekako usaglasili oko toga da se ne sme dozvoliti „šetnja” đubriva, tj. pojava da se đubrivo sa teritorije jedne republike prodaje na teritoriji druge, postavilo se pitanje kako to obezbediti u situaciji kada su, na primer, „Hempro” i „Zorka” izvan Zajednice i kako ih naterati da daju tačne podatke o svojim zalihama. Ercegovac je smatrao da se to može uraditi preko Poljoprivredne komore i SIV-a. Konačno, ova rasprava je zaključena tako što su se tri saveza odrekla dela svojih količina da bi podmirili potrebe Vojvodine. Naime, Srbija se odrekla 3.000, Slovenija 2.000, a BiH 1.000 tona đubriva (superfosfat) u korist Vojvodine. Što se tiče kažnjavanja, rešeno je da ona republika koja bi imala veće količine stavi višak na raspolaganje Zajednici, a ako to ne uradi i lageruje ih preko zime, da se protiv nje preduzmu sankcije.¹⁶

Inače, opisana sednica od 7. avgusta bila je samo logičan nastavak sednice Komisije za hemizaciju održane 23. jula 1957. godine, sa koje je nažalost pronađen samo zapisnik, a ne i stenogram. Međutim, i taj zapisnik je dovoljna ilustracija nemoći ovog tela koje je trebalo da ima stručan karakter, a može se reći i neozbiljnosti njegovih članova. Tom prilikom deljene su količine kalkamona, superfosfata i Tomasovog brašna. Kao i obično, problem je bio u tome što je bilo nemoguće utvrditi ne samo po kom će se kriterijumu vršiti podela, već i kolike su oranične površine po republikama i u Jugoslaviji. Koliko je bilo teško

¹⁶ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 7. 8. 1957.

zadovoljiti svaki deo zemlje pokazuje i to što su oni koji su pokušavali da izvrše podelu sabiranjem republičkih procentualnih učešća u ukupnoj količini dobijali čak i 107%! Iz ovih materijala nemoguće je odgonetnuti ni kolike su u tom trenutku bile oranične površine u Jugoslaviji. Iz kalkulacija koje je pravila Komisija moglo bi se zaključiti da su ukupne površine u Jugoslaviji izračunavane čas na 1.800.000 ha, čas 1.832.000 ha, a čas 1.878.000 ha. Konfuzija je bila tolika da se u zapisnicima nalazi čak šest kolona sa površinama u hektarima i procentualnim učešćem po republikama, a postojalo je čak pet varijanti učešća republika u ukupnim površinama Jugoslavije. Da bi konfuzija bila potpuna, dve trećine ovih podataka naknadno je dopisano rukom. Jedino što je sigurno to je da je ključ za podelu kalamona iznosio 57 kg/ha, superfosata 100 kg/ha, a Tomasovog brašna 27 kg/ha. Evo koje su razloge navodili članovi Komisije za svoje nepristajanje na predložene podele. Predstavnik Poslovnog saveza Srbije tražio je da „ključ” za podelu budu oranične površine za jesenju setvu 1957. godine. Predstavnik Hrvatske (Gažić Franjo) takode je bio za to da se za „ključ” uzmu površine za jesenju setvu, ali da se u obzir uzmu i dotadašnja potrošnja i važnost pojedinih reiona. Predstavnik Makedonije (Lazar Černikovski, „Agrosnabditeľ” Skoplje) nije želeo da se složi sa iskazanim površinama oranica tvrdeći da su podaci netačni. Iza njegove tvrdnje da površine oranica u Makedoniji iznose 173.000 ha za jesenju setvu, a ne 97.000 koliko je glasio podatak iz predložene podele, ostaje velika zapitanost ko je u ovoj priči bio toliko neozbiljan da su se podaci razlikovali skoro dvostruko? Bilo kako bilo, i on je bio za podelu prema oraničnim površinama uz odstupanja prema važnosti reiona. Predstavnik Slovenije (Viljem Likošek, Poslovni savez Slovenije) predlagao je da „ključ” za podelu bude ranija potrošnja, kulture koje se gaje i oranične površine. Predstavnik Vojvodine (Radovanov) bio je za podelu prema oraničnim površinama, ali da se u obzir uzmu i dotadašnja potrošnja, sastav zemljišta, odnosno važnost reiona. Zanimljivo je da nije bilo slaganja ni oko toga šta se podrazumeva pod oraničnim površinama, jer dok su svi ostali prihvatili da su to samo površine pod strnim žitom, dotle je predstavnik Slovenije predlagao da u obzir treba uzeti i površine pod drugim kulturama. Dakle, različiti interesi republika i pokrajine Vojvodine jasno su došli do izražaja i u činjenici da su Slovenija, Hrvatska i Vojvodina zahtevale da se pri deobi đubriva u obzir uzmu ne samo predviđene površine za jesenju setvu, već i dotadašnja potrošnja, u čemu su one naravno prednjačile. Komisija je završila svoj rad bez ikakvog rešenja, pa je otuda o ovim pitanjima dve sedmice kasnije raspravljao i Plenum Zajednice, na već opisani način.¹⁷

Sa druge strane, rasprava od 7. avgusta imala je svoj nastavak na sednici Plenuma Zajednice održanoj 20. avgusta 1957. godine. Tada je predstavnik Makedonije Nikola Todorov (zamenjivao Ikonomovskog) bezuspešno pokuša-

¹⁷ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 21, 1957–1962, Zapisnici sa sastanaka Komisije za hemizaciju.

vao da dokaže da je odluka sa prethodnog plenuma o raspodeli đubriva nevažeća. Oskar Kučan se ponovo morao vratiti na pitanje nabavke đubriva ispod kartelne cene. Ovakav postupak pravdao je time da je na taj način uštedeno 7.500 dolara. Njegova diskusija zanimljiva je i po tome što je dao svoje tumačenje „bratstva i jedinstva”. „Ja sam protiv socijale, ja sam protiv toga da se mi udružujemo u cilju nekog apsolutnog izjednačenja u svemu, pa da budemo svi jednaki radi neke familijarne sloge, a da u isto vreme delujemo van zakona tržišta gde se razvija borba za najpovoljnije uslove”. Dodao je da se u ovim pitanjima ne može primenjivati „bratstvo i jedinstvo”, jer se radi o poslovnoj stvari. Ova sednica je važna i po tome što je na njoj na neki način priznato postojanje „šetanja” đubriva, tj. pojave da jedna republika po dobijanju svojih kvota prodaje đubrivo van svoje teritorije. Tako je Ratko Savić optužio Kučana da je Štefan Vajs („Poljinvest” Zagreb) nudio Bosni i Hercegovini 11.000 tona, što je Kučan priznao rečima da je to sada stornirano.¹⁸

Plenum Zajednice održan 17. decembra 1957. godine morao je da raspravlja o nekoliko pitanja vezanih za podelu veštačkog đubriva. Naime, kada je izvršena podela 235.000 tona superfosfata koje je trebalo da proizvede domaća industrija, ispostavilo se da domaća preduzeća neće biti u stanju da proizvedu navedenu količinu. Hemijska industrija „Zorka” Subotica imala je nedostatak sumporne kiseline, a Metalurško-hemična industrija Celje imala je problema sa nedostatkom električne energije, pa je ukupni podbačaj iznosio 45.000 tona. „Zorka” je zato kupila devizna sredstva za uvoz sumporne kiseline, ali iz istočnih zemalja nije mogla da nabavi dovoljne količine kiseline. Ostatak su želeli da nabave na Zapadu što je značilo u Italiji, ali kod banke nisu mogli da dobiju lire za dinare. Plenum Zajednice rešio je da vrši pritisak na Poljoprivrednu komoru i SIV da se sa kruga industrije obezbede sredstva za kupovinu sumporne kiseline u inostranstvu ili da se taj posao obavi kreditnim aranžmanom. Ako se to ne postigne u roku od nekoliko dana, Plenum je rešio da se na račun kontingenta veštačkih đubriva iz inostranstva uveze sumporna kiselina za „Zorku” kako bi ona mogla da nesmetano nastavi sa proizvodnjom. Koliko su se članovi Zajednice osećali oštećenim i pogođenim činjenicom da država ne posvećuje dovoljno pažnje problemima hemizacije poljoprivrede i da imaju toliko mnogo problema da obezbede čak i normalnu proizvodnju domaće industrije, pokazuje i to što je nekoliko članova Plenuma (Savić Ratko, Ercegovac, Božo Stojanović) predlagalo da se sa ovim problemima ide direktno u SIV i da sa njima treba upoznati „sve rukovodioce FNRJ”. Koliko se vodilo računa o republičkim kvotama pokazuje problem koji je nastao kada je trebalo distribuirati količine fosfornog đubriva domaće industrije (reč je o jugoslovenskim proizvođačima fosfornih đubriva – „Zorka” Šabac i Subotica i „Metalurško-hemična industrija Celje). Prvi problem postojao je na relaciji Poslovni savez Srbije – „Zorka” Subotica. Naime, „Zorka”

¹⁸ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 20. 8. 1957.

je savezu Srbije isporučila 15.000 tona manje, tj. ovih 15.000 isporučivala je preko drugih preduzeća („Nova brazda”, „Poljoprivreda”, „Tehnohemija”, „Hempro”) i preko sreskog saveza Šabac. Kada je od „Zorke” traženo da garantuje da će ove količine navedena preduzeća distribuirati na teritoriji Srbije, odgovoreno je da se takva klauzula ne može staviti u ugovor sa ovim preduzećima, jer bi to narušavalo princip slobodne trgovine na teritoriji cele Jugoslavije. Ovo je jedan od retkih primera da se u ovim izvorima neko setio postojanja celovitosti države. O međurepubličkim problemima govori i problem koji se istom prilikom pojavio sa Industrijom Celje. Ona je trebalo da zaključi ugovore o isporuci fosfornih đubriva Sloveniji („Agrotehnika”) i Hrvatskoj („Poljoinvest”). Međutim, svu količinu uzela je za sebe ljubljanska „Agrotehnika”, što je ostavilo Hrvatsku bez kvotama predviđenih količina. Poslovnom savezu Hrvatske ostalo je da se u pisanoj formi žali Zajednici, jer Industrija Celje „ne želi da čuje za bilo kakvu raspodelu Zajednice”. Ni kasnija telefonska urgiranja iz Zajednice na adresu „Agrotehnike” nisu davala rezultata. Na kraju krajeva, ne treba se čuditi svim navedenim problemima u zemlji koja nije imala tradiciju upotrebe veštačkih đubriva u adekvatnoj meri, a koja je pri tom želela da modernizuje svoju poljoprivrednu proizvodnju između ostalog i povećanom hemizacijom, ali je sve vreme morala da vodi računa o interesima pojedinih republika. Pri tom, đubriva koje im je stajalo na raspolaganju, koje je domaća industrija mogla da proizvede ili za čiju su kupovinu u inostranstvu bile obezbeđene devize, nikada nije bilo dovoljno. Tako je u decembru 1957. godine trebalo raspraviti i problem smanjenja predviđenih količina đubriva. Naime, republičke želje su dosezale do ukupno preko 2,2 miliona tona, ali je planirana nabavka što iz inostranstva što od domaće industrije od oko 1,8 miliona tona. Kada je napravljena raspodela ovih količina na republike i Vojvodinu, ispostavilo se da se ne može ni toliko nabaviti, pa je trebalo podeliti 1,4 miliona tona, sa koliko se moglo računati. Tek je ovo smanjenje pogodilo apetite svih delova zemlje i postavilo pitanje po kom kriterijumu izvršiti kresanje ranije predviđenih količina. Jasno je koliko je u takvoj situaciji bilo teško podeliti ove količine koje su bile drastično manje od potreba i želja, a pri tom ne oštetiti nikoga ili bar ne učiniti da se neko oseća oštećenim, a i to bi u uslovima federalizacije poljoprivrede bio čak i politički problem. Doduše, i ovako smanjene količine bile su četiri puta veće od onih iz 1956. godine. O ovoj temi raspravljali su bezuspešno i Komisija za mehanizaciju 25. oktobra i Plenum Zajednice tri dana kasnije. Kada je trebalo naći dogovor oko kriterijuma na osnovu kojih podeliti ove smanjene količine, na videlo su izašle sve razlike koje su po običaju poticale iz želje svake republike da forsira kriterijume koji će najviše zadovoljiti njene zahteve. Najčešće pominjani predlog bio je da se kao primarni kriterijumi uzmu potrebe socijalističkog sektora, kooperacije, industrijskog bilja, italijanskih sorti pšenice i hibridnog kukuruza, ali je svako imao da doda ponešto. Načelno se sa ovim predlogom slagao Mau-

ricije Magašić (Hrvatska), ali je potencirao činjenicu da je Hrvatska trošila najviše đubriva na socijalističkom sektoru. „Mislim da se ne bi smelo dogoditi da ona republika koja je do sada najviše trošila, a mi smo stalno trošili više gnojiva, dođe u položaj da neće moći zadovoljiti potrebe.” Posebno je potencirao da je Istra trošila mnogo đubriva i da će, ako ne bude dovoljno đubriva za vinogradarstvo Istre, doći do „političkog momenta”. Dakle, kao i obično, iz Hrvatske je dolazio zahtev da se uzmu u obzir i specifičnosti pojedinih rejona, posebno kada je u pitanju njihova ranija potrošnja đubriva. Predlog novog principa podele dao je i Miloš Radojčin (Vojvodina) koji je predložio da se prvo uzmu u obzir potrebe socijalističkog sektora i kooperacije, a da se ono što ostane (a to bi otprilike bilo ništa) podeli proporcionalno podnetim zahtevima na privatni sektor poljoprivrede. Kada se taj predlog nije dopao drugima, pre svega Magašiću, koji je tvrdio da u tom slučaju Slovenija ne bi bila zadovoljena, jer je imala slabu kooperaciju, Radojčin je dao novi predlog koji je opet polazio od toga da prvenstveno zaštititi interese Vojvodine. Naime, predložio je da se za bazu nove podele uzme proizvodnja iz 1957. godine. Kada je Lazar Stošić, kao sekretar zadužen za hemizaciju, predložio novu podelu po republikama na bazi smanjenih količina, odmah je iskrsao problem Srbije, jer su Vajs i Magašić (Hrvatska) smatrali da je Srbija mnogo dobila. Argument protiv količina koje je trebalo da dobije Srbija bio je da su Srbiji bez Vojvodine količine povećane 8,2 puta (Vojvodini 5,27, a celoj Srbiji 6,24 puta) u odnosu na 1956. godinu. Prema podacima Komisije za hemizaciju, povećanje kod ostalih republika iznosilo bi: Hrvatska 2,4, Slovenija 2,2, Makedonija 2,7, BiH i Crna Gora 4,9 puta. Ovo povećanje za Srbiju nikako nije bilo jasno Ikonomovskom. Ipak, jedna rečenica iz njegovog izlaganja otkriva koliko je odsustvo kulture upotrebe đubriva u Makedoniji bilo prepreka i njemu samom u nastojanjima da se izbori za što veće količine za svoju republiku. „Makedonija ima takođe znatno veće potrebe u đubrivima, no naši proizvođači nisu sposobni da shvate potrebu tih gnojiva.”¹⁹ Inače, razlike u potrošnji veštačkog đubriva po jednom hektaru u različitim republikama bile su zaista zapanjujuće. Statistika kaže da su jugoslovenske republike i Vojvodina trošile 1958. godine veštačkog đubriva ovim redom: Vojvodina 268, Hrvatska 114, Slovenija 114, Srbija bez pokrajina 48, Makedonija 42, BiH 26, Crna Gora 7 kg/ha. To znači da je Vojvodina trošila oko 38 puta više đubriva od Crne Gore ili pet puta više od ostatka Srbije.²⁰ Zato je predstavnicima razvijenijih delova zemlje (pre svih Vojvodina i Hrvatska) upravo veća potrošnja đubriva uvek bila argument da i za ubuduće traže veće količine. Stavove Slovenije izneo je Anton

¹⁹ O fenomenu različite upotrebe đubriva u različitim krajevima zemlje govorio je i Milun Ivanović, pomoćnik sekretara za poljoprivredu SIV-a na konferenciji za štampu jula 1958. godine. Tada je rekao: „Mi počev od Maribora do Đevdelije imamo sasvim različite uslove za plasman veštačkog đubriva. Negde ga tek uvodimo, a negde je njegovo korišćenje postalo navika.” ASCG, fond 142, SSRN, fascikla 61, 25. 7. 1958.

²⁰ *Jugoslavija 1918–1988...*, str. 226.

Turk. Ni on nije bio zadovoljan onim što je njegova republika dobila, a Magašiću je odgovorio da je Slovenija u poslednje vreme načinila velike pomake u kooperaciji. Kao po pravilu, najnezadovoljniji je bio Ikonomovski, što i nije čudo ako se zna da je njegova republika zahtevala 85.000, ali je po predlogu dobila 35.000 tona. Na zahtev da se pomogne Makedoniji koja ranije nije imala dugu tradiciju upotrebe đubriva, dobio je odgovor od Radojčina, koji je svoj raniji predlog dopunio stavom da treba uzeti u obzir gde se ostvaruju tržišni viškovi, potencirajući time ponovo značaj Vojvodine. Dodao je i da „razni socijalni elementi ne mogu igrati ulogu kod raspodele đubriva, a kao što je to drug Ikonomovski rekao da treba pomoći Makedoniji”. Odgovorio mu je Magašić, koji je negirao princip tržišnih viškova, ističući važnost izvoza, a Makedonija je imala čime da se pohvali po tom pitanju (duvan). Sličan stav izneo je i predstavnik Poljoprivredne komore iz Skoplja (Koladanov) podsećajući na značaj proizvodnje duvana i vinogradarstva u svojoj republici. Diskusija je na kraju ostala bez rešenja, već je odlučeno da se stvori Komisija koja bi naknadno pokušala da izvrši novu podelu na bazi 1.400.000 tona veštačkih đubriva.²¹

S obzirom na to da đubriva sigurno nije bilo dovoljno da bi se zadovoljile potrebe svih delova zemlje, a nije bilo ni jasno i pravilno utvrđenog sistema njegove podele, ne čudi što je u proleće 1958. godine Vojvodina ostala bez dovoljnih količina đubriva. Tada se ispostavilo da je uvoz podbacio i da jedno vreme nije radila ni domaća industrija (baratalo se podatkom o sedam dana i o dva meseca prekida rada domaće industrije). Iznoseći problem Vojvodine Radojčin je pitao: „Da li uopšte ubuduće konkretno mi u Vojvodini treba da pošujemo bilo kakvu odluku zajednice ili ne treba nego da radimo za svoj groš kako umemo i znamo”. Iz diskusije se vidi da je pred Srbiju i Hrvatsku bio postavljen zahtev da se višak đubriva pošalje Vojvodini, ali izgleda da taj zahtev nije naišao na veliki odziv, mada je Kučan uveravao da je iz Hrvatske predato „Agroservisu” iz Subotice skoro 5.000 tona kupljenih od „Zorke”. Predstavnik Srbije Mileusnić imao je zanimljivo tumačenje situacije koja je dovela do manjka đubriva u Vojvodini. Objasnjavao je da dva meseca ranije niko nije hteo da uzme nudeno đubrivo, jer nije bilo mesta za lagerovanje, a „mi smo đubrivo trpali po šupama, pa čak i po manastirskim šupama”. Radojčin je potom indirektno tražio da Srbija i Hrvatska odustanu od količina koje su naručile kod „Zorke” kako bi se mogla snabdeti Vojvodina. Naišao je na Magašićev odgovor da „ono što je podeljeno ne može da se oduzme”. Umesto rešenja ostalo je samo jadikovanje i pretnja vojvođanskog predstavnika: „Ja se od danas ne smatram obavezanim da kupim nijedan kilogram od onih đubriva koje su uvezene. A ja ću intervenisati po liniji vlasti, da se to reši, kad zajednica neće da interveniše.”²²

²¹ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 1920, 28. 10. 1957; *Isto*, 17. 12. 1957.

²² AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 25. 3. 1958.

Zajednica nije bila pošteđena pritisaka jednog ili drugog poslovnog saveza koji bi se po nekom pitanju smatrao oštećenim ili je prosto smatrao da su narušeni njegovi interesi. Jedan od takvih problema koji je Plenum Zajednice trebalo da reši bio je i žalba Srbije, BiH i Makedonije na veće količine amonsulfata za jesen 1958. godine nego što su poslovni savezi ovih republika mogli da plasiraju. O tome je Plenum raspravljao 9. 6. 1958. Tada je Mileusnić ispred Poslovnog saveza Srbije tvrdio da Srbija ne može da primi 7.800 tona amonsulfata, jer ta vrsta đubriva sadrži jaku dozu kiselosti i njegova upotreba bi bila štetna. Postojao je strah da poslovni savez Srbije neće moći da na svojoj teritoriji proda tu količinu, pa će biti prinuđen da je lageruje iz godine u godinu. Iz Srbije su nudili da tu količinu prime pod uslovom da im neko garantuje da će im pokriti gubitke ako đubrivo ne prodaju ili da im se dozvoli plasman u drugim krajevima. U ime Bosne i Hercegovine iste stavove izneo je Franjo Hauptman („Poljooprema” Sarajevo). Odlučeno je da će taj višak primiti „Hempro”, pa će ga reeksportovati, tj. plasirati domaćoj industriji ili poljoprivredi uz prethodno odobrenje svakog poslovnog saveza. Umesto amonsulfata „Hempro” bi za ove tri republike uvezao amonitrat, s tim da će amonsulfat plasirati domaćoj poljoprivredi ili industriji, ali tek kada ostali savezi kažu da su plasirali svoje količine. Koliko je na ovakvo rešenje bilo teško pristati, pokazuje i suvoparan komentar Vajsa: „Drugovi iz Hrvatske ne traže liniju manjeg otpora. Time sam sve rekao.” Na bojazan da li će „Hempro” to uspeti da uradi, njegov predstavnik Vučković reagovao je rečima: „Ako jedno preduzeće ima svoju samostalnost u poslovanju, ja ne znam zašto da drugi kukaju na njegovom grobu”. Dodao je i da je njihova stvar kako će sa nadležnim organima urediti da dobiju dozvolu za reeksport.²³ Tačno pola godine kasnije usledio je pritisak iz Hrvatske („Poljoinvest”). Naime, Upravni odbor Zajednice je poništio odluku Komercijalne komisije koja je odobrila „Poljoinvestu” kupovinu 600 tona sisal veziva iz Grčke. Na osnovu odluke Komisije „Poljoinvest” je zaključio ugovor, pa je posle odluke Upravnog odbora spor iznet pred Plenum. U ime „Poljoinvesta” Vajs je tražio da Upravni odbor snosi posledice svoje odluke ako se pri njoj ostane. Dodao je i sledeće: „Mesec dana mi već odlažemo taj posao. Grka vučemo za nos.” Plenum je na kraju odobrio kupovinu, mada tokom diskusije ton izlaganja Radojčina i Ercegovca nije bio naklonjen zahtevu „Poljoinvesta”.²⁴

Sporovi oko pitanja uvoza i podele poljoprivrednih mašina

Jugoslavija je posle rata neprekidno povećavala broj poljoprivrednih mašina. Iz statističkih podataka se vidi da je 1951. godine bilo 6.000 traktora, da bi

²³ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 9. 6. 1958.

²⁴ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 9. 12. 1958.

se do sredine pedesetih taj broj povećao na 12.000, a do kraja perioda obrađenog u ovom radu (1958. godine) već je iznosio oko 27.000.²⁵ Međutim, ni ovako značajno povećan broj mašina nije zadovoljavao potrebe, pa je podela novih mašina izazivala polemike i sukobe među republičkim i pokrajinskim poslovnim savezima.

Na jednoj od prvih sednica Plenuma Udruženja (5. april 1957) raspravljano je o principima uvoza poljoprivrednih mašina. Tada je predstavnik Slovenije Turk izneo stav da najpovoljnijem ponuđaču, čiju ponudu prihvati Zajednica, treba dati premiju. Sa ovim se složio Kučan konkretizujući veličinu premije na 15%. Oko ovog predloga manje-više nije bilo sporova, te je premija od 15% najpovoljnijem ponuđaču i usvojena. Teže je bilo doneti odluku po pitanju principa nabavke mašina. Kučan je lansirao termin „teritorijalno snabdevanje potreba” svake republike koji je podrazumevao da svaki poslovni savez vrši nabavku za svoju teritoriju. Sa ovim predlogom nije se složio Ikonovskovski, jer bi poslovni savez Makedonije imao mnogo manju kvotu s obzirom na poslovni plan mehanizacije poljoprivrede Makedonije čime trgovinska mreža ovog saveza ne bi bila dovoljno iskorišćena. Očigledno se radilo o tome da je poslovni savez Makedonije imao veću teritoriju nego što je bio stvarni značaj poljoprivrede ove republike u jugoslovenskim razmerama. Stav Kučana je ipak preovladao, pa je odlučeno da se nabavka poljoprivrednih mašina vrši po principu snabdevanja republičkih poslovnih saveza i to po principu „teritorijalnih potreba”. Sa ovim se „načelno složio” i savez Makedonije s tim da bude korigovan tako da se 70% daje po ovom principu, a 30% na ravnopravne delove. Ovom prilikom odlučeno je i da se na inostranim tržištima nastupa jedinstveno s tim da svaki član dobije određeni procenat uvoza prema potrebama republika. Po obrađivanju stranih tržišta onaj poslovni savez, tj. član Zajednice koji donese najpovoljniju ponudu dobija 15% za račun premije na ukupne kvote.²⁶

Sredinom 1957. godine Zajednica je delila oko 2.000 traktora „ferguson”. Na sednici održanoj krajem maja 1957. godine istaknut je princip podele prema žitorodnim rejonima, samo za oranične površine. Procenti su tada izgledali ovako: Srbija 54,5%, Hrvatska 20,5%, Slovenija 7,8%, BiH 8,2%, Makedonija 9%. Posle toga održana je 3. juna sednica stručne komisije za mehanizaciju. Problem koji se ovoga puta pojavio ležao je u činjenici da članovi komisije nisu raspolagali tačnim podacima o oraničnim površinama, „te je odlučeno da se za bazu deobe traktora uzme približno planirane količine i izjave pojedinih članova o površinama”. Ova stručna komisija je predložila da se raspodela izvrši na sledeći način: Srbija 585 komada, Vojvodina 750, Hrvatska 450, Slovenija 50,

²⁵ *Jugoslavija 1918–1988...*, str. 225; „Predlaže se osnivanje nove službe za opravku mašina”, *Politika*, 5. 2. 1955, str. 5.

²⁶ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 12, 5. 4. 1957.

Makedonija 150, BiH 90, Crna Gora pet. Kako nije imala tačne podatke, Komisija je mogla jedino da ovakvu podelu predloži Plenumu Zajednice s tim da Plenum odluči da li će ovo prihvatiti kao konačnu podelu ili će sačekati tačne podatke o oraničnim površinama u žitorodnim reonima. Pet dana kasnije, 8. juna, održana je sednica Izvršnog odbora Zajednice koja se bavila istim problemom. Tom prilikom je Ercegovac upoznao prisutne da ova komisija nije mogla da donese odluku, jer neki poslovni savezi nisu dali tačne podatke o oraničnim površinama. Poređenjem podataka koje su savezi dostavili i podataka iz statistika ispostavilo se da su svoje oranične površine preuveličali savezi Vojvodine, Slovenije i Makedonije. Odlučeno je da se na ovu pojavu skrene pažnja poslovnim savezima. Prema zapisniku sa ove sednice novom podelom traktora „ferguson” Srbija je dobila 555, Vojvodina 720, Hrvatska 420, Makedonija 150, BiH 150, Slovenija 80 i Crna Gora pet. Međutim, već na sednici Plenuma od 18. i 19. jula 1957. Makedonija se žalila na ovakvu podelu. I tada je kao argument istaknuta pojava da su žitorodne površine prikazivane većim nego što jesu.²⁷

Možda ovakve probleme oko podele traktora „ferguson” i nije teško razumeti. Radilo se, naime, o traktorima lake kategorije (30 ks) za kojima je vladala mnogo veća tražnja u jugoslovenskim republikama nego za traktore drugih kategorija, a sve zbog činjenice da je ovaj traktor imao mnogo priključnih mašina čime je bio lako upotrebljiv za raznovrsne radove i prikladan za kooperaciju. Nasuprot tome, za traktore teške i superteške kategorije bilo je malo ili nimalo zahteva. To je i pravilo probleme tvorcima agrarne politike, jer je bez teških traktora bilo nemoguće sprovesti nove agrotehničke mere, prvenstveno duboko oranje.²⁸ Zato je Plenum Zajednice zauzeo stav da u početku treba ubaciti u proizvodnju izvestan broj teških traktora kako bi se bar obezbedilo duboko oranje na socijalističkom sektoru. Konstatovana je i zasićenost traktorima srednje kategorije („zadrugar”, „zetor”, „belorus”) za kojima je takođe postojala manja tražnja. Kada je komisija za mehanizaciju raspravljala o planu mehanizacije za 1958. godinu ispostavilo se da su potrebe za domaćim traktorom „zadrugar” 1.100 komada, a da IMR planira da proizvede 1.500, pa je odlučeno da se traktor „zetor” u toj godini ne uvozi (potrebe za njim iznosile su oko 300 komada), već da se taj broj kompenzuje proizvodnjom „zadrugara”. Kako se očekivalo da će do kraja 1957. godine iz SSSR-a stići ugovorenih 700 komada „belorusa”, zauzet je stav da se 1958. ni ovaj tip traktora ne uvozi. U pogledu teških traktora iskazana je orijentacija na traktore domaće proizvodnje i „guseničar DT-54”

²⁷ SL FNRJ 7/1957; AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, Zapisnici sa sastanka Plenuma, inventarni broj 369, 28. i 29. 5. 1957; *Isto*, 18. i 19. 5. 1957; *Isto*, inventarni broj 21, 1957–1958, Zapisnici sa sastanaka Komisije za mehanizaciju.

²⁸ Iz izlaganja Miluna Ivanovića na pomenutoj konferenciji za štampu Saveznog izvršnog veća, jula 1958. godine, vidimo da je država želela da ima oko 20% teških, 30% srednjih i 50% lakih traktora, ali je jugoslovenska poljoprivreda bila daleko od toga da ima 20% teških traktora. ASCG, fond 142, SSRN, fascikla 61, 25. 7. 1958.

sovjetske proizvodnje i, kao što je već rečeno, odlučeno je da se uzme toliki broj koji će podmiriti potrebe socijalističkog sektora za dubokim oranjem.²⁹ Iz rada Komisije za mehanizaciju i Plenuma Zajednice vidi se da je u Jugoslaviji 1958. postojao i problem lagera traktora, tj. velikog broja mašina koje su uprkos nemehanizovanosti poljoprivrede ležale na lageru umesto da su bile uključene u proizvodnju. Na lageru su se nalazili traktori iz istočnih zemalja i to „belorus” 620 komada, „utos” 91 komad, „zetorsuper” 700 komada, „zetor 25K” 830 komada i „S-80” 179 komada. Reč je o lageru kod republičkih poslovnih saveza kome treba dodati i nešto traktora kod sreskih saveza. Od domaćih traktora na lageru je bilo i 30–40 komada „zadrugara”. Dakle, na lageru je ležalo 2.420 uvoznih traktora čija je vrednost procenjena na skoro pet milijardi dinara. Lager priključaka iznosio je oko 800 miliona dinara od čega je polovina bila oprema koja je išla uz traktore koji su bili na lageru. Ovi traktori su verovatno i nabavljeni samo zato što su poticali sa Istoka, jer je za kupovinu sa istočnog tržišta bilo sredstava, a poljoprivredi su ove mašine itekako trebale. Ipak, i ova epizoda govori o odsustvu planske mehanizacije i modernizacije jugoslovenske poljoprivrede, jer je rezultat bio taj da je skoro 2.500 traktora bilo van proizvodnje u vreme kada je njihova upotreba bila veoma potrebna. Uostalom, prema ocenama koje su izrečene na Plenumu Zajednice neke od ovih mašina nabavljene su samo zato što je Spoljnotrgovinska komora vršila pritisak da se to uradi, jer je posredi bio „vezan posao”.³⁰ Osim činjenice da je sprovođenje agrarne politike ometao

²⁹ U pogledu plana priključnih mašina za 1958. godinu pošlo se od stava da je za pravilno korišćenje i uspešno stupanje u kooperaciju potrebno da traktori namenjeni kooperaciji imaju bar 4–5 priključnih mašina. Problem je predstavljala pojava da se u mnogim zadrugama traktori nisu koristili u poljoprivredne svrhe već za transport, zbog čega je kod zadruga bilo i otpora nabavci većeg broja priključnih mašina. Primećeno je da su zadruge više volele da traktori budu opremljeni prikolicom, pa je zapažena „jedna nepoželjna pojava da na našim drumovima imamo mnogo traktora”. Plenum Zajednice razmišljao je čak i da SIV-u predloži ograničenje ili zabranu transporta traktorima. Kada je u pitanju uvoz, tendencija je bila da se sve što se može nabavi u istočnim zemljama pod uslovom da odgovaraju kvalitet i mogućnosti primene. Neke mašine, poput plugova, kultivatora, sejalice itd. proizvodile su se u više istočnih zemalja (Bugarska, Mađarska, SSSR, Poljska), izrađivane su na osnovu zajedničke licence, a cene su bile različite, pa su ljudi koji su se bavili poslovima mehanizacije jugoslovenske poljoprivrede ukazivali i na tu pojavu. Plan uvoza je predviđao da se gro priključnih mašina nabavi sa Istoka, a oprema za preradu, potrebe u mlekarstvu, maslinarstvu, podrumarstvu itd. sa Zapada. Ne želeći da ulazimo u detalje oko pojedinačnih mašina, spomenućemo samo da je u pogledu specijalizovanih vinogradarskih traktora, prihvaćena orijentacija za nabavkom traktora „senšamon” francuske proizvodnje koji je tražila Makedonija i koji se već nalazio u primeni u ovoj republici. AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, broj 748, 4. 9. 1957.

³⁰ „Belorus” (MTZ-5) došao je na osnovu ugovora iz 1956. godine i to sa zakašnjenjem od 10 meseci. Tada je bio jako tražen, jer nije bilo „zadrugara”. Traktor je ocenjen kao spor, nije imao električni starter. Posle zaključenja ugovora jugoslovenska strana je pokušala da umesto ovih traktora dobije isti model sa električnim starterom, ali „Rusi su to odbili da učine”. U međuvremenu je došao „zetor”, povećana je proizvodnja „zadrugara” i „fergusona” i „belorus” je ostao na lageru. „Utos” je bio rumunska verzija „belorusa”, takođe bez elektronskog startera, a postea-

nedovoljan broj traktora, veliki problem bila je i neiskorišćenost postojećih. Jedan od razloga za ovu pojavu ležao je u nedovoljnom ulaganju u nabavljanje rezervnih delova, što je dovodilo do toga da je veliki broj traktora ostajao van imanja u vreme najvažnijih poljoprivrednih radova. O tome svedoči pismo Saveza poljoprivrednih komora upućeno Saveznom izvršnom veću 2. avgusta 1955. godine. Tom prilikom istaknuto je da država izdvaja nedovoljno sredstava za kupovinu rezervnih delova u inostranstvu. Jedna od posledica takvog stanja bila je nabavka onih delova koji su manje koštali. Upozoravajući da pitanje snabdevanja rezervnim delovima smatra primarnim za mehanizaciju poljoprivrede, Komora je navodila podatke prema kojima je uvoz rezervnih delova po jednom traktoru iznosio 1952. 54\$, 1953. 25\$, 1954. 20\$, 1955. 20\$. Koliko je to bilo slabo vidi se iz računice prema kojoj je, pod uslovom da domaća proizvodnja obezbedi polovinu potreba za rezervnim delovima, što se moglo smatrati uspehom, iz uvoza trebalo nabaviti rezervne delove u vrednosti od 75–80\$ po traktoru, dakle tri do četiri puta više nego što je to činjeno 1953–55. godine. Nedovoljan uvoz rezervnih delova stvarao je veliki broj neispravnih traktora. Podaci kojima je Savez poljoprivrednih komora raspolagao bili su poražavajući. Oni su pokazivali da je sredinom pedesetih godina u Vojvodini bilo 34% neispravnih traktora, a u Srbiji 31%. Za BiH, Makedoniju i Crnu Goru nije bilo podataka, ali se verovalo da je stanje još gore. Rečiti su i podaci Instituta za mehanizaciju poljoprivrede prema kojima je 40% neispravnih traktora ležalo neispravno 6–12 meseci, a čak 35% duže od godinu dana.³¹ Inače, Institut za mehanizaciju poljoprivrede iz Beograda izneo je početkom 1955. godine podatke po kojima je od tadašnjih 12.000 traktora u Jugoslaviji, potpuno dotrajalih bilo oko 5.000 i bilo ih je nemoguće popraviti, a oko 3.500 traktora nisu upotrebljavani u prolećnim

vljalo se i pitanje rezervnih delova. „Zetorsuper” je došao u vreme kada „zadrugar” nije bilo dovoljno i kad nije bio opremljen priključnim mašinama. „Zetor 25 K” došao je prvi put 1958. godine kada je „ferguson” bio jako tražen, došao je „da poboljša proizvodnju, ali je zakasnio”. Traktor „S-80” je uvezen iz SSSR-a, namenjen je za duboko oranje preko 40 cm, na krupnim socijalističkim gazdinstvima, 300 komada uvezeno je putem kreditnog aranžmana, a ostali putem kliringa. Sve ove traktore bilo je teško prodati poljoprivrednim organizacijama zbog visokog učešća od 30%, vladao je i strah od mogućnosti da ne bude rezervnih delova. Štete od stajanja ovih traktora van proizvodnje bile su ogromne. Dovoljno je navesti samo procenu da će zbog dugotrajnog stajanja upotrebnost vrednost guma opasti za 50%. AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma.

³¹ Nedostatak rezervnih delova dovodio je i do toga da su mašine stajale mesecima rasklopljene u radionicama čekajući popravku. Nabavljači su trošili velike sume novca lutajući bez uspeha od prodavnice do prodavnice. Mnoge radionice su same izradivale rezervne deove od materijala koji nisu dovoljno poznavale, pa su i izvršene opravke bile slabog kvaliteta. „Remontna služba koja je i inače slabo organizovana nedostatkom rezervnih delova je potpuno razbijena”. Navodeno je i mišljenje jednog danskog stručnjaka koga je služba za tehničku pomoć OUN poslala u Jugoslaviju prema kome je uspešan remont bilo moguće izvesti samo originalnim delovima. Na kraju krajeva, ovakav neorganizovan rad, potkrepljen nedovoljnim ulaganjem, vodio je ka tome da se na primeru traktora „zadrugar” i „ansaldo” pokazalo da je na kraju šteta bila mnogostruko veća od cifre koju je trebalo izdvojiti za kupovinu rezervnih delova. ASCG, fond 130, SIV, fascikla 963, jedinica 1465, dokument broj 2838.

i jesenjim radovima jer za njih nije bilo rezervnih delova. U tom trenutku u poljoprivredi Jugoslavije radilo je oko sto različitih tipova traktora na naftni, petrolejski i benzinski pogon, pa je njihova opravka samim tim bila komplikovana i skupa.³² Specifični problemi sa rezervnim delovima iskrslili su 1958. godine. Odnosili su se na traktore uvezene iz Sovjetskog Saveza. Problem je poticao iz pogoršanja političkih odnosa, pa je sredinom godine pomoćnik sekretara za poljoprivredu Saveznog izvršnog veća Milun Ivanović predviđao velike probleme, jer su rezervni delovi iz SSSR-a teško nabavljani i u vreme boljih odnosa dve države. Tada su nade polagane u uvoz iz Poljske, jer su Poljaci obećavali da će moći sa svog lagera da pošalju Jugoslaviji rezervne delove za sovjetske mašine.³³

Republički interesi, i to sa skoro istovetnom argumentacijom, ništa manje nisu dolazili do izražaja ni u pogledu podele kombajna. Na vrlo živu diskusiju po tom pitanju nailazimo na sednici Plenuma Zajednice održanoj 2. aprila 1958. godine. U suštini, rasprava se vodila oko principa na osnovu koga će se podela vršiti. Postojala su dva predloga, prvi da se vrši na osnovu broja poljoprivrednih dobara većih od 500 ha, a drugi na bazi oraničnih površina u žitorodnim rejoni-ma. Ukoliko bi se usvojio drugi princip republike i Vojvodina bi dobile redom: Srbija 126, Vojvodina 133, Hrvatska 112, Slovenija 16, BiH 50 i Makedonija 28. Živa diskusija se može razumeti ako se zna da je proizvedeno tri puta manje kombajna nego što je planirano, pa je te male količine (oko 450 komada) trebalo podeliti i pri tom zadovoljiti sve delove zemlje, a to je praktično bilo neizvodljivo. Izdvajamo samo nekoliko crtica iz ove diskusije. Sve vreme predstavnik BiH je nastojao da svojoj republici obezbedi bar 19 kombajna, pa je nekako pristajao na 14, ali nikako i na 10 koliko su mu ostali nudili. Kada je predloženo da „Belje” i „PKB” dobiju po 55 mašina, javio se Radojčin pitanjem, zašto se ništa ne daje Vršackim ritovima kada će dobiti Pančevački rit. Jedino oko čega se mogla postići saglasnost, i to ne stopostotna, to je da „Belje” i „PKB” dobiju po 50 kombajna. Inače, ovo je jedna od retkih sednica na kojoj je predstavnik BiH uzeo nešto aktivnijeg učešća u zastupanju interesa svoje republike.³⁴ Na sednici Izvršnog odbora Zajednice 16. oktobra 1959. godine predstavnici Vojvodine žalili su se da su oštećeni načinom na koji je podela vršena. Koliko u pitanjima ekonomije nije bilo mesta za solidarnost pokazuje i argumentacija Miloša Radojčina koji je položaj Vojvodine branio stavom da nije pravilno da razvijena pokrajina mora da čeka nekoliko godina zbog toga što neke druge nisu snabdevene. Za „ključ” raspodele predlagao je tržišne viškove pšenice, a kao alternativu površine krupnih gazdinstava pod pšenicom. Interese Hrvatske zastupao je

³² „Predlaže se osnivanje nove službe za opravku mašina”, *Politika*, 5. 2. 1955, str. 5.

³³ ASCG, fond 142, SSRN, fascikla 61, 25. 7. 1958.

³⁴ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 2. 4. 1958.

Magašić, kome ovi predlozi iz Vojvodine nisu smetali, ali ako se uzme u obzir i postojeći broj kombajna. Ova rasprava može biti zanimljiva i po tome što je Magašić predložio da se pri raspodeli Srbija posmatra kao celina i da posle podele u kojoj bi cela Srbija imala svoju kvotu Izvršno veće Srbije deli koliko će pripasti Srbiji van pokrajina, a koliko Vojvodini. Ovo je jedan od retkih primera da je neko predložio da se Srbija posmatra kao celina. Međutim, Radojčin se predlogu odmah usprotivio argumentacijom da će se morati deliti i na pokrajinu dok su oni članovi Udruženja. I jedan i drugi su pitanju tretiranja Srbije kao celine prilazili iz ugla ekonomskih interesa delova zemlje koje su predstavljali. Ukoliko bi u ovim podelama cela Srbija bila tretirana kao jedan subjekt osnovano je pretpostaviti da bi tako manje dobila nego što su zajedno dobijali Vojvodina i ostatak Srbije. Na to ukazuju i reči Blaževskog, koji je Radojčina upozoravao da je Vojvodina oštećena u okviru Srbije, ali ne i kada se posmatra u jugoslovenskim okvirima. Konačno, za kriterijum određivanja kvota pri podeli kombajna ovom prilikom je određen broj kombajna na krupnim gazdinstvima i van njih, pri čemu će se kombajni deliti tako da jedan kombajn dođe na 50 ha pod italijanskom pšenicom, a ostatak će se dati kooperaciji.³⁵

Osim mašina trebalo je podeliti i servisna kola za radionice. Njih je trebalo podeliti tako da odu tamo gde su i traktori „zetur” i to da „ključ” bude jedna servisna kola na 500 traktora. Predloženo je da Vojvodina dobije troja kola, Hrvatska dva i Srbija jedna. Srbija je, doduše, želela da dobije dvojka kola, jer je imala dva centra, Niš i Požarevac. Inače, ako bi se jedna kola delila striktno na 500 traktora, uslove bi ispunili jedino Vojvodina i Hrvatska, a Srbija bi bila blizu. U raspravi je i predstavnik Makedonije tražio jedna kola za svoju republiku, ali je glatko odbijen, jer čak i prema njegovim podacima prema kojima je Makedonija imala 130 postojećih i još 200 naručenih traktora, nije bila ni blizu uslova. Na kraju, usvojen je predlog raspodele s tim da se Srbiji daju još jedna kola ako se to izdejtvuje kod fabrike.³⁶

Još neka sporna pitanja

Pitanje otkupa traktora izloženih na Novosadskom sajmu 1957. godine. Jedno od manje spornih pitanja bilo je pitanje otkupa traktora izloženih na Novosadskom sajmu 1957. godine. Na sednici Plenuma održanoj 29. avgusta 1957. godine ovo pitanje je pokrenuo Miloš Radojčin. Rekao je da Izvršno veće Vojvodine insistira da se omogući otkup dela izloženih traktora (marke „landini” „landineta” i „hanomag”). Iznesen je argument da se nijednoj firmi ne smeju

³⁵ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 20, Zapisnici sa sastanka Izvršnog odbora, 16. 10. 1959.

³⁶ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 19, 1958, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 9. 5. 1958.

zatvoriti vrata i time je onemogućiti da se pojavi i naredne godine na Sajmu. Komisija za mehanizaciju razmatrala je ovo pitanje i nije imala jedinstven stav, pa je pred Plenum Zajednice izašla sa dva predloga. Prvi da se otkupe svi izloženi traktori bez obzira na marku i kategoriju ukoliko za njih postoji interesovanje, a drugi da se uopšte ne vrši otkup bez obzira na to da li postoji interesovanje ili ne. U odbranu drugog predloga rečeno je da se radi o markama traktora kojih ima jako malo u zemlji i da bi njihovo uvođenje na domaće tržište povećalo šarolikost u pogledu vrsta i kategorija traktora, što bi kasnije pravilo probleme i oko nabavljanja rezervnih delova. U diskusiji koja je sledila Oskar Kučan se zalagao da se ovo pitanje prenese na Institut za mehanizaciju da on odluči šta će se kupiti, a Pečar je smatrao da nešto mašina treba otkupiti, ali ne toliko da se domaća tipizacija traktora poremeti samo zbog Sajma. Ercegovac se zalagao da se od „landineta” ne kupi svih 20 komada, već maksimalno četiri, tek koliko da se izlagaču ne zatvore vrata. U suštini, sa jedne strane, radilo se o pritisku iz Vojvodine da se otkupe svi traktori, a sa druge strane, postojao je strah da se ne poveća raznolikost vrsta i kategorija traktora u zemlji i da se ne desi da se sledeće godine broj izloženih traktora poveća par puta. Plenum je na kraju rešio da se otkupi po pet komada traktora „landini” i „hanomag” iz kategorije „ferguson”, a da se „landineta” kao traktor lake kategorije prethodno ispita u Institutu i da se u slučaju povoljne ocene otkupi pet komada. Time je nadena neka vrsta kompromisnog rešenja, te su zahtevi predstavnika Vojvodine bili delimično uslišeni.³⁷

Pitanje izrade priručnika. Kratka diskusija o priručnicima koje je trebalo izraditi, vođena u julu 1957. godine, pre svega je izvor za odnose između predstavnika pojedinih republičkih saveza i pokazuje težnje ka republičkim partikularizmima i želju da se samostalnost republika istakne i u najsitnijim pitanjima poput ovog. Navešćemo stavove predstavnika Slovenije Panjeka i sekretara Zajednice Stojanovića. Tako je Panjek tražio da se priručnici rade u republikama na svim jezicima, a Stojanović ga je uveravao da nije ni bilo reči o tome da se u Beogradu rade priručnici za slovenačke seljake.³⁸

³⁷ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 1957, Zapisnici sa sastanka Plenuma, 29. 8. 1957; *Isto*, Zaključci sa sastanka Plenuma Zajednice održanog u Novom Sadu 29. VIII 1957.

³⁸ AB, Poslovno udruženje..., inventarni broj 18, 18. i 19. 7. 1957.

Summary

Yugoslav Republics' Distinctive Interests in Exports and Distribution of Agricultural Machinery, Means and Agents in 1957/1958

Research of the agricultural policy developments in Yugoslavia resulted in identification of the state federalization process existent back in late fifties of XX century and featured by both separation of republics and provinces and lack of sense for mutual interests of the country as a whole. Absence of any federal state function when it comes to distribution of agricultural machinery, means and agents (farm tractors, combine harvesters, fertilizers) was obvious, as well as a practice of independent presentation of Vojvodina representatives by themselves. Representatives of both Vojvodina business alliances and Vojvodina unions were members of the FPRYU Community of Business Alliances and the Other Professional Economic Unions for Agricultural Mechanization and Chemisation (founded in 1957). Their behavior was featured by willing to protect interests of subjects that they represent almost by all means, including the use of inexpert argumentation. Behavior of the kind is easy to understand in the light of the facts that Yugoslavia's needs for agricultural machinery and means exceeded the quantity it had on disposal, as well as of the fact that representatives of some parts of the country were driven by fear that another republic could get more on expense of their own, e.g. that they could be outwit, and the like. Their presentations were almost entirely clear of any reference to the common state and its needs, and presentations of Vojvodina representatives would not give any clue to the uninformed listener that this is just about a part of Serbian territory. In the course of the one year period of the Community's activity that was observed here, at least 25 cases of open collisions and disagreements on issues of both distribution and imports of agricultural machinery and fertilizers were recorded. Representatives of certain parts of the country used to present, in the course of discussions, argumentation convenient to the province or the republic they represented only. Vojvodina representatives used to emphasize principles such as market surpluses and importance of certain parts of the country to realization of both agriculture function and the social sector needs. Croatia representatives used to emphasize the importance of certain region's specificities concerning consumption of fertilizers, referring to higher consumption in the Republic they represented, while Macedonian representatives used to emphasize production of specific cultures in their Republic (tobacco).

ЈОШ ЈЕДНОМ О УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ

Доц. др Мира РАДОЈЕВИЋ
Филозофски факултет

Данас већ давне 1983. године Фернан Бродел је поводом обновљене расправе о настави историје написао како је она „само чекала да оживи”. Јер, „то је стара, увијек занимљива препоручљива расправа која никога не оставља равнодушним: ни публику, више но икад заљубљену у повијест, ни политичаре присиљене на опрез, ни новинаре, а понајмање професоре повијести. То је стара расправа која нас не учи ништа ново, а чији се круг ипак непрестано повећава. За све протурјечности има у њој мјеста. Долазе уз топовску салву као праве трупе”.¹ Само неколико година доцније, слична расправа о савременом стању историографије, па и уџбеника историје, поведена је и у југословенској историјској науци, укључујући историчаре из више република тадашње СФРЈ.² Јавност је, нажалост, била слабо упозната са упозоравајућим, делом и алармантним запажањима историчара, а оне који су се бавили политиком као да све то није много ни занимало. Оправданост упозорења која су се тада могла чути показала се, међутим, у пуној разложности веома брзо. На другој страни, једном отворена, дискусија о уџбеницима историје није у наредним деценијама затварана, мада је познавала године слабијег и јачег интензитета. У последње време, имамо утисак, као да је изнова оживела. О уџбеницима се пише по новинама, говори се на разним телевизијама, воде се полемике, одржавају се научни скупови и стручни семинари.

Један од таквих образовних семинара, организован пре свега за ауторе уџбеника историје из Босне и Херцеговине, одржан је почетком ове године у Георг Екарт институту за међународно истраживање уџбеника, у Брауншвајгу, који је већ много пута угостио историчаре са југословенских простора и стипендијама помогао њихова проучавања. Пробле-

¹ Ф. Бродел, *Цивилизације кроз повијест*, Загреб, 1990, стр. 25.

² Видети: *Историографија, марксизам и образовање*, зборник радова, Београд, 1986.

ми и питања покренути на овом скупу односили су се првенство на Босну и Херцеговину, али и целу бившу Југославију, што је било неизбежно. Осим тога, већина изнетих дилема, нужних констатација и супротстављених погледа део је паралелних настојања да се дође до што бољих уџбеника. То је и разлог због кога мислимо да би нека запажања са тог скупа могла интересовати и домаћу стручну јавност.

Структура учесника семинара била је доста шаролика и подстицајна за добру расправу. Поред преовлађујућег броја наставника и професора историје из целе Босне и Херцеговине (Федерације и Републике Српске), присуствовали су немачки историчари и дидактичари, као и мањи број универзитетских наставника, представници ОЕБС-а и домаћини из Института.

Међу поднетим саопштењима издвојили бисмо увек инспиративно излагање колегинице Ренате Тепе о историјским изворима и њиховој примени. У њеној презентацији демонстрирана је велика способност да на основу извора ученицима предочи и најделикатније историјске проблеме, као што је холокауст на пример, подстичући их при томе да критички мисле и сами доносе закључке. Колега Маркус Колер говорио је о Отоманском царству, отварајући могућност делимично или потпуно другачијих виђења истих проблема, што је као последицу и имало толерантну стручну дискусију. Потпуно је другачији био приступ Карла Беткеа, који је говорио о периоду између два рата, односно о политичкој и социјалној историји Босне и Херцеговине у том раздобљу. Споран је био већ почетак његовог саопштења са инсистирањем да се сам, врло одлучно, залаже за концепт целовите и независне Босне и Херцеговине. Као приватан став ово свакако заслужује уважавање, али је у науци једно такво одређење тешко прихватљиво, тим више што је и цео реферат показао не само недовољно познавање извора и литературе него и њихово веома површно тумачење и селективно коришћење. Споменули бисмо и саопштење колегинице Сњежане Корен из Загреба, „Контроверза и мултиперспективност”, стручно утемељено, добро промишљено и зналачки представљено.

Поводом ових, као и других саопштења, у радионицама и ван њих, вођена је озбиљна расправа из које би могли бити извучени понеки закључци, идентификовани најспорнији проблеми и постављена значајна питања.

Прва би се мисао могла односити на неодољиви утисак да је анализирање историографије и уџбеника историје доиста добар пут за разумевање једног друштва и његових проблема. Очито је да су сва друштва некадашње, „велике” Југославије, оптерећена заједничком прошлошћу, у суштини неспособна да се са њом целовито суоче и помире, а неретко

склона да је користе ради отклањања проблема садашњости.³ Просвета би могла допринети оздрављењу друштва, али би се могла наћи и у раскораку са њим, јер је опоравак дуготрајан процес који мора захватити све делове једне средине. Управо из тог разлога намеће нам се питање нису ли очекивања од школе, нарочито у настави историје, постала превелика? Имамо ли право веровати да уџбеници, готово преко ноћи, могу да одстране или барем снажније ублаже деценијске и чак вековне спорове и разлике? Прети ли нам опасност да од једне кренемо ка другој идеологизацији, захтевајући да наставни материјали пренаглашено буду прилагодјени савременим потребама друштва и политичког тренутка?

Упоредо са овима отворена су и питања о већој заступљености социјалне историје, иза које стоји неизговорена оптужба упућена политичкој историји и њеном утицају на формирање националне и политичке свести ученика и омладине. Неспорно је да су политичка и војна историја биле доминантне и да је њихово тумачење у уџбеницима садржавало тешке злоупотребе.⁴ Ако се, међутим, говори о савременој историографији и њеној политичкој историји не треба заборавити да она нема склоност да буде оно што је некад била. Напротив, историчари се данас труде да је уклопе у опште познавање друштва и да је посматрају као његов саставни, врло важан део.⁵ То не значи да социјалној историји не треба дати много већи простор него што га је до сада имала и то из многих разлога, од прозаичних до суштинских. Искуство показује да је политичка историја ученицима све досаднија, а да насупрот њој социјална историја омогућава стварање „слика”, снажнијих и трајније запамћених представа о човеку и друштву, блиских ученичком интересовању. Истовремено, сама по-

³ Колико је тај проблем сложен може се делом видети и из расправе проф. Тодора Куљића „О новој култури сећања” (*Годишњак за друштвену историју*, 1–2/2003, Београд, 2004, стр. 205–228), који говори о „штетном сећању”, „продуктивном забору”, „демонизацији прошлости”, њеној употреби и злоупотреби, искривљавању и инструментализацији.

⁴ У југословенској историографији о овим проблемима је писано већ средином 80-их година. Проф. Ђорђе Станковић је, поред осталог, нагласио како „окосницу свих југословенских уџбеника историје за I и II разред усмереног образовања за раздобље XIX и XX века чини разуђена тријада од 768 личности, близу 2000 датума (догађаја) и 3000 географских појмова!” (Ђ. Станковић, „Раскршћа југословенске историографије”, у: *Историографија, марксизам и образовање*, стр. 22). Видети и: Ђ. Станковић, „Неадекватно персонализована историја”, у: *истио*, стр. 235–239.

⁵ „Зашто се политичка историја задржала толико дуго као доминантна област историјског сазнања?”, писао је још пре две деценије проф. Бранко Петрановић. „Зашто је све до данас нико није успео скинути са пиједестала владарке далеко пространијег и богатијег друштвеног тоталитета прошлости? Покушавајући да одговоримо на постављено питање не можемо да не уважимо једну другу страну садржану у њој: да савремени модел ’политичке историје’ укључује у себи – барем као тенденцију, проверену на неким хронолошким и тематским сегментима прошлости – општу историју, целовитији процес, схваћен у цивилизацијском смислу” (Б. Петрановић, „Жилавост и немоћ политичке историје”, у: *истио*, стр. 13).

литичка и војна збивања, у свој својој озбиљности и често трагизму, необјашњива су без познавања друштва, његових социјалних, економских и културних проблема. Тек све заједно може да пружи једну пунију целину у којој би се прошлост боље разумела, а њене поруке биле прихваћене. Историјска наука морала би при томе да одустане од своје повремене самодовољности и укорењености у поузданост својих методолошких закона и метода, позивајући у помоћ социологију, етнологију, политикологију, економију и – зашто да не? – књижевност, која ју је неретко претичала у покретању тема и проблема.

Један овакав приступ захтева дуготрајан рад различитих тимова стручњака и њихову несребичну сарадњу, услове који су на овом простору и у постојећим друштвеним, политичким и стручним околностима тешко доступни. На другој страни, још увек немамо довољно добрих књига из социјалне историје, па ни објављених извора са којима би ученици могли да остваре директан контакт. Сигурно је, такође, да социјална историја не сме бити ни злоупотребљена, односно искоришћена да би у учбеницима – ако се већ инсистира на њиховој „помиритељској”, уравнотежавајућој улози и задатку – пружила једну пожељну слику. Из историјских извора не сме се узимати само оно што је спајало и било заједничко супротстављеним народима, не само зато што историја – како је једном приликом рекао проф. Ђорђе Станковић – није „складиште добрих примера”, већ пре свега због тога што би то била делимична историјска истина, лажна и неодржива конструкција. Блиска прошлост дала нам је у том погледу више него болне поуке, показујући шта се дешава када експлодирају намерно потискивани и „заборављани” проблеми. Не треба заборавити ни чињеницу да ученици сазнања не стичу само у школи, већ и преко телевизије, филма, новина и улице, а све заједно у једној атмосфери „кућно неговане историје”, која националну и политичку свест обликује најчешће снажније од школе. Напокон, хармонију различитих „историја” – социјалне, политичке, војне и многих других, захтева и сама савремена историографија у својој тежњи да прошлост истражи, анализира, разуме и прикаже у њеном тоталитету.⁶

⁶ „Од повијесне активности до дидактичке активности пријелаз је као из једног водотијека у други”, говорио је Фернан Бродел предавачима историје. „Припазите: вашу педагошку задаћу не треба усмјеравати ономе чему у знаности дајете предност. Наглашававам да би наш колега занемарио све своје дужности кад би говорио ученицима само о друштвима, чековима и цијени жита. Хисториографија је полако прошла различите фазе. Била је кроника владара, повијест битака или огледало политичких догађаја. Данас, захваљујући напорима храбрих истраживача, она урања у економске и друштвене стварности прошлости. Ове су дионице попут степеница неког стубишта које води до истине. Немојте жртвовати ни једну од ових степеница кад будете у друштву студената” (Ф. Бродел, *н. г.*, стр. 22).

Можда највеће неслагање на одржаном семинару изазвала је дискусија о „једној” или „више истина”, о којој се и код нас доста полемисало, поред осталог и поводом нових наставних материјала. У случају појединих дискутаната остало нам је нејасно да ли су у питању одиста сукобљене разлике у методолошким полазиштима и самом схватању циљева историјске науке или забуну повремено изазивају термилошке непрецизности. Несумњиво да је било и једног и другог. Ако пођемо од данас модернизацијског става да не постоји само једна истина и да свако има право на своју, најважније је питање: имамо ли тада своју науку или све подлеже некој врсти произвољности? Чему онда мукотрпно трагање за што бројнијим, разноврснијим, садржајнијим и квалитетнијим изворима, као и онај недосањани сан толиких генерација историчара да пронађу и проуче „сваки папир” везан за тему коју истражују? Шта при томе остаје од поузданости и проверљивости којима смо се толико поносили у свом занату?

Поводом овог спора у полемици на семинару искоришћен је пример балканских ратова, догађаја који су утицали на све балканске народе. Речено је како су их сви учесници различито доживели и тумачили, понајпре због драстично другачијих последица које су имали за сваког од њих. Из тога је закључено како сваки од тих доживљаја и тумачења представља једну појединачну истину чије право припада свима. Нису, међутим, спорне различитости у доживљавању и тумачењу, већ у закључку који је из њиховог постојања изведен. Питање бисмо поставили обрнуто. Нису ли управо све те супротстављености део једне истине, којој тежи ова наука настојећи да разуме сложеност и тоталитет прошлости? Не могу бити истинити само фактографски подаци и зар је данашња историјска наука толико ригидна и ограничена у својим објашњењима да може из историје балканских ратова искључити славље Срба, Црногораца и Грка, пораз Турака, прогон и исељавање муслимана? Зашто ученици не би могли да схвате како је један исти догађај за једне учеснике представљао победу и славље, а за друге страдање и тугу? У историји је најчешће тако и бивало, што не значи да објективно постоји свачија истина, већ да је историјска истина бескрајно сложена и слојевита. Науци је отуда и циљ да је као такву истражи и оно што се десило прикаже из што више углова посматрања и размемевања.

Цео проблем делимично је везан за питање способности ученика да користе уџбенике и из њих стичу сазнања, при чему је што већа употреба историјских извора један од доминантних захтева. Симптоматично је да се поново појавила термилошка забунa иза које се, опет, налазе повремено другачији погледи, срећом не и сукобљени. На једној страни говорено је о „развијању вештина” код ученика, а на другој о подстицању

„критичког мишљења”. Несумњиво је при томе да би ово друго требало да буде виши мисаони ниво коме треба усмеравати сваког појединачног ученика, у зависности од могућности појединца. Проблем може настати у одабиру начина, поготово историјских извора који ће бити употребљавани. Један од наведених примера посебно је карактеристичан. Учесницима скупа презентована је пробна верзија једног алтернативног уџбеника, планираног да буде коришћен у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији. Показане су две фотографије Јосипа Броза. Прва потиче из времена Другог светског рата и на њој је, као врховни командант партизанске војске, у униформи и са једним од својих чувених вучјака. Друга фотографија је далеко новијег датума, а председник Југославије је на њој у цивилној одећи и у друштву пудлице. Ђацима је постављено питање шта могу да закључе и кажу о Титу на основу те две фотографије. Ако се ради о „вештинама”, они могу одговорити много тога, чак се и шалити на рачун година и јачине паса. Али, ако је циљ савремене школе да подстакне критичко мишљење, понуђени извори морали би бити далеко озбиљнији и пажљивије одабрани.

Питање које се овим намеће једно је од оних о коме је највише дискутовано, јер проблем своди на ауторе уџбеника, односно на запитаност: ко треба да их пише? У дискусијама више учесника наглашено је како тај посао не могу радити професори универзитета и научници уопште и то из више разлога: све „компликују”, дају текстове које ђаци не могу да разумеју у коришћеној терминологији, стилу и садржају, сами не схватају потребе, интересовања и мисаона ограничења ученика... Сигурно је да у свему томе има много истине, али из тога не треба да следи и потпуно искључење научника из процеса настанка уџбеника. Сами наставници најчешће немају довољно знања, нарочито у познавању историјских извора, да понуде квалитетне наставне материјале, задовољавајуће у свим захтевима савремене наставе. Најлогичније решење морало би бити нађено у сарадњи науке и школа, у тимском раду и коришћењу различитих стручности и искустава. Осим тога, завршетак факултета никако не би смео да – као што се често дешава – истовремено обележи прекид рада дипломираног студента на сопственом образовању и стручном усавршавању. Већина учесника скупа сложила се да право усмерење тек тада треба да почне и траје непрекинуто све до останка на месту предавача историје.

Посебан проблем у настанку нових уџбеника везан је за тему распада Југославије и ратова из прве половине 90-их година. По мишљењу многих, они би морали да уђу у наставне садржаје, јер обележавају крај живота једне државе и јер их прати појачано интересовање ученика, нарочито у подручјима које су ратови снажније захватили. На разложну примедбу да је о томе тешко објективно писати будући да ни сама истори-

ографија – која у својој озбиљности и квалитету мора претходити добрим уџбеницима, не може да разјасни збивања из тих година, одговорено је да постоје публицистички радови, објављена сећања и прикупљене изјаве „драговољаца”. Питање је чија ће сећања и изјаве чијих „драговољаца” бити коришћени и неће ли то пре свега зависити од националне припадности, а потом и од политичке опредељености аутора и наставника. Проблем се јесте сам од себе наметнуо, али је превише деликатан да би одговори на њега могли да буду олако давани. Осим тога, већина истраживача се слаже да добрих уџбеника не може бити без добре и одговорне историографије.

Задржавајући се на ових неколико наведених питања и импресија, могли бисмо да констатујемо приметну несразмеру између нужне озбиљности у писању и употреби уџбеника са једне стране, а са друге повремену олакост и брзину које су пратиле издавање уџбеника, радних свезака и читанки. Та исхитреност, потекла понекад мимо воље аутора, чешће је била изазивана диктатима времена и терором околности у којима се ради, истражује и пише. Друга констатација коју желимо да истакнемо је толико уочљива разлика у мишљењима и методолошким полазиштима. Ње се, верујемо, не треба плашити, јер је сваки стручан дијалог, усмерен на подизање опште стручне културе, више него потребан, не само у уџбеницима него и у целој историографији. Чему тако жучне расправе у којима сваки неистомишљеник мора истовремено бити и противник? Остајући замишљени и забринути над непотребношћу таквог става, завршили бисмо ово саопштење једним упозорењем које је пре двадесет година потекло од проф. Ђорђа Станковића: „Није опасан развијен теоријско-методолошки плурализам него чињеница што се различита теоријско-методолошка полазишта отворено користе у прагматичне сврхе”.⁷

⁷ Ђ. Станковић, „Раскршћа југословенске историографије”, стр. 31.

SAVREMENA RUSKA ISTORIOGRAFIJA O SRBIJI

Mr Aleksej TIMOFEJEV
Institut za noviju istoriju Srbije

Posle pada Sovjetskog Saveza i neslavnog kraja komunističkog opita na području istočne, centralne i jugoistočne Evrope dolazi do raspada etnofederalnih zajednica. Taj događaj je bio povezan i sa privremenim padom standarda i naučnim nazadovanjem regiona usled nedovoljnog finansiranja fundamentalnih nauka. Ipak neke naučne grane (pre svega društvene nauke) su odmah dobile podsticaj u svom radu. Otvaranje brojne arhivske građe (nažalost isto privremeno), likvidacija partijske cenzure (uz preživelu autocenzuru) i nestanak unificirane ideologije omogućili su stručnjacima društvenih nauka da udahnu vazduh demokratskih promena punim plućima. Mora da se naglasi da su i društvene nauke doživele određene potrebe – dolazi do slabljenja (da ne kažemo nestanka) državnog finansiranja uz potrebu snalaženja u brojnim nevladinim organizacijama (NVO) koje su pojurile na prostor otvoren posle pada gvozdene zavese. Normalno da je većina tih NVO finansirala samo određene pravce istraživanja i značajan deo fundamentalne nauke je ostao van mogućnosti realnog finansiranja. Entuzijizam i oslonac na bogatu historiografsku tradiciju su omogućili ruskoj školi istorije Srbije preživljavanje u ta teška vremena. Situacija je počela da se prelama tek od kraja 90-ih, kada je opšta finansijska stabilizacija bila praćena stabilizacijom izdavačkih kuća, širenjem mreže potencijalnih finansijera najrazličitijih naučnoistraživačkih projekata, kao i prirodnom selekcijom u kojoj su u nauci ostali (ili u nauku došli) samo oni koji su znali i prihvatili nova pravila igre. Od početka novog milenijuma sve veću ulogu u finansiranju istorijskih (pa i balkanoloških) studija dobijaju državne fondacije koje su uspešno preuzele metodološki pristup NVO, ali su znatno proširile lepezu naučnih pravaca i metoda koje su dobrodošle u borbi za izdavački ili istraživački grant.

Istorija Srbije se proučava u savremenoj Rusiji u specijalizovanoj instituciji – Institutu za slavistiku¹ Ruske akademije nauka. Uz značajne naučno-

¹ U ruskom jeziku reč *slavistika* se koristi kao naziv za zbir istorijskih, filoloških i lingvističkih studija posvećenih svim stranim slovenskim narodima od nastanka do našeg doba.

-izdavačke poduhvate (na primer 2004. saradnici su ukupno objavili oko 1.092 tabaka naučnih izdanja) deo svojih kapaciteta Institut odvaja na istoriju Srbije. O značaju koji istorija srpskog naroda ima na Institutu svedoči činjenica da su direktor Instituta dr K. Nikiforov i njegov zamenik dr A. Šemjakin specijalisti za srpsku istoriju. Na Institutu postoji niz odeljenja u okviru kojih se sprovodi proučavanje istorije srpskog naroda. To su Odsek za noviju istoriju slovenskih naroda jugoistočne Evrope (rukovodilac dr A. Karasev),² Odsek za istoriju slovenskih naroda iz razdoblja svetskih ratova (rukovodilac dr A. Šemjakin) i Centar za proučavanje savremene balkanske krize (rukovodilac dr J. Guskova). Institut izdaje i časopis *Slavjanovedenije*. Ovo naučno izdanje izlazi šest puta godišnje i bavi se južnoslovenskom i zapadnoslovenskom istorijom i filologijom, s tim da svaki broj časopisa sadrži jedan ili više članaka, priloga ili prikaza vezanih za najnovije domete onog dela istorijske nauke koji se bavi srpskim narodom.

Većina specijalista koji se bave istorijom Srbije se priprema na Istoriskom fakultetu Moskovskog državnog univerziteta M. V. Lomonosov. Na fakultetu postoji Katedra za istoriju Južnih i Zapadnih Slovena koja ima tri profesora za istoriju naroda srpsko-hrvatskog jezičkog prostora: doc. dr V. B. Prozorov (do XVII veka), doc. dr L. V. Kuzmičeva (XVIII–XIX vek), doc. dr V. A. Tesemnikov (XX vek). Katedra ima redovne diplomske, postdiplomske i doktorske studije, kao i predavanja u tri semestra „Istorija Južnih i Zapadnih Slovena” koja su obavezna za sve studente fakulteta u okviru koga je velika pažnja posvećena istoriji srpskog naroda. Osim toga istoričari koji se bave istorijom Srbije rade i drže predavanja o srpskoj istoriji i u nekim drugim ustanovama ruske visoke škole: Univerzitet Ministarstva inostranih poslova Rusije (doc. dr J. Višnjakov), Kaliningradski univerzitet (prof. dr J. Kostjušov), Univerzitet Nižnjeg Novgoroda (doc. dr M. Belov) itd.

Nastava istorije Srbije se odvija uz korišćenje niza udžbenika koje su pripremili ruski autori prateći novija saznanja svoje i srpske istorijske nauke. Uglavnom se ove knjige pojavljuju na Moskovskom univerzitetu,³ iako su neka izdanja izašla van zidina ovog najstarijeg ruskog univerziteta.⁴ Osim udžbenika,

² Sistem naučnih zvanja savremena Rusija je nasledila iz bivšeg SSSR-a i zato se reformisanje prema standardima Bolonjske unije nije završilo potpunom unifikacijom. Osim zvanja specijaliste i magistra (prvog naučnog zvanja za sticanje koga je potreban obiman samostalan naučni rad) postoje i dva zvanja istovetna zvanju Ph.D. – kandidat istorijskih nauka i doktor istorijskih nauka. Kandidat može da bude docent, može držati predavanja i samostalno ocenjivati studente na ispitu, može čak biti šef katedre ili odeljenja na Institutu. Ipak, samo doktor može da stekne titulu profesora i da postane šef naučne ustanove.

³ *История южных и западных славян: в 2 т. Т.1: Средние века и Новое время; Т.2. Новейшее время: Учебник*, (ред. Г. Ф. Матвеев и З. С. Ненашева), 1-е изд. Москва, 1998; 2-е издание Москва, 2001.

⁴ *История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века*, (ред. А. В. Фадеев), Москва, 1997.

izašla je i nastavna zbirka izvora posvećena jednom od najbitnijih događaja srpske istorije – Prvom srpskom ustanku. Ova zbirka sadrži ne samo niz dobro odabranih izvora propraćenih obimnim komentarima, no i niz naučnih članaka autora koji se bave proučavanjem Prvog srpskog ustanka, što daje studentima primer metodološki ispravnog korišćenja istorijskih izvora.⁵ Specifikum pisanih istorijskih izvora slovenskih naroda iz doba srednjeg veka i novog vremena ruski studenti proučavaju uz korišćenje posebnog udžbenika koji sadrži više stranica posvećenih izvorima o istoriji srpskog naroda VI–XVIII veka.⁶

Početakom devedesetih godina minulog veka veliku pažnju ruskih naučnika je privukao raspad Jugoslavije i događaji usledili nakon toga. Već 1992. godine iz štampe je izašao zbornik dokumenata *Jugoslavija u vatri 1990–1992*.⁷ Odgovorni urednik knjige je bila J. Guskova, osim nje u radu na zborniku su učestvovali A. Karasev, A. Sliva, L. Tjagunnjenko, A. Šemjakin, N. Kulikova, A. Klimenko i L. Ablazova. Osim vrsnih komentara, izvori su bili propraćeni člancima vezanim za pojedine ključne teme po kojima je grupisan materijal: političke promene i raspored političkih snaga u SFRJ početkom 90-ih, kriza federacije i različiti prilazi prevazilaženju krize, međunacionalni sudari i rat u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, međunarodna zajednica i internacionalizacija jugoslovenske krize, stvaranje nezavisnih jugoslovenskih država.

Već sledeće godine je usledio i drugi zbornik *Jugoslovenska kriza i Rusija*.⁸ Ova knjiga se bavila reakcijama zvanične i nezvanične Rusije i događajima na Balkanu. Osim brojne izvorske građe, knjiga je imala uvodne članke prof. dr S. Terzića, dr J. Guskove i dr A. Karaseva koji su u različitim aspektima sagledavali dinamiku razvoja srpskog pitanja između Rusije i zapadnih snaga u XIX i XX veku.

Ova dva zbornika, iako su postala dva vredna izvora istorijskih svedočanstava, ipak su balansirala na ivici moderne istorije i dnevne politike. Za razliku od njih sredinom devedesetih pojavljuju se i monografije potpuno istoriografske dimenzije. Pre svega to je knjiga dr A. Šemjakina *Radikalni pokret u Srbiji*.⁹ Knjiga se bavi proučavanjem multilinearne procesa koji su se odvijali u okvirima srpskog socijalističkog pokreta nakon smrti Svetozara Markovića i

⁵ Михаил Белов, *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия. События, документы, историография*, Н. Новгород, 1999.

⁶ *Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период)*, (ред. Л. П. Лаптева), Москва, 1999.

⁷ *Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–1992). Современная история Югославии в документах. Т.1*, (ред. Е. Ю. Гуськова), Москва, 1992.

⁸ *Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990–1993). Современная история Югославии в документах. Т.2*, (ред. Е. Ю. Гуськова), Москва, 1992.

⁹ Андрей Шемякин, *Радикальное движение в Сербии. Зарождение, становление, первые шаги (1875–1883)*, Москва, 1993.

koji su vodili stvaranju srpske radikalne stranke. Detaljno je sagledano formiranje stubova radikalske ideologije i uloga ovih pogleda u političkoj borbi u Srbiji početkom osamdesetih godina XIX veka. Mora de se kaže da ova knjiga osim historiografskog ima i očiti istorijski značaj. Sama monografija je utemeljena na proučavanju brojnih ruskih arhiva i predstavlja vredan prilog izučavanju razvoja društvenih ideja u Srbiji u drugoj polovini XIX veka, a u isto vreme (ne)kvalitetom papira, štampe i poveza beleži dubinu finansijske krize u kojoj se u to doba našla ruska nauka, i na taj način dodatno povećava zaslužno poštovanje prema ljudima koji su mogli sačuvati svoje naučne interese u tako krizna vremena.

Zapravo u prvim godinama posle 1991. cenzura u razvoju društvenih nauka nije bila toliko očigledna zahvaljujući starijim naučnicima koji su počeli svoj istraživački vek pre nekoliko decenija i početkom devedesetih su privodili kraju svoja stara istraživanja. U tradicijama ovog pravca 1994. pojavljuje se knjiga I. Lesilovske čija je prva knjiga izašla 1968. godine.¹⁰ Knjiga iz 1994. je posvećena razvoju srpske kulture u XVIII veku i postavlja tradicionalna pitanja vezana za sekularizaciju srpske kulture tog doba.¹¹

Još jedna monografija koja je potvrdila postojanje ruske škole srpske historiografije u ta teška i krizna vremena je bila *Srbija sredinom XIX veka* od K. Nikiforova.¹² Ovaj rad se bavi spoljnopolitičkim planom I. Garašanina i početkom srpske akcije usmerene na ostvarivanje ovog plana u kontekstu politike velikih sila na Balkanu sredinom XIX veka. Autor je detaljno sagledao događaje srpske političke krize 1842–1843. koje su prethodile pojavi Načertanija. Posebnu pažnju K. Nikiforovu su privukle spoljnopolitičke aspiracije čeških i poljskih savetnika koji su učestvovali u stvaranju spoljnopolitičkih planova I. Garašanina. Politika Srbije za vreme revolucije 1848–1849. i uoči Krimskog rata je uveliko ispoljavala praksu Načertanija. Autor rezimira da su sredinom XIX veka u Srbiji postojala tri ideološka koncepta daljeg razvoja srpske države: uskosrpski (T. Vučić-Perišić), velikosrpski (I. Garašanin) i južnoslovenski (tajni demokratski panslovenski klub). Na osnovu brojne arhivske građe arhiva Ministarstva inostranih poslova Ruske carevine K. Nikiforov je sagledao rezultate debakla politike I. Garašanina, koji je uzaludno očekivao podršku svojim spoljnopolitičkim ciljevima od Francuske, Engleske i Austrije. S druge strane autor nije zanemario ni detaljnu analizu ruske diplomatske aktivnosti u Srbiji 40-ih i početkom 50-ih godina XIX veka, kada su grube političke metode

¹⁰ Инна Лещиловская, *Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения*, Москва, 1968.

¹¹ Инна Лещиловская, *Сербская культура XVIII века*, Москва, 1994.

¹² Константин Никифоров, *Сербия в середине XIX в. (Начало деятельности по объединению сербских земель)*, Москва, 1995.

Nikole I uveliko izazvale pogoršavanje rusko-srpskih odnosa, što je kasnije bio jedan od brojnih razloga krize Krimskog rata.

Sledeće godine pojavljuje se monografija S. Dančenko *Razvoj srpske državnosti i Rusija 1878–1903*.¹³ Na osnovu brojnih izveštaja predstavnika Ministarstva inostranih poslova i vojno-obaveštajnih agenata Ruske carevine autorka je sagledala niz ključnih pitanja društveno-političke istorije tog doba: ustavna reforma, nastanak i razvoj političkih stranaka, uticaj kralja, vojske, stranaka i naroda na tok događaja i na formiranje nezavisne srpske države. Izuzetno su zanimljivi prikazi pojedinih bitnih ličnosti srpske istorije tog doba, bazirani na ruskoj diplomatskoj građi. Autor sagledava sve događaje u kontekstu rusko-srpskih veza i dolazi do zaključka da, iako je ruska podrška uglavnom vodila jačanju nezavisnosti srpske države, Rusija ipak nije koristila sve mogućnosti za jačanje i razvoj međudržavnih veza. „Plemenska i verska srodnost” nije bila dovoljna u uslovima slabih ekonomskih i društvenih veza koje nisu imale izraženu državnu podršku.

Prvi zbornik radova ruskih naučnika koji se uveliko tiče istorije srpskog naroda pojavljuje se 1997. godine. Zbornik je nosio polemičan naziv *Na putevima prema Jugoslaviji: za i protiv*, a imao je i izrazito polemički karakter.¹⁴ I. V. Čurkina je pokušala da pronade izvore nacionalnog preporoda jugoslovenskih naroda Habsburške carevine i ulogu revolucije 1848–1849. u ovom procesu. I. S. Dostjan je rezimirala poglede starije sovjetske historiografije na stvaranje srpske i crnogorske države prve trećine XIX veka. U svom poglavlju A. V. Karasev na osnovu arhivske i memoarske građe je potražio način da izdvoji srpske nacionalne programe i načine ostvarivanja srpskih spoljnopoličkih ciljeva 1856–1878. i za vreme balkanskih ratova. A. L. Šemjakin u prirodnom nastavku prethodnog razdoblja 1878–1903. je video doba velikog razočaranja i preispitivanja. E. K. Vjazemska je sagledala trnoviti put Bosne i Hercegovine između Istoka i Zapada do 1878. godine i pretvaranje ovog kraja u balkansko bure baruta u razdoblju od 1878–1914. godine. Pitanje jugoslovenskih planova i „velikih ideja” kod Hrvata uz prirodni osvrt na položaj Srba u ovim planovima krajem XIX i početkom XX veka je dao V. I. Frejdzon. Posebnu oštrinu je dobio rad V. I. Kosika o makedonskom pitanju od sredine XIX veka do kraja Prvog svetskog rata napisan na osnovu arhivskih materijala Ministarstva inostranih dela Ruske carevine. Zanimljiv je i zaključni članak zbornika koji je napisao A. L. Šemjakin, uz korišćenje materijala V. I. Frejdzona i I. V. Čurkine, u kome se izvodi zaključak da je stvaranje Jugoslavije bilo ne samo varijanta

¹³ Светлана Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903*, Москва, 1996.

¹⁴ *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальной идеологии югославянских народов. Конец XIX – начало XX века*, Москва, 1997.

rešavanja srpskog nacionalnog pitanja koju je promovisala većina srpske elite, no i jedini u tim uslovima način rešavanja hrvatskog i slovenačkog nacionalnog pitanja, bez obzira na kasnije fatalne pukotine u zajedničkoj državi.

Život srpskog naroda u carevini Habsburga u XVIII veku je postala tema istraživanja J. V. Kostjašova.¹⁵ Zanimljivo je da je autor profesor Istorij-skog fakulteta Kaliningradskog univerziteta, a knjiga je napisana i objavljena u Kaliningradu – bivšem nemačkom Kenigsbergu, ruskoj poluenklavi duboko u srednjoevropskom kulturnom, političkom, a sada i državnom okruženju. Možda baš zato izuzetno toplo zvuči predgovor autora o Srbima u Austriji – „jedinstvenom (...) komadiću pravoslavnog sveta, koji je imao sudbinu da se više od dva i po stoleća razvija u toku centralno-evropske socijalne, političke i kulturne tradicije”.¹⁶ Pitanje formiranja srpske nacije i uloge u tom procesu habsburških Srba u XVIII veku autor sagledava u različitim aspektima.

Formiranje ličnosti i prva polovina života Nikole Pašića je dobila detaljnu analizu u obimnom radu A. Šemjakin *Ideologija Nikole Pašića. Formiranje i evolucija (1868–1891)*.¹⁷ Autor je dao široku sliku društveno-političkog života Srbije tog doba i pokušao da odredi izvore ideologije N. Pašića, između kojih A. Šemjakin vidi ne samo delo Svetozara Markovića nego i intelektualni milje ruskih narodnjaka, slovenofila i evropskih socijalista. A. Šemjakin je došao do zaključka o postojanju kod N. Pašića jednog završenog i izbalansiranog sistema shvatanja o budućnosti socijalno-ekonomskog i nacionalno-državnog razvoja Srbije. A. Šemjakin vidi u N. Pašiću dobar primer te tačke prelamanja između tradicionalnog i modernog u kojoj se našao srpski narod u drugoj polovini XIX veka. U knjizi je kombinovan detaljan faktografski pristup zasnovan na perfektnom poznavanju ruske i srpske arhivske građe i odlučna kritika stavova ranije historiografije bazirana na metodološkom pristupu teorije modernizacije. Stranice knjige vrve od ideomatski tačnih i oštih citata ne samo Pašića i njegovih srpskih i ruskih saradnika no i ruskih filozofa i publicista kraja XIX i prve polovine XX veka. Ova knjiga predstavlja jedan od najviših dometa ruske škole srpske historiografije.

Jedan deo svog aktivnog političkog života *Između Kremlja i Republike Srpske* opisao je K. V. Nikiforov.¹⁸ Ova knjiga predstavlja uspešnu sintezu ličnog iskustva autora (bivšeg spičrajtera predsednika B. Jeljcina) i njegovih znanja naučnika koji se bavi srpskom istorijom. Period rata u Bosni 1992–1995.

¹⁵ Юрий Костяшов, *Сербы в Австрийской монархии в XVIII веке*, Калининград, 1997.

¹⁶ *Isto*, str. 3.

¹⁷ Андрей Шемякин, *Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, Москва, 1998.

¹⁸ Константин Никифоров, *Между Кремлем и Республикой Сербской (Боснийский кризис: завершающий этап)*, Москва, 1999.

godine daje pogled autora na početak i rani tok jugoslovenske krize, na planove međunarodne zajednice u vezi sa rešavanjem jugoslovenske krize, na različite grupacije unutar establišmenta demokratske Rusije i njihove prilaze srpskom pitanju, najzad na mišljenje SAD i kreaciju novog Balkana po Dejtonu. Kosovska kriza prema mišljenju K. V. Nikiforova bila je metodološki slična događajima u Bosni. Autor je rezimirao da su „neaktivnost i prekomerna popustljivost” spoljnopoličkog kursa Rusije urodili vanredno lošim plodovima, i to da su teške posledice jugoslovenske krize mogle da budu sprečene da je bilo „aktivne i samostalne politike Rusije”.¹⁹

Događaji 1999. godine na području Kosova i Metohije i operacija „Mi-lorsrdni anđeo” su izazvali pojavu jedne posebne historiografske publikacije. To je bio zbornik radova, objavljen u moskovskoj filijali američkog fonda Karnegi.²⁰ Knjiga je bila napisana užurbano, polazeći od određenih veoma providnih ciljeva i bila je epigon neslavnog rada N. Malkolma.²¹ Autori su tvrdili da je „značaj Kosova i Metohije ne samo za Evropu no i za Balkan ništavan”,²² pa bi prema tome „Rusija trebala da bude neutralna prema suprotstavljenim stranama na Kosovu”.²³ Većina autora nikad se nije direktno bavila istorijom Srbije i zato je knjiga bila puna „bisera” poput tvrdnji da je centralizam u SFRJ bio veći nego u SSSR ili tvrdnji o tome da je 1913. Kosovo bilo odvojeno od Osmanskog carstva i podeljeno između Srbije, Crne Gore i Albanije.²⁴ Neki od autora nisu bili jaki ni u nacionalnoj istoriji i smatrali su za sinonime slovenofilstvo i pravoslavlje.²⁵ Vrhunac „naučnih” postignuća zbornika je bio ostvaren u fusnoti sa navođenjem citata Karla Marksa kao krunskog dokaza o etničkom sastavu vojske koja se sukobila sa Turcima na Kosovom polju 1389.²⁶ Jedina svetla tačka zbornika je članak J. Guskove koja je dala objektivnan prikaz srpsko-albanskog sukoba u pokrajini i vrsnu politikološku prognozu vezanu za budućnost kosovskog pitanja.

Osim ovog zbornika 1999. godine u Moskvi je izašla i knjiga autora ovog prikaza na ruskom jeziku *Izvori kosovske drame* koja je sagledavala problem srpsko-albanskih odnosa u istorijskom aspektu sa posebnim osvrtom

¹⁹ *Isto*, str. 259.

²⁰ *Косово: междунраодные аспекты кризиса*, (ред. Д. Тренин и Е. Степанова), Москва, 1999.

²¹ Noel Malcolm, *Kosovo. A Short history*, New York, 1998.

²² *Косово: междунраодные аспекты кризиса*, (ред. Д. Тренин и Е. Степанова), Москва, 1999, str. 15.

²³ *Isto*, str. 277.

²⁴ *Isto*, str. 17.

²⁵ *Isto*, str. 247.

²⁶ *Isto*, str. 116.

na događaje s kraja XIX i početkom XX veka.²⁷ Osim ovog rada i gore navedenog zbornika, burne 1999. godine izašao je i niz malih brošura naučno-popularnog pravca.²⁸

Najbolja sinteza pogleda ruske historiografije na raspad Jugoslavije pojavljuje se 2001. godine od eminentnog autora – Jelene Guskove. Ona se oslanjala ne samo na veliko lično iskustvo stečeno za vreme rada u međunarodnim organizacijama koje su delovale na području bivše Jugoslavije, nego i na široki krug ruskih, zapadnoevropskih, srpskih, hrvatskih i bosanskih izvora.²⁹ Njena knjiga je izašla i u srpskom prevodu i zato je mi nećemo detaljno analizirati iako ona sigurno predstavlja jedan od najbitnijih doprinosa ruske historiografije proučavanja srpske istorije. Moramo da napomenemo to da J. Guskova stoji na čelu posebnog Centra za proučavanje balkanske krize (u okviru Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka), koji je spremio više zbornika radova i naučnih publikacija dokumenata vezanih za međunarodne i unutrašnje aspekte raspada bivše Jugoslavije.

Početak novog milenijuma, kao što smo već konstatovali, ruska škola srpske historiografije je doživela značajnu aktivizaciju. Pojavljuje se više zbornika i novih naučnih monografija. Izuzetno bitan je bio zbornik *Jugoslovenska istorija u novo i novije vreme* koji se pojavio kao uspomena na profesora V. G. Karaseva, direktnog ili indirektnog naučnog mentora značajnog dela savremenih ruskih srbista.³⁰ Ova knjiga je postala bitan korak u razvoju i samoidentifikaciji ruske škole srpske historiografije. U svom prilogu K. Niki-forov je sproveo popis uspeha i praznina savremene ruske istorijske nauke o Srbiji. On je konstatovao da su XIX vek i početak XX veka (sa Prvim svetskim ratom) proučeni mnogo bolje nego istorija srpskog naroda i uopšte Jugoslavije posle 1918. i pogotovo posle 1945. godine. Skrenuo je pažnju i na to da u postkomunističkoj ruskoj historiografiji nema (a mora da se kaže da se i do kraja 2006. nije pojavio) kompilativni rad iz istorije Jugoslavije ili Srbije XX veka. On je istakao i manjak prikaza i analiza već postojećih radova, pogotovo prikaza kritičkog karaktera.³¹ U istom radu on je predložio svoj pogled na periodizaciju srpske istorije. Po prvi put u ruskoj historiografiji, otvoreno je skrenuo pažnju na mehanizam etničkog čišćenja kao bitan element kreiranja država na Balkanu u XIX veku i na očiglednu činjenicu da je ovaj mehanizam bio uspešno korišćen ne samo u XIX veku i ne samo na Balkanu. Osim njego-

²⁷ Алексей Тимофеев, *Истоки косовской драмы*, Москва, 1999.

²⁸ Юлия Иванова, *Косовский кризис. Этнические аспекты проблемы*, Москва, 1999; В. Коган-Ясный, *Косово: торжество обывательской политики*, Москва, 1999 и др.

²⁹ Елена Гуськова, *История югославского кризиса (1990–2000)*, Москва, 2001.

³⁰ Югославянская история в новое и новейшее время, (ред. Г. Ф. Матвеев и Л. В. Кузмичева), Москва, 2002.

³¹ *Isto*, str. 21–22.

vog rada u zborniku se pojavila čitava lepeza ruskih historiografskih interesovanja vezanih za istoriju Srbije. Od srpskih sižea kod A. S. Puškina (radovi L. V. Kuzmičeve, I. I. Leščilovske) do događaja u Staroj Srbiji početkom XX veka (radovi A. J. Timofejeva, M. L. Jambajeva), od jugoslovenskog pokreta u SAD za vreme Prvog svetskog rata (rad J. V. Lobačeve) do pogleda na Balkan J. Gebelsa (rad V. I. Kosika). Nova generacija pokazala je sveže (u okviru ruskog „slavjanovedenija”) historiografske pristupe: „teoriju elita” (V. S. Vinokurova), probleme modernizacije (rad J. V. Višnjakova), rodnu istoriju (T. I. Muradova), istoriju religije (A. I. Mišina). Istorija XX veka takođe je bila zastupljena sa širokim rasponom tema: o privatnom životu Nikole Pašića (A. L. Šemjakin), o slomu vidovdanske politike Beograda i partijskim koalicijama u jugoslovenskom parlamentu međuratnog doba (A. A. Silkin), o ruskim profesorima Filozofskog fakulteta u Beogradu (V. A. Tesemnikov).

Tradiciju studioznog proučavanja rusko-srpskih veza XIX veka na osnovu bogatih zbirki ruskih diplomatskih arhiva je nastavila knjiga E. P. Kudrjavceve *Rusija i Srbija 30–40-ih godina XIX veka*.³² Politika Rusije prema Srbiji je posmatrana u kontekstu politike „pokroviteljstva” u okviru koje se izdvajaju pojedine bitne teme: stvaranje samostalne srpske kneževine, odnosi između ruskih diplomatskih agenata i srpske opozicije, diplomatska kriza kraja 30-ih godina XIX veka, „Načertanije” i revolucionarni događaji 1848–1849. Posebnu zanimljivost predstavlja poglavlje „Rusija i pravoslavni Sloveni Osmanske carevine”. Autorka monografije je došla do zaključka da je „element spoljnopolitičkih prioriteta naizmenično bio prisutan u crkvenom pokroviteljstvu” koje je pružala carska Rusija.³³

U temu rusko-srpskih veza se uklapa i istraživanje A. Šemjakina posvećeno ruskom slavjanofilu, dobrovoljcu u srpsko-turskom ratu 1876. Rajevskom – realnom prethodniku grofa Vronskog, književnog junaka L. Tolstoja.³⁴ Knjiga je posvećena 125. godišnjici srpsko-turskog rata 1876. i učešća u njemu ruskih dobrovoljaca. Ovaj rad je napisan tako zanimljivo i čitko da, iako je opremljen brojnim izvorima i ostalim naučnoistraživačkim aparatom, ostavlja utisak istorijskog detektivskog romana. Čitalac koji drži u rukama ovu knjigu zaboravlja da je ovo naučno izdanje i vraća se zajedno sa autorom u junačka vremena srpsko-ruskog savezništva u borbi protiv Turaka. A. Šemjakin na osnovu novih izvora dolazi do detaljnih saznanja o karakteru i spoljašnosti Rajevskog i na osnovu toga analizira popularnu i široko poznatu priču o tome da je pukovnik Rajeovski bio opisan u romanu *Ana Karenjina* pod imenom grofa Vronskog.

³² Елена Кудрявцева, *Россия и Сербия 30-их–40-их година XIX века*, Москва, 2002.

³³ *Isto*, str. 223.

³⁴ Андрей Шемякин, *Смерть графа Вронского*, Москва, 2002.

Primer konsolidacije ruske škole srpske historiografije je tematski broj istorijskog časopisa *Rodina* broj 10 za 2003. godinu. Osnivač ovog časopisa je Administracija predsednika i vlada Ruske Federacije; časopis izlazi na skupom i kvalitetnom papiru i prepun je ilustracija u boji. Tematski broj ovog časopisa je posvećen odnosima između Rusije i Srbije. U njega ulaze sledeći radovi: pregledni članak akademika RAN V. Volkova, tadašnjeg direktora Instituta za slavistiku, članak A. Turilova o Rastku Nemanjiću i ulozi ruskih monaha u njegovom pretvaranju u stub srpskog pravoslavlja, članak P. Rudjakova o seljenju Srba u Rusiju na područje „Nove Srbije”, članci J. Kudrjavceve i M. Belova o Prvom srpskom ustanku, članci A. Šemjakina o putevima razvoja srpskog književnog jezika krajem XVIII i početkom XIX veka i o ruskim odlikovanjima koja je dobio N. Pašić, članak K. Nikiforova o „balkanskom Bizmarku” – I. Garašaninu, članak L. V. Kuzmičeve o J. Ristiću, članak J. Višnjakova o posledicama Majskog prevrata 1903. godine, članak O. Ajrapetova o Rusiji između Srbije i Bugarske za vreme Prvog svetskog rata, članci V. Kosika i A. Arsenjeva o ruskoj emigraciji, baziran na ličnom iskustvu članak o Haškom tribunalu J. Guskove. U zborniku su se pojavili radovi ne samo ruskih već i srpskih autora: L. Perović, J. Pejina, M. Jovanovića, O. Đurića, B. Kostić, M. Miloševića, M. Ristovića, G. Miloradovića, S. Brajovića i Lj. Dimića.

Još jedan prilog istoriji rusko-srpskih veza je dao V. P. Gračev u svojoj monografiji *Srbi i Crnogorci u borbi za nacionalnu nezavisnost i Rusija (1805–1807)*.³⁵ Događaje u beogradskom pašaluku 1805–1807. godine autor posmatra paralelno sa događajima u Boki Kotorskoj i Dalmaciji u kontekstu rusko-turskog rata i rusko-francuskog rivalstva. Posebnu zanimljivost knjizi daje detaljna analiza niza neostvarenih, zbog rusko-francuskih konflikata, ali izuzetno detaljno kreiranih planova Rusije o budućnosti Balkanskog poluostrva nakon uspešnog završetka rusko-turskog rata 1806–1812.

Posmatranje historiografskih pitanja srpske istorije je dobilo poseban opštebalkanski kontekst u zbornicima radova *Čovek na Balkanu*.

Prvi zbornik se pojavio 2002. godine.³⁶ On je posvećen razdoblju kriza i etnopolitičkih konflikata na Balkanu u XX veku. Autori zbornika se bave pitanjima mentalne, demografske i verske dinamike balkanskog stanovništva u XX veku. A. Šemjakin je postavio pitanje antropološki orijentisanog istraživanja srpskog društva na prelomu XIX i XX veka sa osvrtom na borbu između tradicionalizma i modernizma. On je pokušao da izdvoji osnovne tendencije društvenog razvoja suverene Srbije i da odredi razliku između ustava, zakona,

³⁵ Виктор Грачев, *Сербы и черногорцы в борьбе за национальную независимость и Россия (1805–1807)*, Москва, 2003.

³⁶ *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, С.-Петербург, 2002.

stranačkih programa i realnog društvenog života, odnosno nivoa modernizacije srpskog društva početkom XX veka. Pitanje istorije XX veka ima za savremenu Rusiju jedan veoma bitan problem – valorizacija SSSR-a kao totalitarne i boljševističke, ali i jedne države koja je veoma dugo postojala na ruskom etnopolitičkom području. Ovo pitanje izaziva niz diskusija ne samo političkog nego i naučnog karaktera na koje je ukazala N. Vasiljeva i koje se tiču učešća Rusije u Prvom svetskom ratu na Balkanu. Tu je i pitanje faktičkog ponavljanja starih stranica građanskog rata za vreme ulaska sovjetskih trupa u Srbiju kada su se sa dve strane ratišta ruski vojnici borili protiv „fašističkog ropstva” ili protiv „boljševičkih hordi”. Članak I. Čurkine postavlja pitanje nacionalne crkve na Balkanu kao faktora nacionalne konsolidacije kod Srba i Bugara. Direktno se tiču srpskih historiografskih pitanja članci A. S. Stikalina o sovjetsko-jugoslovenskom zbližavanju 1954–1956. i mađarskoj krizi, radovi K. V. Nikiforova i A. V. Karaseva o izvorima jugoslovenske krize devedesetih godina prošlog veka.

Sledeći nastavak zbornika *Čovek na Balkanu*³⁷ se bavi pitanjem transformacije tradicionalnog društva u industrijsko s obzirom na nedovoljan nivo spremnosti za početak ove modernizacije, kao i specifikum shvatanja sveta i mentalnog sklopa balkanskih naroda. Autori (o Srbiji su pisali A. Šemjakin i A. Silkin) su posmatrali pokušaje „novostvorenih poluzavisnih agrarnih država sa nepunom socijalnom strukturom” da se uključe u opšteevropski proces modernizacije u poslednjoj trećini XIX veka. U istraživanju oni su se bazirali na temelje opšte teorije modernizacije i njene specifikacije u obliku teorije modernizacije „druge Evrope”. Autori su izneli svoje mišljenje o radikalskoj demokratiji Kraljevine Srbije i posleratnim godinama Kraljevine SHS – Jugoslavije kao o „kvazi parlamentarnoj fasadi”.³⁸

Ovih dana izašao je i treći zbornik *Čovek na Balkanu* koji se takođe bavi pitanjem političke modernizacije Balkana krajem XIX – početkom XX veka.³⁹ Zbornik postavlja pitanja formiranja „novih” država na Balkanu, na osnovu odluka Berlinskog kongresa, uz prebacivanje zapadnog političkog modela na lokalno tle bez dovoljne društveno-ekonomske pripreme terena. Prema mišljenju autora zbornika posledica ovog procesa je bila pojava paralelnih nelegitimnih, ali snažnih paradržavnih centara moći u nizu balkanskih država. I pored vremenske odrednice u nazivu, zbornik sadrži i radove čiji hronološki okviri počinju i u XVIII i početkom XIX veka i to mu daje neophodni „background”.

³⁷ *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, С.-Петербург, 2004.

³⁸ *Isto*, str. 80.

³⁹ *Человек на Балканах и процессы модернизации. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.)*, С.-Петербург, 2006.

M. V. Belov posmatra problem institucionalizacije i legitimizacije vlasti u Srbiji 1804–1830. L. V. Kuzmičeva je analizirala poglede Jovana Ristića na probleme izgradnje srpske države. A. L. Šemjakin precizira svoje poglede na razvoj političkih stranaka u nezavisnoj Srbiji 1881–1914. J. V. Višnjakov razotkriva vanustavne faktore i specifikum razvoja srpske države na prelazu XIX u XX vek. V. S. Vinokurov posmatra političku usmerenost srpskih oficira početkom XX veka. A. A. Silkin se vraća izvorima formiranja ustavnog i nacionalno-teritorijalnog uređenja Kraljevine SHS. Problemi srpske istorije se sagledavaju u okviru opštbalkanskih tendencija koje su bile uveliko slične srpskim i posmatraju se na primeru istorije Bugarske, Crne Gore, Slovenije, Albanije, Makedonije i Grčke. Opšta tendencija zbornika se najbolje vidi iz citata iz jednog ruskog diplomatskog izveštaja koji navodi A. Šemjakin na kraju svog rada: „Balkanski narodi su (...) politička tela, opremljena svim ustavnim i materijalnim alatima moderne civilizacije, ali je njima uskraćen smirujući i oplemenjujući moralni elemenat neprekidne istorije, trajnih predanja i samostalnog razvoja”. Zato prema A. L. Šemjakinu balkanski narodi s obzirom na nerešena nacionalna pitanja nisu imali šanse da „stignu” ostalu Evropu u procesu modernizacije.⁴⁰

Autori ovih zbornika prate paralelno savremene tokove srpske istoriografije koja se bavi pitanjima Srbije u modernizacijskim procesima XIX i XX veka.⁴¹

Zbornik *Čovek na Balkanu* nije jedini novi projekat ruske škole srpske istoriografije. Povodom dvestogodišnjice Prvog srpskog ustanka izašao je zbornik radova ruskih istoričara, koji se bavi formiranjem i evolucijom srpske države od Prvog srpskog ustanaka do početka XXI veka.⁴² Ovaj zbornik je započeo novu seriju *Bibliotheca Serbica* izdavačke kuće „Aleteja” posvećenu srpskoj tematici. U ovoj seriji 2006. je izašla još jedna knjiga ruske istoričarke I. I. Leščilovske *Srpski narod i Rusija u XVIII veku*.⁴³ Ova monografija sadrži kompleksni pregled rusko-srpskih veza u više dimenzija. Autorka detaljno sagledava genezu i razvoj državne politike Rusije prema Balkanu i definiše mesto srpskog naroda u ovoj politici. I. I. Leščilovska posvećuje posebnu pažnju crkvenim i kulturnim vezama ruske i srpske pravoslavne crkve, kao i kulturnim vezama ruskog i srpskog naroda u XVIII veku. Postavljena su i pitanja pogleda na Rusiju Srba i Crnogoraca. Istraživač nije zaobišao ni pitanje pojedinačnih

⁴⁰ Isto, str. 214.

⁴¹ To se najočitije vidi na primeru istoimenog programskog članka L. Perović u četvrtom zborniku o modernizaciji *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd, 2006.

⁴² *Двести лет новой сербской государственности. К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг.* С.-Петербург, 2004. Videti detaljni prikaz Aleksandar R. Miletić, „Двести лет новой сербской государственности...”, *Tokovi istorije*, br. 3–4, 2005.

⁴³ Инна Лециловская, *Сербский народ и Россия в XVIII в.*, С.-Петербург, 2006.

seoba i grupnih migracija Srba i Crnogoraca u Rusiju, kao ni učešće Srba i Crnogoraca u rusko-turskim ratovima XVIII veka.

U okviru novijih istraživačkih projekata 2005. godine se pojavio zbornik građe ruskih autora o Srbiji u XIX i početku XX veka.⁴⁴ Pozamašne dimenzije zbornika i široki zahvat građe su omogućili priređivačima da predstave pun uvid u dinamiku ruskih pogleda na Srbiju u doba sticanja nezavisnosti i početka procesa izgradnje građanskog društva. Zapravo taj zbir svedočanstava o Srbiji i Srbima daje mogućnost rekonstrukcije sociokulturnog konteksta modernizacije prema izrazu urednika zbornika „na srpski način”. Objektivan pogled na uspomene ruskih putopisaca (koji su bili mahom naklonjeni Srbima) daje sjajan prikaz uspešne državno-političke evolucije, kao i očigledne činjenice da je srpsko društvo do Prvog srpskog rata uglavnom sačuvalo svoju tradicionalističku prirodu. Tradicionalna shvatanja o narodu i državi, o zajednici i pojedincu, o „svom” i „tuđem” su dominirala na svim nivoima srpskog društva pa i u srpskoj eliti. Patrijarhalni pristup je bio tipičan ne samo za svakodnevni život nego i za političku pozornicu...

U ovom pregledu ruske historiografije o Srbiji očigledno je da su slabo zastupljeni radovi o jugoslovenskom dobu srpske istorije. Ovo nije slučajno. Savremena ruska historiografija nije se do kraja opredelila o vrednostima minolog XX veka. Iako su komunistički teror i totalitarni način vladanja naišli na političku osudu, historiografske ocene o ulozi SSSR-a u događajima u jugoistočnoj i centralnoj Evropi su daleko od objektivnosti. Zapravo tu se radi samo o promeni znaka (plus se menja na minus), sa manjim promenama u apsolutnoj vrednosti. Bujica različitih mišljenja daje bogato tle za brojne pojedinačne članke, ali jedinstveno historiografsko mišljenje ne postoji i zato faktički nema radova monografskog karaktera. Jedini srećni izuzetak je knjiga A. S. Anikejeva o konfliktu Staljin–Tito⁴⁵ koja uravnotežuje objektivni pristup istorijskim izvorima novim pogledima na dramatično razdoblje rusko-srpskih odnosa.⁴⁶ Kao najveću prazninu možemo da konstatujemo to da se dosad nije pojavio nijedan obiman rad koji bi na objektivan način prilazio pitanju građanskog rata u Srbiji i Jugoslaviji 1941–1945. iako je ovo pitanje ključno za razumevanje brojnih događaja druge polovine XX veka na području jugozapadnog Balkana. Pitanje hladnog rata i međunarodnih događaja vezanih za ovo razdoblje takođe ostaje van granica ruske srbistike i ovde su interesantniji radovi globalnijeg zahvata,

⁴⁴ *Русские о Сербии и сербах*, (ред. А. Л. Шемякин), Москва, 2005.

⁴⁵ Анатолий Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002.

⁴⁶ Iako su tradicionalno SSSR nazivali *zvaničnom Moskvom* odnosno *Rusijom*, a merodavni sinonim za Jugoslaviju je bio glavni grad Srbije – *Beograd* dosta je diskutabilno da li mi možemo da govorimo o postojanju rusko-srpskih odnosa u to doba, ili su postajale samo sovjetsko-jugoslovenske veze, i da li su i Rusi i Srbi imali svoju nacionalnu državu u to doba.

kao na primer zbornik dokumenata koji se bavi početkom stvaranja blokovskog sistema u Evropi i sigurno doprinosi interesovanju za proučavanje Jugoslavije i Srbije u tom procesu.⁴⁷

U svakom slučaju istorija XX veka sigurno ostaje plodno polje na kojem niču nove generacije ruske srbistike koje daju nadu formiranju novog objektivnog i savremenog pogleda kako na događaje minulog stoleća tako i na svu istoriju rusko-srpskih odnosa.

⁴⁷ *Советский фактор в Восточной Европе: 1944–1953 гг.: Документы: В 2 тт: Т. 1: 1944–1948 гг. Т. 2: 1949–1953 гг.* (ред. Волокитина Т. В. и др.), Москва, 1999/2002.

„ZLO KOSMPOLITIZMA”
Izveštaj o kulturnim prilikama u Poljskoj 1949. godine

Ivan HOFMAN
Arhiv Srbije i Crne Gore

Poljska, 8. maja 1945. Radio Varšava objavljuje vest o kapitulaciji Trećeg rajha. Građani jednog provincijskog grada, okupljeni na trgu, slušaju vest potpuno otupelih emocija. Šta znače reči sloboda i mir posle svih patnji koje su preživeli i šta donose dani koji su pred njima? U gradu se nalazi Maček, nekadašnji varšavski maturant, borac Armije krajove i učesnik Varšavskog ustanka, koji mora da izvrši još jedan zadatak – da likvidira Ščuku, lokalnog sekretara Poljske radničke partije. Maček je dezorijentisan. Ne veruje više u smisao borbe koja se i dalje vodi. Neustrašivo je ratovao protiv Nemaca, kao i toliki njegovi vršnjaci koji su poginuli nedočekavši slobodu. Sada je atentator, očajnik koji bi – umesto da uživa u iznenada otkrivenoj ljubavi i u dugo godina potiskivanim životnim radostima – trebalo da ubija svoje sunarodnike marksističkog opredeljenja, a u ime već poražene poljske nacionalističke vlade. Njegova žrtva je iskusni profesionalni revolucionar. Život je posvetio revolucionarnom preobražaju svoje domovine, ali i on je umoran i razočaran. Kao da i on sam sumnja u smisao revolucionarnih promena koje vrši. Poslednji dan rata je i poslednji dan u životu oba čoveka: partijski sekretar gine od metka atentatora, ali ubrzo strada i sam atentator. Kroz tragične sudbine dva glavna lika romana *Pepeo i dijamant* Ježija Andžejevskog, odnosno istoimenog filmskog remek-dela Andžeja Vajde, prikazana je sva tragika Poljske u trenucima kada je svitala dugo očekivana sloboda.

Istorija Poljske od 1939. do 1945. ima mnoge elemente antičke tragedije. Septembra 1939. je njena konjica jurišala na nemačke tenkove. Otpor je bio hrabar, ali uzaludan. Žečpospolita je bila poražena i izbrisana sa karte Evrope. Njene zapadne oblasti okupirao je Treći rajh, a istočne, nastanjene pretežno Belorusima i Ukrajinacima zauzeo je SSSR. Nirnberški zakoni i nasilje u ime superiornosti germanske rase na zapadu, pokolj zarobljenih poljskih oficira u Katinskoj šumi na istoku.

Napad Nemačke na SSSR juna 1941. i novi, do tada neviđeni izlivi nasilja: Varšavski, Lođski i Vilnuski geto; Aušvic, Treblinka, Sobibor i Majdanek, kao paradigme zla i najnižih nagona u čoveku; ustanak preostalih očajnika iz Varšavskog geta i praktični nestanak tromilionske jevrejske populacije u Poljskoj uz ravnodušnost mnogih Poljaka prema istrebljenju jednog celog naroda; dolazak Crvene armije do predgrađa Varšave i opšti ustanak građana, predvođenih probritanskom Armijom krajovom; očajnički otpor nadmoćnim nemačkim trupama i ravnodušnost sovjetskih armija prema uzaludnoj pogibiji hiljada civila...

Sloboda je osvanula početkom 1945. godine. Sloboda? Tenkovi Crvene armije prešli su preko poljske teritorije u svom nezadrživom naletu prema Berlinu, a za njima došli su članovi Lublinskog komiteta, tj. prosovjetska, komunistička vlada, formirana pod patronatom SSSR-a. Poljska je postala „narodna demokratija” – jedna od karika u lancu socijalističkih država na čelu sa Sovjetskim Savezom. Vladajuća Ujedinjena poljska radnička partija preuzela je na sebe zadatak sovjeticizacije svoje domovine. Sastavni deo ovog poduhvata bio je i sovjeticizacija poljske kulture. Stvaralaštvo je bilo u potpunosti podređeno diktatu vladajuće partije i imalo je, u uslovima izgradnje socijalizma u zemlji i započetog hladnog rata, jasne agitaciono-propagandne ciljeve. Socijalistički realizam je postao vladajući vid umetničkog izražavanja. Poljski umetnici su dobili zadatak da prikazuju borbu protiv nemačkog okupatora isključivo iz ugla prosovjetske Armije ljudove i da prikazuju radost izgradnje socijalizma. Bili su obavezni da slede sovjetske i klasične ruske stvaralačke uzore, što je proglašeno proleterskim internacionalizmom, dok je gotovo svako stvaralaštvo po uzoru na umetnost građanske Evrope bilo proglašeno za kosmopolitizam, koji je izjednačavan sa svim reakcionarnim i retrogradnim intelektualnim strujanjima zapada.

Dokument koji je pred čitaocima predstavlja prepis dela izveštaja jugoslovenskog atašea za kulturu u Poljskoj iz 1949. godine. Pisan je u jeku sukoba Jugoslavije sa Informbiroom, i to u vreme kada je Komunistička partija Jugoslavije nastojala da, pojačanom represijom u svim vidovima društvenog i političkog života u zemlji, pokaže svoju staljinističku pravovernost i time dokaže neistinitost optužbi dojučerašnjih saveznika. Dokument se čuva u Arhivu Srbije i Crne Gore, u fondu *Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ* (317), u jedinici opisa *Kultura i umetnost – izveštaji iz inostranstva 1949–1950*, u okviru osnovne klasifikacione grupe *Odeljenje za veze sa inostranstvom*.

Dokument:**ZABELEŠKA
za druga ministra R. [odoljuba] Čolakovića¹**

U prilogu dostavljam prepis izveštaja atašea za štampu u Varšavi. Smatram da je materijal vrlo interesantan pa dajem zbog toga celinu.

Beograd, 26. maja 1949 g.

Pom.[oćnik] ministra Bogdan Osolnik²

(F.[ranc] Drenovec³)

* * *

**PREGLED KULTURNO-PROSVETNOG ŽIVOTA U POLJSKOJ
U TOKU MESECA APRILA 1949 GOD.****Borba protiv kosmopolitizma**

U diskusiji na Plenumu Centralnog komiteta Ujedinjene poljske radničke partije,⁴ koji je održan 20. i 21. aprila ove godine, raspravljalo se veoma opširno i analiziralo u kojim oblicima i vidovima se ispoljava kosmopolitizam u kulturno-umetničkom stvaralaštvu. Dajemo vam opširne izvode iz ove diskusije, da bi smo vas upoznali kako se ovde shvata kosmopolitizam i koje se mere misle preduzeti, odnosno koje se već preduzimaju za njegovo suzbijanje.

Putrament⁵ – „Jedna od formi kosmopolitizma je, možda najopasnija, metanisanje zapadnoj kapitalističkoj kulturi. Naša današnja inteligencija, sa ko-

¹ Rodoljub Čolaković (1900–1983), tada ministar za nauku i kulturu Vlade FNRJ.

² Bogdan Osolnik (1920), u periodu 1941–1947, član različitih odbora, komiteta i komisija KP Slovenije. Nakon 1947. godine bio je pomoćnik ministra za nauku i kulturu FNRJ, direktor Radio Jugoslavije, sekretar za nauku i kulturu, sekretar za informacije SIV-a i glavni urednik *Komunista* („Osolnik Bogdan”, *Enciklopedija Jugoslavije 6, Maklj-Put, Zagreb, 1965, str. 394*).

³ Franc Drenovec – načelnik Odeljenja za veze sa inostranstvom Ministarstva za nauku i kulturu FNRJ.

⁴ Oficijelni naziv poljske komunističke partije.

⁵ Ježi Putrament je tridesetih godina XX veka pripadao tzv. drugoj avangardi ili *katastrofistima*, grupi levo orijentisanih pesnika okupljenoj oko časopisa *Žagari* (najpoznatiji pripadnik grupe bio je Česlav Miloš). Po završetku Drugog svetskog rata postao je jedan od vodećih predstavnika socijalističkog realizma u poljskoj književnosti (B. Rajčić, *Poljska civilizacija, Beograd, 2003, str. 232*).

jom moramo saradivati, vaspitana je na tradicijama metanisanja kulturi Zapada. Tako se zbivalo od stoleća što je bez sumnje smetalo razvoju naše nacionalne kulture. U izvesnom periodu kultura Zapada stajala je više od kulture feudalizma koji je vladao u Poljskoj, ali metanisanje Zapadu zadržalo se i kasnije i pored toga što je Zapad objektivno izgubio tu kulturnu visinu, koju je stolecima ranije imao. Postala je nova, viša forma društvenog uređenja, a ono što ide za tim, nastali su uslovi za stvaranje nove, više forme kulture.⁶ Desilo se to posle Socijalističke revolucije u Rusiji. I pored toga, u međuratnom periodu, kod većine naše inteligencije preovladavao je stav metanisanja kapitalističkoj kulturi. To nije bilo slučajno. Poljska je bila ekonomski i politički zavisna od zapadnog imperijalizma.

Ta pojava zadržala se i danas u izvesnoj meri. Ta pojava je uspela da proдре i do izvesnih krugova naše napredne inteligencije, pa čak i do nekih krugova partijske inteligencije. Uopšte uzev, to se stanje izmenilo, ali ta pojava još nije u potpunosti likvidirana.”

Putrament dalje podvlači da borba protiv metanisanja zapadnoj kulturi ne znači ni u kom slučaju negiranje tekovina napredne misli na Zapadu.

Naškovski (ambasador u Moskvi) – „Trebа kostatovati da je u našem kulturnom životu slabog odjeka imala borba protiv kosmopolitizma u Sovjetskom Savezu,⁷ a taj problem je neobično živ u našoj mladoj, narodnoj državi. Smatram, da je neobično važno pre svega, šire nego do sada, osvetljavati u našoj štampi forme te borbe u SSSR-u, što je dosad činjeno dosta neodređeno, a zatim što je još važnije – izvlačiti konkretne zaključke u odnosu na našu stvarnost, produbljivati osećanje nacionalnog patriotizma, nadovezivati na sjajne tradicije naše prošlosti, isticati napredne, opšteljudske vrednosti naših pesnika, muzičara, boriti se protiv teorija koje umanjuju vrednost i originalnost naše kulture i koje nas na taj način razoružavaju prema uticajima zapadne buržoaske kulture. U toj borbi dužni smo da koristimo maksimum sovjetskih iskustava, uzimajući u obzir u potpunosti specifičnost našeg perioda i naše zemlje.”

⁶ Pod „višom formom kulture” Putrament podrazumema socijalistički realizam, kulturu i umetnost epohe staljinizma. Nastao u SSSR-u sa namerom da se stvori tendenciozna umetnost, koja će mobilisati građane u izgradnji socijalizma, socijalistički realizam se nadovezao na tradicije realizma, preuzevši njegova izražajna sredstva, ali sa ciljem da prikaže poželjnu stvarnost, tj. mit o srećnom socijalističkom društvu. Teme ovog umetničkog pravca bile su revolucija, rat i izgradnja socijalizma, a junaci graditelji srećnije budućnosti.

⁷ Borba protiv kosmopolitizma bila je sastavni deo obračuna Staljina i sovjetske partijske birokratije sa stvaralačkim slobodama u SSSR-u. Na meti je bilo svako stvaralaštvo koje se nije zasnivalo na klasičnim ruskim uzorima ili na ideološki pročišćenom folkloru neruskih naroda u SSSR-u. Poseban vid borbe protiv kosmopolitizma predstavljali su progoni Jevreja, koji su bili učestali u periodu 1946–1953. Jevrejske ustanove u SSSR-u su zatvarane, a vodeći jevrejski kulturni i javni radnici su uhapšeni ili poslani u progonstvo (I. Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Zagreb, 1977, str. 518–522). Staljin se u svojoj kampanji protiv Jevreja u SSSR-u nadovezao na žive tradicije antisemitizma kod Rusa.

Naškovski dalje govori o značaju dubokih stvaralačkih diskusija koje se održavaju u SSSR-u u oblasti filozofije i muzike, ekonomije, književnosti, biologije itd. o kojima se takođe malo pisalo u poljskoj štampi, a o nekim problemima nije bilo skoro ni glasa.⁸

Na kraju Naškovski podvlači da se poljsko-sovjetska kulturna saradnja ne može ograničiti na postojeće forme, mora se zahvatiti dublje, „dužni smo punom šakom zahvatati iz sovjetskih iskustava, a posebno smo dužni da ozbiljno slušamo glas sovjetske kritike, koja nam konkretno može pomoći u formiranju naše nove kulture”.

Jablonski⁹ (pomoćnik ministra prosvete) – daje primere u kojim formama se, na sektoru nauke, javlja kosmopolitizam. „Prvo, to je odnos prema istoriji Zapada i prema istoriji istočne Evrope. Mislim o najbrižljivijem zaobilaženju istočnih problema, a pre svega problema povezanih sa istorijom SSSR-a. Drugi vid tog samog problema ispoljava se u sve većem produbljivanju idealističkog shvatanja istorije, u sve intenzivnijem traženju nekih idealnih sila koje upravljaju čitavim tokom istorije, u brižljivom prikrivanju kosmopolitske uloge klera i tzv. viših slojeva. Najzad, treća tačka tog samog problema je uzdizanje od strane naših istoričara ideje nezavisnosti i nacionalne suverenosti, sve veća propaganda evropskog ili svetskog federalizma.

Kako ti problemi u praksi izgledaju? Na našim univerzitetima postoje humanistički odseci, koji vaspitavaju buduće istoričare, vaspitavaju buduće nastavnike. Danas je u Poljskoj samo jedan humanistički odsek, doslovno jedan, na kome se predaje istorija Sovjetskog Saveza. Molim da se ne čudite, drugovi – to je Lublinski katolički univerzitet. Rukovodioci Lublinskog katoličkog univerzi-

⁸ Najpoznatija „stvaralačka diskusija” bila je serija sastanaka partijskih činovnika sa sovjetskim muzičkim umetnicima tokom prve polovine 1948. godine, povodom opere *Veliko prijateljstvo Vano Muradelija* (V. *Izveštaj o Rezoluciji CK SKP(b) o čišćenju sovjetske muzike od štetnih uticaja dekadentstva i formalizma* – Arhiv Srbije i Crne Gore, Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ, fascikla 3, jedinica opisa 11). „Stvaralačke diskusije” i sa njima povezane „kritika i samokritika” bile su sastavni deo represije nad stvaralačkim slobodama u Sovjetskom Savezu. Vrhunac represije započeo je 1946. godine i trajao je do sredine pedesetih godina XX veka (do vremena destalinizacije koju je inicirao Hruščov). Vezuje se za ime Andreja Ždanova (1896–1948), člana Politbiroa CK SKP(b), po kome je čitavo tragično razdoblje sovjetske kulture nazvano *ždanovizam*. Ždanov i drugi partijski kadrovi angažovani u ustanovama kulture, oštro su, pozivajući se na narod i njegove istinske kulturne potrebe, napali vodeće sovjetske umetnike, optužujući ih da neguju formalizam, bezidejnost, kosmopolitizam i, naročito, individualizam u svom stvaralaštvu. Istaknuti sovjetski stvaraoci su se javno odricali svojih najboljih dela, uz obećanje da će ubuduće bespogovorno slediti liniju partije. Ovaj, konačni Staljinov udar na stvaralačke slobode bio je posledica početka hladnog rata, kada se od građana prve zemlje socijalizma tražila potpuna posvećenost novim spoljnopoličkim zadacima domovine.

⁹ Henrik Jablonski je bio jedan od vođa prosovjetskog pokreta otpora za vrme Drugog svetskog rata (Armia Ludowa) i kasniji visoki državni i partijski funkcioner. Godine 1972. izabran je za predsednika Državnog veća Poljske (šef države). Bio je član poljske Akademije nauka. Napisao je nekoliko radova iz istorije svoje domovine u XX veku („Jablonsky Henryk”, *Opća Enciklopedija JLZ 4 Iz-Kzy*, Zagreb, 1978, str.16).

teta znaju dobro šta rade, kada predaju istoriju SSSR-a na svoj način. Na drugim školama se problem istorije SSSR-a ne pokreće. Umesto toga naći ćete, drugovi, veliki broj časova posvećenih istoriji Engleske, i to najviše istoriji Engleske, istoriji Francuske, istoriji SAD... Istina je da će se uskoro u svemu ovome verovatno desiti izuzetak, pošto u objavljenom štampanom spisu predavanja Lođskog univerziteta čitamo da se u jesenjem tromesečju jedan čas nedeljno takođe predviđa za istoriju Rusije, ne Sovjetskog Saveza, već Rusije od 1917–1914 godine”.¹⁰

Dalje je izneo da se kod najistaknutijih poljskih kritičara nalaze izrazito kosmopolitske koncepcije.

Dr Adam Šaf¹¹ (prof. Lođskog univerziteta, pozvan da prisustvuje plenumu) – kaže o kosmopolitizmu sledeće: „U našoj naučnoj stvarnosti to je opšta stvar. Teško ćemo naći udžbenik ili skripta koji neće biti primer kosmopolitizma, metanisanja Zapadu. Stanje koje danas vlada na našem naučnom frontu takvo je da mi često sami puta dajemo radničko seljačku omladinu, koju sa velikim trudom dovodimo na visoke škole, pod uticaj neprijateljske ideologije”.

Navodi primer jedne žene, profesora univerziteta, predavača fizike, koja na sledeći način postavlja problem odbijanja talasa: „Slušajte emisije Glasa Amerike. Talas koji tamo budu rekli, neka bude za vas ugao pod kojim treba izračunati odbijanje toga talasa”. Neki drugi prof. univerziteta izjavljuje omladini koja je došla na polaganje pristupnih univerzitetskih kurseva: „Svi koji polaze ove kurseve ostaju osakaćeni za ceo život”.

Prelazi dalje na konkretne organizacione predloge: „Težimo da izmenimo socijalni sastav omladine i da izmenimo lik profesora. To je komplikovana stvar. S jedne strane potpuno je jasno da moramo dovoditi, i to masovno dovoditi, novi elemenat, nove kadrove na visoke škole, vaspitavati naše nove kadrove. Sa druge pak strane stoji problem idejnog prevaspitavanja – ukoliko je to moguće – starih kadrova.

Prvi zadatak – treba da podignemo nove kadrove. Da bi smo mi podigli nove naučne kadrove moramo imati odgovarajući broj ljudi, između kojih ćemo moći odabirati naučne kadrove.

Dovodimo sada nove kadrove na visoke škole, ali se dosad nismo interesirali koji pravac studija omladina odabira. U ogromnoj većini omladina odabira tehničke studije, ili ide na medicinu ili na pravo. Minimalan procent omladine ide na humanistiku – znači baš na one grane nauke u kojima su nam najpotrebniji novi ljudi. Na filozofiju, ekonomiju, istoriju, pedagogiju dolaze pojedinci, tu se i

¹⁰ Greška nastala prilikom pisanja (prekucavanja) teksta; autor izveštaja je nesumnjivo mislio na Rusiju od 1914. do 1917. godine.

¹¹ Adam Šaf, filozof koji se bavio logičkom analizom i filozofijom jezika (B. Rajčić, *navedeno delo*, str. 176).

dalje, od pre rata, zadržao neki elitni način studiranja. Mi međutim, ništa ne radimo da bi smo ubedili naše mlade drugove da dolaze na humanističke studije.

Drugi zadatak – postoji takode i problem vaspitavanja naših naučnika, članova partije.

Imamo danas 300 naučnih radnika članova partije. Ali treba reći da mnogi od njih nisu na potrebnom ideološkom nivou. Dok na drugoj strani stvaramo najraznovrsnije kurseve, najraznovrsnije mreže za vaspitanje, u ovoj oblasti nismo dosad ništa učinili. A verovatno je da se lako i bez velikih teškoća može tu nešto stvoriti.

Treći zadatak – pitanje udžbenika. Dobar deo udžbenika kojima se služe studenti na visokim školama, to su udžbenici nemačkog, francuskog ili engleskog porekla. Šta je učinjeno u toku četiri godine da se prevedu odlični sovjetski udžbenici? Za celo to vreme nije preveden ni jedan udžbenik. Treba se pozabaviti ti pitanjem.

Četvrti zadatak – radi se, ukoliko se tako može reći, o ideološkom vaspitanju starih profesora. Ukoliko se radi čisto o nauci i izvesnim odsecima humanistike, bez sumnje je da se može mnogo učiniti. U prvom redu treba dobiti odgovarajuću stručnu literaturu na ruskom jeziku, ali u potrebnoj količini, tako da bi je ljudi mogli dobiti. Nezavisno od toga, to je i pitanje odgovarajućih naučnih kontakata.

Ta stvar je takode i organizaciono sazrela za rešavanje. Problem politike na naučnom frontu ne može se odvojiti od problema rukovodstva, od problema partijske organizacije, od problema centralnog partijskog rukovodstva”.

Predlaže dalje da se na visokim školama ustanove institucije sekretara – partijskih funkcionera, koji bi imali zadatak da rukovode partijskim organizacijama na tim školama. Predlaže takode da se pojača centralno rukovodstvo naučnog fronta, tj. odeljenje za nauku i visoke škole pri Centralnom komitetu.

Albreht (rukovodilac propagande Centralnog komiteta) – navodi uspehe koji su postignuti na kulturno-prosvetnom sektoru od avgustovskog plenuma do danas. „Naučili smo pre svega da više nego do tada crpemo iz iskustva i postignuća kulture i stvaralaštva Sovjetskog Saveza. Iskustvo Sovjetskog Saveza nas uči kako ogromnu stvaralačku i ozdravljujuću ulogu odigrava partijska marksistička kritika pogrešaka na kulturnom polju i nadzor partije nad kulturnim životom. Uspeli smo u izvesnoj meri da preko stranica književne štampe popularišemo među našom inteligencijom stvaralačku tekovinu marksističke kritike problema kulture i estetike, iskovane u Sovjetskom Savezu. Uspelo nam je da prenesemo na naučni forum u Poljskoj probleme biološke diskusije i probleme pravca Mičurina¹² Lisnekovskog¹³ iz SSSR-a. Ta diskusija je bez sumnje iza-

¹² Ivan Vladimirovič Mičurin (1855–1935), ruski i sovjetski biolog. Proučavao je probleme nasleđivanja kod biljaka, odbacujući pri tom genetiku Gregora Mendela. Njegove teorije su u vreme

zvala ozbiljna interesovanja u našim naučnim krugovima, izazvala je ozbiljno ideološko previranje i pretstavljajući svakako važan vaspitni činilac u formiranju napredne naučne misli u našoj zemlji.

Uspeli smo takođe da upoznamo šire mase sa konkretnim ostvarenjima sovjetske kulture i umetnosti. Naša pozorišta u toku poslednjih meseci uvela su na poljsku scenu repertoar sovjetskih pozorišnih komada. Sovjetski pozorišni komadi (ukupno 29 u toku nekoliko poslednjih meseci) izazvali su veliko interesovanje među širokim masama. To su ipak dosta ozbiljni, mada nedovoljni, uspesi.

Ne mali korak napred u preobražaju našeg kulturnog života, a posebno u književnosti, predstavlja ovogodišnji kongres književnika u Šćećinu. I pored svih brojnih nedostataka, kongres je ipak uspeo da za kriterij ocene književnog i umetničkog stvaralaštva postavi socijalistički realizam kao cilj do koga ostvarenja može i do koga je dužno da teži naše umetničko stvaralaštvo u uslovima naše narodne države, u uslovima izgradnje osnova socijalističke kulture u Poljskoj. To pozitivno što smo postigli na sektoru našeg kulturnog života predstavlja bez sumnje jedva prve korake napred u ovoj oblasti. Štetni, ideološko-neprijateljski uticaji koji pritiskuju našu stvaralačku inteligenciju, postoje i vrlo su ozbiljni. I pored toga što su naši i bliski nama književnici, umetnici i kritičari naučili već da smatraju na primer Sartra¹⁴ i njemu sličnu vrstu književnog i umetničkog stvaralaštva za tuđe nama, mnogi od njih ipak još uvek potajno podležu uticajima te truleće pseudokulture dekadencije, pesimista i nihilista, predstavnika umiruće kulture Zapada, i u praksi ovi ljudi često sagibaju čelo pred tim uticajima. Takvih ljudi imamo još vrlo mnogo i to, što je najgore, među nama bliskim krugovima stvaralačke inteligencije. Ima ih i u stvaralaštvu i u književnoj kritici. Još je mnogo formalista u oblasti muzičkog stvaralaštva, a pre svega u oblasti likovne umetnosti. Krakovska izložba i diskusija likovnih umetnika u Neborovu ubedila su nas očigledno u to kako mnogi naši istaknuti umetnici, koji često puta smatraju sebe za progresivne, pa čak i marksiste, postuju nekritički formalizam i apstrakcionizam, ne videći ili ne hoteći da vide potpuno reakcionarnu sadržinu te dekadentske i umiruće forme umetnosti.

staljinizma zloupotrebijene u nenaučne (ideološko-političke) svrhe (*Ivan Vladimirovich Michurin*, http://en.wikipedia.org/wiki/Ivan_Vladimirovich_Michurin).

¹³ Pogrešno navedeno prezime – pravilno je Lisenko. Trofim Denisovič Lisenko (1898–1976) bio je vodeći sovjetski biolog u vreme staljinizma. Teorije, koje je potkrepljivao izmišljenim rezultatima eksperimenata (o kojima su opširno izveštavali sovjetski mediji), imale su za cilj da dokažu superiornost sovjetske biologije i agronomije nad „buržoaskom”. Genetiku je proglasio za fašističku disciplinu i učestvovao je u progonima i denuncijacijama sovjetskih genetičara. Suvereno je vladao sovjetskom biologijom do šezdesetih godina XX veka, ostavivši u njoj trajne štetne posledice (*Trofim Lysenko*, http://en.wikipedia.org/wiki/Trofim_Lysenko).

¹⁴ Žan-Pol Sartr (1905–1980), francuski filozof i književnik, prototip intelektualca angažovanog na političkoj levljici. Sartrov javni angažman i njegovo pisano delo bili su predmet stalnih žestokih napada partijske birokratije u SSSR-u i zemljama „narodne demokratije”.

Nismo uspeli da dosad na dovoljno ubedljiv način prenesemo na naš teren veliku tekovinu borbe protiv kosmopolitizma, koja se sprovodi u Sovjetskom Savezu. Nismo uspeli dosad da ukažemo na prave forme kosmopolitizma u našem kulturnom stvaralaštvu i da ih kritički prikažemo baš pod tim uglom. Taj zadatak stoji bez sumnje pred nama. Penetracija kosmopolitizma u našem političkom i kulturnom životu ima veoma široku skalu. Te elemente kosmopolitske penetracije treba razgoličivati na sektoru našeg neprijatelja, u propagandi reakcionarnog dela sveštenstva koja je inspirisana iz vatikanskog centra. Treba je umeti razotkrivati u umetničkom i kulturnom stvaralaštvu, često puta i kod bliske nam stvaralačke inteligencije”...

„Moramo biti svesni, kada je reč o našoj inteligenciji, o našim stvaraocima, umetnicima i književnicima, da ih nije dovoljno samo kritikovati i kritikovati. Treba sa njima pre svega raditi politički, učiniti kraj njihovoj izolaciji od života i borbe naše partije, a to se može postići samo naporom cele partijske organizacije, upravljanjem njene pažnje na sektor kulturnog fronta.

Odvojenost naših stvaralaca, književnika, kritičara od naše stvarnosti nije slučajna. Naše partijske organizacije čak i među književnicima, glumcima, umetnicima, likovnim umetnicima su najzapuštenije organizacije, najviše odvojene od našeg svakodnevnog rada i borbe. Naše partijske organizacije, naša partijska rukovodstva, obraćaju ovim organizacijama najmanje pažnje, dok je baš njima potrebna specijalna pomoć i to ne samo pomoć rukovodilaca propagandnih odeljenja, nego najčešće naših sekretara, najodgovornijih drugova.

Imamo u poslednje vreme niz lepih, ohrabrujućih pojava i promena kako među inteligencijom, tako i na sektoru školstva. Skoncentrisana pažnja partije na sektor školstva, naša akcija roditeljskih komiteta, dala nam je bez sumnje ogromne mogućnosti uticaja na školu, garantujući pravilni i uspešni preobražaj oblička naše škole... U prvoj sedmici maja održaće se Nedelja prosvete, knjige i štampe. To će biti pregled naših uspeha na osnovnom sektoru kulture u Poljskoj. Ta Nedelja će nam dati mogućnost da se cela partija približi problemima kulture. Ona će takođe omogućiti susrete naših književnika, naših stvaralaca, sa širokim masama čitalaca. Aktivno učešće u propagandnoj akciji, u akciji Nedelje prosvete, knjige i štampe cele naše partijske organizacije, treba da postane činilac aktivizacije partije na sektoru našeg kulturnog života.

Levinjska – konstatuje da je budnost partije u oblasti vaspitanja omladine veoma slaba, dok je to međutim, „oblast od koje neprijateljska propaganda ne samo da dopire, nego teče širokim koritom”... Ne interesujemo se koje vaspitne teorije poštuju pedagozi, iz kojih izvora crpe pedagoško znanje. Na 300 stranica prof. Kaminjskog, koja je izašla u Biblioteci pedagoškog izdanja Sindikata učitelja, izneta je razvijena kosmopolitska teorija vaspitanja. A kada je reč o pedagoškom sektoru, Kaminjski ne pretstavlja kod nas izuzetak. Štetne teorije glasi cela grupa profesora, koja se izgradila na engleskim vaspitnim uzorima”.

Paterova – naglašava da se kulturnom radu u „svjetlicama” (klubovima za kulturno prosvetni rad) ne poklanja dovoljno pažnje. Ovaj rad se smatra za drugorazredni, često puta je prepušten sudbini događaja, a na njega se izdaju milioni. Kaže: „Razumem da 1945 god. nismo imali mogućnost da odabiramo odgovarajući kadar za rukovodioce svjetlica i da smo se tada pre rukovodili time da li je neko imao volje za taj rad ili što je bio član pozorišne amaterske grupe još za vreme okupacije. Ali, to se sveti. Ne jednom se desilo da se u našim svjetlicama prikazuju pozorišni komadi koji ismevaju naše radničke centre... Ne možemo dalje ravnodušno gledati na ova fakta... Rejonski sekretari su vrlo retko u fabričkim svjetlicama. Možda nemaju vremena – to može biti opravdanje – ali ja ipak mislim da moramo biti svesni da problem svjetlica, problem radničke kulture, ne može biti tretiran kao drugorazredan.”

Kulturna saradnja sa Sovjetskim Savezom

U vezi sa opasnošću od kosmopolitizma i stavom da je jedan od puteva za uspešno suzbijanje kosmopolitizma što šire i što dublje korišćenje iskustva Sovjetskog Saveza, posvećena je ovog meseca specijalna pažnja kulturnoj saradnji sa SSSR-om, ma da ona nije bila obimnija no dosad.

Otvaranju izložbe „Arhitektura naroda SSSR” 9 aprila, posvećena je velika pažnja. Pored predstavnika umetničkog i kulturnog sveta, diplomatskog kora, otvaranju su prisustvovali i maršal Sejma Kovalski, zatim predsednik Vlade Juzef Cirankijević¹⁵ i potpredsednik Vlade Kožicki.

Govori na otvaranju izložbe iskorišćeni su takođe da se napadne i osudi kosmopolitizam. Predsednik Vlade J. Cirankijević naglasio je da „socijalizam diže iz zaborava kulturno nasleđe, omalovažavano od strane ciničnog, antinarodnog, reakcionarnog kosmopolitizma, omogućava da se u osloncu na to nasleđe u potpunosti razvijaju, bogate i stvaralački rastu svi oblici nacionalne kulture, koji nikad pre toga nisu imali takve mogućnosti razvoja”. Sovjetski ambasador u Poljskoj, Lebedev, osudio je takođe u svom govoru kosmopolitizam, dok je ministar obnove Marjan Spihalski,¹⁶ koji je na otvaranju izložbe dao opširan prikaz sovjetske arhitekture, rekao između ostalog: „Ova izložba će dopreti do svih

¹⁵ Juzef Cirankijević je bio visoki funkcioner poljske države i njene komunističke partije. Jedan je od organizatora pokreta otpora protiv Nemaca u Krakovu i okolini. Bio je dugogodišnji predsednik vlade Narodne Republike Poljske („Cyrankiewicz Juzef”, *Opća Enciklopedija JLZ 2 C-Fob*, Zagreb, 1977, str. 168).

¹⁶ Marijan Spihalski, poljski arhitekta, političar i maršal. Bio je jedan od komandanata prosovjetskog pokreta otpora za vreme Drugog svetskog rata. Godine 1949. bio je, zajedno sa Vladislavom Gomulkom, uhapšen i osuđen zbog navodne izdaje i špijunaže u korist Jugoslavije i „imperijalističkih sila”. Rehabilitovan je u vreme destaljinizacije (nakon nemira 1956. godine) i vraćen na visoke partijske i vojne dužnosti („Spychalski Marian”, *Opća Enciklopedija 7, Sindikalizam-Žvale*, Zagreb, 1954, str. 132).

gradilišta u Poljskoj. Postaraćemo se da je učinimo dostupnom arhitektima, tehničarima, studentima, građevinskim radnicima, našoj javnosti, kako bi poljski graditelji nauku arhitekture naroda SSSR stvaralački koristili pri izgradnji osnova socijalizma u Poljskoj”.

U toku ovoga meseca gostovao je u Varšavi, Lođu, Krakovu, Katovicama i Poznanju kolektiv (128 osoba) Državnog moskovskog dramskog pozorišta,¹⁷ pod rukovodstvom umetničkog rukovodioca Ohlopkova.¹⁸ U Varšavi je ovaj kolektiv izveo šest predstava – „Tanja” od Arbuzeva,¹⁹ „Baštovanovo pseto” od Lope de Vega,²⁰ „Proleće u Moskvi” od Gusjeva,²¹ „Mladu gardu” od Fadejeva,²² „Pravo časti” od Štajna i „Velike dane” od Virta. Pored ovih predstava koje su u Varšavi date u Državnom poljskom pozorištu, kolektiv je dao jednu predstavu u varšavskoj električnoj centrali, jednu u fabrici „Vadla” i jednu u fabrici „Ursus”. U Lođu je dao tri predstave, u Krakovu četiri, u Katovicama četiri, u Poznanju tri.

Smisao i zadatak gostovanja ovog pozorišta bio je da se poljskim pozorišnim radnicima i poljskoj pozorišnoj publici da konkretan primer socijalističkog realizma u pozorišnoj umetnosti. Partijska kritika je tako i ocenila predstave ovog pozorišta, odnosno kao „sjajajan prikaz ostvarenja socijalističkog realizma u savremenom sovjetskom pozorištu”. Međutim, u umetničkom svetu mnogo se više diskutovalo o umetničkom nivou ovoga pozorišta, a manje da li predstave ovoga pozorišta znače ostvarenje socijalističkog realizma. Većina se

¹⁷ Московский художественный театр (МХТ; касније преименован у академски уметнички театар – МНАТ), osnovali su 1898. godine avangardni pozorišni umetnici Stanislavski i Nemirovič-Dančenko, u nameri da prevaziđu tada uobičajene manire režije i glume. Svoja viđenja su praktično primenili postavljajući drame Antona Pavloviča Čehova, stvarajući tako novu estetiku pozorišta. U MHAT-u su stvarali mnogi avangardni ruski umetnici prve polovine XX veka – Mejerholjd i Vahtangov na primer.

¹⁸ Nikolaj Pavlovič Ohlopkov (1900–1967), sovjetski režiser, pozorišni i filmski glumac. Poznatiye režije bile su mu *Mlada garada* Fadejeva i *Oluja* Ostrovskog („Ohlopkov Nikolaj Pavlovič”, *Opća Enciklopedija 6 Nih-Ras*, Zagreb, 1980, str. 153).

¹⁹ Aleksej Nikolajevič Arbuзов je bio poznat po dramama sa savremenom tematikom i po poetskoj obradi ženskih likova. Najpoznatija dela su mu Tanja o problemima žene i *Irkutska priča* o sovjetskoj omladini („Arбузов Aleksej Nikolajevič”, *Opća Enciklopedija 1 A-Bzu*, Zagreb, 1977, str. 227).

²⁰ Lope de Vega (1562–1635) je nakon Servantesa najznačajniji španski književnik. Bio je istaknuti liričar, ali je najznačajnija dela ostavio na polju komedije, kojih je napisao preko 1500 (sačuvan je tek manji broj). Vodio je buran život, pun preokreta (*Lope de Vega*, http://en.wikipedia.org/wiki/Lope_de_Vega)

²¹ Viktor Mihailovič Gusjev (1909–1944), sovjetski pesnik i dramski pisac. Najznačajnija zbirka pesama mu je *Pohod stvari* iz 1929. godine. Napisao je dramu u stihovima *Slava*, lirsku komediju *Moskovsko proleće*. („Gusjev Viktor Mihailovič”, *Opća Enciklopedija 3 Foc-Iw*, Zagreb, 1977, str. 309).

²² Aleksandar Fadejev (1901–1956) je bio istaknuti književnik u vreme staljinizma i jedan od pobornika partijskog terora nad umetničkim slobodama. Bio je član CK SKP(b) i sekretar Saveza sovjetskih pisaca. Najvažnija dela su mu romani *Poraz* i *Mlada garda*, koji se uzimaju kao paradigme književnosti socijalističkog realizma (*Aleksandr Fadejev*, http://en.wikipedia.org/wiki/Aleksandr_Aleksandrovich_Fadejev).

slaže u tome da su očekivali viši umetnički nivo pretstave, no da se pretstave poljskih pozorišta u kojima se ne oseća nikakva koncepcija režisera, koje se uglavnom pripremaju na brzinu, ne mogu ni uporediti sa ovima. Opšte je uverenje da će biti malo praktične koristi od gostovanja moskovskog pozorišta. Za ozbiljan rad potrebni su ustaljeni umetnički kolektivi, potrebno je mnogo novaca, a u personalnoj politici pozorišta u Poljskoj još uvek vlada haos, a budžeti pozorišta su veoma mali.

U cilju da se što bolje upozna dramsko stvaralaštvo ruskih klasika i sovjetskih pisaca, Ministarstvo za kulturu i umetnost objavilo je konkurs ruskih i sovjetskih komada (pozorišnih). U konkursu mogu uzeti učešća dramske škole i sva profesionalna dramska pozorišta, koja od 1 januara do 1 oktobra budu imala na repertoaru ruski ili sovjetski pozorišni komad. Konkurs će se održati od 15 oktobra do 1 novembra, u Mesecu poljsko-sovjetskog prijateljstva, a učesvovaće u njemu ona pozorišta čije pretstave žiri prethodno oceni da su na potrebnom umetničkom nivou.

Na konkursu će se nagraditi najbolji kolektiv, najbolji režiser, najbolje uloge, najbolja scena i najbolji prevod. Odluke žirija potvrdiće Ministarstvo za kulturu i umetnost.

Konkurs treba da bude „velika manifestacija poljsko-sovjetske kulturne saradnje i poljsko-sovjetskog prijateljstva”.

Glavni odbor Društva poljsko-sovjetskog prijateljstva objavio je konkurs za pesmu sa temom o poljsko-sovjetskom prijateljstvu. Radovi se primaju do 1 jula o. g.

Predviđene nagrade su: I – 100 hiljada zloti; II – 75 hiljada zloti; III – 50 hiljada zloti; pet nagrada po 20 hiljada zloti i 10 nagrada po 10 hiljada zloti ...

Književne nagrade Poljskog episkopata

U vezi ovih nekoliko mera na kulturno-prosvetnom frontu (borba protiv kosmopolitizma, donošenje Zakona o likvidaciji nepismenosti, pripremanje Nedelje prosvete, knjige i štampe...) koje je preduzela i kojima rukovodi Poljska radnička partija, oseća se na drugoj strani, među reakcijom, otpor, koji je dobio svog vidnog izraza u književnim nagradama Poljskog episkopata.

U okviru proslave u Gnjeznu,²³ koja je održana 24 aprila povodom desetsto pedesete godišnjice kanonizacije svetoga Vojčeha,²⁴ Poljski episkopat po-

²³ Prestonica Poljske u vreme kralja Boleslava Hrabrog (XI vek). Nalazi se u centralnoj Poljskoj, oko 50 km istočno od Poznanja.

²⁴ Sveti Vojčeh (druga polovina X veka), sin istočnočeškog kneza Slavnika, benediktinski kaluder, misionar među Madarima, Poljacima i Prusima i praški biskup. Nakon što je proteran iz Praga našao je utočište na dvoru poljskog kralja Boleslava Hrabrog. Odatle je krenuo u misionar-

delio je svojim književnicima nagrade, koje ukupno iznose milion zloti (državne nagrade za umetnost u 1948 godini, date u januaru o. g., iznosile su ukupno dva miliona zloti).

Nagradu za dramsku umetnost dobio je veoma popularni književnik Ježi Zavjejski, nagradu za rad na poeziji takođe popularni književnik Vojćeh Bonk, za naučni rad prof. Konrad Gurski, za rad na književnoj prozi Vladislav Jan Grabski, za publicistički rad sveštenik Jan Pivovarčik, a od mladih književnika nagrađen je kao najizrazitiji talenat među mladim katoličkim književnicima, Ježi Kjerst.

Primajući nagradu, Ježi Zavjejski je izjavio de je „nagrada dokaz odnosa Episkopata prema kulturi... Katolička književnost nalazi se tek u početnom stadijumu, a mi kročimo u pravou liniji... U odnosu i na katoličku književnost moramo postavljati najstrožije zahteve umetničke prirode”.

Vojćeh Bonk je izjavio da „ustanovljenje nagrade svedoči da su rukovodstvu Crkve u Poljskoj bliska pitanja kulture”.

Književne nagrade episkopata upotpunile su proslavu sv. Vojćeha, koja bi i bez ovih bila veoma uspela. Dajemo vam opis jednog detalja proslave prema pisanju katoličkog lista „Slovo povšehne”: „Sa obe strane ulice puni špaliri sveta koji se moli. Na placu pred bazilikom nema ni jednog praznog mesta. U bazilici neizbrojima šuma zastava crkvenih bratstava, udruženja i organizacija. Na svim stranama se zapaža uzorna organizacija. Omladina vrši redarsku službu duž cele procesije...”

Od ostalih događaja na kulturno-prosvetnom polju treba pomenuti još osnivanje Sindikata kulturnih i umetničkih radnika i pripreme za Nedelju prosvete, knjige i štampe.

15 i 16 aprila, u prisustvu pretstavnika Vlade, sindikata, Centralnog komiteta PZPRA i drugih političkih organizacija, zasedao je Glavni kongres delegata šest sindikata – scenskih, pozorišnih i filmskih umetnika, nameštenika Radija, muzičara i scenskih jevrejskih umetnika²⁵ – koji se povezuju u jedan Sindikat kulturnih i umetničkih radnika.

sku misiju među Pruse koji su ga ubili 997. godine. Sa svojim bratom, gnjeznanskim biskupom Radimom-Gaudentijem osnovao je više mitropolija u tada najvećim delom paganskoj Poljskoj, zbog čega ga je papa kanonizovao (B. Rajčić, *navedno delo*, str. 107).

²⁵ Sa tri miliona pripadnika u predvečerje Drugog svetskog rata, Jevreji su predstavljali najbrojniju etničku manjinu u Poljskoj. Do XIX veka živeli su izdvojeno od poljske većine u getima u okviru većih gradova ili u štetlima, kako su nazivali sopstvene varošice. Bili su organizovani u posebne opštine, na čelu sa rabinima koje su sami birali. Rukovodstva jevrejskih opština su ubirala državni porez i imala su potpunu slobodu u organizovanju života i rada u njima. Uprkos povoljnim uslovima za razvoj, Jevreji u Poljsko-Litvi su bili vrlo ranjivi i stalno izloženi opasnosti od nasilja. Njihova stvarna autonomija često je zavisila od čudi lokalnih feudalaca (šljahete), od netolerantnog stava rimokatoličke crkve (u beloruskim i ukrajinskim oblastima Žečpospolite Poljske i od netolerantnog stava pravoslavne crkve), te od mržnje siromašnih seljaka. Bili

Posle završenih referata i diskusije Kongres je prihvatio rezoluciju o stvaranju Sindikata kulturnih i umetničkih radnika i izabrana je uprava.

Jadviga Šjekerska, član Agitpropa CK PZPR-a, napisala je u „Tribuni ludu” članak povodom stvaranja Sindikata kulturnih i umetničkih radnika, u kome je istakla da „jedinstveni sindikat, koji u svojim redovima povezuje ne samo srodne struke, nego i umetnike, tehničke i fizičke radnike, simbolizuje stvarnost promena koje su se izvršile i koje se vrše u Poljskoj”.

Nedelja prosvete, knjige i štampe održaće se u celoj zemlji od 1 do 8 maja. Cilj nedelje je da populariše prosvetu, pojača napore nad realizacijom Zakona o likvidaciji nepismenosti, pojača čitanje knjiga i štampe među najširim masama, a naročito među siromašnim i srednjim seljacima itd.

Nedelja će se održati pod protektoratom Pretsednika Republike. Sprovođenje nedelje povereno je Centralnom građanskom komitetu, pod rukovodstvom pretsednika Vlade Cirankijevića.

U toku nedelje sprovedeće se sabirna novčana akcija, za potrebe borbe za suzbijanje nepismenosti. U realizaciji programa nedelje, uzeće učešće najšire mase radnih ljudi u selu i gradu, zatim novinari, učitelji, bibliotekari, književnici itd.

su izloženi povremenim pogromima, među kojima je najrazorniji bio onaj koji je organizovao vođa ukrajinskih kozaka Bogdan Hmeljnicky (1648/49). U vreme kada je veći deo Poljske bio pod vlašću carske Rusije, Jevreji su bili potpuno obespravljani i izloženi čestim pogromima u vremenima kriza (kao u vreme revolucije 1905). Nesiguran položaj jevrejske zajednice, izloženost nasilju hrišćanske većine i opšte siromaštvo, bili su izvori jevrejskog misticizma (hasidistički pokret, kabala i mesijanizam). Vekovima stara jevrejska civilizacija u Poljskoj bila je praktično uništena tokom nemačke okupacije 1939–1945. U getima u Varšavi, Lodu, Vilnu (Viljnusu) i dr. gradovima i u logorima smrti, kao što su Aušvic-Birkenau, Treblinka, Majdanek i Sobibor, likvidirana je skoro celokupna jevrejska populacija. Rat je preživelo svega nekoliko hiljada poljskih Jevreja, i to uglavnom onih koji su se uključili u jevrejski ili prosovjetski pokret otpora.

**ЈЕДНО ВИЂЕЊЕ СТУДЕНТСКИХ ПОЛИТИЧКИХ
КРЕТАЊА ПРЕД ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ
– личне белешке из 1941. године –**

Десимир ТОШИЋ

Приликом моџ хајшења, односно после 8. фебруара 1943, мој оцац је уништио многе моје белешке које је поспатирао као компромитирујуће прег немачком окупацијском полицијом Гестапоа. То је чинио чак и са извесним књиџама. У стварности Гестапо није имао свој истиражни апарат за неосредни рад у окупираној земљи, већ се ослањао на одличну Недићеву „Специјалну (полиичку) полицију” и на боџати број доушника у нашој маси.

Међушим, вероватно захваљујући мом браћу, доцније хирургу Властимиру Тошићу (1922–1996), сачуване су моје белешке из времена врења и ревитализације Демократске омладине на Београдском универзитету. Ова је организација, после 1918, била прва међу политичким групама, по броју гласова на студентским изборима, све до крајевог државног удара јануара 1929. године, када су све политичке организације стављене ван закона. Међушим, једна једина организација, која је већ од 1921. имала искуства са илегалним радом, била је Комунистичка партија Југославије. Тако су комунисти постали апсолутна снага на Универзитету већ од 1935, али су се вешито заклањали иза „студентског најредног покрета”, Уједињене студентске омладине, у којој су формално биле окупљене све политичке опозиционе групе, али малобројне и под контролом комуниста, контролом „народних студената”.

То, на око, студентско јединство су покушали да наруше демократи на челу с Милијом Јанићијевићем, апсолвентом права, мислим већ 1935, али нису успели да постигну неки значајнији резултати. Јанићијевића су комунисти обележили већ тада као „непријатеља”. Убили су га партизани већ почетком 1945. године.

После тог првог покушаја еманципације Демократске омладине од комуниста, настао је дружи покушај 1939. године. Може се рећи да је тај дружи покушај делимично успео, али се усложио са проблемима рата и окупације.

Цела ова расправа око студената Београдског универзитета значајна је уколико ишло постоји нека врска наше митологије. Комунисти су сматрали да су сви студенти припадали такозваном најпредном студентском покрету. Националисти Српског културног клуба тврдили су супротно: студенти су били о огромној већини националисти и за време рата изјаснили су се за Дражу Михаиловића... Историјска истина је нешто другачија!

Комунисти су објавили после Другог светског рата две добре документације о раду на Универзитету од 1918. до 1941, и посебно о раду пред Дружи светски рат. Ту ће се видети да је на целом Београдском универзитету било једва 300 чланова КПЈ, али су они помоћу разних организација невољничког карактера држали не само студенте под контролом већ и добар део професора, ојорјуниста и људи без уверења (студија Милице Дамјановић „Најпредни покрет студената Београдског универзитета”, I и II књига, Нови, 1966. и 1974). У циљу посматрања вољничког развоја омладине пред сам Дружи светски рат треба погледати три значајне књиге академика Димитрија Борђевића „Ожњци и ојоме”, 2001. Београд, СКЗ. Ове три књиге сведоче за време под окупацијом и после 1945. године – активности такозване Југословенске равногорске омладине.

Међутим, главна снага студената била је „неутрална”, невољничка, аистинирала је. У таквој ситуацији било је доста једносратно да их добра комунистичка организација све држи под контролом. Овој се отела једино Демократска омладина, „захваљујући” немачко-совјетском пакту 1939. године.

Али, независно од тога стизао је нови подмладак на Универзитет и он је за тренутак био сав у рукама Српског културног клуба, тако да би се могло рећи – да није било рата – за две-три године – имали бисмо на Универзитету већину Српског културног клуба. Питање је како би се ова, делимично романтична националистичка и малограђанска генерација, с јасним националним екстремизмом и антиисторичким тенденцијама, сналазила у свакодневном студентском животу...

Треба да се извиним читаоцима што је у овом рукопису сачуван оригинални текст са аолођијом „генерације из 1920. године”. Хтео сам да сачувам све оно што сам мислио и бележио пре шездесет и пет година, дакле за време прве године нацистичке окупације, 1941. године.

1. Рад у омладинском „Народном фронту”

Уједињена сџудентска омладина и Акциони одбор сџудентских удружења

Омладински „народни фронт” представља групну студентску политичку организацију која се звала Уједињена студентска омладина (УСО). Ову формацију сачињавале су следеће групе: комунистичка („народна омладина”), радикална, самостална демократска, демократска и земљорадничка. Често се дешавало да је земљорадничка група била представљана својом десницом и својом левицом у исти мах. Ове студентске групе биле су у одговарајућем односу са истоименим партијама, али стварну везу и стварну зависност од својих партија имала је само комунистичка група. Уједињена студентска омладина створена је после 1934. године; манифестовала је своју заједничку снагу на изборима 1935. и 1938. године у Југославији, помажући опозицију, и на светском конгресу оmlадине у Женеви око 1936. године. Покушај УСО да приведе у свој круг београдску групу хрватских студената, студенте Хрватске сељачке странке који су студирали у Београду, није никад успео.

У првим годинама Југославије после 1918. грађанске студентске групе (демократска, радикална, републиканска, самостална демократска, Орјуна и земљорадничка) биле су далеко јаче како у стварном броју, тако и у револуционарном полету од групе студената комуниста. Крајем псеудопарламентарне југословенске ере 1928. и почетком шестојануарске диктаторске владавине, настојање студентске омладине кретало се углавном између неформулисаних радикалних (левих и десних) струја и огромне масе коју је обухватио интелектуални апатични неутрализам. Од почетка егзистенције УСО-а настају покушаји поновних успостава грађанских студентских група. Чињеница је да је комунистичка група студената за све ово време неактивности грађанских страначких група начинила један огроман напредак у техници организовања и окупљању студентских маса како на ширим политичким тако и по стручним студентским питањима.

Сџудентски демократски клуб

Студентску демократску групу „Студентски демократски клуб” сачињавале су углавном три струје студената. Једну групу представљали су директни заступници комунистичке омладине који су послати од стране Комунистичке партије Југославије, другу групу сачињавала је амбициозна и на грађански начин васпитавана омладина; а трећу групу углавном

левичарски настројени идеалисти. У том времену позната имена у СДК су углавном ова: Милија Јанићијевић, Војин Андрић, Добривоје Протић, Слободан Комадинић, Милош Милосављевић, Ратко Милисављевић – Агара, Милош Балножан, Боривоје Миленковић, Александар Ђурић, Станко Џингалашевић, Фрањо Бајец, Боривоје Ромић, Ђорђе Радовановић, Миодраг Недељковић, Андра Полети, Владимир Делари, Радован Грковић, Николић из Горњег Милановца, Ратибор Поповић, унук Љубе Давидовића. Радне снаге клуба биле су у јачини од 5 до 10 душа. У односу на опште организовање студената, у СДК су биле заступљене две тезе: по једној, тзв. левичарској, студентска Демократска омладина морала је остати у УСО по сваку цену и под свим условима у циљу да одржи јединство студентских напредних снага. Друга група је сматрала, у циљу очувања самосвојног идејног правца, да студентска колаборација може бити опортуна само дотле док је у сагласности са основним начелима и циљевима СДК-а. Прва група се окупљала око главног комунистичког агента у СДК-у, Станка Џингалашевића, а друга око Милије Јанићијевића који је стајао у непосредним и блиским односима са вођством Демократске странке.

У новембру 1938. појавили су се у СДК-у Миодраг Петровић, студент права из Ниша, који је после тромесечног рада напустио клуб и отишао комунистичкој омладини; Марко Крстић и Десимир Тошић, студенти права из Београда. У недостатку придобијања млађих снага, вођство СДК-а, у то време на челу са М. Балножаном, А. Ђурићем, Бором Миленковићем, Станком Џингалашевићем, Ђорђем Радовановићем и Боривојем Ромићем, делегирало је у јануару 1939. Крстића и Тошића у „Одбор за одбрану земље” – културни одсек, као и за чланове Управе Студентског правничког друштва. У фебруару 1939. Тошић је делегиран и у „Одбор студената прве године” и за члана Извршног одбора Уједињене студентске омладине (на место Ђорђа Радовановића, који је отишао да служи војни рок – или на војну вежбу). Други делегат у Извршном одбору УСО био је Станко Џингалашевић.

Покушаји млађих снага у СДК-у били су управљени ка еманципацији СДК-а од УСО-а. Тај план принципијелно је обухватао неколико тачака. Прво, прикупљање млађих снага у општој конкуренцији на Београдском универзитету, а врбовање нових чланова иначе није била дозвољено ни формално ни због стварних односа политичких снага, будући да је комунистичка група била у далекој надмоћности у односу на све остале грађанске групе заједно. Друго, постављање једног конкретног идејног става који је могао у потпуности да одваја идеологију комунистичке Интернационале од идеологије грађанског либерализма. Треће, да у политичкој техници саглашавања студентских група у оквиру УСО-а дође

до стварне једнакости у свим манифестацијама, како у свим манифестацијама не би превагла идеја и став београдске комунистичке студентске групе.

Ови покушаји нису успели, с једне стране, због отпора левице у самом СДК-у, због њених веза са комунистичком групом, као и због одсуства реакције и нерада „десних” елемената, који су били васпитавани у духу грађанског менталитета, у духу личног амбициозног надметања.

Током развоја догађаја у Европи, који се у 1939. манифестовао углавном око снага левичарских струја, осећала се и на Београдском универзитету превага, у свим круговима, левичарских ставова. То је натерало десницу СДК-а да напусти даљу борбу како у СДК тако и у оквиру УСО. Превага левичарских струја била је нарочито очита у тренутку кад се тражило од свих грађанских студентских група да прихвате став Совјетског Савеза 1939. у односу на западне силе – Француску и Велику Британију, односно када се захтевало да све грађанске групе у заједници са комунистима у УСО оптуже западне силе због несклапања „Велике Антанте”, пре него што је уопште дошло до објављивања Антантиног неспоразума и пре него што је дошло до споразума совјетско-немачког у августу 1939. године. Пошто овим споразумом СССР постаје неутралан, комунисти су после дојучерашњег става хушкања против Немачке и тражења превентивног рата против ове силе, сада тражили да се објави југословенска стриктна неутралност и да се прекине са акцијом Одбора за одбрану земље, јер ће СССР бранити „неутралност Југославије”. Од пароле „Бранићемо границе” прешло се на паролу „Доле рат!”. Ту промену тактике комуниста на штету народних интереса и државне политике, само у циљу да следе совјетску политику, свесне демократске снаге нису могле да прећуте. Промена тактике је могла бити промена става Треће интернационале и СССР-а у односу на интересе европских народа, али није могла нити је смела по логици да повуче промену става малих народа уопште, у смислу одбране слободе од нацизма и одбране независности, као и идеолошку промену става демократски настројене омладине.

Појава младих и распад УСО

У овом тренутку међу грађанским групама у оквиру УСО-а није дошло до икаквог масовног, видног и организованог отпора. Самостални демократи нису имали стварно своје праве представнике у УСО. Земљорадници су били потпуно у позадини. Од радикала био је симпатични „Шиља” Р. Радовановић; свеукупно тешко да је ту била једна десетина студената радикала. На конкретним радовима учествовали су комунисти и мала демократска група. Тако је дошло до изјашњавања и манифеста-

ција УСО у месецу септембру, кад се УСО изјаснила преко свог Извршног одбора за „неутралност”, против франко-енглеског блока, „за мирољубиву политику” СССР-а. Тај став наилазио је на слабу реакцију у некомунистичким круговима студентске омладине која се осећала слабом, без снаге, иницијативе и борбености, али која је ипак успела да, поред младих снага, прикупи и њихове старије сараднике. Д. Тошић је крајем септембра дао оставку на чланство у Извршном одбору УСО-а и сматрао је за потребно, у заједници с Крстићем, да позове све другове, који се нису слагали са радом СДК-а и УСО-а, да напусте Студентски демократски клуб. На то су дошла настојања клупске левице да ове млађе чланове, иако противнике, задрже у својој средини. Тошић је за узврат инсистирао да дође до једне политичке платформе која би потпуно обележавала и обавезивала идеолошки став организације. У том смислу изабрана је једна комисија састављена од Александра Ђурића, Станка Џингалашевића и Тошића. Она је начинила један писмени састав*, који није имао све до 1940. године никакве политичке вредности ни употребе, пошто су млађи чланови били у мањини а старији су својим старим личним неслагањима сметали сваком идејном и програмском организованом раду.

Почетком новембра 1939. године дошло је до скупштине у СДК-у. Фило-комунистичка листа на челу са Радованом Грковићем, Џингалашевићем, Боривојем Ромићем, Николићем из Горњег Милановца добила је 17 гласова, а опозициона листа на челу са Полетијем, Крстићем, Лазаревићем и Тошићем свега седам гласова. Било је нешто више чланова СДК, али нико није знао колико.

Почетком децембра месеца дошло је до једне демонстрације која је била непосредни повод за рашчишћавање односа у СДК-у. На комеморацији француском адмиралу Гепрату дошло је до антифранцуских демонстрација на Београдском универзитету. То је довело до дефинитивног растурања УСО-а, пошто је извршен „пуч” у СДК и Станко Џингалашевић искључен из Демократске странке, па аутоматски из СДК. У међувремену, старији чланови студентске демократске омладине напуштали су организацију углавном због незадовољених амбиција и због међусобних личних сукоба: Јанићијевић и Војин Андрић, вероватно још неки старији студент. Ова двојица поменутих вероватно су били већ докторанти права. После тог догађаја „левица” се никад није појавила у СДК.

* Тај састав, најбољим делом, био је објављен јануара 1940. у *Демократи*у као „Основни погледи и схватања студентске демократске омладине”

Појава жрүйе „Напред” и Српског културног клуба

Пре него што је дошло до растурања УСО, образована су још два омладинска центра. У једном – омладинска група око листа „Напред” професора Михаила Илића, који су образовали студенти демократи „десничарских” схватања, као што су били М. Јанићијевић, Милосављевић Агара, Милан Милосављевић, Добривоје Протић. Ова последња тројица нису престајали да буду чланови СДК-а. Ова група није имала истакнутог става ни видног рада, а била је и малобројна.

Други омладински центар била је Омладинска секција Српског културног клуба. У ту секцију почетком и средином 1939. улазили су у начелу сви припадници УСО-а. СКК је био у почетку 1937–1939. године скуп угледних политичких, научничких и привредних људи земље, без обзира на политичко опредељење, осим профашистичких, режимских и комунистичких људи. Међутим, ту је било и појединаца, некад републикански настројених, али политички неуспелих. Омладина Клуба је стајала под непосредним утицајем и вођством професора Универзитета др Слободана Драшковића. Крајем 1939. и почетком 1940. ова омладинска секција добила је једнопартијски смисао а инспирисана је углавном велико-српском идеологијом и националистичким грађанским конзервативизмом.

Почетком 1940. иступили су из СКК-а студенти демократи: Добривоје Протић, М. Милосављевић, Р. Лазаревић, Бранислав Чакаревић, Крстић, Тошић и Илија Зечевић. Нешто доцније иступили су и приступили демократама Добрица Ђорић, Иван Пајић, као и средњошколац Бранислав Страњаковић, и други.

„Нова Србадија” је био часопис омладинске секције Српског културног клуба.

2. Самостални рад студентског демократског клуба

Као први чин чишћења СДК-а и ново формирање студентске организације демократа било је образовање Акционог одбора Студентске демократске омладине (СДО), који је издао манифест против антифранцуских демонстрација поводом комеморације адмиралу Гепрату. Под називом „Средњошколска демократска омладина” јавили су се и гимназисти у исто време, али до њиховог оранизованог рада у оквиру Демократске омладине дошло је доцније. Акциони одбор је претходно уручио Демократској странци меморандум са именима 20 потписника. Акциони одбор СДО искључио је из клуба, и са своје стране, Станка Џингалашевића који је заједно с комунистима без икаквог договора са клубом, учествовао на антифранцуским демонстрацијама на Универзитету. Акциони одбор СДО

организоваo je nove izbore kluba. Tu je prvi dodir mladih demokratskih snaga s Demokratskom странком. Пре свих ових догађаја, у новембру месецу упутили су меморандум Демократској странци потписници: Полети, Крстић, Ђорђе Радовановић, Тошић. Доцније, овом меморандуму додат је став омладине, који је од партије одобрен, и који је био основ за доцнију платформу Студентске демократске омладине. Акциони одбор је био састављен и од ових личности: Милош Балножан, Боровоје Миленковић, М. Милосављевић, Ђорђе Радовановић, Анта Антић, Слободан Комадинић, А. Полети, Крстић, Лазаревић, и Тошић. Нову управу СДК, која је изабрана средином децембра, сачињавали су: Полети и Антић у председништву, Тошић и Крстић у секретаријату, благајник Лазаревић, и чланови Управе: Делари, Божа Поповић, М. Недељковић. Културни одбор: Гојко Ђаја, Евгеније Јуришић, Бранко Милић. Дисциплински одбор: Балножан, Б. Миленковић, М. Милосављевић.

Нова управа у плану је предузела ове радове:

- 1) Издавање СДК-а из УСО-а,
- 2) Издавање листа,
- 3) Израда политичке платформе као програма,
- 4) Стварање нове студентске заједнице на Универзитету.

Средњошколска акција дошла је потпуно самостално од стране средњошколаца I и III мушке гимназије у Београду, а нарочито после смрти Љубе Давидовића 19. фебруара 1940. године.

У одбор, који је основан за стварање једног омладинског политичког листа, ушли су Балножан, Полети, Крстић, Тошић. Овај одбор је на седници СДК-а предложио уређивачки одбор, име и формат листа. Лист се звао *Демокраћ* и излазио је једанпут месечно, с једним ванредним издањем поводом смрти Љубе Давидовића. Доживео је свега шест редовних издања. Обустављен је у јуну 1940, због притиска Владине непосредне цензуре, а први број се појавио исте године у јануару. Материјалну помоћ добио је овај лист једино од Демократске странке, која се састојала од 2000 динара, али се приликом ванредног издања, које је захтевала Демократска странка, претворило у дуг партије од 2000 динара. Тако је Демократска странка остала дужна омладини све до пропасти Југославије – 2000 динара...

Уређивачки одбор *Демокраће* је био састављен од Полетија, Лазаревића, Крстића, Тошића, Јуришића, Ђаје, Бранка Милића. Власник и уредник пред властима био је Полети; администрацију и благајну водио је у почетку Лазаревић, а доцније Миодраг Милутиновић и Вељко Рашевић.

Лист се издржавао у основи од својих сопствених средстава, од претплата и продаје. Сарадња није била плаћана. Међу старијим сарад-

ницима били су запажени чланци Давидовића, Грола, Влајића, Р. Кнежевића, Шкерковића, Раденка Радосављевића, а од радљивих млађих снага са ретко вештим новинарским пером били су Дојчин Бакић и Слободан Комадинић. Од млађих сарадника појавила су се имена Крстића, Лазаревића, Тошића, и Бранислава Страњаковића под псеудонимом, јер је био средњошколац. Из Загреба је писао један ХСС-ов омладинац, Ерих Фрајскор. Кад је лист прекинуо да излази у јуну 1940, поред свих својих исплаћених дугова штампарији, лист је имао уштеђевину у готовом новцу од преко 4000 динара, што је употребљено за оснивање будућег листа *Реч*, који је почео свој рад 1. јануара 1941. године.

Демокраћ је имао једну искрену наклоност према напредним „антикомунистичким” листовима као што су: *Сељачко коло* Адама Прибићевића, *Нова ријеч* Већеслава Вилдера, *Радничке новине* Живка Топаловића, *Солидарности* Недељка Дивца, *Напрег за народ* Михаила Илића. Лист се неутрално држао према великосрпским гласилима *Српски глас* и *Нова Србадија*. Дискусије је водио с хрватским *Дневником*, комунистичким *Новим стиудентом*, и Љотићевом *Ошацином*.

Поводом Давидовићеве смрти, која је представљала губитак за српски и југословенски политички рад, СДК је узео пуно учешће у испраћају овог политичког ауторитета. Стражу око Давидовићевог ковчега чинила је без прекида само Демократска омладина, али је било и људи СКК: Милорад Драшковић. У последњој поворци узели су учешће поред демократа студената, и омладина СКК-а, студенти земљорадници, социјалисти и радикали. На гробу Давидовићевом говорио је Полети, на првој комеморацији говорио је Родољуб Лазаревић, а на великој комеморацији 10. марта исте године у Соколској матици говорио је Тошић. Омладина мора са жаљењем да саопшти да није примила ништа из Давидовићеве заоставштине. У широј организацији, изван студената, одржана је комеморација у којој су учествовали Никола Трифуновић, адвокат, некадашњи председник месног Београдског одбора омладине ДС, и Д. Тошић.

Настојања СДК-а у 1940. години да дође до образовања организације целокупне страначке Демократске омладине (на селу и граду) нису успела. Председништво са адвокатом Николом Радовићем и председништво месног Београдског одбора омладине били су сувише непокретљиви, а нису желели да предају пуномоћства за рад – студентима. Дошло је до састанака између остатака Централног одбора Омладине и студената, од којих су били присутни Полети, Балножан, Радовановић, Фрањо Бајец, Крстић, Лазаревић, и Тошић. Није дошло ни до каквих резултата. Клуб је био заузет, с друге стране, и сувише својим бригама и настојањима да се на Београдском универзитету продре у студентске масе.

Нову платформу СДК-а саставила је комисија са Полетијем, Комадинићем, Тошићем, Лазаревићем и Крстићем. Ова платформа је сва у духу социјалне немарксистичке демократије са потпуном фразеологијом из доба Француске револуције, почев од општег права гласа до уобичајених парола слободе, једнакости и братства. Поред видног истицања основе социјализације на социјално-економском плану, платформа је наглашавала право жена у политици, изричито је признавала три народна индивидуалитета и из тога један неодређени федералистички став. Потом, дошло је до наглашавања покрајинских интереса и покрајинских самоуправа у оквиру федеративних области. У спољно-политичком смислу наглашавала се независност и слобода народа и државе у оквиру једног балканског споразума а на основу колективне безбедности, која ће бранити мир и самоопредељење народа. Ова „нова” платформа најбољим делом била је она из 1939, коју је радила комисија са Ђурићем, Џингалашевићем и Тошићем.

Уз платформу је ишао и статут СДК-а у који се уносило да улазак у СДК обавезује на чланство у Демократској странци. Ту се и формално хтело да се покаже повезаност клуба и странке, иако је странка била врло толерантна према студентима. (Или нису просто били у радној могућности да се непосредно заинтересују за њихов рад.)

Средњошколски демократски покрет дошао је као последица „антикомунистичке” демократске реакције у доба велике „најезде” комуниста у средњој школи, најпре у облику некаквог „народног фронта” 1936–1937. и потом у доба чисте комунистичке акције 1937–1938. Вођ демократске акције био је у то време, 1938/39, у I мушкој београдској гимназији 16-годишњи Бранислав Страњаковић, да би се појавио у редовима студената демократа почетком 1940. Његова активност је била истраживачког и литерарног карактера и огледала се у издањима средњошколских часописа *Зора* и *Нови средњошколац*. Приликом поновљене Гепратове комеморације појавио се у име средњошколске демократске омладине летак стилизован од студента Крстића. Средњошколци демократи I и III мушке гимназије учествовали су као манифестанти на сахрани Љубе Давидовића фебруара 1940. године. У априлу појављују се представници неких других школа у жељи за новом организованом демократском акцијом: представници I, III, V мушке гимназије, и Трговачке академије. У школској 1940/1941, поменуте литерарне дружине средњих школа биле су у демократским рукама; литерарне дружине II и IX мушке гимназије биле су у рукама Српског културног клуба, а у комунистичким: литерарне дружине Учитељске, Средњотехничке школе, IV, VI, VII и VIII мушке гимназије као и I, II, и III женске реалне гимназије. После разнородних афера, најзад у 1940/1941, средњошколски листови *Зора* и *Нови средњошколац* нашли су

се у некомунистичким рукама. Ова велика акција комунистичке, демократске и српско-клубашке омладине навела је и љотићевце да се појаве на видело. Њихов рад није донео никаквих конкретних резултата – остали су и без утицаја на средњу школу и без икаквог удела у литерарним и другим друштвима средњих школа. Као и на Универзитету љотићевци су постојали али нису имали политичке снаге.

У унутрашњости земље Југославије, љотићевска омладина била је прилично јака у Чачку и Ваљево, по принципу да се њихова организација појављивала тамо где су комунисти били врло активни.

У јесен 1940. установљен је Централни одбор Средњошколске демократске омладине при Студентском демократском клубу. Његов председник је био Чедомир Вукобратовић, секретар Будимир Тошић. Чланови – руководиоци по школама: Добрило Тадић (Трећа београдска у Његошевој улици), Страњаковић (Прва), Јанковић (Пета), Атанацковић (Трговачка академија), и надаље Тодоровић, Власта Стевановић, Зоран Хођера, Миле Томић (Седма), Секулић (Седма), Панта Крстић (Трговачка академија). Делегати студената у овом средњошколском одбору били су Десимир Тошић и Новак Анђелковић.

Средњошколац Страњаковић се појавио са једном брошуром „Екстремисти на београдском Универзитету”. Клуб је издао још једну малу брошуру Албера Бајеа „Француска револуција” и најзад у другом издању Платформу Студентског демократског клуба (СДК) са мањим изменама које је кориговао М. Крстић. У измењеној платформи наглашен је федералистички став. Предлози о формирању Политичке школе од Р. Лазаревића и политичке библиотеке од В. Рашевића нису дошли у обзир из техничких али и из политичких разлога. Радне снаге су биле мале, а тренутци који су долазили нису нудили атмосферу којој су била занимљива или потребна идеолошка објашњења. Страњаковић је најзад ушао, као средњошколац у секретаријат студентске организације, иако је био средњошколац, јер је био борбен, радан и имагинативан, али није био популаран међу својим вршњацима.

„Савез студенџијске омладине”

Нови СДК је био свестан да са својим новим снагама не може да се бори сам, нити да има довољно ауторитета у борби против два непријатеља ондашње омладинске интелектуалне генерације: режима и, с друге стране, владавине комуниста на Универзитету. Прва сметња је била грађански менталитет – неутралство, апстиненције, а други, покушај да се сва решења нађу само у тоталитарним екстремним идеологијама левице и

деснице. После еманципације од УСО-а, у чијем оквиру није било ни једнакости ни слободе акције ни за коју групу до комунистичке, представници СДК-а неуморно су покушавали да дође до широке сагласности неекстремних студентских група на општој платформи која је гласила:

- 1) Аутономија Универзитета како од политичких режимских полицијских власти тако и од организованих агресивних партијских група, у ствари левих и десних екстремиста.
- 2) Независност и одбрана граница Југославије, демократски парламентарни поредак, потпуно економско-социјално преустројство државе и федеративно уређење уз признање три југословенска народна индивидуалитета.

Рад око те нове формације трајао је 4–5 месеци. У једном прогласу, који је управа СДК-а објавила у *Демократију* од 1. јануара 1940, а који је био упућен студентским клубовима Социјалистичке, Социјалдемократске, Земљорадничке, Самосталне демократске и Хрватске сељачке странке (ових последњих само за студенте на Београдском универзитету) – пледира се за нову групну формацију на Београдском универзитету у смислу групе платформе. На овај позив у прогласу није одговорио само студентски клуб Самосталне демократске странке. (То је била малена група војвођанских студената без икаквог идеолошког правца, под утицајем комунистичких елемената у оквиру Самосталне демократске странке.) Студентски клуб ХСС (Хрвати студенти којима је географски ближи Београд него Загреб) врло благонаклоно је одговарао на сам позив, али је одбио учествовање у формирању нове групације у Београду као што је увек уопште одбијао сарадњу с београдским студентским групама, ма колико да се према овима држао веома лојално. Представник Социјалистичке групе (Живко Топаловић), која је као група била непостојећа пре 1939, учествовао је стално у преговорима, али је та група ушла на крају у нову формацију скоро у страху да се појави под својим именом. Преговарачи су, пре него што је дошло до закључка споразума, посетили шефове демократских странака: Грола, Тупањанина (који је замењивао Милана Гавриловића, амбасадора у Москви) и Топаловића. У јуну 1940. дошло је до образовања једног студентског блока између демократа, социјалиста, радикала и земљорадника. Блок се звао „Савез студентске омладине”. Бивши главни преговарачи у име демократа ушли су сада у Извршни одбор Савеза – студент технике Илија Зечевић, Крстић и Д. Тошић, а у Главни одбор, који се имао састајати неколико пута годишње повремено, дошли би поред ове двојице још Родољуб Лазаревић, Миодраг Вучковић и извесни други чланови СДК. (Пред 27. март 1941. Савезу се прикључила омладина Југословенске националне странке која је била у опозицији после 1936. године.)

У месецу септембру појавио се манифест Савеза студентске омладине, који уопште није дошао до јавности, пошто је заплешен од полиције. Текст манифеста је преносио у циљу штампања секретар СДК Евгеније Јуришић, студент права, ухапшен од полиције у возу ка Крагујевцу, где је ДС имала неку погодну „страначку” штампарију. У том манифесту се у дужој форми објашњава формалан став према аутономији Универзитета, односно према студентским професионалним удружењима; потом се овај манифест изјашњавао за одбрану границе земље, без обзира на светске политичке комбинације. У октобру месецу, међутим, отказала је сарадњу у ССО земљорадничка нејака студентска група под утицајем вођства Земљорадничке партије, које је учествовало у влади Цветковић – Мачек, сматрајући учешће своје студентске групе као неопортуно и „ненапредно”, будући да је ССО био у отпору према режиму Цветковић–Мачек. С тим је завршена кратка и врло несрећна историја ССО. Савез студентске омладине био је мртворођенче – прекинуо је и да живи пре него што је уопште почео јавно да дејствује.

Доцније су одржавани углавном присни односи између социјалистичке Топаловићеве (од 3 члана) и наше демократске групе.

Генерација 1920-их 1941. године

Генерација рођена око 1920. године матурирала је 1938. године. То је генерација од родитеља који су прошли један светски рат, деца рођена у првој зори након рата, а сама дошла у зрелост у зору новог рата. Та веза, то опстајање између два светска рата, то црпљење снага и идеализма, покретљивост и схватање судбинских часова – носи ова генерација. Она је озбиљна, радна, осећа да се сломило нешто „велико” и „црно” кад су се они родили и да ће се ломити пред њима поново. Генерација која, потом, носи наслаге родитељске генерације искушења кроз један тежак рат.

Први представници те нове 1920. генерације јавили су се на крају 1938. – Миодраг Петровић, Марко Крстић и Десимир Тошић. Почетком 1939. Миодраг Петровић је одступио и отишао комунистима; на „његово место” дошао је Родољуб Лазаревић. Током 1939–40 од те генерације долазе Евгеније Јуришић, Добрица Ђорић, Иван Пајић, Михаило Наумовић. Активност пред сам рат 1940–41. била је сва у рукама генерације 1920. године; та се генерација одржала и током окупације. Млађе генерације, које су пристизале виделе су у тој 1920-генерацији један нови колектив, један временски срећни изданак и једну идејну основу младих радних снага.

- а) Шта је био основ вредности ове генерације?
- б) Које су њене заслуге за омладински демократски покрет?
- ц) У чему она није успела?

Ова генерација носи у себи један тихи невербалистички идеализам; тај идеализам није грађански већ више интелектуалног типа, али трајан, упоран идеализам. Овај идеализам није индивидуалистичког менталитета већ интелектуалистичког; ова генерација као да не познаје личне проблеме; она тражи радне функције место положајних титула. Ова генерација је радна, активна генерација. Она не носи собом вербализам западно-грађанског менталитета. Ова генерација чак има и сувише мало вербализма. Ова генерација није „лаичка”, „неутрална”, ни у једном друштвеном проблему; она има један конкретни динамични идејни став. Она није неутрална ни у социјалној, националној, ни у моралној сфери. Ова генерација није научно постављала ствар, али и није једнострана, „монистичка”; свака одлука носила је отисак социолошких проба и закључака, али као резултат отвореног, јасног и сигурног идејног става који се полако изграђивао у идеологију омладинског покрета. Ову генерацију красила је једна организацијска дисциплина, несвојствена грађанству и либералним-демократским елементима. Али увек далеко од униформизма и хијерархије.

Овој генерацији недостаје покретљивост, активна политичност, еластичност, тактика и пробојност; огроман недостатак талента за придобијање и вођење људи; слабо говорништво; слабе везе и недостатак додира са ширим масама, као и уопште неспособност везивања с људима.

Ова генерација носи у себи једну необичну неграђанску и нетоталитаристичку скромност и озбиљност како у индивидуалној форми, у приватном животу, тако и у политичком раду и животу. Најзад, ова генерација имала је један необичан полет и снагу да покуша да гради идеолошку визију модерне и напредне демократске мисли. То је ову генерацију разликовало од старијих генерација које су, или у духу либерализма и његове економске мисли, виделе у недогматичности исправно гледање, или оних, који су у водама левичарства, без храбрости да признају потпуно право марксистичкој мисли, обично у сервилности тој политичкој тези видели објективност својих гледања.

Ова генерација из 1920. је најпре пречистила оно основно – шта је демократско и недемократско. Она је дала својој групи један јасан и напредан (можда доста конвенционалан) идеолошки став, који у то време није имала нити је смела да га објављује ниједна грађанска или неграђанска партија. Она је организовала штампу, појављујући се са два гласила: *Демокраћ* и *Реч*. Она је организовала финансије: да без ичије помоћи може да политички ради. Она је рађала политички идеализам и политичку дисциплину, један идејни колектив. Она је имала некакав бескомпромисни став. Она је била упорна без „личних једначина”. Она је изишла на изборе без ичијег утицаја и потпоре у доба највећег страха од комуниста на Универзитету. Она је прва продужила рад после окупације, иако

није била потпомогнута ни од стране војске ни од стране партије. Она је потпуно самосвојна самостално организована снага. Она је прва посветила пажњу средњошколској омладини. Она је организовала своје ћелије у унутрашњости. Али, она није створила револуционарни занос и довољну пожртвованост, што јој је био циљ.

Ова генерација није успела да организује целу Демократску омладину нити шири њен сегмент. Она није успела да организује ни сву београдску Демократску омладину. Она није створила политички кадар. Од млађих генерација појавиле су се само ове снаге: Вељко Рашевић и Власта Стевановић, као способни за самосталан организацијски и политички рад. Од старијих чланова, односно од саме генерације – само онолико чланова колико је било у Извршном одбору за време окупације – Тошић, Лазаревић, Крстић, Ђорић, Јуришић, Милутиновић.

Овде нема правдања. Постоји само један објективан тренутак. Ова генерација рађала се у раду од децембра 1939. до октобра 1940, потом била у свом потпуном и независном замаху од октобра 1940. до марта 1941 – дакле свега 6 месеци рада у миру у држави.

Почетком новембра месеца 1940. одржана је нова скупштина СДК-а. Општи реферат о раду клуба дао је секретар Марко Крстић, пошто је скупштину отворио Андра Полети. Потом је о политичком положају у земљи и свету говорио Р. Лазаревић. Најзад је дата разрешница старој управи. Кандидациони одбор с Крстићем, Милосављевићем и Ђајом предложио је на скупштини 8. новембра за новог председника СДК-а Десимира Тошића, студента права из Београда. Овај је саставио управу која је изабрана: потпредседник Р. Лазаревић, секретари Илија Зечевић и Радован Стевчић, благајна М. Вучковић, књижничар Добрица Ђорић; чланови: М. Наумовић, Алојз Хирш, Александар Рак, Драгољуб Полети, Младен Броћић, Бранко Милић, Љиљана Андрић, Мирјана Петровић, Петар Шуменковић, Слободан Ђорђевић, Бранислав Чакаревић. После избора говорио је нови председник.

После месец дана рада замењени су због недовољне активности из секетаријата И. Зечевић и Стевчић са Е. Јуришићем и Татјаном Пелеш. Благајну је преузео Александар Рак, члан управе. Њему је придодат М. Милутиновић за радну финансијску комисију која је тражила ванредне изворе новца и требало је да располаже тим ванредним приходима.

На првој седници Клуба организована су и посебна руководства: за женску омладину – Љиљана Андрић; правничко – Крстић, Е. Јуришић, Слободан Ђорђевић, Новак Анђелковић; техничко – Хирш, Делари, Наумовић, Рак; медицинско – Драгомир Полети, Броћић, Властимир Тошић, Иван Пајић. За делегате у средњошколској омладини били су делегати у

име студената – Д. Тошић и Анђелковић. Потом су изабрани: културни одбор – Полети, Радовановић, Крстић, и дисциплински суд – Добривоје Протић, Ђаја, Слободан Петровић. Доцније је Ђаја замењен Иваном Пајићем. Ова руководства била су каткад, као у првом случају, више радног него формалног карактера.

У децембру месецу студентски демократски покрет задесио је први омладински губитак – умро је омладински „староста” Дојчин Бакић. Из црногорске министарске породице, тих, миран, без динарског вербализма, са необично јаком правничком ерудицијом и једним ретко вештим новинарским пером, Бакић је био од оних нежних хуманистичких духова, пун убеђења, чврстине става, али и такта и демократичности. Дипломирао је право. Бавио се партијским новинарством; био је један од стварних уредника *Огјека*, поред Трипка Жугића и др Драгомира Иконића. Сарађивао у *Демократију* и потом припремао се за први број *Речи*. Туберкулоза, која га је без прекида држала у постели, у чијој је топлини он радио – без сунца, без улице, без додира са људима, он са сјајем у души, дете народа, његових осећања, идеализма, полета, радозналости – пао је у децембарском мраку пред велику зиму српског народа и Југославије. Пред гробом другови су га држали на рукама, последње збогом рекао му је у име омладине Андра Полети. У новом првом броју *Речи* од 1. јануара 1941. опростио се с њим Д. Тошић. Божидар Влајић сматрао је за потребно у једном дугом некрологу од четири ступца у *Правди* да изрази захвалности своје и Демократске странке – борцу, раднику, омладинцу Дојчину Бакићу. У студентском клубу била је посебна комеморација Д. Бакићу; говорио је Д. Тошић, а Марко Крстић читао његова два чланка из *Демократије*.

Организација у унутрашњости

Већ током целе 1940. године покушавао је секретаријат СДК-а да ухвати везе са људима из унутрашњости Југославије. У том смислу више су иницијативу у рукама имали центри из унутрашњости него људи у СДК, презаузети самим радом у клубу. Реч је више о појединцима, који се у том тренутку једне спонтане и демократске реакције против омладинске комунистичке активности, јављају демократском центру око СДК.

Најјачи демократски омладински центри у унутрашњости били су у Македонији – Прилеп; у Источној Србији – Пирот и Ниш; у Западној Србији – Чачак. Војводина, Босна и Херцеговина и Црна Гора не могу се много похвалити нашим организацијама. У Призрену је водио једну велику средњошколску организацију богослов III године Ратко Радивратовић. Дobar организатор, добар театрални говорник, добар снабдевач пропагандним материјалом и упутствима и директивама, он је умео у дис-

циплини, раду и борбености да држи један широк и јак интелектуални круг. Та приврженост и оданост ишла је чак дотле да је та организација, једина после чачанске, слала материјалну помоћ СДК-у. Потказан од љотићеваца у самој Призренској богословији, Радибратовић је крајем 1940. искључен из Призренске богословије, па је интервенцијом Демократске странке (Божидара Влајића) продужио школовање у Сарајеву. Поред Призрена на Косову, у Македонији је почело преко још једног не превише поузданог студента Економско-комерцијалне школе, Жикића, да се ради у омладинском центру у Скопљу.

У западној Србији најјачи центар био је у Чачку. Ту је било, као и у Призрену, неколико десетина припадника Чачанске гимназије. Снабдевен материјалом и упутствима, Чачак је требало да постане јак извор људства. У Чачак је био слат један од вођа демократског омладинског покрета М. Крстић. То је било још у фебруару 1940. Од тада па до краја ове године Чачак је био јако омладинско упориште. Главне снаге у том крају били су: Младен Броћић, Туцовић, Нешић, Пантелић, Лазарјан, Максимовић, Шибалић. Поред Чачка покушали су да раде у Гучи – Броћић, у Ужицу гимназиста београдски Добрило Боба Тадић, у чајетинском срезу богослов Радибратовић из Призрена, односно из Сарајева. У Крагујевцу, Ваљево непозната нам данас имена.

У Берану у Црној Гори јавио се један судски приправник чијег се имена не можемо сетити. У Босни се јавио пред крај 1940. један муслиманско-српски омладински центар који је сарађивао у листу Сарајева *Демократија* и који је одржавао везе са Демократском странком а није стигао да ухвати везе са београдском Демократском омладином.

Много изгледа за рад било је у Суботици на Правном факултету, где је омладина била напредна а некомунистичка. Ипак, није се ухватила никаква позитивна веза.

У моравској Србији дипл. инж. Михаило Недељковић покушавао је и полазило му је доста за руком да организује омладину у Параћину. У Нишу је био руководилац Милан Слеччевић, коме је нарочито за време окупације помогао Предраг Ч. Џунић. Доста јаки центри у Књажевцу, Зајечару, Кучеву не могу данас да забележе запамћена имена руководиоца Демократске омладине. Пирот је био најјачи демократски омладински центар. Руководиоци су били: Жика Миленковић, Стевчић, Цакић, Предраг и Слободан Џунић. У Пироту смо имали и месну студентску организацију на челу са Миленковићем из Беле Паланке. У средњој школи истакао се радом Предраг Ч. Џунић.

Реч

Онемогућавање од стране цензорске полиције, техничка и стилска слаба обрада, слабе финансије и недостатак непосредних веза са ДС – онемогућили су редовно излагање *Демократија*, чији је последњи 6. број изишао у јуну 1940. године. У јесен 1940. један круг СДК-а састављен од Наумовића, Зечевића, Рашевића, Ђорића, Јуришића, Лазаревића, Крстића, Тошића, средњошколца Страњаковића, покушавао је да окупи један круг младих интелектуалаца који би радо на прихватљивој линији радили на стварању једног одмереног али не-партијског часописа. Ту групу сачињавали су др Воја Грол, др Слободан Ђокић, Миодраг Марковић, др Драгаш Денковић, др Циле Градимир Цветковић. Од целог овог друштва у оснивачком одбору остали су само Грол и Цветковић. Сви ови интелектуалци оклевали су да у брзом року изиђу са објављивањем часописа, али захваљујући иницијативи СДК часопис се појавио, као и *Демократија* – годину дана раније – 1. јануара 1941. године. Часопис се звао *Реч* – лист за социјална, политичка и културна питања. Излазио је сваких 20 дана на 32 странице 1/8 формата. Појавило се свега 4 броја. Уређивачки одбор су сачињавали: др Војислав Грол, Марко Крстић и Родољуб Лазаревић. Технички уређивачки одбор су водили студенти технике Наумовић и Зечевић. Часопис је носио у сенци кип америчке слободе и скицирана слова *Речи*. Администрацију је водио као и у *Демократију* – Вељко Рашевић. Најстарији сарадник био је Живојин Балугџић, потом млађи Чех Јан Визек, најзад Слободан Ђокић, Војислав Грол, Градимир Цветковић, Крстић, Ђорић, Душко Ђоновић, Тошић, Љиљана Андрић, Зечевић, Мирјана Петровић, Татјана Пелеш, Вељко Рашевић, Сава Боснић. Лист је водио полемику са часописом *Животи и рад* Михаила Арсића и *Правном мисли* поводом дефетистичког написа професора Живојина Перића. Сељачко коло нашло је гостопримство у редовима *Речи*. Најзад, најзначајнији је уводник Родољуба Лазаревића у 4. броју *Речи* поводом догађаја у марту 1941. Нажалост, после 1. марта није се појавио ниједан број *Речи*.

Држање полиције у то време према овом врло обазривом получаопису било је необјашњиво. С једне стране, није било дозвољено да се начини ниједан покрет речи ни мисли против нацистичке Немачке; али је цензура била још оштрија у држању часописа према совјетско-немачком пакту 1939, према СССР-у, његовој унутрашњој или спољној политици. Најобичније цифре из *Сељачког кола* цензура није допуштала да уђу у *Реч*. У фебруару 1940. у лист није могао ући један од ретких полемичких есеја Десимира Тошића о „Совјетском федерализму”. У исто време *Политика* и сви други листови доносили су дуге наводе професионалних совјетских агената, као што је био Федор Махин.

Избори 27. јануара 1941.

Избори на факултетима у Београду за Потпорно удружење најављени су већ у октобру 1940. за месец децембар исте године.

Потпорно удружење је било удружење које је примало новац од студентске уписнине и располагало ванредним помоћима и позајмицама за сиромашне и за издржавање студената. Преко овог удружења вршио се невероватан утицај на студентску масу. Поред стручних удружења, Потпорно удружење је било исто тако једна врста представничког удружења. Културна и спортска удружења нису била занимљива. Политичке организације су формално биле изузете са Универзитета. Раније, пре 6. јануара 1929. постојало је представничко опште студентско удружење „Побратимство” које је државним ударом 6. јануара укинато. У том удружењу било је пропорционалног система и тајног гласања. Сада је овај систем задржан само за Потпорно удружење. Међутим, у стручним представничким и радним студентским удружењима остало је јавно право гласа и систем мајоритета.

Предвиђени избори за децембар месец 1940. одложени су због ванредних изгрета које су изазвали љотићевци, вероватно заједно са полицијом на Техничком факултету. Љотићевци су ушли са оружјем на факултет, тукли комунисте који су бежали на врата факултета, где их је чекала полиција и хапсила. Љотићевци, знајући за предвиђене изборе, немоћни да иступе на њима и добију битку, решили су се на систем заплашивања и стварања скандала. После овог покушаја „продора” љотићеваца на факултет, терор комуниста постао је јачи, тако да демократско истицање листе није дошло у згодан час. Као што постоје и други разлози.

Припремање избора на факултету прошло је у врло грозничавој и нервној агитацији. Комунисте је изненадила појава демократских група. Заиста, у оним часовима општих уљуљкивања у тешким таласима соvjетофилства требало је имати грађанске храбрости и иступити и бити чисте савести у погледу циљева и метода рада на Универзитету, па се супротставити комунистичкој „страховлади” на Универзитету.

Универзитет је у току ректоровања ретко доброг Драгослава Јовановића био у власти комуниста. Нови ректор инж. Мицић држао се савесније и објективније, али немајући потпору професора није имао снаге да иступи, већ је више рачунао на време које ће уз нашу акцију савладати комунисте и натерати их на рад и објективност. Састанци, које смо тада имали с ректором Мицићем, задовољили су потпуно нашу групу. Он је био спреман у границама могућности да нам одмах изиђе у сусрет. Декан Техничког факултета држао се индолентно, а декан правног Ђорђе Тасић био је без живаца и одлучности.

Састанак, који су имали носилац листе Правног факултета Марко Крстић, представник у Главном бирачком одбору Родољуб Лазаревић и представник СДК-а Д. Тошић, с професором Ђ. Тасићем, Ј. Ђорђевићем, М. Радојковићем још у децембру месецу, није донео никакво побољшање ситуације. Демократски представници су тражили да се омогући слободно политичко агитовање и слободан рад на факултету. Требало је „забранити” студентима са других факултета да долазе на Правни. Комунисти су тада мобилисали на свим факултетима, где се нису појавиле опозиционе демократске листе, своје људство и слали на Правни и Технички факултет. Потом та огромна маса у датим часовима није давала никоме да дође до речи, и претила је батинама и смрћу.

Међутим, држање, често пута и попустљиво, наше демократске опозиције није дало могућности ни у једном часу да дође до физичког сукоба. Опозиција је деловала полако, без жестоких говора и налетања, више разговорима и лецима, писаним академским речником, упорно наступала без развијања политичких теза. Ова су се кретања развијала око следећег основа: слобода науке је аутономија научних институција. Основ те аутономије је узајамно поштовање њених права од стране спољних сила – власти, и од унутрашњих снага – студената. Аутономију ће срушити полиција, која жели да влада на Универзитету, исто онако као што комунисти већ владају на Универзитету.

Да режим види у универзитетском политичком телу плуралистичко јединство студентских снага, које су изражене слободном вољом студената, он не би имао храбрости ни да покушава да се увуче на Универзитет. Међутим, кад види диктатуру Комунистичке партије, режим је спреман да ради на томе да ову диктатуру замени својом. Нереди на Универзитету су последица међусобне нелегалне борбе за потпуну превласт двеју тоталитарних екстремних група, за владавину тоталног „терора” у овој школи, будући да за себе немају никаквих могућности да раде у самом народу. Други разлог био је у овоме: Демократска опозиција је сматрала да политички живот на Универзитету треба да буде слободан. На ово нису пристајали ни „Словенски југ” у режији владе ЈРЗ, ни Љотићевци, ни комунисти; ови последњи тражили су да Универзитетом управљају *a priori* као „народно” или „социјално” студентство. Али, и поред слободног политичког живота на Универзитету, демократи су сматрали да Универзитет не треба да буде балканска народна скупштина, да се убиства и пребијања сачувају за народне зборове, а не за школске клупе и катедре...

Љотићевци после избора на Техничком факултету нису ни помишљали на јавно политичко иступање. Исто се дешавало и са владиним „Словенским југом” који је фактички нестајао. Али су се трудили да не-

колицину својих људи трајно понуде опозиционим листама. Тако се једна група нудила на Медицинском факултету, која је одбијена. На Техничком изгледа да су успели њихови симпатизери на нашој листи – на листи Вере Полети. На Правном су многи одбијени, али су се убацила двојица. Једног су открили комунисти и тиме доста нашкодили нама; а другог су открили сами демократи у догађајима 27. марта. То су била двојица, један из Прокупља, а други из Крушевца. Мислим да је била реч о неком студенту права Поповићу.

Држање Демократске странке било је врло занимљиво. Изборима је био усхићен једино пријатељ студената Божидар Влајић, адвокат. Он је сматрао великом снагом, полетом и храбрости – наш иступ! Остали, више или мање пријатељи у странци видели су у томе један велики неопортунизам и неполитичност. У оно време великог комунистичког и совјето-филског таласа било је смело изићи на изборе против комуниста. Али то је била једина могућност да се афирмише демократска група као солидна, објективна и либерална, озбиљна студентска снага. Ми смо имали или да будемо комунисти, или, да са својом апстиненцијом будемо ближи љотићевцима, којима смо били даље самим иступом и на тај начин сарађивали са комунистима на једном терену као што су избори, који су за „револуционарне” снаге били и сувише „грађански”.

Комунистичко држање било је занимљиво. Управо, најпре су нехватаљиво прихватили да неко сме уопште да се појави на изборима као посебна снага. Потом су оштро реаговали. Зато смо скупљање потписа за листе као предлагаче и кандидате за делегате у Потпорном удружењу, које се бирало по принципу тајног гласања и пропорционалног система – вршили у кафани „Шуменковић” (преко пута факултета), како би се избегли комунистички притисци или изгреди. Нисмо смели да скупљамо потписе на самом факултету. Шуменковића кафана у Булевару краља Александра припадала је Марку Шуменковићу, члану Главног одбора Демократске странке.

Када су листе састављене на Правном и Техничком, покушали су на све начине да им оспоре вредност, јер су имале неке формалне недостатке. Чак су пронашли и фалсификате, којима смо ми подлегли с обзиром на случај оне двојице љотићеваца. Бирачки одбор није дозвољавао да се одбију листе. Професори, изузев др М. Бартоша и професора др Јосифовића, држали су се благонаклоно према нашој опозиционој листи. Техничко-правни одбор са Радовановићем, Лазаревићем и Наумовићем начинио је низ техничких грешака приликом састављања листа. После ових погрешака најезда комуниста је била прејака и врло оштра. Сваки разговор на факултету био је онемогућен. О јавним говорима ни речи. Екипа руководилаца на Техничком била је потпуно слаба за политику.

Говорио је само једном један од наших кандидата, Рак. На Правном је говорио Јуришић, покушавао једном приликом носилац листе Крстић, али је био скинут с говорнице. Међутим, место њега покушали су да говоре Ђорђе Радовановић и Иванка Тупањанин. Комунисти су их свукли са говорнице тако оштро да се Иванка Тупањанин, и поред све своје озбиљности, морала решити на тучу и „уједање”. (Жена је била иначе председница Удружења студената правника у доба Уједињене студентске омладине.)

Међутим, наша главна и једина победа, и као снаге – то је уопште појава сама на изборима 27. јануара на Београдском универзитету. Два месеца пре државног удара и два и по месеца пре пропасти Југославије! Избори су од децембра после изгреда на Техничком факултету били одложени за јануар. Пред саме изборе, пошто је онемогућено одбијање демократске листе, комунисти су се потом држали потпуно смирено и колегијално, јер су се били забринули тренутно за своје позиције.

Руководиоци демократе на Медицинском факултету су, пошто су Пајић, В. Тошић, Љубица Ђаја и други преко три недеље безуспешно покушавали да образују листу, одустали најзад од тога. Покушај да се јави демократска опозиција на Пољопривредном факултету, где је некад био апсолвент Анта Антић, наш руководилац, није успео јер су наши људи били потпуно слаби и кукавице, а други део наших, опет из Источне и Јужне Србије, из кукавичког опортунизма приближио се комунистима. Филозофски факултет није могао доћи у обзир. Женски руководилац Љиљана Андрић није успела да дође у додир с неутралном женском омладином. Наш један добри пријатељ Владан Недић није био ни у каквој могућности да реагује политички, мада је активно сарађивао у књижевној рубрици *Речи*.

У самом клубу поред самог организацијског одбора од Радовановића, Лазаревића и Наумовића, био је централна личност носилац листе, Марко Крстић, главни агитатор Јуришић и изврстан полемичар Сава Босић, иако формално није био члан СДК. Од стране СДК-а одређен је за носиоца листе на Правном факултету студент права Марко Крстић, члан СДК-а, ван управе, један од уредника *Речи*, један од стварних вођа студентског демократског покрета. Миран, врло тактичан и хладнокрван, једне лепе ерудиције, млада и лепа фигура, Крстић представља једну нову младу привлачну политичку фигуру. Његово име није било још јако политичко. Он је могао окупити неутралне студенте. Није био говорник, ни вербалиста. На факултету се иначе није могло говорити. Прва после Крстића на листи била је руководилац женске омладине Љиљана Андрић. Представници демократске опозиционе листе у Главном одбору били су

потпредседник СДК-а, уредник *Речи* Р. Лазаревић и М. Милошевић, председник клуба студената града Пирота.

На Техничком факултету ствари су стајале горе. Јаки људи су били дипл. инж. Недељковић и Делари. Један је био изишао са факултета, дипломирао, а други без воље да учествује на тако одговорном и истакнутом месту, мада је помагао саме изборе и био представник у Главном бирачком одбору са Илијом Зечевићем. Млађе снаге демократске омладине као Наумовић, Бранислав Матијевић, Александар Рак, Алојз Хирш, Вера Полети били су исувише непознати и мало политички образовани, тако да нису смели ни да приђу уопште дискусији и борби на факултету. Цела пак психолошка ситуација на Техничком факултету била је необично компликована. С једне стране, техничари су били мало „политични” у поређењу с правницима; друго, главно политичко вођство и активне снаге биле су на Правном; и најзад, крвави догађаји у децембру са изгредима љотићеваца на Техничком заплашили су потпуно студентску масу. На крају је клупски избор пао на Веру Полети, студенткињу технике. Она није била дотле члан СДК-а. Тада је постала. Била је сестра некадашњег председника СДК-а Андре Полетија, докторанта права.

Што се тиче самих учесника на листи, однос према другим политичким снагама био је следећи. После пропасти идеје о сарадњи извесних мањих група, као што је био Савез студентске омладине, чији је носилац био Тошић, искуство стечено у СДК-у, формирало је мишљење да се не треба обраћати групама које стварно као снаге и не постоје. Зато су појединци из ових кругова учествовали на листама али ван група, тако да се није имало никаквих тешкоћа. „Социјалистички семинар” који је гајен великом негом СДК-а, није окупљао више од 3–4 члана који су сви, без дискусије, учествовали на листи Марка Крстића. Од младих радикала била су свега двојица, који су исто тако били на листи. Земљорадници су неодређено били обећали учешће, али кад је дошло до потписивања листе, одустали су. Ту је био тежак губитак у Иванки Тупањанин која је, притиском свог оца, Милоша Тупањанина, одбила да учествује на листи као заменик Марка Крстића, али је била одлучан агитатор на Правном факултету.

Како стоји ствар у односу на Омладинску секцију Српског културног клуба? Ова клубашка група била је у могућности да сама подигне листу на Техничком факултету, а можда и на Правном и Филозофском. Међутим, у круговима СДК-а, најпре се мислило да су они и сувише амбициозни и искључиви, да би желели да учествују заједно на листи са једном демократском групом. Доцније, кад се они нису појавили на изборима, пао је предлог да се с њима сарађује и на томе се нарочито инсистирало у нашој Управи. Али, аргументи, који су дошли са супротне стране,

били су недовољно убедљиви. Српски културни клуб јавио се у штампи и на Универзитету као потпуно шовинистички, великосрпски па чак и екстремистички клуб са великим претензијама. Понашање у стилу на улици и на факултету није било академско. Сарадња са њима, после комунистичких оптужби да су реакционари и „љотићевци”, донела би демократама неколико добрих десетина гласова, али би на политичком Правном факултету одузела неку десетину гласова, а потом би реакција комуниста била физичка, каква није могла бити према неутралцима и демократама, а каква би била после „општег фронта реакције”. У последњем часу, по иницијативи средњошколца Страњаковића, председник Тошић, у име листе Марка Крстића, био је позван у Српски културни клуб. Кад су видели да су демократи успели да подигну листу, онда је било криво младима у СКК што се они не могу афирмисати. А нису хтели раније да ступе у контакт са СДК-ом. Сад кад је после великих мука цела листа готова, кад су објављена имена носилаца листе, сад су они демократама упутили „позив на сарадњу” и то да се уклони „несрпско” име Вере Полети, и да се замени њиховим чланом. На то се није могло ни технички ни политички пристаати. Пристајало се на то да половина делегата буде из омладине СКК, иако је то било пред саме изборе. А на друго се није могло. Још је био предлог да се они сами јаве на Филозофском и да ће их тамо демократе помоћи. Они нису хтели да раде на новом терену. Омладина СКК-а је била огорчена. Мада сав у чисто антикомунистичкој психологији, ношен породичном традицијом Милорада Драшковића старијег, СКК наредио је својим члановима да не смеју гласати за демократске опозиционе листе. То је био израз њихове идеолошке антикомунистичке битке...

Један члан СКК, Мишко Тодоровић, који је био на листи М. Крстића, био је избачен из СКК-а зато што је учествовао у борби против комуниста на Београдском универзитету – то је била стварност грађанских идеалистичких национализама и конзервативизама!

Скупљање потписника листе није било лако. Прво број људи, а потом атмосфера да се потписи нису могли скупљати на факултету и на слободи, већ у кафани Александрове улице. Требало је скупити на пример на Правном факултету – имена 75 делегата, 35 заменика, 40 предлагача, 10 представника у бирачким одборима, укупно 155 студената.

На Правном факултету су били у самим бирачким одборима Андра Полети и Петар Ђирковић, први неактивни члан СДК-а, а други пријатељ вођства СДК-а. Показали су се ипак, обојица, добро на изборима, јер су онемогућили разне фалсификате спремљене са комунистичке стране.

Средином јануара одржана је конференција делегата кандидата на Правном и Техничком факултету. председавао је Марко Крстић, секретар је био Илија Зечевић. Говорили су најпре представници руководства,

односно носиоци листе М. Крстића, потом врло лоше Вера Полети. У име руководства студената Медицинског факултета изјаву је дао Властимир Тошић. Говорили су потом Мирјана Петровић, Евгеније Јуришић, Алојз Хирш, Рак. Десимир Тошић је завршио конференцију једним полетним говором.

На сам дан избора, поред самог Правног факултета, нашла се једна организацијска група Демократске странке на челу са великим омладинским пријатељем Војом Соковићем, која је требало у случају изгреда да интервенише у корист наше опозиције. Представници специјалне полиције Управе града Београда били су такође у близини, очекујући изгреде који се нису догодили, на њихово чуђење и дивљење. Није дошло ни до каквог изгреда. Хладнокрвност и тактичност, па чак и са попустљивошћу, победили су.

Резултати су били следећи: на Правном факултету листа комуниста односно „Јединственог студентског покрета” добила је 355 гласова и 48 делегата у Потпорном удружењу, листа Демократске опозиције добила је 198 гласова и 27 делегата. На Техничком факултету комунистичка листа добила је скоро 500 гласова, а листа Вере Полети 185 гласова. На Правном факултету је изишло на изборе свега 12% студената факултета који је тобоже био сав „политички”. Од тога су комунисти добили 7% гласова студената, и то „Јединствени студентски покрет”. Демократи су добили од свег студентства 5%. Од оних, који су учествовали у политичкој изборној борби, демократи су имали у време једног физичког и психолошког „терора” преко једне трећине – 35,6%.

Комунисти су били стварно тучени. Демократи су ушли на Универзитет као академски противници и добили право говора и слободу расправе, која није никад повређена али захваљујући њиховој политичности, напредности и тактичности. Демократи су на Универзитету постали пуноправни грађани. Без узбуне делили су сада летке и свој лист *Реч*, и слободно дискутовали. То је било тактичко повлачење Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). После неколико дана од избора, демократе су добили позив да се врате као пуноправна група у УСО (Уједињену студентску омладину), која је још увек формално постојала. Демократи су одбили, јер су сматрали да УСО не постоји. Од некадашње мале групе, после годину дана комунисти признају демократе као групу и поштују њихово право говора и рада.

Победа демократа била је скоро потпуна. Комунисти су ипак успели да саботирају да у дневној штампи изиђу резултати избора. У једном реакционарном режиму комунисти су успевали да информације не изиђу на видело!

Догађаји, који су долазили у фебруару и марту 1941. онемогућили су да се увиди велика победа на изборима и њихов значај, као што ће ти догађаји онемогућити да се уопште демократска група развија у миру и слободи, група која се тек била родила.

Догађаји у марту 1941.

Догађаји у фебруару 1941. године су пренапели живце. Немачка је ушла у Бугарску и стигла на грчку границу. Грци су се успешно тукли против Италијана. Турска је ћутала. Руси су покушали да продру помоћу тамошње власти – у Бугарску. У Бугарској велико превирање. Социјалистичке, земљорадничке и демократске партијске снаге устају против владајуће политике и сарадње са Немцима, али се ограђују и од комунистичког хушкања и идејног терорисања. Енглеска „хушка” народе на Немачку, иако зна да су народи разоружани и да их не може помоћи.

Мала Антанта и Балкански споразум не постоје. Владатући Бугари објављују претензије на делове Југославије (Македонија). Југославија у сумњивим односима са Англоамериканима, у неизвесним односима са Немачком и Италијом, са Совјетским Савезом у полтронским односима. Совјетска пропаганда цвета! Југославија, сама изнутра, у српскохрватском сукобу. Мачекова једнострана политика према Цветковићу и Круни. У српском народу, Влада без икаквог ауторитета. Спољна политика без икаквих знакова одређености са водећим људима пуним неповерења код народа. Народ је могао ћутати и не тражити рачуне од Николе Пашића и Милована Миловановића, али не и од Цветковића и Цинцар-Марковића. Монархија је била потпуно уздрмана већ на питању Конкордата и споразума Цветковић–Мачек. У спољној политици Павле је требало, као једна од ретких непопуларних личности, да монархију дефинитивно онемогући у народу.

Студентски демократски клуб је изишао у фебруару и почетком марта два пута пред јавност – потпуно одмерено и академски. За омладину је био само један принцип светиња – независност и слобода народа и државе. Тој политици треба све подредити. Траже се људи народног поверења да се држава преко ноћи не прокоцка. Што се иступало овако сталожено у овим прогласима има се захвалити Милану Гролу и Божићу Влајићу.

После мучне ситуације у фебруару, кад је напетост достигла врхунац, дошло је до интервенција у марту месецу. Милош Трифуновић је посетио Кнеза-намесника Павла, а Грол Цинцар-Марковића. Издат је проглас народу у име Народне радикалне, Демократске, Социјалистичке

и Југословенске националне странке. Вршен је претрес у становима и канцеларијама шефова опозиционих партија. Идеја – да шефови партија, и људи СКК, изиђу на улицу и позову народ на демонстрације – није успела. Тражило се једно и основно: да се не приступи Тројном пакту, као услов да се сачува независност државе, слобода нације и неутралност. Марта 20. поднели су меморандум Намесницима: студентски клубови демократа, радикала, социјалиста и Југословенске националне странке. Земљорадници су у последњем часу одустали, мада су у начелу били потпуно огорчени непријатељи Тројног пакта. Меморандум су носили од демократа и у име социјалиста Д. Тошић и Радован Стевчић, председник националистичког клуба Радовић (погинуо у борби против партизана у Црној Гори) и председник студентског клуба радикала Радовановић. Намесник Павле није нас, разумљиво, хтео примити, ни Министар двора коме смо ми желели лично да предамо меморандум и дамо објашњење и поставимо питања. Примео нас је шеф кабинета Министра двора, примео меморандум, тражио да се потпишемо на меморандуму, што ми нисмо учинили ни пре ни доцније. Потом смо ми дали објашњења нашем ставу. Шеф кабинета је дао одбрану, бранио патриотизам Намесништва, напао Удружену опозицију оптужујући је да жели у тешким данима по земљу да јој наметне власт. Овај меморандум није изишао пред јавност.

Сваког тренутка било је речи о томе да се изиђе пред јавност и да се на устанички начин одбије сарадња са Немачком у смислу Тројног пакта. Грађанска маса је била без организације, а политика вођства није имала могућности; пролетаријат је био једна очигледна мањина; сељаштво, непросвећено и неорганизовано али са много националних и политичких инстинкта. Тако се очекивала акција без много стварних снага, али са много вербализма и суза. Дана 25. марта видели смо Трипка Жугића како, са сузама у очима и црногорским узбуђењем, говори да се њихова генерација тукла са жандарима, а данас цео српски народ само гунђа...

У данима 23, 24. и 25. марта – дакле, пре потписивања Тројног пакта, трају спонтане демонстрације у Београду: основне школе, женске и мушке гимназије – све је запаљено и ври. Протестује се против владе, Намесника. Носе се тробојке, слуша јавно Радио Лондон на часовима. Марта 25. ни у једној гимназији и на Универзитету није било предавања. Студенти и гимназисти објавили су народну жалост. Комунисти не учествују.

Држање Комунистичке партије Југославије

Од 26. августа 1939. комунисти су заступали гледиште – бар је такав утисак – да у дилеми између „бранити независност државе” и на тај начин бити у савезу са Англосаксонцима, или предати се Немцима –

треба се предати, побећи у шуме или се погађати са Немцима и „чекати на светску револуцију”, коју треба офанзивно са совјетском војском да води Совјетски Савез! На тој линији, на линији дефетиста, они су се пропагандно сручили на Француску, Велику Британију, Белгију, Холандију. Југославија је била сва излепљена или исписана по зидовима паролама: – Доле рат, Доле лондонско-париска реакција. Леци, прогласи, говори, хушкања, били су преплавили земљу 1939. и 1940. године.

Народ наш у доба мира страначки реагује; у доба рата има смисла природно за колективна окупљања. С једне стране, његова инстинктивна политичност да мора да се брани, а с друге стране, појачана англосаксонска пропаганда учинила је да је комунистичка пропаганда била тучена.

25. марта потписивање Тројног пакта. Цео Универзитет ћути. Некад се штрајк објављивао редовно, да би се бруцоши на то научили, потом штрајкови због тога што Ректорат није убио неког љотићевца, а данас при потпису Тројног пакта, мртва тишина! И то они људи који су пре 26. августа 1939. тврдили да ће Југославија потписати Тројни пакт и да треба у том случају дизати одмах народ на устанак. Нико у то није веровао...

25. марта увече састао се пленум управе СДК-а, чланови свих одбора и многи руководиоци. Закључило се да се ујутро одмах, 26. марта, иде на све факултете (средње школе су биле већ у штрајку, потпуно спонтано, независно од ма кога) и тражи како од студената тако и од студентских удружења, са којима нисмо били у пријатељству али их нисмо хтели заобићи – генерални штрајк. Наши руководиоци на Медицинском факултету, због сурове комунистичке организације (Дража Марковић), нису успевали ни да говоре. На Техничком и Правном дошло је до врења. Комунисти сами тешко су схватили а још теже могли да подупиру – пасивност према нацистичкој Немачкој. Демократски представници (Тошић) дошли су у додир са комунистичким покретом (Рифат Бурџевић, Жика Петровић) и тражили општи генерални штрајк. Почело се говорити јавно у аулама. Комунисти су нас поново позвали у Уједињену студентску омладину. Ми смо изјавили да је то једна патка за полицију, да ова организација не постоји, нарочито не за нас. Онда су нас упутили на одлуку Акционог одбора свих студентских удружења. Ми смо то одбили, јер смо претпоставили да се чека на наређење Комунистичке партије. Ми смо тражили да се студенти одмах спонтано одлуче и да изиђу на улицу. На Техничком факултету била је ситуација једноставнија. Тамо се чекало на политичке одлуке Правног факултета. Оне нису стигле до 11 часова. У то време дошли су на Правни факултет демократски и комунистички руководиоци са Техничког факултета.

Да би се одуговлачило и да би се показао либерални режим на Београдском универзитету – комунисти су позвали студентство на јавну дискусију.

Конференцију је отворио комунист Рифат Бурчевић, потом су говорили демократи Тошић, Лазаревић и студент права Миливоје Васић, и један члан СКК, који је био на изборној листи Марка Крстића, Мишко Тодоровић. Конференцију је закључио Рифат. Остављено без одлука, студентство је било изненађено и запрепашћено. У једном тренутку појавио се секретар демократа – Евгеније Јуришић, скочио на клупу и дао изразе у тешким, увредљивим и грубим речима своме презиру да се београдска универзитетска омладина саглашава са ропством и да у питањима националне егзистенције чека не на Министарство спољних послова него на одлуку Акционог одбора, мада је 25. март дан потписа пакта већ био прошао.

Рифат је развијао тезу Комунистичке партије: рат је империјалистички. Нема смисла да учествујемо у њему. Ако нас Немци нападну, то је зато што смо били уз Енглеску; треба бити неутралан, помоћи ће нам неутралност Совјетског Савеза. Не треба вређати Немачку својим иступима и демонстрацијама, како бисмо били и остали прави и истинити неутралци.

Тошић је развијао следећу тезу: Овај рат је империјалистички за велике силе; оне бране или узимају нове колоније. Иако се нађу у овом рату, тај рат неће бити за мале народе империјалистички, већ национално одбрамбени. Нико не мисли Немачку да нападне, али мора да се брани. Немачка неће нас напасти зато што смо са Енглезима, као што би нас уосталом напала и кад бисмо били и са Русима, већ зато што смо Славени и Срби. Нисмо се слагали да је Југославија версајска творевина. Немачка ће нас напасти јер мора да уништи све мостобране у Европи пре него што нападне Енглеску или Русију. А највећа неистина и лаж, рекао је Тошић, јесте да ће нас Совјетски Савез бранити у случају напада од Немачке. СССР води праву „енглеску политику” у смислу својих идеолошких „класних” начела. Да буде светске револуције, народи морају бити отпорни и борбени, а они ће то постати кад буду окупирани, све по принципу „што горе то боље”. Према томе, догод Немачка не нападне СССР, најобичнија је лаж тврдити да ће Совјетски Савез, у циљу одбране „буржоаске” државе изићи из својих граница и спасавати „капитализам”! По систему „енглеске политике” треба чекати да се капиталистичке силе потуку и истроше, потом заједно да са светском револуцијом уђе СССР у Европу. Ми не можемо и не смемо да улазимо у ове рачунице великих сила, ако желимо да будемо частан и слободан народ, и да имамо право на слободу и независност, да можемо у оквиру свог народа а у заједници са светским на-

предним демократским системима малих и великих народа – бранити слободу и независност.

Решења није било. Комунисти су одбили да учествују на демонстрацијама – против потписа југословенске Владе – Тројног пакта са Хитлером.

Из редова слушалаца комуниста, посебно студенткиња, било је агресивних протеста и претњи.

У међувремену, студентско комунистичко вођство променило је став. Рекло би се да није било новог упутства, али да су комунисти осећали свој тежак положај и пристали на ризик невољно прихватајући демонстрације. Рифат је предложио Десимиру да се иде заједно на демонстрације. Овај је одбио: нека свако иде на своју страну: демократе у Стари град а комунисти на Мостарску звезду...

Студентске демократске демонстрације

Око подне 26. марта председник демократа Д. Тошић посетио је социјалистички, радикални, земљораднички и Српски културни клуб. Позвао их је на колективни отпор, на колективне демонстрације, на бунт, на револуцију. Вођи свих ових група примили су овај предлог са одушевљењем у оној општој опијености отпором против непријатеља Југославије и српског народа. Оне групе, које су биле са малим бројем чланова као што су били социјалисти, радикали и земљорадници, обећале су да ће позвати пријатеље, а омладина Српског културног клуба под утицајем неограничене и неумерене националистичке пропаганде обећала је тешке и пуне „жртава” иступе, будући да је последњих дана у фебруару и марту месецу показивала огромну пропагандну активност, с обзиром на овај велики прираштај нових и врло младих чланова средњошколаца.

Демократи нису хтели много да очекују од ових демонстрација. Њихове снаге су биле мале и слабе, радило се о стотини-две студената. Поћи са комунистима заједно на демонстрације није било могуће, јер би човек морао да следи њихове паролe, оне које су тада биле дефетистичке. Комунисти су после подне око пет часова преко демократског руководиоца Зечевића поново позвали нас на заједничке демонстрације. Клуб је поново одбио да учествује на заједничким демонстрацијама.

У шест сати после подне око 200 скоро свих скупљених чланова и најближих сарадника клуба кренули су ка Кнез Михаиловој улици, где је требало искористити огромну масу света: на корзоу вероватно сваке вечери има 2–3.000 младих... Комунисти су се имали појавити код „Мостара” и на Славији. Мада се одбило начелно да се организовано иде зајед-

нички са комунистима на демонстрације, ипак је вођство демократа очекивало комунисте и као појачање које није стигло.

Претходно је председник Тошић посетио радикале и земљораднике који су стидљиво изврдавали да изиђу на улицу пред полицију. На крају је у СКК-у и председник Војин Андрић одбио да српскоклубаши учествују у демонстрацијама, које ће вероватно бити кржаве, и да не смеју бити ту бачене њихове младе снаге. Одбачени и „издани” од свих, у бесциљном очекивању комуниста, вођство демократа је у неколико тренутака пре седам часова дало знак за општи поклик. Д. Тошић је први код Руског цара почео: Доле Тројни пакт! Живела Југославија! Живела демократија! Живео српски народ! Покличе, које су даље водили Лазаревић, Јуришић, Крстић, пратиле су стотине младих грла из којих се проламало у ритму без прекида: Доле пакт! Бранићемо границе! Већ после неколико тренутака појавила се полиција у шлемовима с пушкомитраљезима. Начинила је кордон и затворила Кнез Михаилову. Поклици: Доле издајничка влада! Сва кретања у Кнез Михаиловој улици су обустављена. Полиција блокира шетачке редове. У мртвој тишини почиње државна химна: Боже правде, ти што спаси... Полиција вади гумене палице, и прилази редовима студената. Иза жандармских палица вришти глас омладинске сирене: Доле пакт! Живела слобода! Живела Југославија! Бранићемо границе! Налет полиције са свих страна, кордони пуцају; масе налећу; пљуште гумени ударци преко леђа академских грађана. У девет часова увече телефонирао је председник Тошић страначкој канцеларији у Франкопановој и јавио да су демонстрације одржане, да се о повређенима не зна, али да се нада да неће бити великих хапшења.

Омладински фронт за одбрану земље

У десет часова увече у просторијама Српског културног клуба, исте вечери 26. марта, окупили су се представници Сокола*, радикала, ЈНС, земљорадника, социјалиста, демократа и Српског културног клуба. У име демократа појавили су се Тошић, Лазаревић, Зечевић, Наумовић, Крстић, Рашевић, као и средњошколци Б. Страњаковић и Будимир Тошић, иначе секретар Централног одбора илегалне Средњошколске демократске омладине, потом студенти Анђелковић, Наумовић, Чакаревић, Ђорић, Пајић и Милутиновић. После дугих већања до у ноћ дошло се до опште сагласности да се народ после догађаја 25. марта и потписа Тројног пакта позове на устанак против владе. Владу треба обарати, образовати једну нову концентрациону владу која ће са пуно ауторитета носити

* Они су исто тако нудили учешће на демонстрацијама али нису дошли...

судбину државе у својим рукама. У програмском делу расправљало се о ставу да народ и омладина неће напустити борбу док не дође до задовољења народног програма:

1. Независност Југославије у међународној оружаном безбедности;
2. Демократски парламентарни поредак и из њега народна влада;
3. Српски народ у смислу опште федерације државе мора добити политичку власт у својој федеративној јединици;
4. Општа промена основа социјално-економског поретка;
5. Одбрана животних услова развитка омладине, као што је и аутономија Универзитета.

Проглас који је у пола ноћи скројен, требало је рано ујутру да буде раздeљен у Београду. Вођства група, како због овог прогласа, тако и због „тајних одредба” у пакту од 25. марта, морала су још сутрадан ујутро да се изгубе из Београда, пошто утврде међусобну везу.

Проглас Омладинског фронта за одбрану отаџбине од 26.марта 1941.

ДОЛЕ ИЗДАЈНИЧКА ВЛАДА!

1.

Омладина, учлањена у доле потписаним организацијама, сматра да данашњи положај нашег народа и државе захтева окупљање свих националних снага наше омладине и уједињавање њених напора у циљу одбране и очувања нашег највећег добра: националне слободе и државне независности.

Верни слободарским традицијама и карактеру нашег народа, сматрамо да је наша борба за националну слободу и државну независност уперена и против свих оних идеологија и организација, страних и унутрашњих, које су противне нашим вековним слободарским тежњама.

У ту сврху основан је данас 26. марта 1941. Омладински фронт за одбрану отаџбине као представник целокупне родољубиве омладине.

2.

Основан у судбоносном тренутку, после потписивања Тројног пакта од стране Владе, ОФЗОО сматра за своју дужност да одмах јавно испољи своје расположење и покаже целом народу свој једнодушни, одлучни и непоколебљиви став.

Потписање Тројног пакта представља за нашу државу не само срамоту, и понижење и издају народних традиција и идеала, већ и одступање од

прокламоване неутралности које најозбиљније угрожава наш опстанак и националну независност.

Противно једнодушном народном расположењу да данас као увек у својој историји на живот и смрт брани своју част и слободу – Влада, немајући ослонца у народу, дрзнула се против његових интереса и расположења у њему, који изнад свега цени част и слободу, да удари жиг срамоте на чело.

Потписујући Тројни пакт, Влада се надала да ће народ клонути, борбено расположење ослабити, јуначки и слободарски дух малаксати.

Познајући добро карактер и душу народа коме припада, и солидаришући се у потпуности и до краја с њиме, национална омладине изјављује:

Да не признаје никакав акт који је данашњи ненародни, противнародни и противдржавни режим учинио; да народно расположење и његова несавладива тежња да у сваком тренутку и по сваку цену брани своју државу, слободу, није поколебана, већ да је напротив добила нове снаге и неодољиве подстреке; да је спремна да без устезања поднесе све жртве које захтева одбрана националне независности и опстанка.

Срамота, коју је шака властодржаца хтела да нанесе нашем народу, пала је на њихове образе и жигосала их за вечита времена као Бранковиће.

Доле издајничка Влада!

Тражимо Владу националне слоге и одбране које ће спречити анархију и ујединити све народне снаге у циљу очувања наше слободе и независности!

Омладина Српског културног клуба

Студентски демократски клуб

Омладина Народне радикалне странке

Омладина Југословенске националне странке

Омладине Социјалистичке странке

Омладина Савеза сокола

Омладина Народне одбране

Омладина „Привредника”

Омладина Удружења старих четника

Омладина Кола српских сестара

Београдски одбор средњошколаца

Београдска трговачка омладина

Омладина „Нове Србадије”

Омладина „Речи”

(Из листа *Српски глас*, Београд, година III бр. 32 од 27. III 1941)

Нова формација требало је да добије лик општег друштвеног патриотског карактера омладинске „народне одбране” и названа је „Омладински фронт за одбрану отаџбине”. У Извршни одбор ушли су од демократа Крстић и Рашевић. У Главни одбор поред њих улазили су Чакаревић, Ђорић и Анђелковић, од уредништва *Речи* Лазаревић и Милутиновић, а од средњошколског Централног демократског одбора Бранислав Страњаковић и Будимир Тошић.

Сутрадан, 27. марта је дошао нов дан и сви планови о „устанку” отпали су. Дошле су велике потпуно спонтане манифестације од 6 часова јутром до 22 увече, иако се по школама Београда организују штрајкови и демонстрације још од 25. марта. Демократи су узели учешће у свим тим манифестацијама без прекида, са паролама које су биле опште и патриотске, насупротив малобројним љотићевским и гласним комунистичким. Д. Тошић је покушао да говори пред масом света испред Официрског дома, којом је приликом између осталог рекао: „Двадесет година чека овај народ да се скину окови ропства, да се разбије ланац заблуда и раскине мрежа подвала, подвала економских, социјалних, политичких и националних. Овај дан, новим устанком што се зове, позива сву омладину у бој и рад за нову слободну, федеративну, социјалну и независну Југославију”. Међутим, говор није био дуг, јер је на балкону зграде Краља Милана, вероватно број 29 или 31, почео да говори и један православни свештеник.

После 27. марта нови развој догађаја донео је једно ново време услед нових могућности које су све до једне водиле у – рат. Тај рат захтевао је дисциплину народа, уједначену и непрекидну технику пословања.

„Омладински фронт за одбрану отаџбине”, као и у свим ранијим манифестацијама групе која је већ раније дејствовала, изјашњавао се против разламања државе. Након прогласа од 27. марта, појавио се други проглас 3. априла 1941. у коме се тражило да све снаге напреду своје моћи да се задовољи одбрана основне егзистенције, да у тој првој и основној жртви народних маса никну нове снаге и прегнућа за стварање новог политичког и економско-социјалног поретка.

Политичка школа

Недостатак идеализма у руководном штабу, недостатак политичког образовања и непознавање техничких питања вођења политичких акција одузео је био грађанским странкама уопште снагу и вредност првих политичких организација.

Образовање политичко није се давало никада кроз дневну штампу, партијску штампу, идеолошке часописе, брошуре или неуједначена и разбивена предавања.

Требало је пак кроз једну политичку школу не само дати бар младима колективно образовање, већ сваког појединачног човека посматрати, његове склоности запазити, усмерити његове таленте, уклонити његове недостатке, тако да из сваког човек изиђе хомо политикус, „савршен” политички човек. Сваки ученик треба да постане филозоф, професор, радник, говорник, идеолог, иницијатор, револуционар, војник, пожртвовани друштвени активиста, већ према склоности и квалификацијама.

Водећу улогу у акцији за политичко образовање имао је Родољуб Лазаревић. Управа се ипак одупирала захтеву Лазаревићевом у фебруару 1941. да се установи Политичка школа. Два су разлога у томе лежала: пренатрпаност пословима и развој ситуације, брзи и врло судбоносни развој догађаја. Свако залажење у детаљисање ствари није било могуће и није било опортуно. Та ће се идеја тек остваривати делимично у години 1942–43, у илегалу, за време окупације.

Политичка школа према плану Лазаревић – Крстић – Тошић требало је да развије ове предмете:

1. Техника политичког рада и организовања
2. Проблеми културе, цивилизације, политике и морала
3. Општа економска знања
4. Организација друштвених предузећа
5. Основа задругарства и његово функционисање
6. Организовање планске привреде и социјалног општег осигурања
7. Основи политичке филозофије
8. Политичке установе и функције
9. Основи образовања маса кроз штампу и другу пропаганду
10. Вештина говора
11. Политичка упоредна историја Југословена
12. Историја наших политичких организација
13. Историја наших синдикалних и кооперативних организација
14. Историја судбоносних догађаја у свету и код нас
15. Омладински демократски покрет Југославије
16. Просветно-педагошки системи

Предавачи су морали доћи најпре из редова самих чланова студентске организације, потом, покушало би се обратити и Николи Ђоновићу, Б. Влајићу, Николи Шкерковићу, Др Симеоновичу Чокићу, Милану Гролу, Драгољубу Бени Миловановићу, Радоју Кнежевићу, др Војиславу Гролу и другима – свима у Демократској странци Милана Грола.

Рат и одступање

Целу ноћ пред 6. април вођство СДК-а, слутећи да сваког часа долази удар, о чему иначе нико па ни влада вероватно није мислила, било је стално у телефонској вези. Вођство се састало ујутро у својим просторијама у Франкопановој 23 пре него што је само бомбардовање почело.

У 11 часова пре подне одлучило се да се напусти Београд, и да се цела омладина пријави војним јединицама, мада није било скоро ниједног члана са одслуженим војним роком. У 11.30 Тошић и Крстић срели су А. Прибићевића, Б. Влајића, Добривоја Лазаревића, Рајка Ђермановића, у једном отвореном аутомобилу, пред Трећом гимназијом у Његошевој. Они су нам заказали састанак на Авалском друму. У СДК дошло је до супротне одлуке после подне, да се иде линијом Београд – Краљево. Међутим, после учесталог напада бомбардовања после подне људи су се разбијали. Једна група од Лазаревића, Бранка Милића, Крстића и Тошића ишла је до Ужица. Ту су се придружили четири брата Полети, Милутиновић, Анђелковић, а потом у Сарајеву Наумовић, Нешковић, браћа Стефановић, Хирш Алојз и Фрањо Бајец с братом Душаном. Дакле, 17 душа пошло је око 15. априла у одступање ка мору, односно у жељи да уђу у неку војну јединицу.

Међутим, све до Ужица нико није хтео да нас прими у војску. У Ужицу је поводом тога интервенисао др Божидар Марковић, министар правде, код министра војске генерала Богољуба Илића да нас приме у војску. Министар је издао наређење сарајевској армији која нас је упутила „10. прекобројном пуку” у Блажују, 15 километара источно од Сарајева. Тамо смо остали до распада пука заједно са 25 омладинаца из Српског културног клуба. Тако смо остали до 16. априла, када смо од Команде пука упућени „у позадину”. После два дана стигла је једна група до мора, а друга до Требиња. Ту је сачекана капитулација југословенске Војске, долазак италијанске и немачке окупационе војске.

До краја априла била је окупљена углавном сва демократска група. Тошић је стигао у Београд тек 3. маја. Тога дана су сазнате две тешке вести – две прве жртве после Љубомира Давидовића и Дојчина Бакића – погибија студента права Слободана Ђорђевића од бомбардовања и несрећно стрељање студента медицине Бранке Бајец, из бројне породице Бајец (Фрањо, Душан, Милан, Бранка) која је сва била у Демократској странци, односно у омладини.

У току хаоса у времену после 6. априла покушале су власти да успоставе поредак. Грубости и неодмерености морале су овде наћи места. Плава Словенка, млада студенткиња медицине Бранка Бајец, сестра Фрање Бајеца, једног од познатих и најстаријих демократских омладинаца,

стрељана је несрећно од непознатих лица у околини Београда. Покојна Бајец пријавила се Демократском клубу при крају 1940. године, учествовала у акцији за подизање листа демократа на Медицинском факултету за Потпорно удружење. Али није јој било омогућено да у овој акцији учествује до краја, јер листа није уопште постављена.

6. априла 1941. погинуо је приликом бомбардовања студент права Слободан Ђорђевић. Из учитељске демократске породице, Ђорђевић је у генерацији матураната 1940. представљао нову снагу. Са довољном количином ерудиције, правничке и политичке, за једног студента, он је био нада Демократске омладине. У Управу Десимира Тошића ушао је за члана Управе СДК, као члан Управе улазио је и у Културни одбор. Сарађивао је у часопису *Реч*. На дан бомбардовања погинула је цела његова породица, Ђорђевић је био само рањен. Међутим, покушавајући да се извуче из подрума, на Ђорђевића се сручило цело једно степениште зграде у којој се он крио са својом породицом. Тако је несрећно завршио борац и демократски идеалиста Слободан Ђорђевић, студент права из Београда.

Једна мала демократска омладинска група, која је била у активи свега неких 15 месеци, доживела је доста губитака: први губитак је био вођа демократије Љуба Давидовић, човек великог масовног поверења, велики пријатељ омладине. Онда, исте те 1941. године, у последњим данима децембарских мразева пао је од туберкулозе црногорски интелектуалац Дојчин Бакић, новинар и дипломирани правник. За њима долазе младе снаге Студентског демократског клуба Слободан Ђорђевић и Бранка Бајец.

Пут младим жртвама борбе и рада за демократски препород народа и државе утрвен је. По том путу биће посејане још многе борбене снаге младе, нове и борбене демократије!

Brian Rose,
The Lost Border, The Landscape of the Iron Curtain,
Princeton Architectural Press, New York, 2004, str. 144.

Šest decenija, koliko nas deli od početka otvorenog ispoljavanja fenomena koji će ostati poznat pod nazivom hladni rat, dovoljna je vremenska distanca da se osim oficijelnih i zvaničnih izvora pojave i druga svedočanstva o vremenu i prostoru podeljenih ideoloških svetova. Fotografije, kao izvor, nisu bile rado videne u vizuri tradicionalne istoriografije, iako one kao dokument ponekad imaju veću validnost od memoarskih ili službenih zapisa, pravljenih često sa namerom da opravdaju ili sakriju razloge za neku odluku. Iako fotografija može biti podložna proveri i opstati kao falsifikovani dokazni materijal, ona najčešće pruža dobrodošlu dopunu izvornom materijalu zabeleženom na papiru ili magnetofonskoj traci. Sa druge strane pogled fotografa ne mora biti samo svoparni svedok vremena već može predstavljati i svojevrsan poetičan prosede za razmišljanje na temu koliko politika, kultura i ideologija bilo kog vremena utiču na oblikovanje prostornih koncepata.

Pišući o pejzažu gvozdene zavese Brajan Rouz je knjigu podelio na jedan uvodni esej i poglavlja sa šturim naslovima: *Zavesa, Vid, Otvaranje, Ruševine, Rekonstrukcija i Rekvijem*. Svako od ovih poglavlja sadrži pejzaže prostora između Istoka i Zapada sa naglaskom na Nemačku i Berlinski zid. Knjigu čini osamdeset kolor fotografija, kojima su pridruženi gotovo pesnički intonirani paragrafi zapisa stvaraoaca ovog izvora, koje zahtevaju drugačiji vid čitanja, pa i posmatranja od onog na koji su navikli akademski istraživači hladnog rata. Kada se susretnemo sa njegovim slikama nameće se pitanje da li način na koji slike izgledaju nosi sa sobom ukodirane poruke, koje nemaju veze sa političkim značajem pejsaža niti sa načinom na koji je slika nastala. Drugim rečima, ulazimo u svet u kome izvor predstavlja ne samo objektivnu stvarnost zaleđenu ispred fotografskog aparata već i mišljenje autora o načinu na koji treba videti i čitati njegove tekstualne i slikovne zapise.

Knjiga popunjava osetnu prazninu u oblasti izvora posvećenih podeli Nemačke i onoj mnogo većoj podeli na Istok i Zapad. Fizička podela prostora nije nastala tek u vreme podizanja Berlinskog zida 1961. godine već se nazirala i gotovo čitavu deceniju ranije, još od 1952. Brisanje granica između dve Nemačke i njihovo ponovno ujedinjenje nateralo je autora i pisca predgovora Entonija Bejlja da čitaoca uvedu u svet komparacije političkih, društvenih i ekonomskih ciljeva koji su izazvali ovu vrstu podele. U nekoj vrsti podsećanja na prošlost autor je svoj susret sa gvozdenom zavesom opisao

kroz ilustraciju časopisa *National Geographic* u vreme njegovog detinjstva, sredinom pedesetih godina prošlog veka. Ova fotografija predstavljala je pokretačku osnovu za Rouzovu ideju da od 1985. godine, na prvom putu po Nemačkoj, počne da vrši proces dokumentarizacije podeljenog prostora.

Prvo poglavlje koncentrisano je na podelu Istočne i Zapadne Nemačke kroz pejzaže koji odaju distancu i nemogućnost ulaska u Istočnu Nemačku i sovjetski blok. Fotografije su pejzaži tokom svih godišnjih doba na kojima mostovi preko reka sa terminalima postepeno postaju kapije između svetova na čijim su vratima mnogi gubili živote. Brda, na granici dva politička entiteta jednog naroda, kao da su i nehotice od prirodne pojave postajala fizička i politička pojava, prepreka komunikacijama, različitim ideološkim vrednostima, porodičnim okupljanjima pa i društvenom osećaju nacionalne jedinstvenosti. Fizičko obeležje oficijelnih granica, čak i tamo gde zidova nije bilo, činile su kule osmatračnice rasejane po autorovom putu kroz granične prostore. Tako je Čerčilova metafora o gvozdenoj zavesi dobila svoj fizički pandan ne od platna već od betonskih konstrukcija.

Naredno poglavlje posvećeno je simbolu podele, Berlinskom zidu, pomerajući se od ruralnog pejzaža do unutrašnjosti prostora Berlina, postepeno uvodeći čitaoca u treće poglavlje pod nazivom *Otvaranje*.

Prva fotografija ovog dela knjige uhvatila je ljude koji se penju kroz rupu napravljenu u zidu. Bila je to i svojevrсна beleška jednog stvaraoča izvora o nastanku drugih izvora iste vrste, odnosno fotografija jer se na slikama jasno vide ljudi pripremljeni da ovekoveče događaj koji će dovesti do trajnog nemačkog ujedinjenja. Podela u procesu nestajanja izazvala je Rouza da zabeleži i drugu vrstu izvora poput grafita ili slike Mihaila Gorbačova, odštampane na jednoj strani zida. Ujedno je to i fizičko svedočanstvo verovanja autora u ideju da istorija može biti ispričana i kroz slike.

Ruševine, kao tematska celina, bave se dekonstrukcijom i nestajanjem Berlinskog zida na čijem su mestu nastale prazne parcele zemlje. Ovi blatnjavi delovi govore o mestima koja su sada pretvorena u trg i muzej sećanja na holokaust, tako da se pažljivom posmatraču nameće zaključak da je politika upotrebe prostora u trenutku uništenja zida, kao simbola podele, bila u funkciji negacije istorijskih procesa dovršenih stvaranjem jedinstvenog grada celovite države.

Poslednje poglavlje *Rekvijem* govori o preostalim spomenicima podele na dva bloka u nemačkom gradu Htenslebenu, gde je zid ostao očuvan isto kao i kula osmatračnica i pruga smrti kojom su prevoženi ideološki neprijatelji. Ikone vremena straha premošćavaju prostor između zemlje i neba, podsećajući na prošlost i zapuštanje nekada važnog prostora, oličenog u neumoljivom hodu prirode, koja busenima trave zaklanja proizvode ljudske tehnologije.

Poslednje fotografije, u hronološkom obimu, potiču iz 2004. godine i deluju kao preporuka iskusnog turističkog vodiča o mestima koja treba posetiti. Ove slike kazuju čitaocu da mora prepoznati srazmeru promena koje je Berlin proživeo kroz vreme. Tako se završava jedna, po mnogo čemu specifična, priča o istoriji ideoloških podela, tim uverljivija što iz obilja fotografskog materijala svaki čitalac može izdvojiti ono što predstavlja njemu najbliže viđenje prostora i uloge prostornog koncepta u ikonografiji i simbolici gvozdene zaves.

Mr Ljubomir PETROVIĆ

Immanuel Wallerstein,
World – Systems Analysis, An Introduction,
Duke University Press, Durham – London, 2004, str. 109

Sredina 70-ih godina prošlog veka ostaće upamćena, između ostalog, i po pojavi Imanuela Valerštajna na pozornici brojnih teorija koje su pokušavale da objasne svet u kome se živelo. Izazovnost htenja da se dosegne „sveti gral” razumevanja funkcionisanja stvarnosti bila je previše jaka da bi ovog istraživača afričkih problema po užoj vokaciji držala po strani. Tri decenije posle pojave njegove prve trotomne knjige sa temom analize sveta, čuveni teoretičar odlučio se da na mnogo manjem prostoru objavi *Uvod u analizu svetskih sistema*, kako bi zaokružio svoj javni pogled na vreme i prostor. Okošnicu njegovog mišljenja čini ideja da se tekuća globalna dešavanja moraju razumeti u kontekstu vekovima dugih političkih i ekonomskih procesa, započetih u 16. veku. Knjiga predstavlja autorovo mišljenje o svetu i namenjena je raznovrsnoj čitalačkoj publici od opštih intelektualaca, preko studenata socijalno istorijskih nauka do iskusnih naučnika akademskog sveta. Na početku knjige stoji upozorenje da je to samo uvod u jedan mogući pogled i po sadržaju predstavlja metodološki rad dopunjen rečnikom i bibliografijom relevantnih knjiga i članaka na temu analize svetskih sistema.

Prvi deo knjige Valerštajn je direktno nazvao *Razumevanjem sveta u kome živimo* aludirajući na činjenicu da je iz istorijske perspektive dobro informisanih teoretičara bilo jasno u kom ćemo svetu živeti posle događaja od 11. septembra mada istorijski detalji naravno nisu bili poznati. Po Valerštajnu, tri bitna faktora oblikovala su trenutnu globalnu situaciju. Prvi se dogodio u 16. veku kada je stvorena i kada se uzdigla svetska ekonomija kapitalizma. Drugi ključni momenat bila je Francuska revolucija u okviru koje su se razvile dve ideje koje će oblikovati sadašnjost. Prva od njih sugerise da je politička promena normalna, pa čak i poželjna, pošto pokazuje napredak progressa, a druga se tiče narodnog suvereniteta koji je prvo predstavljao samo oblik političko-ekonomskih ideja o uključivanju i isključivanju iz takvog sistema vrednosti. Treća tačka jeste 1968. godina koja je značila potiskivanje centrističko-liberalnog pogleda na svet i potiskivanje starih levičarskih snaga koje su oblikovale političko-ekonomske sporazume još od 19. veka. Iz perspektive kritičkog pogleda na stvarnost ovi Valerštajnovi zaključci mogu se kritikovati, iako se njegovo zaključivanje u pogledu prve tačke preokreta može braniti. To daleko manje važi za njegovo tumačenje Francuske revolucije, a još manje za hipertrofirano tumačenje značaja 1968. godine za trenutnu svetsku politiku. Ipak postoje konceptualna oruđa koja je Valerštajn razvio, ili su to učinili njegovi sledbenici, koja treba prihvatiti i koristiti u istoričarskom referentnom sistemu vrednosti. Radi se o „istorijskom sistemu”, terminu koji pokušava da naznači kako su svi socijalni sistemi u istom mah i sistematični jer imaju kontinuirane načine delovanja koje je moguće opisati, ali i istorični pošto evoluiraju od jednog trenutka do drugog i nikada nisu isti.

Postoje tri tipa istorijskog sistema: mini sistemi, ekonomija sveta i svetske imperije. Ovde autor duguje intelektualno nasleđe Karlu Polanjiu koji je razlikovao recipročne, redistributivne i trgovačke ekonomije. Mini-sistemi danas su gotovo nestali sa istorijske scene sveta i obuhvatali su prosta poljoprivredna, lovačka i sakupljačka društva. Definicija svetskih sistema nije baš toliko jasna jer Valerštajn smatra da nije reč o sistemima, ekonomijama i carstvima sveta već je reč o sistemima ekonomijama i carstvima koja jesu svet. Svetski sistemi obuhvataju prostornu vremensku zonu koja prolazi

kroz različite političke i kulturne entitete. Ovu misao Valerštajn duguje analistima i ideji „dugog trajanja” kao sistemu viđenja nekog sistema iz perspektive velikog razdoblja protoka vremena.

Svetska ekonomija, kako autor smatra, ima razne političke centre i kulture koje karakteriše osovinska podela rada, povezujući zajedno centralne i periferne procese proizvodnje. Valerštajnov dodatak ovoj ideji Raula Prebiša jeste uvođenje poluperiferije proizvodnje. Treći koncept svetskih carstava, u koje je autor uključio Rimsku imperiju i Kinu iz doba dinastije Han, bazira se na strukturi u kojoj postoji jedinstveni politički autoritet za celokupan sistem svetske ekonomije. Tako se istorija čovečanstva može razumeti kao stalan proces u kome države pokušavaju da preoblikuju ekonomiju sveta u svetsku imperiju. Svi ovi pokušaji ostali su bezuspešni pošto bi moguća svetska imperija mogla ugroziti prioritet beskonačne akumulacije kapitala. Uprkos tako uobličenoj stvarnosti, neke države danas se mogu smatrati hegemonističkim silama.

Knjiga otkriva i moguću preteranu ambicioznost autora koji se ne libi da upotrebi izraz „unidisiplinarnosti” u nastojanju da preoblikuje akademski prostor razmišljanja. Osmišljen je da bi ukazao na nedostatak različitosti unutar tradicionalnih granica socijalnih nauka. Valerštajn smatra da termini kao što su „transdisciplinarni”, „multidisiplinarni” i „meudisciplinarni” potiču iz katoličke sfere duhovnosti, implicirajući socijalnu realnost ontološki podeljenu na istoriju, političke nauke, sociologiju, antropologiju i druge discipline. Ovakav pristup smanjuje plodotvornost naučnih analiza, a usuduje se i da primeti da je sama striktna organizacija fakulteta, po naučnim disciplinama, odgovorna za postavljanje prepreka potpunijim istraživanjima. Za njega su granice naučnih polja veštačke, arbitrarne i deo „istorijskog prtljaga” prošlosti koji autor analizira u kontekstu političko-ekonomske situacije Francuske 18. veka. Ključni inovativni element tih novih naučnih dostignuća bio je „narod” koji će kasnije postati „društvo” pa samim tim i objekat naučnog istraživanja. Sva ta istraživanja su se zasnivala na prečutnoj ideji razvijanja progressa naroda i nacije. U pozadini tog procesa je bila podela nekadašnje jedinstvene filozofije na nauke i humanističke grane. Tradicionalno, humanističke grane težile su potrazi za istinom, dobrobiti i lepotom. Narastajuće forme znanja ozbiljno su se suprotstavile ovom pogledu i postavilo se pitanje da li novi objekti istraživanja, kakvi su bili narod odnosno društvo, mogu da se posmatraju u naučnim poljima eksperimentalne i empirijske metode ili su isključivo vezani za nauke sa empatičkim i hermeneutičkim pristupom, kakva je na primer istorija. Došlo se u situaciju da su se socijalne nauke počele nelagodno osećati između humanističkih i prirodnih disciplina ili još tačnije rečeno između ideografije bazirane na jedinstvenosti socijalnih fenomena i nomotetičkih nauka koje su bile u potrazi za univerzalnim naučnim zakonima.

Kasni 19. vek doneo je nove prodore u sferi saznanja pomoću kojih je socijalna realnost podeljena na tri veće sfere: ekonomiju, civilno društvo i državu. Postalo je jasno da je antropologija neophodna za proučavanje društava koja nisu dostigla izvestan stepen modernosti, a samim tim otvara se i prostor za potrebe orijentalistike da istraži civilizacije Kine, Indije, Persije i arapskog sveta. Smatralo se da su takva društva bez moderne podloge jer su navodno bila zamrznuta u vremenu, iako su imala dovoljno sofisticiranih znanja da ne potpadnu u naučni region antropologije koja se počela baviti isključivo primitivnim društvima. Novi pomak u naučnom pogledu na svet desio se posle Drugog svetskog rata kada je 150 godina razvoja tih naučnih disciplina postavilo pitanje razvoja nacija i društava koji su ostali po strani od savremenih modernističkih stremljenja. Vekovno pitanje ostalo je isto: gde se nalazi društvena stvarnost? Pojavila se teorija

o dvema kulturama koje još uvek oblikuje rasprava o tome kako treba razumeti društvo i, mada istorija, antropologija i orijentalistika još uvek imaju oreol ideografskih disciplina, to više nije slučaj sa nekim varijacijama socijalnih nauka.

Drugo poglavlje knjige otvara zanimljivu temu autorovog razumevanja kapitalizma, koji se ne može više posmatrati u donekle prevaziđenim kategorijama cene rada ili potražnje za profitom, mada one uvek postoje u nekom stepenu i formi. Suština Valerštajnovog pogleda bazira se na ideji o beskonačnoj akumulaciji kapitala koja zahteva zaštitu država koje potpomažu lažnim monopolima takav sistem vrednosti. Iz toga sledi da države, firme i klase u ovoj fazi ekonomskog razvoja čovečanstva imaju „domaćinstva” koja se ne moraju bazirati na srodstvu i time se šire statusne grupe koje se modernim rečnikom danas zovu identiteti. Oni funkcionišu kao izdvojene jedinice u zajedničkom bazenu. Osnovna slabost ovakvog kapitalističkog pristupa jeste podložnost svet-ske ekonomije Kondratijevljevim cikličnim krugovima rasta i opadanja.

Treća glava *Uspon sistema država, suverene nacije države, kolonije i međunarodni sistem* govori o tome kako je nastao vestfalski red u svetu unutar istorijskih perspektiva po Valerštajnovom mišljenju. Zanimljivo je posmatrati njegovo tumačenje suverenosti. Legitimitet državnog suvereniteta oslanjao se na recipročno priznavanje među državama. On je takode delovao i unutar država pošto su centralne vlasti i lokalni moćnici zajednički priznavali jedni druge. Ovakva vrsta legitimnosti bila je ključna za funkcionisanje sveta kapitalizma zato što su države uspostavile pravila o radnim odnosima, korporativnim telima, vlasničkim pravima, porezima i dopuštale protok robe, rada i kapitala. Tako se država veoma blisko umešala u nastojanje da se sprovede beskrajna akumulacija kapitala. Naravno drugo je pitanje da li akumulacija kapitala, kao i bilo koja druga ljudska aktivnost, može biti beskrajna. Ne postoji dokaz da u svetu egzistira bilo koja vrsta aktivnosti koja se može smatrati beskrajnom ili beskonačnom. Na kraju i sam svemir poseduje ograničenu vremensku strukturu mada je njeno shvatanje izvan okvira trenutnih naučnih moći.

Stvaranje geokulture, ideologije, socijalni pokreti, socijalna nauka tema je četvrte glave koja priča o istoriji socijalnih nauka i političkim implikacijama njihovog razvoja. U pozadini svega opet se našao refren o narodu, odnosno isključenima i uključenima. Kategorije unutar ove podele postali su slojevi kao što su radnici, žene i etničke grupe čije se vrednosti i sudbine posmatraju kroz tri sistema gledišta. Prvi se tiče socijalnih nauka, drugi ideologija, a treći govori o antisemitskim pokretima shvaćenim kao nacionalno-socijalnim pokretima koji se odupiru istorijskim sistemima. U istraživačkom prostoru socijalnih nauka razvile su se razne podele od kojih su tri postale suštinske za oblikovanje identiteta naučne discipline. Te razlike tiču se podele na zapadni civilizovani svet i onaj za koji se smatra da to nije, i podela između prošlosti i sadašnjosti zapadnog sveta, kojima su se priključila gledišta o razlikama između države, građanskog društva i ekonomije. U ideološkoj areni, za koju se ne može reći da je naučna, može se samo tvrditi da je sa Francuskom revolucijom došlo vreme kada su ideologije postale neophodne da podrže napredak neke specijalne grupe ka širenju ideja o političko-ekonomskim promenama. Tako su se početkom 19. veka na političkoj sceni pojavila tri velika ideološka sistema: konzervatizam, liberalizam i radikalizam. Došlo je do konsenzusa između liberala i konzervativaca što je izazvalo centristički liberalizam kao pojavu koja je dominirala radom velikih kapitalističkih sila.

Poslednje poglavlje knjige *Moderni svetski sistem u krizi, podela, haos i izbori* vodi ka zaključku nekih opštih opservacija trenutnog stanja u svetu. Tu se opet susre-

ćemo sa autorovim mišljenjem da 1968, kao godina svetske revolucije, čini kraj dugog perioda supremacije liberalizma. Strukture globalnog kapitalističkog reda ostale su приметно nesigurne. Trojni troškovi proizvodnje, koji obuhvataju isplativost, impute i poreze, za proizvođača su postajali sve veći tako da se stvorila koalicija između centrističkih i desničarskih snaga čiji je cilj očuvanje troškova proizvodnje na niskom nivou. Ova težnja čini okosnicu današnjeg neoliberalizma i po Valerštajnu može se očekivati zaoštavanje političkih tenzija u vidu dolazaka najekstremnijih ideologija levice i desnice na vlast.

Ova knjiga je, nažalost, i neka vrsta obračuna sa kritičarima Valerštajnovih ideja, koje je autor podelio, gotovo karikaturno, na nomotetičke pozitiviste, ortodoksne marksiste, državne autonomiste i kulturne partikulariste. Svi oni, sa različitih aspekata, šalju poruke da se glavna zamerka Valerštajnovom sistemu mišljenja svodi na tvrdnju da je teorija suviše tautološka, preterano selektivna u istorijskim primerima koje koristi i otvoreno kapitalističko centristička. Autoru knjige može se zameriti nejasan odnos prema nacionalizmu. Preterujući sa generalizacijama, on je nacionalizam nazvao antisistemskim iako je upućenijim istoričarima jasno da nacionalizam može istovremeno delovati legitimizujuće i destabilizujuće na međunarodni svetski poredak.

Značaj ove knjige je u tome što dovodi u pitanje konvencionalne jedinice analiza društvenih nauka kao što su nacionalna država ili vremenski i prostorni oblik u kome su istraživači imali običaj da ispoljavaju svoje razumevanje sveta. Ona se može čitati i kao svojevrsna odbrana komparativnih studija, vremenskih putanja i istraživačkih strategija u potrazi za pozadinom, što je sve bilo meta napada postmodernističkih nauka.

Mr Ljubomir PETROVIĆ

Pavel Marek,
*Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942, Příspěvek
k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku,*
LMAREK, Brno, 2004, str. 424

Odnosi Kraljevine SHS/Jugoslavije i Čehoslovačke nisu dovoljno osvetljeni, a posebno je ostao neistražen aspekt verskih pitanja. Domaćim istoričarima nije poznata arhivska građa koja potiče iz čeških arhiva, kao što im nije dostupna još uvek ni građa Sinoda SPC-a o pomenutom problemu (R. Radić, „Srpska pravoslavna crkva i pravoslavlje u Čehoslovačkoj”, *Tokovi istorije*, br. 1–2, Beograd, 1997, str. 93–121). Sa druge strane, crkveni istoričari delovanje SPC-a u Čehoslovačkoj pominju samo uzgred (na primer Predrag Puzović, „Misija episkopa bačkog Irineja u Karpatskoj Rusiji”, *Godišnjak*, Foča, 2005, str. 99–136). Knjiga Pavla Mareka, *Pravoslavlje u Čehoslovačkoj 1918–1942. Prilog istoriji Pravoslavne crkve u češkim zemljama i Slovačkoj*, objavljena 2004. u Brnu, donekle prevazilazi postojeću prazninu. Zasnovana na istraživanju u Centralnom državnom arhivu u Pragu i arhivu eparhijske kancelarije u eparhiji Olomuc-Brno, kao i na štampi tog vremena, knjiga pored osnovnog teksta donosi u prilogu i 38 dokumenata (str. 245–397), dragocenih i za istoriju Srpske pravoslavne crkve.

Zamišljena kao pregled istorije Čehoslovačke pravoslavne crkve od 1918. do 1942. godine (fokusiran uglavnom na pitanja razvoja organizacije pravoslavnog pokreta), monografija P. Mareka se sastoji iz tri celine: prvo, obrađuje problem pravoslavnog

pokreta na istorijskoj teritoriji čeških zemalja; drugo, bavi se razvojem pravoslavlja u Potkarpatskoj Rusiji i Slovačkoj i treće, analizira situaciju u zajednici ruskih emigranata koji su došli u Čehoslovačku posle 1917. godine. Jasno je podvučena razlika u poziciji i stanju crkve u zapadnim i istočnim delovima zemlje, uprkos naporima da se uspostavi jedinstvena autokefalna pravoslavna crkva. U češkim zemljama, pravoslavni pokret je građen na tradiciji koja je išla unazad do 1860. godine. Češka pravoslavna zajednica ili od 1921. Češka pravoslavna verska zajednica, preuzela je ulogu *Pravoslavne besede* osnovane 1903. godine. Njeni glavni predstavnici, advokat Miloš Červinka i arhimandrit Savatije, pregovarali su sa vaseljenskim patrijarhom Meletijem, koji se složio sa uspostavljanjem pravoslavne arhiepiskopije u Čehoslovačkoj 1923. godine. Na osnovu toga je Savatije bio posvećen za arhiepiskopa a Vaseljenska patrijaršija je postala „Majka crkva” Čehoslovačke pravoslavne crkve. Ubrzo se, međutim, pojavio drugi pravoslavni pokret unutar Čehoslovačke pravoslavne crkve i, mada je za izvesno vreme izgledalo da će nova crkva usvojiti pravoslavnu dogmatiku u celini, otvorena je „pravoslavna kriza” koja je trajala nekoliko godina i bila povezana i sa pitanjima jurisdikcije. Struja pod vođstvom Mateja Pavlika Gorazda prihvatila je jurisdikciju Srpske pravoslavne crkve i prekinula veze sa pravoslavnom zajednicom arhiepiskopa Savatija. Pitanje duple jurisdikcije (Vaseljenska patrijaršija i Srpska pravoslavna crkva), zajedno sa razlikama oko unutrašnje strukture i liturgije, dovelo je do kulminacije sukoba 1925. i rešeno je intervencijom vlade u prilog Gorazda a suspenzijom Savatija. Od 1926. episkop Gorazd je počeo sa konsolidacijom crkve, pripremajući ustav i sistematski izgrađujući crkvena tela. U saradnji sa Srpskom pravoslavnom crkvom on je postavio temelje češkog pravoslavlja. Nastavio je sa svojim radom sve do 1942, kada je, posle atentata na rajhsprotektora Hajdriha, bio ubijen a Češka pravoslavna crkva zabranjena.

U Potkarpatskoj Rusiji i susednim delovima istočne Slovačke (posebno u Prešovu) radanje pravoslavnog pokreta počelo je još pre Prvog svetskog rata. Oslanjali su se na tradiciju pravoslavlja od pre 1649. kada su lokalne pravoslavne zajednice ušle u uniju sa Katoličkom crkvom i kada je formirana Grko-katolička crkva. Posle Prvog svetskog rata, u novim političkim okolnostima, došlo je do masovnog prelaska iz grko-katolicizma u pravoslavlje, što je praćeno brojnim ekcesima, suđenjima grko-katoličkim sveštenicima i vernicima, preuzimanjem njihovih crkava i imovine. Čehoslovačke vlasti su nastojale da spreče verske sukobe i postepeno je došlo do smirivanja posle 1924. godine. Značajnu ulogu u tom pogledu odigrali su predstavnici Srpske pravoslavne crkve (Dositelj, Irinej, Serafim, Josif, Damaskin) koji su radili na organizaciji crkve. Potkarpatska eparhija je uspostavljena 1929. godine, ali situacija se ni tada nije sasvim stabilizovala jer su nastavljeni konflikti oko jurisdikcije između SPC-a i Vaseljenske patrijaršije. Vlasti su smatrale aktivnosti arhiepiskopa Savatija u Potkarpatskoj Rusiji i istočnoj Slovačkoj nepoželjnim i ilegalnim a okolnosti su se dodatno iskomplikovale događajima 1938. godine.

Knjiga je opremljena rezimeima na češkom, engleskom i nemačkom jeziku, spisom izvora i literature i imenskim registrom. Slična studija, zasnovana na arhivskoj građi iz domaćih državnih arhiva i arhiva Srpske pravoslavne crkve, značajno bi upotpunila sliku ne samo verskih pitanja već i odnosa između Kraljevine SHS/Jugoslavije i Čehoslovačke u međuratnom razdoblju.

Dr Radmila RADIĆ

Момчило Исић,
Основно школство у Србији 1918–1941, књ. 1–2,
Институт за новију историју Србије, Београд, 2005, стр. 533+425.

Значај основног школства за било коју државу или друштво у 20. веку није потребно нарочито доказивати. Може се рећи да је основна школа у овом веку снажног економског, научног и техничког напретка човечанства чинила темељ не само образовања и културе, већ свеколиког друштвеног, економског и културног развоја. Својим квалитетом, утемељеношћу и усавршавањем, основно школство је искорењивало неписменост, давало основно образовање и темељ за даљи образовни развој становништва и подстицало економски, културни и друштвени напредак. С друге стране, пропусти, запостављање и дисконтинуитет у основношколском систему представљали су велику препреку и кочницу у описмењавању и образовању народа и отежавали укључивање у савремене научно-техничке, економске, културне, па и политичке токове.

Улога, резултати и недостаци основног школства могу се сагледати и у економском, културном, друштвеном и политичком развоју Србије током 20. века. У том погледу до сада су могли пружити помоћ само ретки и парцијални историографски радови, усмерени на локалне оквири и неуклопљени у опште токове. Захваљујући др Момчилу Исићу, сада смо у могућности да из обимне и садржајне двотомне књиге, монографије од преко 500 страна и зборника грађе на више од 400 страна, стекнемо детаљну и поуздану слику о условима у којима се одвијало, деловања и резултатима основног школства у Србији у периоду од 1918. до 1941. године. Овом темом аутор се и раније бавио, у мањем обиму, парцијално, у оквиру других проблема и појединих крајева, а сада је досадашње резултате и обимну архивску грађу, пре свега из фонда Министарства просвете Краљевине Југославије, објединио и систематски изложио за територију читаве Србије. При томе, суочио се са проблемом одређивања граница Србије у посматраном периоду, што је решио усмеравањем пажње на територију која је Краљевини Србији припала после балканских ратова (Стара Рашка и Косово), без Македоније, и праћењем података на нивоу округа и срезова који су се налазили на тој територији. С друге стране, хронолошке границе су се саме наметале и одређивале оквир рада светским ратовима и постојањем Краљевине СХС, тј. Југославије.

Управо последице које су у српском основном школству настале после завршетка Првог светског рата и формирања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, Исић представља у *Уводу* прве књиге (стр. 9–66). Уништавање школских зграда и опреме оставило је дубок траг на школским капацитетима у наредном периоду, а тежња за изградњом јединствене основне школе у новоствореној држави оставила је печат и на организацији основног школства у Србији. То су теме које се стално провлаче кроз садржај монографије коју је аутор поделио на три дела. У првом делу *Материјална основа* (стр. 69–221) бави се издржавањем основних школа, школском мрежом, бројем, изгледом и опремљеношћу зграда, прегледно износећи и анализирајући обиман изворни и статистички материјал и изводећи поуздане закључке о утицају ратних последица и економских и политичких фактора на стање и изглед основних школа у Србији у годинама после

Првог светског рата и касније. У другом делу *Ушмељеност основне школе* (стр. 223–361) Исић говори о стварном и фиктивном броју основаца, о њиховој тешкој свакодневици, бригама, честом непохађању школе, пролазности, успеху и продуженом школовању. На крају, у трећем делу *Учишћељи и њихов рад* (стр. 365–500) главна тема су учитељи, њихова бројност, полна и квалификациона структура, материјални положај, сталност и рад у школи, ван школе и резултати у ширењу писмености у народу. На крају књиге, налазе се закључак на српском и енглеском језику и веома користан индекс географских и личних имена.

И друга књига, зборник грађе, подељена је на три дела. У првом делу *Јединствена основна школа* (стр. 7–76) даје се неколико важнијих аката који показују тежњу да се у новој држави превазиђу наслеђене разлике у правној регулативи у сфери основног школства и да се изгради јединствена основна школа. То су, поред Закона о изменама и допунама Закона о народним школама из 1904. године, Упутство просветним радницима из 1928, Закон о народним школама од 5. децембра 1929. са изменама и допунама од 7. јула 1930, Наставни план и програм за четворогодишњу народну школу из јула 1933. и Уредба о одржавању народних школа од августа 1936. У другом делу *Основна школа у одлегалу времена* (стр. 79–333) објављено је преко двадесет годишњих или полугодишњих извештаја школских надзорника појединих срезова или области из различитих година и са различитих подручја. То су изузетно садржајни и драгоцени извори првог реда из којих се детаљно и сликовито може сагледати стање школских зграда и наставних средстава, ток и проблеми наставног рада, хигијенске и здравствене прилике у школама, мноштво података о бројности, раду и успеху ученика и бројности, наставном и ваннаставном залагању учитеља итд. На крају, у трећем делу *Статистички подаци* (стр. 336–422) дају се подаци о броју школа, разреда и одељења и ученика и наставника по полу 1939/40. године, преузети из извештаја средских школских надзорника и прецизно сређени у табелама по окрузима и срезовима. Поред тога што је систематским објављивањем бројних и садржајних докумената и статистичких података представио квалитет и обим изворне подлоге и дао илустрацију садржаја прве књиге, Исић је тиме пред стручну јавност изнео обиље података, значајан преглед и корисну полазну основу за даља истраживања и обраду развоја основног школства у појединим подручјима Србије, па и за писање историје појединих основних школа.

И у самом тексту аутор је обилно користио податке из извора објављених у другој књизи, посебно из извештаја школских надзорника. С једне стране, из извештаја су преузети бројни цитати који сликовито, прецизно и јасно представљају различите проблеме основног школства, осликавају стање на терену, говоре о стању и изгледу средских школа, улагањима у изградњу и опремање школа, степену и разлозима непохађања школе, свакодневним тешкоћама, бригама и здрављу ученика, о пролазности и успеху ђака, напорном и слабо награђеном раду учитеља, политичком притиску и резултатима рада итд. С друге стране, стање на терену је представљено и мноштвом статистичких података, преузетих углавном из извештаја школских надзорника, често приказаних у табелама којих у првој књизи има неколико десетина. Бројчани подаци се налазе и у самом тексту, често и по више десетина на страни, било у апсолутним бројкама или у процентима. Бројке су навођене систематски и детаљно, како у табелама тако и у тексту, по појединим срезovima и окрузима, са екстремним примерима и специ-

фичним случајевима појединих градова, села и школа. Територијалне јединице су подељене на Северну Србију и Стару Србију (Косово и Рашку), а посебна пажња је посвећена стању у Београду као највећем граду, у много чему специфичном у погледу развоја основног школства. Тако приказани подаци јасно откривају стање у којем се налазило основно школство у Србији између два рата, али и сликовито показују огромне разлике између појединих округа, па чак и срезова у истом округу. Исић трага и за узроцима велике неуједначености статистичких показатеља у појединим деловима Србије, налазећи их у економским условима, сиромаштву становништва, начину привређивања, географском положају, приступачности школе, националном саставу и односу према држави, али и психолошким мотивима, менталитету становништва, дубоко усађеним наслеђеним схватањима и навикама.

Изношењем мноштва бројки и процената, аутор само на први поглед оптерећује текст и чини га мање читљивим. Међутим, он тако даје безброј података о разним аспектима развоја основног школства у појединим крајевима и целој Србији и даје материјал за компарацију и извођење поузданих анализа и закључака.

Такве анализе и закључке Исић даје у свим деловима монографије, тежећи да открије разлоге стања које показују статистички подаци и извештаји са терена. Тако на самом почетку констатује тежак материјални положај школа у Србији и недовољна улагања у побољшање стања, полазећи у тражењу узрока од последица ратних разарања и потом прецизно указујући на недовољност школског приреза и неактивност општинских власти на његовом прикупљању. То је успоравало санирање огромне ратне штете, изградњу нових зграда, набавку намештаја и учила, онемогућавало повећање школских капацитета и ширење мреже школа, те кочило и целокупан развој основног школства. Посебно треба истаћи да се стање током времена није побољшавало, већ ишло на горе, због опстанка поменутих проблема и повећавања броја становника. Поред неумитног говора бројки, аутор користи и сликовите и прецизне исказе школских надзорника, који дају суморну слику основних школа, посебно сеоских, у Србији тог времена.

Важан домет Исићевог рада представља јасно и прецизно указивање на разлику између законске регулативе и стварности основног школства у Србији између два светска рата. Законска обавезност четворогодишње основне школе, наслеђена још од Краљевине Србије, суочавала се у стварности са поменутих недовољним капацитетима, неразвијеном школском мрежом, али и са отвореним непоштовањем и кршењем законских одредби, неуписивањем и нередовним похађањем основне школе. Неуписивање деце дорасле за школу, као и нередовно похађање, потпуно непохађање и исписивање из школе, које је утицало и на ниску пролазност и слаб просечан успех основношколаца, представљају феномене који јасно указују на неутемељеност основне школе у Србији у овом периоду. Узроке таквог стања Исић налази у сиромаштву становништва, недостатку радне снаге, националном и верском отпору у неким крајевима, али нарочито у културно-просветном нивоу и менталитету народа који није схватао значај описмењавања и образовања деце и, вођен вековним начином живота и економским нужностима преживљавања, радије остављао децу да чувају стоку или раде у пољу, плаћајући мале казне за непохађање, него да их шаље у школу и излаже се економском губитку. Та схватања су била посебно строга према школовању женске деце, за коју

je smatrano da im škola nije ni potrebna, što je rezultiralo poraznim procentom učenika u srpskim školama i ogromnim stepenom nepismenosti женске популације. Ове феномене, као и њихово варирање по окрузима и срезовима, аутор представља детаљно и минуциозно уз помоћ статистичких података, али и сликовито, уз помоћ оновременог народног речника и представа.

У таквим условима, ни напоран, често просветитељски рад недовољног броја учитеља и учитељица, често младих, неискусних и изложених премештањима, није могао да да далекосежније резултате. Сви наведени проблеми, утицали су на низак ниво наставе и слабе резултате основне школе у сузбијању неписмености која је у Србији споро смањивана током међуратног периода. Дубље последице таквог стања основног школства на општи економски, друштвени, културни, технички, политички, цивилизацијски развој Србије у наредном периоду могу се само наслутити. Те слутње постају посебно забрињавајуће када се узме у обзир да је Момчило Исић свој рад завршио управо периодом почетка новог светског рата, који је основном школству у Србији донео нови дисконти-нуитет, нова разарања и нове политичке и друштвено-економске услове.

Мр Драгомир БОНЦИЋ

Milan Terzić,
Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat: 1943–1953,
Pobjeda, Podgorica, 2005, str. 324

Politika je, prema rečniku Milana Vujaklije, veština upravljanja, nauka o najboljim sredstvima i putevima koji vode ostvarivanju ciljeva, mudrost i veština ophođenja sa ljudima i snalaženja u životu, dovitljivost, snalažljivost, lukavost, prepredenost. Sve ove osobine spadaju u veštinu vladanja kojom je toliko perfektno i sveobuhvatno vladao Josip Broz Tito. Iako je ovu veštinu Tito brilijantno demonstrirao tokom celog života, najtrijumfalniji svoj talenat u ovoj oblasti pokazao je za vreme Drugog svetskog rata i u toku decenije nakon njega. Zbornik članaka dr Milana V. Terzića obrađuje ovo razdoblje od 1943. do 1953. godine.

Članci koji su pre toga izlazili u naučnim časopisima (*Vojnoistorijski glasnik, Jugoslovenski istorijski časopis, Istorijski zapisi i Godišnjak za društvenu istoriju*) i u zbornicima radova na naučnim skupovima (Zbornik radova sa okruglog stola povodom knjige Branka Petranovića *Istoričar i savremena epoha*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Mojkovačka operacija 1915–1916*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Drugi svetski rat – 50 godina kasnije* i Zbornik radova sa naučnog skupa *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*) čine jednu tematsku i logičku celinu. Članci su pisani na osnovu građe Maršalata (Kancelarija maršala Jugoslavije), građe Arhiva Vojnoistorijskog instituta i Arhiva Jugoslavije, kao i objavljenih izvora vezanih za Josipa Broza Tita. Autor određuje izabrane hronološke okvire kao doba kada se konstituiše „nova”, a mi bismo dodali Titova Jugoslavija. M. Terzić u predgovoru tvrdi da ne teži tome da iscrpi sve teme vezane za Josipa Broza Tita, već pokušava da „demistifikuje” sistem njegovog rada i odlučivanja. Autor uz maksimalnu objektivnost uspešno rešava ovaj zadatak.

Poglavlje *Ko je Josip Broz Tito* bavi se obradom stvaranja početnih predstava o Titu. Autor je detaljno prikazao zamagljene i iskrivljene predstave o Titu koje je imala

Jugoslovenska kraljevska vlada 1941–1945. Drugi deo ovog poglavlja je još zanimljiviji – on je baziran na pismima koja su u periodu 1945–1952. upućivali Josipu Brozu njegovi stvarni i imaginarni poznanici podsećajući ga na trenutke zajedničkih susreta. Iako su motivi ovih obraćanja „drugu Maršalu” bili različiti, oni (kao i odgovori koji su usledili) predstavljaju izuzetno vredan prilog rekonstrukciji društvene atmosfere u kojoj se odvijalo konstruisanje mita o Titu.

Poglavlje *Stvaranje Titovog kulta 1943–1953*. ocrtava okvire stvaranja, izuzetno bitnog za posleratnu Jugoslaviju, mita o velikom maršalu. Od kulta kralja, posebno tipičnog za srpsko patrijarhalno stanovništvo, preko legende o junaku a kasnije „negativne legende” o D. Mihajloviću pod uticajem ideološkog uvoza iz SSSR-a, kult o vodi se transformirao u veliki mit o Titu. Ratna harizma bila je vešto transformisana u pravi kult u službi koga je stajala sva struktura vlasti posleratne Jugoslavije. Od 1948. do 1953. došlo je do osamostaljivanja kulta Tita i ova mitološka konstrukcija, prema mišljenju M. Terzića, bila je završena iako se nije oslobodila određenih kontradikcija između ambicija „velikog” vođe „male” države i potisnutih problema složene unutrašnje situacije. U nastavku ovog poglavlja M. Terzić postavlja izuzetno bitno pitanje načina na koji su balkanske vode uspevale da manipulišu određenim civilizacijskim osobinama podređenih i pretpostavlja da bi bitnu ulogu u rasvetljavanju ovog pitanja mogao da odigra razvoj studija biografskog karaktera posvećenih širem antropološkom preseku, sa prikazom karakternih osobina vođe, moralnog profila, intelektualnog kapaciteta, kruga saradnika itd. M. Terzić u ovom kontekstu posmatra radove Vladimira Dedijera, koji je, uz sve zamerke, bio prema autorovom izrazu „Prokopije” našeg vremena. Zapravo autor predviđa da će tek buduća istraživanja razjasniti sve okolnosti stvaranja kulta „Šćepana Malog našeg vremena”.

Poglavlje *Titovi stavovi prema kralju Petru II Karađorđeviću, generalu Simoviću i Rimokatoličkoj crkvi* posmatra pitanje odnosa Tita prema institucijama stare „predratne Jugoslavije”. Autor postavlja pitanje potrebe detaljnijeg posmatranja tzv. Velebitovih misija kao tajnih i poverljivih zadataka koje je vršio ovaj čovek od Titovog poverenja u ostvarenju direktnih veza sa stranim predstavnicima. Nastavkom ove politike tajne diplomatije postala je politika sprečavanja povratka kralja u Jugoslaviju bez obzira na promenu britanske politike. Logički završetak ovih događaja je postala politika kompromisa koja je bila krunisana priznavanjem revolucionarnih promena i ukidanjem monarhije u Jugoslaviji sa ustoličenjem novog vladara – Tita, koji je potpuno pokazao svoje lukavstvo i veštinu nadmudrivanja. To se ispoljilo i u Titovoj veštini da izvuče korist čak iz toliko komplikovane ličnosti kao što je general Dušan Simović. Ovaj poluvojnik polupolitičar, jedan od glavnih srpskih arhitekta 27-martovskog prevrata 1941. godine i nosilac sumnjive slave vođe države u katastrofalnom aprilskom porazu, našao je svoje mesto u političkim kombinacijama Josipa Broza Tita u borbi protiv monarhije. Osim monarhije (koja je imala više autoriteta na istoku države) još jedan snažan faktor bila je katolička crkva (sa razumljivom dominacijom na zapadu Jugoslavije). U veštom i opreznom rešavanju ovog pitanja došlo je i do očiglednih kuriozитета, na koje autor skreće pažnju čitaoca, poput prisustva nadbiskupa Štepinca 27. jula 1945. pored Vladimira Bakarića na svečanoj tribini na Jelačićevom trgu povodom proslave Dana ustanka naroda Hrvatske. Posmatrajući široku izvornu građu, M. Terzić je detaljno pokazao način na koji je bila „ukročena goropad”. Uz to autor postavlja pitanja ovih akcija Josipa Broza kao dobrog tipološkog primera taktiziranja i primanja političkih odluka.

Deo *Tito i 1948.* predstavlja važan prilog proučavanju ličnosti Josipa Broza Tita u kriznim trenucima sukoba 1948. godine. Autor posmatra ponašanje Tita iz neobičnih uglova uzrasne psihologije i koristeći memoarsku građu prodire u dubinu duševnih osobina Tita koje su mu pomogle da preživi i pobedi u sukobu sa Josifom Staljinom. Na kraju ovog dela M. Terzić delimično rezimira prethodna poglavlja i zaključuje da je posle sukoba 1948. počela da se gasi Staljinova, a na drugoj strani da sija politička zvezda Josipa Broza.

Poglavlje *Tito i kultura* prikazuje još jednu stranu Titove političke veštine – njegov realističko-pragmatičan pristup pitanjima kulture. Iako su u osnovi jugoslovenske kulturne politike ležali obrasci SSSR-a, Tito je uspeo da pretvori kulturu u „reklamni izlog” svoje vlasti. M. Terzić navodi više primera ovog veštog manevrisanja fiksiranog u parafiranju predloga prispelih u Kancelariju maršala Jugoslavije: od kupovine komunističke relikvije (Lenjinovog pisma) do otkupljivanja zaostavštine Živojina Mišića. Kvintesencija Titove kulturne politike bila je akcija jugoslovenske vlasti nakon Drugog svetskog rata da se Ivan Meštrović vrati u zemlju. Iako povratak Meštrovića nije bio ostvaren, sama širina i istrajnost ove inicijative svedoči o tome kakav značaj je davao ovom kulturno-političkom događaju Josip Broz.

Poglavlje *Tito i Mimara* je posvećeno pitanju povratka umetničkih i deviznih vrednosti, a po zanimljivosti teme i oštini intrige moglo bi da postane osnova za snimanje nekog akcionog filma. M. Terzić posmatra posleratnu delatnost jednog aktivnog avanturiste koji je, bez obzira na sve zloupotrebe u svom radu, uspeo da sačuva Brozovu blagonaklonost, čak je i dobio pred kraj svog života *orden zasluga za narod sa zlatnom zvezdom*.

Poslednje poglavlje *Tito i rad Maršalata* otkriva načine rada ove važne administrativne institucije koja je davala mogućnost Josipu Brozu da deluje toliko sadržajno, slojevito i u isto vreme celovito. U arhivi Maršalata M. Terzić je pronašao više dopisa koji govore o Titovom uticaju na štampu, o davanju intervjua i odgovora na zahteve za snimanje. Autor dolazi do zaključka da je Tito imao istančan osećaj za upotrebnu vrednost informacija za spoljnu i unutrašnjopolitičku upotrebu, kao i za to da i najmanji detalji mogu imati velike političke konsekvence. U drugom delu ovog poglavlja M. Terzić posmatra druge oblasti delatnosti Maršalata i izlaže sveobuhvatno šarenilo tema i predmeta koje je mogao da reši svomoguću „paraf”.

Knjiga Milana Terzića ima i registar ličnih i geografskih imena, rezime na engleskom i ruskom jeziku, kao i više zanimljivih fotografija i faksimila dokumenata vezanih za temu knjige. Autor je uočio i odgovorio na niz bitnih pitanja povezanih sa stvaranjem „Titove” Jugoslavije, stvaranjem njegovog kulta, veštim manevrisanjem Tita u opasnim dešavanjima 1948, kao i pitanjem kreiranja (auto)biografije Josipa Broza. Knjiga Milana Terzića predstavlja bitan prilog proučavanju biografije velikog maršala, a u isto vreme izazov drugim istraživačima koji će probati da reše enigmu jednog od najuspešnijih vladara u istoriji Balkana – Josipa Broza Tita.

Mr Aleksej TIMOFEJEV

**Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta
Komunističke partije Hrvatske 1945–1952,
svezak 1, 1945–1948,
priredila Branislava Vojnović, Zagreb 2005.**

Knjiga koju predstavljamo čitaocima izašla je kao prvi od tri planirana toma zapisnika sa sednica Politbiroa CK KP Hrvatske i pokriva prve tri posleratne godine. Sadrži Predgovor priređivača Branislave Vojnović, 117 zapisnika sednica Politbiroa, priloge (originale dokumenata) i registar.

U Predgovoru knjige Branislava Vojnović je istakla značaj izučavanja istorije Komunističke partije Hrvatske za istoriju Hrvatske i dala pregled organizacije i razvoja partije u Hrvatskoj. Predgovor sadrži i fotografije i biografije onih članova Plenuma CK KPH koji su češće učestvovali u radu Plenuma posle rata. Priređivač je detaljnije uputio čitaoce i u karakter izvora koji objavljuje i sa njima podelio svoje iskustvo u objavljivanju ove vrste izvora, pre svega metodološke probleme i dileme na koje je nailazio prilikom priređivanja građe. Knjiga je urađena u skladu sa pravilima uobičajenim prilikom objavljivanja izvora, pa su u tekstu zapisnika izvršene samo neophodne promene, a čitanje, i posebno naučno korišćenje ovih izvora, znatno je olakšano napomenama koje je priređivač dao razjašnjavajući ko se krije iza partijskih nadimaka prisutnih na sednicama Politbiroa.

Prvi zapisnik objavljen u knjizi nosi datum 12. januara 1945, a poslednji 25. decembra 1948. godine. Kao što i sama Branislava Vojnović primećuje u Predgovoru, iz zapisnika je vidljiv širok spektar delovanja Politbiroa. Reč je o rukovodećem telu partije koja je želela da ima pod svojom kontrolom sve aspekte života, ona je odlučivala o vladi, ministarstvima, izborima, opoziciji, svojim članovima i funkcionerima, privredi, štampi, masovnim organizacijama, raspravljala o unutrašnjoj i svetskoj politici, Trumanu i Kominterni, poraženom neprijatelju, manjinama, crkvi („popovima”) itd. Spisak tema kojima se Politbiro bavio obuhvata sledeće probleme: organizaciono-kadrovski problemi, rad masovnih organizacija, izgradnja državnih vlasti i kadrovska rešenja, procesi obnove i izgradnje zemlje, društveno-ekonomski odnosi (agrarna reforma, kolonizacija, planska privreda itd.), odnos prema drugim partijama, verskim zajednicama, drugim komunističkim partijama, Informbirou itd.

Prve sednice Politbiroa odišu vremenom poslednjih ratnih meseci, preuzimanja vlasti i nastojanja da se dobije bitka protiv svih koji su označeni za neprijatelje. Čitajući zapisnike vidimo da je pred nama partija koja je prešla put od borbe za osvajanje vlasti (kraj rata) do borbe za čuvanje i učvršćivanje vlasti (meseci posle Rezolucije IB-a). Koliko je vlast teško učvršćivana pokazuje i sednica Politbiroa održana 24. avgusta 1946. godine. Ona pokazuje da je i više od godinu dana posle rata u republici postojao „banditizam” čiji je uticaj čak i rastao, čiji su pripadnici ubijali vojnike, razoružavali miliciju i napadali železničke stanice. Iz zapisnika vidimo ko su neprijatelji partije, kako deluju, kako im se Partija odupire, kako uspostavlja i jača vlast, koje greške pravi, gde ima nepravilan odnos (u zapisnicima se pominju slučajevi nepravilnog odnosa prema Česima), vidimo da Politbiro prati rad štampe, vidimo njegov odnos prema drugim partijama, OZNI, formiranju nove vlade, vidimo gde članovi Partije ginu krajem rata, ali i gde se povezuju sa „neprijateljskim elementima” (primer Moslavine), vidimo odnos prema crkvi i Stepincu, za koje je rečeno da aktivno rade protiv Partije („Popove i crkvu

danas treba gledati kao centar okupljanja svih nezadovoljnika i nama neprijateljski raspoloženih elemenata”, rečeno je na sastanku 21. juna 1946. godine), saznajemo o stanju u zemlji, stanju u pojedinim regijama (u Lici je juna 1945. godine bilo 58.000 gladnih). Zapisnici iz vremena tek oslobođene zemlje upoznaju nas i sa ekonomskim problemima u republici (snabdevanje hranom i ogrevom Zagreba u kome penzioneri prodaju stvari kako bi mogli da se izdržavaju, slaba industrijska proizvodnja, saobraćajni problemi itd.).

Pred nama je partija koja na svim stranama ima i pravi nove neprijatelje, sistematski se priprema za izbore, odlučuje koliko će ljudi ostati bez prava glasa, raspravlja o izbornim parolama i kandidatima, procenjuje koliko će glasati za nju, prati šta radi opozicija, analizira rezultate izbora, slavi rezultate iz 1945. kao svoju pobjedu, ali se i pita šta bi bilo da su neprijatelji imali sredstva koja je imala ona i priznaje da „Šumadija sva glasa za Tita, a neki kotarevi u Zagorju ispod 50% za Narodni Front”. Iz zapisnika saznajemo koliko Partija i SKOJ imaju članova, kakva im je nacionalna i socijalna struktura. Vidimo da Partija budno prati ponašanje svojih članova, pa u zapisniku od 21. juna 1946. godine čitamo o besprincipijelnosti komunista („Partijci odlaze u crkvu, vjenčavaju se u crkvi i slično. Komunisti žive odvojeno od ostalog naroda. Vlada dvostruki moral, kod komunista postoji strah pred Partijom. Formalno se provodi linija asketizma, a u stvari kriomice čine razne brljavštine”). Možda o besprincipijelnosti ponajviše govori podatak iz aprila 1947. godine po kome je tada Partija imala 50.743 člana, od čega je 7.318 njih (čak 14,4%) bilo ranije u neprijateljskim redovima. Od njih je čak 6.178 bilo u domobranima, a 329 u ustašama.

Jugoslovenska historiografija do danas nije napisala istoriju Komunističke partije uprkos činjenici da je verovatno nemoguće proučavati ijedno pitanje iz života socijalističke Jugoslavije bez sistematskog korišćenja obilja partijskih izvora. Tim pre je objavljivanje dokumenata poput ovih iz knjige „Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske” izuzetno važan doprinos ne samo boljem upoznavanju partije koja je vladala Jugoslavijom pola veka, već i shvatanju prilika koje su vladale u zemlji, ili jednom njenom delu, neposredno posle Drugog svetskog rata. Objavljivanje ovakve vrste izvora takođe dragoceno doprinosi prevazilaženju ili bar ublažavanju barijera koje su pred istoričarima sa bivših jugoslovenskih prostora iskrsele nestankom Jugoslavije i rasutošću arhivskih izvora u više samostalnih država.

Mr Slobodan SELINIĆ

Neven Anđelić,
Bosna i Hercegovina: između Tita i rata,
Samizdat B92, Beograd, 2005, str. 280

Neven Anđelić je rođen 1963. godine u Zagrebu. Jedno vreme živio je u Karlovcu i Beogradu. Najduži i najvažniji period života proveo je u Sarajevu. Tamo je diplomirao na Pravnom fakultetu i radio kao novinar u Radio-televiziji Sarajevo, gde je postao urednik Omladinskog programa Radio Sarajeva. Učestvovao je u osnivanju Pokreta Zelenih i Saveza reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Istakao se kao javni oponent nacionalistima i pokretač antiratnih demonstracija u Sarajevu. Od 1993. godine živi u Londonu. Postdiplomske studije iz oblasti savremenih evropskih

studija završio je na Univerzitetu Saseks (Sussex), gde je magistrirao i doktorirao. Poslednjih godina radi u londonskom birou CNN-a i predaje istoriju i teoriju ljudskih prava na Koledžu Berkbek (Birkbeck College) Londonskog univerziteta.

Knjiga koju predstavljamo je prvobitno bila napisana na engleskom jeziku i namenjena je bila britanskom i američkom akademskom tržištu, za potrebe naših čitalaca objavila ju je izdavačka kuća „Samizdat B92“. Ova knjiga je inače proizašla iz autorovog doktorskog rada. Predmet detaljnog istraživanja u ovoj knjizi je vreme snažne komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini i, posebno, ispitivanje i analiza nacionalne politike. Uži hronološki okvir obuhvata vreme od 1987. do 1990/1991. godine. Autor je nastojao da analizira kraj komunističkog režima u Bosni i Hercegovini, kako bi uklonio prazninu u radovima savremenih autora. U sklopu toga težio je rasvetljavanju ekonomskih uzroka propadanja sistema i uočavanju socijalnih promena koje su doprinele kasnijem razvoju nacionalizma i etničke politike, kao i analizi političkih i društvenih događaja u samoj Bosni i Hercegovini tokom ranih devedesetih u cilju objašnjenja sloma države. Ukazuje i na pitanje spoljašnjih faktora – nacionalističke politike u Srbiji i Hrvatskoj koje su doprinele neizbežnom kraju Bosne i Hercegovine.

Pored shvatanja izgrađenog na osnovu ličnog iskustva autora, ovaj rad se u velikoj meri zasniva i na izvorima iz Bosne i Hercegovine, kao što su novine i časopisi, službeni zapisnici lokalnih institucija, snimci lokalnih elektronskih medija i istraživački intervjui sa ljudima koji raspolažu pouzdanim saznanjima o određenim događajima.

Ograničenja koja su ovom radu nametali njegov obim i pristupačnost dokumentima, jer zvanični arhivi Bosne i Hercegovine još uvek nisu otvoreni, prevaziđena su korišćenjem mnogih privatnih zbirki dokumenata, drugih materijala i audio-vizuelnih snimaka. Da bi proverio verodostojnost svojih argumenata, i još važnije, teoretskih aspekata knjige, autor je koristio i veliki broj sekundarnih izvora na engleskom jeziku (zbirke tekstova i tekstove mnogih drugih autora). Bibliografija predstavljena u ovom radu je selektivna, obuhvata izvore korišćene u istraživanju ili one koji su na neki način uticali na konačni rezultat i sadrži 155 jedinica. U prilog raznovrsnosti istraživanja treba reći da je autor bio u prilici da koristi arhivu Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ovako širok pristup pomogao je autoru da stvori u mnogo čemu novu sliku Bosne i Hercegovine i događaja s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog veka.

Prema autoru Bosna i Hercegovina predstavlja primer regiona koji je razvio veze i sličnosti sa zemljama i društvima u okruženju pretežno u dvadesetom veku. Svima njima naročito je značajno zajedničko iskustvo komunizma. Ovo iskustvo ima mnogo veći značaj nego davnašnja prošlost tih društava, iako ni nju ne treba potpuno odbaciti. Inače, populacija Bosne i Hercegovine deli zajedničku istoriju, a jedino po čemu su se pripadnici te populacije međusobno razlikovali bila je religija. Iako se u Bosni i Hercegovini ispovedaju tri različite religije, ostaje činjenica da cela populacija pripada istoj kulturi.

Mišljenje autora je da u prošlosti društva Bosne i Hercegovine, kao dve prevladajuće koncepcije političke kulture, mogu da se uoče solidarnost i uzajamno poverenje. Tokom otomanske vladavine, pozicija neke društvene grupe u širem okruženju bila je ono što je određivalo da li će se vlast poštovati ili će se protiv nje buniti.

Najraniji period u kojem je, prema autoru, moguće identifikovati etničku mržnju jeste devetnaesti vek. Tokom devetnaestog veka stanovnici Bosne i Hercegovine počeli su svoje zajednice da nazivaju etničkim a ne verskim nazivima. Turska vlast i društvena

organizacija nesumnjivo su doprinele takvom stanju stvari jer su strukturirale, tačnije podelile, društvo po verskim linijama. Sveštenici i naučnici samo su dovršili taj posao.

Uzrok seljačkih pobuna u Bosni i Hercegovini autor vidi u postojanju agrarnog pitanja koje je stvaralo konflikt između zemljoposjednika i zavisnih seljaka. Po autoru uzroci pobuna morali su biti ekonomski a ne verski.

Kasnije, svojim dolaskom, Austrija je donela neku vrstu reda. Ali, time, po mišljenju autora, nisu usledile dugo očekivane reforme koje bi mogle stabilizovati Bosnu i Hercegovinu i pridobiti naklonost stanovništva, politika carevine ostala je elitistička, rezervisana za veleposednike. Kao suparnik carevine pojavilo se jugoslovenstvo, a ne individualni nacionalizam neke etničke grupe.

Zatim, sa stvaranjem Jugoslavije pojavila se moderna masovna politika. Etnički karakter većine postojećih političkih stranaka i kulturnih organizacija autor povezuje sa jačanjem sve ozbiljnijih razdora između bosansko-hercegovačkih naroda. Zemljišna reforma bila je nužna da bi se najzad raskinulo sa starim feudalnim sistemom, ali je stvorila etnički problem pošto su prethodni vlasnici bili muslimani.

Autor zaključuje da su etničke podele bile posledica političkih odluka vodećih stranaka prve Jugoslavije, i mišljenja je da su Nemci tokom Drugog svetskog rata izazvali međusobne sukobe raznih etničkih grupa, a da do tada nije bilo fizičkih sukoba među jugoslovenskim narodima kao takvim.

U posleratnoj Jugoslaviji rešenje etničkih problema prve Jugoslavije nađeno je u federaciji. Međuetničkim odnosima u Jugoslaviji poklanjala se velika pažnja, bila je ostvarena decentralizacija države i republike su vremenom bile sve snažnije. Ravnopravnost svih etničkih grupa bila je nametnuta i održavana skoro sve vreme. U jugoslovenskoj federaciji Bosna i Hercegovina nije bila država nekog jugoslovenskog naroda, nego „Jugoslavija u malom”. Nezavisni razvoj događaja u Bosni i Hercegovini tokom sedamdesetih i osamdesetih doneo je ekonomski uspeh i prosperitet, mada smo u bosansko-hercegovačkim okvirima, ali i čvrstu kontrolu političkog i kulturnog života i pažljivo vođenu nacionalnu politiku. Izostanak nacionalističkih incidenata i pomenuta dostignuća doprineli su svemoći rukovodstva. Autor posebno naglašava da stručnjaci koji prirodu rata u Bosni i Hercegovini objašnjavaju u okviru srpske agresije, često previdaju upravo ovaj period.

Autoritarni partijski aparat koji je kontrolisao etničku ravnotežu vodstva i sprečavao pojavu međuetničkih napetosti, zapravo i samu diskusiju o tome, odražavao je svoju uspešnost u naglom porastu partijskog članstva, kao i u rapidnoj urbanizaciji i industrijalizaciji zasnovanoj na osnivanju gigantskih preduzeća.

Oslanjajući se na veliku količinu izvora, Andelić početak krize u Bosni i Hercegovini vezuje za aferu Agrokomerc 1987. godine, aferu koja je potkopala stabilnost jednog od najvećih bosansko-hercegovačkih preduzeća (prehrambenog kombinata). Do tog trenutka, ta republika bila je najvernija titoizmu, možda upravo zbog svoje delikatne etničke strukture i potrebe za ravnotežom. „Agrokomerc” je bio tipičan po svojoj povezanosti s političkom elitom: njegovi problemi najavili su seriju afera koje su razorile legitimitet stare partije i navele veliki deo članstva da je napusti. Važnost „Agrokomerca” i konsekvence koje je izazvao mogu se proceniti raspravom koja se još uvek vodi o uzrocima i posledicama afere. „Agrokomerc” je doveo do personalnih promena u vrhu režima, ali još je važnije to što je došlo do promene prirode i politike režima.

Bez tih promena šanse za uvođenje demokratije bile bi znatno manje. U poređenju s ostatkom federacije to su bile jedinstvene odlike i one su, krajem osamdesetih, omogućile naglu liberalizaciju i postepenu demokratizaciju političkog života u Bosni i Hercegovini. Kako je politika društva nametana odozgo, trebalo je da dođe do sloma režima da bi civilno društvo počelo da se razvija.

Međutim, u takvim uslovima etnička politika počće da vrši snažan uticaj i po mišljenu autora da još više odlaže formiranje društva koje će kontrolisati politiku. Presudan trenutak koji će označiti početak kraja federalne države bila je 1987. godina. Tada je Slobodan Milošević ujedinio komunističku i nacionalističku doktrinu. Pojava srpskog nacionalizma izazvala je ostale, i politička borba se tokom sledeće četiri godine ubrzano premeštala na teren ratnog sukoba. Time je dezintegracija države postala neizbežna. Razlog za to je bio konkurentski nacionalizam vodećih političkih partija koje su uživale podršku u svojim etničkim zajednicama. Nacionalizam je bio proizvod političkih snaga. To je bio nacionalizam nametnut odozgo, tako da je politika, a ne istorija, faktor koji je stvorio preduslove za konačni slom.

U međuvremenu, uspešne ali zakasnele privredne reforme savezne vlade nisu uspele da stišaju rastuće nezadovoljstvo koje je bilo posledica dugog perioda ekonomske krize, koja je velike delove stanovništva već otuđila od vladajućeg sistema i njegove ideologije. Pod takvim ekonomskim uslovima stanovništvo, ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire, bilo je sklono prihvatanju ekstremnih ideologija. Ključni faktori za pojavu nacionalizma u Jugoslaviji mogu se prepoznati u nefunkcionisanju političkog sistema i očajnom stanju ekonomije koji su doveli do javnog nezadovoljstva.

Autor nalazi da su u širem smislu uslovi za sukob postojali i van okvira Bosne i Hercegovine. Posle Titove smrti 1980. godine, komunisti nisu uspeali da se reorganizuju i to im je donelo nove političke nevolje. Istovremeno, bez nekadašnjeg lidera, privreda je u okolnostima globalne ekonomske krize pokazala sve znake njihove nesposobnosti. Ti neuspesi izazvali su rast sveopšteg nezadovoljstva koje, međutim, nijedna društvena snaga nije ni organizovala ni usmerila. Čitavu situaciju treba posmatrati kao nastavak prethodnog perioda, ali bez glavnog aktera – Tita. Prema tome, nefunkcionisanje sistema i dugotrajna ekonomska kriza stvorili su preduslove za pojavu jedne ekstremne ideologije, pošto vodeće političke strukture nisu pokazale nikakav znak niti spremnost da se promene. Takve uslove stvorila je politika pod geslom „Titova politika bez Tita”, koja se čvrsto pridržavala strukture ograničenih aparatčika tokom osamdesetih godina. Ona nije mogla da spreči međusobno sukobljavanje republičkih oligarhija, koje su u društvu stvarale još više nacionalističkih tendencija. Kada su politička sredstva sukobljenih politika, prvenstveno u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj, upotrebljena bez ikakvog razrešenja, svi su shvatili da je jedini rezultat bio razaranje zajedničke federacije. Nusprodukt tog razaranja bio je stvaranje novog identiteta u svim republikama. Umesto klasnog identiteta razvijenog pod Titom, njegovi naslednici su uspeali, možda nenamerno, da stvore etničke identitete. Problem je bio kako nametnuti nove granice između etnički identifikovanih subjekata takve politike. Etno-nacionalistički interesi preklapili su se sa teritorijalnim i to je postao uzrok konflikta posle uništavanja zajedničke države. Da ti interesi nisu bili međusobno sukobljeni, raspad Jugoslavije bio bi miroljubiv.

Kriza sistema pretvorila se u krizu identiteta. Klasni identitet, kao i bilo koji drugi društveni identitet, bio je zamenjen etničkim. Zato je kriza morala da se razreši u skladu s tim identitetom. Problem je bio u tome što etnički identitet nije poštovao politički, i posledica toga bilo je produbljivanje krize.

U slučaju Bosne i Hercegovine važan je bio uticaj spoljašnjih okolnosti: demokratske promene u bivšem komunističkom bloku i jačanje ekstremnog nacionalizma u susednim republikama, sa jedne strane, i dejstvo unutrašnjih faktora: finansijske afere, slučajevi zloupotrebe vlasti, slom komunističkog sistema, vakuum vlasti, sa druge strane, u stvaranja uslova za uspon domaće nacionalističke politike, muslimanske, srpske i hrvatske. Autor ističe da smena visokih funkcionera u Bosni i Hercegovini iako se odvijale u vreme Miloševićevog uspona, s njim nije bila povezana. Politička elita bila je promenjena nezavisno od događaja u drugim republikama. Tako se dogodilo da je stara komunistička nomenklatura prvo pala u Bosni i Hercegovini i bila je zamenjena liberalnom, mada je i ona bila komunistička. Novo rukovodstvo bilo je slabo i omogućilo je pojavu demokratskih snaga koje su, sa svoje strane, Bosnu i Hercegovinu učinile liberalnijom od njenih suseda. Ipak, izostale su sistemske promene. Celokupna pažnja posvećena je personalnim promenama, dok je sistem ostao isti. Sa druge strane, društvo je bilo u dubokoj krizi i nijedna snaga na političkoj pozornici nije bila sposobna da pođe putem reformi. Nacionalna politika do tada je, bar prema ustavu, bila politika striktnog poštovanja ravnopravnosti. Međutim, nacionalistički incidenti u nekim provincijskim gradovima narušili su etničku ravnotežu u provincijskim zajednicama, zajedno s uticajima iz Hrvatske i Srbije, i stvorili uslove za etničku politiku. Komunisti Bosne i Hercegovine uspeli su da spreče pokušaj etničkih podela u sopstvenim redovima, međutim izgubili su snagu. Zbog toga se u društvu pojavio jaz između urbanih područja koja su bila pod uticajem komunista i zapostavljenih ruralnih regiona. Veći centri i dalje su bili kosmopolitiski, ali ruralna Bosna i Hercegovina postala je, zbog istorijskih razloga i dugotrajnih ekonomskih i političkih problema koji su okrnjili uticaj komunista, etnički podeljena. Nacionalizam koji su proizvele političke elite izvan Bosne i Hercegovine, najpre je bio prihvaćen među onima koji su činili bazu ruralnog društva u republici.

Autor konstatuje da su nacionalisti mudro eksploatisali mitove, legende i istorijske stereotipe, ali i neke istinite događaje iz relativno skorašnje istorije, to jest iz vremena Drugog svetskog rata, kada je u Bosni i Hercegovini multietnička mržnja zaista postojala. Nedostatak obrazovanja mnogih ruralnih stanovnika, vrlo tradicionalno porodično nasleđe i strah od nepoznatog – života u demokratskim uslovima uz nacionalizam u susednim republikama – etničku homogenizaciju su i produbili i učvrstili.

U takvoj konkurenciji s nacionalistima ni demokrate ni reformisani komunisti nisu imali mnogo šanse. Međusobnim nadmetanjem, tri nacionalističke doktrine su do 1990. godine stvorile široku bazu pristalica. Tako je glavno izborno pitanje postalo etničko pitanje. Nijedna građanska stranka nije mogla da pobedi nacionaliste boreći se na toj platformi. To posebno važi za multietnička društva u kojima je pričom o navodnoj opasnosti koju predstavljaju druge etničke grupe mnogo lakše uticati na izbornu telo. Tamo gde je etničko pitanje postalo glavno izborno pitanje u vreme dugotrajne ekonomske krize, šanse za uspeh ekstremnih stranaka i pokreta bile su veće. Prema tome, razlog za dolazak nacionalista na vlast u Bosni i Hercegovini ne treba tražiti u davnoj istoriji nego u savremenoj politici. Uvođenje demokratije u prvi plan je izbacilo etnička pitanja, a ono što je u Bosni i Hercegovini razdvajalo etničke grupe bila je religija: otuda važnost sveštenstva. Šire gledano, to je bio trend u postkomunističkim društvima. Alternativa nije imala nikakav uticaj na religiju. Glavno izborno pitanje je bilo etničko, tako da je izbor biračkog tela bio očigledan. Po dolasku na vlast, nacionalisti nisu mogli da saraduju zbog svoje nesposobnosti i suprotnih gledišta o budućnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. To je u vakuum vlasti koji su stvorili komunisti uvelo haos. Lošu

komunističku vlast nacionalisti su zamenili bezvlašćem. Autor ističe da je glavni problem kratkotrajne nacionalističke vlasti u Bosni i Hercegovini ležao u samoj prirodi nacionalizma. Proces odlučivanja bio je izmešten iz institucija sistema i dat međusobno sukobljenim nacionalističkim oligarhijama. Nedostatak demokratskih tradicija potvrđen je nepostojanjem demokratskih sredstava kontrole vladajućih stranaka.

Neizbežna posledica toga bila je podela teritorije. Međutim, pošto u većini regiona nije živela samo jedna etnička grupa, podela je bila komplikovana. Ta situacija nije mogla mirno da se razreši i rat je postao jedino rešenje. Ovo je bila opšte prihvaćena metoda za rešavanje teritorijalnih problema u jugoslovenskoj federaciji. Od izbijanja sukoba u Hrvatskoj, celokupna politika u Bosni i Hercegovini svela se na pripreme za rat.

Autor na kraju konstatuje da su neki centri otpora još uvek postojali u većim gradovima gde se kosmopolitska populacija, pošto je živela u etnički mešanoj sredini, odupirala zovu etničke politike. Ali, nacionalisti su preuzeli etnički mnogo homogeniju ruralnu Bosnu i Hercegovinu i počeli da je pripremaju za rat. To je bio kraj Jugoslavije, i budućnost Bosne i Hercegovine bila je zapečaćena. Vladajuće stranke na čelu društva i njihovi sledbenici u ruralnim područjima opredelili su se za nasilna sredstva. Porazom na izborima urbana srednja klasa izgubila je monopol na vlast i skoro sav uticaj. Prema tome, bilo je samo pitanje vremena kada će prevladati pristalice nasilja i početi rat.

Dušan BAJAGIĆ

Џорџ Л. Мос,
Историја расизма у Европи,
Београд, 2005, стр. 255

У издању *Службеног гласника*, објављена је на српском језику књига Џорџа Л. Моса *Историја расизма у Европи* (255 страна); назив оригинала на енглеском језику: *Towards the final solution, a history of European racism*, и назив оригинала на немачком језику: *Die geschichte des rassismus in Europa*. Књига је изашла крајем 2005. године у оквиру едиције „Европа–Балкан” *Службеног гласника*. Структура рада је изражена у три дела: Први део – „Извори” (стр. 7–82) са пет поглавља („Реалност и мит”; „Основе у 18 веку”; „Од науке до уметности – Рођење стереотипа”; „Нација, језик и историја”; „Од Гобиноа до Лапуџа”); Други део „Ширење” (стр. 83–183) са шест поглавља („Енглески допринос”; „Наука о раси”; „Тајна расе”; „Јевреји мит и контрамит”; „Инфицирано хришћанство”; „Успон националсоцијализма”); Трећи део „Реализација” (стр. 185–243) са четири поглавља („Рат и револуција”; „Од теорије до праксе”; „Расизам и масовно убијање”; „Отворени крај”).

Околност која је била заједничка свим практичарима расизма, свеједно да ли су истицали искључиво духовне силе или су покушавали да се послуже науком, јесте та да расистички митови нису само објашњавали прошлост и уливали њиховим следбеницима наду у будућност, већ су и формирањем разних стереотипа апстрактно претварали у конкретно. Расни стереотипи су, једноставним и непосредним путем, удахнули живот теорији. Још на самом почетку развоја европског расизма постављен је стереотип о лепоти и ружноћи, као основи естетике тог времена, тако да је делом човекова спољашност употребљена за

тумачење и вредновање његовог унутрашњег живота. У исто време се развијају и теорије о наследној супериорности беле расе у односу на друге расне типове укључујући и Јевреје (који у стварности припадају управо белој раси). Тај стереотип је остао непромењен од 18. века, све док га нацисти нису употребили као изговор за масовно убијање. Мушки хеленистички тип спрам тамнопутог и неуспелог зликовца, аријевац грчких пропорција спрам непропорционалног Јеврејина – тако је расизам постао визуелно устројство идеологија. Морамо признати да су и одређене владајуће и доста прихваћене социолошке и културолошке претпоставке и теорије тог времена ишле у прилог развоја расизма, попут Ламброзијеве хипотезе „рођеног криминалца” на основу физиономије личности. А пошто је визуелни елемент добио централно место у расистичким теоријама, људима није било тешко да разумеју главни правац те идеологије. Тај стереотип је остао непромењен – свеједно да ли расизам покушава преко антропологије или еугенике да успостави везу са науком, да се бави научним експериментима и посматрањем, или да смишља теорије о расним „супстанцама живота” које нису имале никакве везе са модерном науком. На пример, Адолф Хитлер је веровао да сва наука мора постати тајна и мистична.

Интересантно је да расизам није имао толико упориште код својих великих теоретичара или појединачних филозофа. Тамо где је расизам био повезан са личностима попут Гобина, Де Лапужа, Вајнингера или Вагнера, они или нису постали запажени ствараоци (Гобино и Де Лапуж) или, ако су то и постајали (Вајнингер и Вагнер), то могу захвалити другим темама или областима стварања (Вајнингер филозофским делима о жени и о генију, Вагнер у области музике). Расизам је црпео своју снагу у подржавању врлина средње класе у Европи током 19 века. Тако тесна веза коју неки мислиоци приписују односу са дарвинизмом, заснована је на грешци, јер расизам није био само варијанта социјалног дарвинизма него идеолошки резервоар који је преузимао врлине, представе о моралу и честитост епохе, да би с друге стране као дегенерисано осуђивао све оно што је одступало од идеалног типа „пристојног Немца”, или пак, „поштеног Енглеза” (као и других идеализованих националних група већ према подручјима на којима се развијао).

Џорџ Мос је анализирао настанак и развој расизма у западној и средњој Европи, нарочито се задржавајући на најзначајнијим земљама ових простора. Тако се највише бавио Немачком и Аустријом од земаља средње Европе, односно развојем расизма у Енглеској и Француској од земаља западне Европе. Источна Европа је посматрана у општим цртама где су само фрагментарно дотицане Румунија, Русија, Мађарска и Пољска (на једном месту аутор спомиње и период Независне Државе Хрватске и њен геноцидни режим). Иако је аутор у оквиру расизма посматрао различите облике ових сегрегационих група, највише се бавио односом европског расизма према црнцима и посебно према Јеврејима. Расизам је објективно постојао у свим наведеним земљама, али је у исто време постојала и јака антирасистичка струја у различитим слојевима становништва и политичким опцијама. Иако је у европској политичкој традицији расизам најекспониранiji у оквиру деснице, бележне су појаве расизма и у другим политичким опцијама, рачунајући чак и левицу па и комунисте. У западној Европи, највише Енглеској, расизам је везан за колонијална освајања и однос према „обојенима” – Индијцима, црнцима, Латиноамериканцима, Индијанцима. Малобројни при-

падници тих народа који су различitim поводима долазили да живе у Енглеској као својој метрополи, нису ни на који начин могли бити озбиљна сметња домаћем становништву (Енглезима). Тако се расизам према овим народима одражавао у оквиру стереотипа њихове мање вредности, као једно од оправдања управљању и располагању британским колонијалним царством на фактички свим меридијанима. Слично је било и у Француској и у већини других западноевропских земаља (земље Пиринејског полуострва и земље Бенелукса). Насупрот томе, земље немачког говорног подручја нису развијале посебно прекоморску експанзију, али су стварни додир са страним етничким телом на свом простору имале у оквиру бројне јеврејске националне мањине. Јевреји су знатним делом имали упориште у крупном капиталу тих земаља, те заузимали често значајно учешће у оквиру интелектуалне елите. Поред тога у Француској је национална припадност била везана за националну идеју, а много мање за расно или етничко порекло. У Шпанији и Португалији је претежно католичко хришћанство представљало главну националну везивну компоненту, док је то у немачким земљама било етничко и расно порекло аријевца. Насупрот аријевском типу су стајали Јевреји (неаријевци), страно етничко, а по расистима и друкчије расно становништво (семитско). Имовинска снага Јевреја, као и њихов висок утицај у оквиру елите немачких земаља изазивали су завист и фрустрацију махом широких маса средњег слоја становништва. Отуда се расизам у средњој, али и источној Европи највише манифестовао у односу на Јевреје којима су приписивани, у складу са расним и националним теоријама и стереотипима, различити облици сегрегације и потцењивачких хипотеза. Иако се одређени облик сегрегације према Јеврејима јавио и у неким периодима историје западне Европе, он се посебно развио управо на немачком говорном подручју, али и у источној Европи. Јевреји су често живели одвојено од осталог становништва (у гетима), али нису нападани и према њима је постојао одређени вид толеранције. Насупрот томе, у немачким земљама се после пораза у Првом светском рату и револуционарних превирања, кризи економије, јавила огромна фрустрација девастираног средњег слоја становништва, која је појавом националсоцијализма усмеравана према расним стереотипима, а своје дежурне жртве пронашла баш у Јеврејима. Управо у трећем делу књиге, под називом „Реализација”, указује се на покушај коначног обрачуна нацистичког режима са јеврејским становништвом у Немачкој током тридесетих година XX века. Хитлеров нацистички режим је управо у уништењу Јевреја на простору Немачке и читаве средње Европе (по могућности и у источној Европи, па и у Европи у целини) видео један од својих најважнијих циљева. Сам Хитлер се у реализацији тог циља руководио одређеним тактом и постепено је од 1933. до 1941. године сужавао права Јеврејима, док најзад у ратном вихору није прешао на њихову систематску и масовну физичку ликвидацију преко концентрационих логора. Саму ликвидацију и логорски систем су спроводиле специјалне СС јединице, а читав подухват се одликовао конспирацијом у односу на шире јавно мњење. Поразом нацистичког режима на крају Другог светског рата прекинут је и погром европских Јевреја, који је нажалост однео вишемилионске жртве и десетковао овај народ на тлу Европе. Успомена на холокауст је веома јака у целом свету и као таква гаранција је сузбијању нових појава антисемитизма, нарочито на тлу Европе. Међутим, на тај начин није поражен расизам у целини, по аутору чак ни на простору Европе. Стереотипи о „обојеним” народима, нарочито

црнцима и даље су живи, по Мосу, у оквиру културе европске цивилизације. „Без обзира што је послератни свет, шокиран масовним убијањем, склопио привремено примирје са антисемитизмом, ипак је црнац и даље остао предмет општих расних предрасуда које се нису много промениле од 18. века до данас” (цитат са стр. 242). Аутор у закључку рада апелује на доследност у даљем интелектуалном и научном демистификовању расизма, који поред свих критика и осуда, још увек опстаје у нововековној европској историји (истина на маргинама), паралелно са најпросвећенијим достигнућима. Мос напомиње да се у овој књизи није бавио феноменом изучавања историје европског антирасизма, који је постојао паралелно са расизмом и имао своје истакнуте теоретичаре и борце. Тако поред европског расизма, постоји и антирасистичка европска традиција.

Издање књиге Џорџа Л. Моса *Историја расизма у Европи* сматрамо интересантним како за научне и стручне раднике у области друштвених наука тако и за ширу читалачку публику.

Мр Драган ПЕТРОВИЋ

Ognen Bojadžiski,
Krleža i Makedonija. Fragmenti,
Prometej, Zagreb, 2005, str. 214

Pisanje biografija velikih i značajnih ljudi nosi sa sobom opasnost da autor olako sklizne u senku „opsednutosti veličinom”, a ako su u pitanju još i kontroverzne ličnosti u kompleksnim političkim epohama, onda je teret grča i psiholoških barijera još izvesniji. „Slučajne nužnosti” Krležinog života i dela ostajale su redovno van fokusa „krležologa”, kako je primetio autor ove izuzetno zanimljive i originalne knjige. Inače, Ognjen Bojadžiski je filolog po obrazovanju, a u Zagrebu je veći deo radnog veka proveo kao novinar, baveći se prevashodno manjinskom problematikom. Knjiga se sastoji iz tri celine i dodatka u okviru koga su publikovana *Tri Jojina pisma Ženki Lenčevoj*, kao i obiman tekst napomena sa integralnim verzijama nekoliko (neobjavljenih) Krležinih pisama iz Skoplja i Beograda. Glavno izвориšte ove građe, pored objavljenih Krležinih dela, bio je *Katalog rukopisne ostavštine Miroslava Krleže* Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Dominantni motiv prvog poglavlja knjige (*Lupusijada Balkanica*) je „cehovskopatrijarhalna osrednjost” ambijenta u kome je sazevao mladi Krleža. Njegov boravak na budimpeštanskoj vojnoj akademiji, tj. pokušaj da izgradi vojnu karijeru autor opisuje kao potpuni promašaj. „Nepromišljen” i „samouveren”, sa carskom stipendijom u džepu, Krleža očito nije odoleo izazovima metropole. Njegov avanturistički duh ga je veoma brzo doveo u Srbiju maja 1912. uoči Kumanovske bitke („da ponudi svoje usluge Srbiji”), ali se brzo vratio na *Ludoviceum* gde je dobio najgore ocene. Bojadžiski slika nemir kadeta Krleže koji nakon Balkanskih ratova sluti raspad Monarhije i upušta se u „avanturu katarze” putujući iz Zagreba u Pariz, odakle brodom maja 1913. dolazi do Soluna. Pod nerazjašnjenim okolnostima je uhapšen u Skoplju kao špijun, ali ga je spasio anonimni artiljerijski major i poslao za Beograd. Sam Krleža kaže da je tada „duboko pogledao smrti u oči” ne objašnjavajući detalje ovog čudnog događaja. Tu, u „balkanskom kotlu”, Krleža se kao „izgubljeni vojnik i slomljeni bjegunac” sa gramatikom

grčkog jezika pod miškom i nesvakidašnjom inspiracijom potpuno okrenuo književnosti. Bojadžiski se dotiče „Krležine amnezije” koja često u naknadnim rekonstrukcijama događaja zna da remeti fakte i hronologiju. Ipak, kao dobar dijagnostičar, on je pisao veoma ubedljivo o potrebi integralnog posmatranja Balkana, istovremeno kritikujući „tromu i trulu vidovdansku pamet”.

Sa atributima nezavisnog i levo orijentisanog pisca Krleža je početkom 1937. dočekao da se njegova drama „U logoru” izvodi u Osijeku, Beogradu i Skoplju. Bila je to prilika za drugačije viđenje grada na Vardaru. U pismima svojoj supruzi Beli Krleža je prepun impulsivnih razmišljanja o Skoplju, za koje kaže da je „zanimljiviji teatar od svih teataru po našim teatrima”. Razgledajući grad dinamičnog ambijenta i oštih kontrasta („tu kasabu, taj Maroko ili Alžir”), Krleža je na sebi svojstven način razmišljao o „balkanskom nacional-imperijalističkom orkestru rustikalno-agrarnog prosedeća” i uzaludnosti svih državnih pobjeda i tradicija koje na kraju zajedno završavaju na grobljima. Bojadžiski se zadržava na Krležinom susretu sa Antom Pavelićem (1943) kada je „poglavniku” pokušao da objasni zašto on smatra da su Albanci bliži Hrvatima od balkanskih pravoslavaca. Naime, Krleža je imao utisak da se pravoslavlje u hiljadu godina jedva pomaknulo zbog čega se kod pravoslavaca „više slegao janičarski talog, nego li autentične turske vrednote”. Kod „Skipetara” se, tvrdi Krleža, Istok zadržao samo u maloazijskim kategorijama. Pavelić mu odgovara da je sve to jedna „povjesna i kulturna šikara” iz koje se nikad ne zna šta može iskočiti i zaskočiti, istovremeno tvrdeći da su Srbi Albance proganjali sve do Zagreba: „Dok su kod nas bili povučeni i mirni kao jag-njad, dolje, u takozvanoj Južnoj Srbiji, tamo su po danu živjeli s nožem i barutom, a noću spavali s puškom pod jorganom” (str. 44).

Krleža je do beskonačnosti elaborirao ideju o „trećoj alternativni” (negirajući ustaljene podele na Istok–Zapad i „Rim–Bizant”) koja može prevladati „tektoniku istorijskih determinanti”. Istovremeno je konstruisao novi istorijski model južnoslovenske integracije, u kojoj se slovenska plemena, kao slabo izdiferencirani amalgam, utapaju u „fantastičnoj rastopini rimsko-helenske dekadentne tradicije, u magičnoj mješavini istočnjačkobarbarskih upliva i fantazmagorija” (str. 47). Bojadžiski i ovde primećuje Krležino polemičko i iznad svega agresivno poigravanje temeljnim pojmovima „bez historiografskih produbljenih istraživanja i promišljanja”, pri čemu ga je neobavezna esejistička forma oslobađala bilo kakve odgovornosti. Osim toga, kroz nekoliko skopskih pisama koje je Bojadžiski uvrstio u ovu knjigu, provlače se identični motivi koji se teško mogu precizno hronološki situirati, ali se čini da je Krleža više vodio računa o tome da dobije univerzalnu sliku prostora sublimirajući šire vremenske celine.

U drugom delu (*Eppur si muove*) autor zahvata period posle Drugog svetskog rata, slikajući entuzijazam i energiju socijalističkog poretka koji je krenuo u osvajanje „drugačije budućnosti”. Krležino učešće u Leksikografskom zavodu FNRJ na izradi *Enciklopedije Jugoslavije*, izbacilo je u prvi plan njegovu elokventnu elaboraciju istorijsko-problemskih aspekata i težnju za usklađivanjem sa tokovima evropske i svetske istorije i naučne percepcije. Poimanje znanja kao „dinamičke i pokretačke snage” i istorije kao spirale beskonačnog i neizvesnog, Krleža je primenjivao i u praksi. Bojadžiski navodi probleme nastale kod izrade nekih „makedonskih” enciklopedijskih jedinica: Krleža je, naime, branio stav vojne redakcije pred tvrdokornim članovima iz Makedonije činjenicom da su Srbi i Hrvati *Bitolu* uvek zvali *Bitolj*, te da ga je srpska vojska oslobodila od turske vlasti, a ne okupirala! Kod odrednica vezanih za VMRO i njegove istaknute članove, Krleža je bio mišljenja da je to „zamršen i krupan politički problem”,

tabu-tema koju jedna enciklopedija ne može rešiti. Iako za Makedonce VMRO nije bio muzejski eksponat, već „filozofija makedonske egzistencije” i „koštana srž makedonske nacije”, ova odrednica nije našla svoje mesto u enciklopediji!

Možda je zato Krležin treći boravak u Skoplju (1960) obeležen neadekvatno hladnim prijemom, pa Bojadžiski s pravom razmišlja i o političkim razlozima, prilažući Krležinu kurtoaznu prepisku sa Lazarom Koliševskim. Bez obzira na приметne varnice i tihi bojkot u štampi, Krleža je maja 1960. nastavio da beleži svoje utiske iz Makedonije, primetivši „prisutnost planirane svijesne volje, koja se otima mračnim zakonima historijske gravitacije, da prevlada arhajsku bjeđu i nevolju na ovim vizantijskim i otomanskim ratnim drumovima” (str. 75). Koliševski je, očito se ne udubljujući u Krležine filozofske akrobacije, pokušao da bude pragmatičan, zatraživši od hrvatskog pisca pomoć pri sistematizaciji makedonske istorije. Dobio je dosta uzdržani odgovor da je u okviru kataloga Leksikografskog zavoda preko 13.000 napisa o makedonskim problemima koji stoje na raspolaganju istoričarima iz SR Makedonije.

Svoj afinitet prema Makedoniji Krleža je na čudan način ispoljavao olako prihvatajući pozive da učestvuje u raznim inicijativnim odborima (npr. za Klimentovu proslavu i osnivanje Makedonske akademije nauka i umetnosti), u kojima na kraju nije uzimao učešća! U međuvremenu je u Makedoniji narastao interes za njegov književni opus, pa je tako predstava „Gospoda Glembajevi” prvi put izvedena u Skoplju 1955. na makedonskom jeziku. Krleža je 1968. predložio B. Koneskom da se *Opšta enciklopedija* štampa i na makedonskom jeziku, ali je ovaj nakon konsultacija sa K. Crvenkovskim izneo „jeftiniji” plan: da Makedonci iz *Enciklopedije Jugoslavije* ekstrahuju delove koji se odnose na Makedoniju i štampaju ih zasebno. Krleža je očito bio ljut zbog kratkovidosti makedonskog političkog vrha, pa je svom makedonskom kolegi poručio: „Nije to, brate, pitanje samo ekonomike, nego i kulturne politike” (str. 90).

U tematski najrazudnijem delu knjige (*Krleža – most u hrvatsko-makedonskim vezama*) Bojadžiski pravi zaokret ka ranim Krležinim ekspresijama i prvim susretima sa makedonskim pesnicima. Ipak, ta vrsta kontakta bila je intenzivnija posle Drugog svetskog rata, pri čemu su književnici Blaže Koneski i Kole Čašule označeni njegovim bliskim prijateljima. Čašule je pozivao Krležu u Makedoniju u vreme sukoba između tamošnjih književnika („modernista” i „realista”) kao podršku „da se izvrši obračun sa socrealizmom i teorijom odraza u makedonskom prostoru, da se otvore novi horizonti” (str. 110). Na te konkretne predloge Krleža se očito oglašuje i nastavlja da kroz korespondenciju iznosi svoje impresije sa skopskog Bit-pazara, piše o dečjoj ciki u Kuršumli-hanu, starom uspavanom hodži u izlogu i sl. On je i dalje opsednut kontrastima „čatrlja i ćumeza u blatu i kiši”, sa „lecorbusierovskim” soliterima na Vardaru koji uvek ironično naziva „srpskom rekom” i „žutom vodom koja tu sasvim banalno valja blato”. Krležino zgražavanje nad švedskim turistima koji na povratku iz Grčke „kusaju paprikaše u Velesu, a pojma nemaju gdje se nalaze” može se razumeti i kao neka vrsta zavisti prema svetu koji lagodno živi, pošteđen večitih balkanskih lomova i trauma. On komentariše i mit o Kraljeviću Marku i pilepskoj kuli kao izvoru legende i dokaza „da dva deseterca mogu značiti više od svega što je istina, a naročito historijska”. Promišljajući nad tom vrstom literature Bojadžiski zaključuje da je veoma važno ko, kako i zašto sluša reči pesnika, uprkos svakoj estetskoj logici (str. 114).

Krleža se priseća i upečatljivijih slika iz 1960. godine: Varteksove pantalone („konfekcija koja likvidira folklor od Kumanova do Velesa i Debra”), Arnauti sa crnim bivolima na svojim taljigama i migracije koje traju od ilirskih vremena... U takvom sen-

zibilnom nadahnuću Ohrid je za njega „mizerija od turističke ljepote za švedske usidjelice”, a sve zajedno „pseudoromantične kulise jednog Balkana koji više ne postoji” (str. 116). Krleža je sve vreme opčinjen paradoksom nad kojim se istovremeno i zgražava i uživa: Skoplje se beli od arnautskih kapa, prljavi kafanski čaršavi, debarska čaršija prepuna izloga sa „Iskrinim” radio-aparatima sa kojih odjekuje Šuman, dok „čaršijski brodolomci” podvijenih nogu srću kafu i zure u prazno! Progone ga slike trulih doksata i tetovske novogradnje, starog pastira sa štapom (bivšeg Zekir-pašininog vojnika) oslonjenog o reklamu Standard Oil-a koji ga neodoljivo podseća na „simbol Arkadije sa sopocanske freske”. Ovaj niz jakih metafora i tok misli variraju i zavise od sitnih detalja i asocijacija koje ga vraćaju duboko u prošlost i nagone na razmišljanja o Čartorij-skom, Garašaninu, arnautskim noževima kako „paraju trbuhe” i sl. S obzirom da je Krleža posetio Makedoniju u tri različita društvena i politička poretka, to preplitanje epoha u njegovim ekspresionističkim putopisima dobija svoju logiku. „Krleža je prepoznao i vidio amalgame stoljeća, fortissimo trenutka i mogući rekvijem budućnosti”, zaključuje Bojadžiski (str. 120).

Tek posle 1971. intenzivirana je komunikacija između Makedonaca i Krleže. Čak je i sam Bojadžiski kao novinar „neslavno” prošao kod hrvatskog pisca, ali nam ovom prilikom nije ukazao na detalje i prirodu incidenta. Kontroverzni pisac je 1976. odbio da primi nagradu Struških večeri poezije, da bi taj isti *Venac Struge* primio svega tri godine kasnije! Nepredvidivost i ekstravagancija bili su očito sastavni deo njegovog umetničkog senzibiliteta. Uprkos tome, Makedonci su se oslonili na Krležu i prilikom dodele narednog *Venca Struge*, tražeći od njega mišljenje o mogućim laureatima. Tokom razgovora sa E. Čengićem izneo je svoje nove-stare opservacije o Makedoniji, držeći da je Blaže Koneski bio „makedonski Vuk Karadžić”. Ponovo se osvrnuo na svoju skopsku avanturu iz 1913. godine: „Idete, kao dobrovoljac, u Skopje 1913. da se borite na strani srpske vojske, baš u vrijeme Bregalničke bitke. I u hotelu drugoga dana dokazujete srpskim oficirima da tamo nitko ne zna srpski i čudite se kad vas sutradan uhapse” (str. 135).

Krleža je bio „donekle” zadovoljan makedonskim prevodima svoje poezije koju su inače krasili komplikovana struktura i arhaičan stil, ali nije mogao sakriti nezadovoljstvo što su (ponovo) krenuli od težeg posla, a da prethodno nisu preveli njegovu prozu. Bojadžiski je u ovu hrestomatiju Krležine korespondencije i beležaka uvrstio i pismo Ksenije Gavriš njegovoj supruzi posle katastrofalnog zemljotresa (1963) u kome je izražavala čuđenje što Krleža izbegava Skoplje u tako odsudnom trenutku, smatrajući da je to bilo nepravedno prvenstveno prema piscu u njemu! Kole Čašule je očigledno ispravno zaključio da je Makedonija Krležu istovremeno i privlačila i odbijala. To se vidi iz „Dodatka” ove knjige u koji je Bojadžiski uvrstio „Tri Jovina pisma Ženki Lenčevoj”, prethodno objavljenih u *Zastavama* 1979. godine. U tekstu napomena je objavljeno još nekoliko Krležinih pisama nastalih u garderobi skopskog Narodnog pozorišta, u kojima je svoju suprugu po ko zna koji put upoznavao sa čarima „spanać-pseudocivilizacije” koja tavori u senci Oficirskog doma, nakindurenog zlatnim kandelabrima.

Bojadžiski je u pravu kada kaže da Krleža često loše barata fotografijom, jer mu je sve preko Drine bilo „prilično nepoznato, egzotično i šokantno” (str. 198). Ipak, ne može se poreći autentičnost njegovog svedočanstva (i proročanstva?) na razmeđu epoha. Rujanje, naturalističke sekvence i česta hiperbola su puka figura za slikanje južnoslovenskog usuda, a snažne, ponekad i banalne metafore izgledaju zapravo kao besomučno traganje za vezivnim tkivom u moru različitosti. U pitanju je knjiga origi-

nalne strukture, finog jezika i stila koja iz makedonske perspektive govori o jednom od najvećih i najoriginalnijih hrvatskih i jugoslovenskih pisaca koji je, uzgred, smatran „velikim prijateljem Makedonije i makedonske kulture”.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

**Десимир Тошић,
Демократска странка 1920–1941,
Београд, 2006, стр. 154**

Пре неколико месеци јавности је представљена и са великим интересовањем дочекана књига Десимира Тошића о Демократској странци између два светска рата. Пажњу је изазвала како личност аутора, који је партији демократа припадао као део њеног подмлатка у времену до 1941. године, тако и личност писца предговора, председника Републике Бориса Тадића. У складу с тим и садашња је Демократска странка свему дала прилично велики публицитет. Историјска наука је углавном остала по страни, мада јој је Десимир Тошић својом најновијом књигом понудио неколико изазова. Њихово евентуално прихватање не треба, међутим, да значи како историчари од заната могу и смеју да у својој оцени буду преоштри. Јер, као што је сам аутор рекао, његово дело не представља научно истраживање. Историјског трагања ипак је било, али је сам резултат такав да му је тешко одредити жанровску припадност. Ова би књига могла бити схваћена као интригантан спој истраживања, несумњивих историјских, социолошких и политиколошких знања, сећања, запамћених прича из страначког живота, богатог личног, политичког и животног искуства и, заједно с тим, сасвим одређеног и давно формираног погледа на друштво, демократију, политике односе и деловање политичких странака. Неспорно, писана је са приметном емотивношћу у којој се види пишчев лични доживљај, али и са истовременом дистанцом у којој је критичност присутна на готово свакој страници. Књигу која је пред нама можда можемо сматрати одуживањем дуга који је осећао према онима од којих се учио демократији, политичком моралу и поштовању начела, али и као обавезом не само према странци којој данас припада, а која се исто зове, него и према савременом политичком тренутку коме је потребно свако учење о парламентаризму и подсећање на неку светлију политичку прошлост. Због свега тога можемо говорити о аутору, о проблему са којим се суочио и резултатима које је досегао. Из угла сасвим специфичне теме којом се бавио можемо да се запитамо шта из ове њене обраде може да научи историјска наука, да ли је и чиме је обogaћено постојеће историографско знање о Демократској странци. На неким ширим и практичнијим равнима питамо се може ли данашња Демократска странка да нешто научи, а потом и целокупна политичка јавност, тим пре што је књига намењена више њој него историјској науци.

Као историчаре, у стручном погледу, природно нас највише интересује да ли је овом књигом историографија на добитку, без обзира на то што ово није историографско дело. Фактографија која је у њој изнета највећим је делом већ позната и при томе изнета далеко стручнијим и разумљивијим методом. Та оцена још и више важи за многе анализе из страначког живота које су историчари већ

урадили. Штавише, већини оних који књигу буду читали немало тога биће нејасно без претходних знања о политичком животу међуратне Југославије, а демократа поготово. На другој страни, пак, можемо је посматрати понајпре као врсту историјског извора, анализирајући сећање, искуство и погледе једног бившег члана Демократске странке на њену прошлост. Посматрана на тај начин, књига Десимира Тошића пружа нам више него ретку прилику да у стручном смислу остваримо дијалог са својим живим извором, постављајући му питања и тражећи одговоре. Истовремено, трагамо и за другим добицима, свесни да је сваки нови поглед добродошао, нарочито због тога што смо већ имали и имамо добре књиге о политичким странкама, али не и књиге о демократији и парламентаризму. У том смислу посебно треба истаћи значај закључка Десимира Тошића, дат већ у средини књиге у једној неочекивано развијеној форми, уз покретање неколико суштинских питања и давање веома промишљених одговора. Не желећи да од Демократске странке прави политичку икону, говорио је о њој као о изразитој странци центра, поткрепљујући ту тврдњу потребним нам образложењима. Слажући се са овим, ипак треба приметити да је то пре свега наше данашње тумачење и разумевање политичких односа и идејно-програмских позиција. Већина оснивача Демократске странке, најпре оног њеног дела који је потицао из србијанске Самосталне радикалне странке, сматрала је себе крајњом грађанском левицом. То је било оно тврдо самосталско језгро које је одолело свим страначким искушењима и поделама. Исто оно које је, у тренутку када се прогласило моралном жандармеријом у Краљевини Србији, надоградило и обогатило постојеће схватање о демократији, тврдећи да се она не сме ограничити на политичку. У истом времену, њихово схватање демократије обухватило је још два битна саставна чиниоца – југословенство, као начин да се изађе из позиције опкољене земље и у спољнополитичком погледу ухапшеног народа, и, на другој страни, идеју социјалне правде, односно социјалну демократију. Свим трима полазиштима странка је остала верна током целог свог постојања.

Оно што је, међутим, морао да истакне и сам Десимир Тошић, а што историографија није до сада довољно разумела, односи се на два тешка огрешења која су демократи учинили управо према идеји југословенства и идеји демократије. Донели су Видовдански устав и Обзнану, два темељна документа која су већ на почетку живота прве југословенске државе тешко оштетила два најважнија принципа на којима је она требало да буде грађена. У оба случаја њихову одговорност за те политичке потезе можемо посматрати као најочитији пример нежељених последица које може да има погрешна одбрана неких суштинских начела. У наредне две деценије Демократску странку је, што је Десимир Тошић с правом истакао, правдало непрестано залагање за демократију и српско-хрватски споразум, из чега је проистекао још један закључак са којим се слажемо – у историји Југославије између два светска рата није било ниједне друге политичке партије која је чинила више да се избегне трагедија из 1941. године. Говорећи и даље о овом инспиративном закључку Десимира Тошића, могли бисмо рећи и малом курсу из демократије, навели бисмо још један изазов који је добацио историчарима – тезу по којој је монархија била један од фактора разбијања Југославије, подједнако као и бројни политички компромиси, који су више продубљивали и множили проблеме но што су их отклањали за будућност. Сам аутор је ту био на трагу многих демократа (самосталаца) чије је прихватање

монархије након Мајског преврата из 1903. године било само условно и по „нужди”, јер су врло добро били свесни да Србија, а потом и Југославија, нису имале снаге да преброде кризу око дилеме: монархија или република. Отуда није ни било чудно што су и као напредни интелектуалци свог времена интимно били републиканци и оштри критичари свих погрешака које је чинила кућа Карађорђевића.

Идући трагом даљих обogaћења постојећих историографских сазнања, треба нагласити важност покушаја Десимира Тошића да направи групни портрет најзначајнијих првака Демократске странке. Његово лепо перо, способност уочавања важних личних особина и значаја приватних момената у политичком деловању ту су дошли до пуног изражаја. Та прича о страначким вођама очувала је и оплемењила ово казивање о Демократској странци, дајући му једну посебну људску димензију, тим пре што је ова странка имала редак политички капитал управо у моралном квалитету и чврстини својих водећих људи. Према многим тврдњама савременика и тумачењима историчара, један Љуба Давидовић или Милан Грол били су и више од политичког капитала – својеврсне националне вредности, примери за углед и подсећање на нека начелнија времена. Ово занимање за људе, које је истовремено и једна потребна и модерна тема савремене историографије, послужило је Десимиру Тошићу за још једну подстицајну расправу у чијој је основи страх од власти који је тиштио страначко вођство демократа. У међуратној Југославији био је познат осећај политичке одговорности, коју су демократи имали још више у ретким тренуцима на власти него у опозицији.

На трагу стручних интересовања историографије налазе се и други проблеми које је Десимир Тошић покренуо или успевао да анализира. Историјској науци добро ће послужити његове анализе социјалне, националне и политичке структуре чланова Извршног одбора Демократске странке, о којима још увек немамо довољно података. За жаљење је, наравно, што је своје истраживање, сећање и писање зауставио на 1941. години. Ратне године Демократске странке, искушење које је претрпела како у грађанском рату и различитости идеолошких опредељивања, тако и у својој одбрани југословенске идеје, по цену да буде оптужена за национално издајство, неодужени су дуг и савременика и историчара. Колико је та историја богата и важна за разумевање пораза грађанске политичке мисли у њеном сучељавању са другачијим политичким мишљењем, показује и оно неколико страница које је испунио Десимир Тошић, говорећи о познатим му судбинама и страдању неколицине страначких првака.

Добро је што је Десимир Тошић у својој књизи донео неколико програмских докумената Демократске странке, јер се и из њих, иако су скромног броја, може видети барем нешто од чистоте политичких идеја демократа и једноставне лепоте политичког израза којим су изношене. Нажалост, није било простора и за неке друге документе Демократске странке, нарочито за један елаборат који је под насловом *Демократи о данашњем стању у земљи* објављен у новембру 1939. За овај је документ један савременик написао како је у њему – будући да није потписан, препознао племениту инспирацију и намеру Љубе Давидовића и књижев-но перо Милана Грола.

Најспорнија теза која је изнета у књизи Десимира Тошића односи се на континуитет и политичку везу некадашње и садашње Демократске странке. На

тој је тези инсистирао не толико сам аутор – помињући „танак конач” који их спаја и признајући политичку потребу тога, колико писац предговора за кога је то неспорна чињеница. Са становишта историјске науке теза је неодржива. Напокон, Демократска странка је у свом времену, па и у српској историји, представљала велику политичку и националну вредност. У тренутку својих зачетака, ако посматрамо пре свега бивше самосталце у њеним редовима, окупила је значајан део интелектуалне и политичке елите. Још увек остаје за размишљање због чега није имала много конкретног успеха. Живот је завршила 1945, остављајући богато идејно наслеђе које треба проучавати и делом усвајати, јер је у политичком смислу веома модерно и, чак, непролазно. Поштовање тих начела и борба за њихов живот једини је политички континуитет о коме се може говорити.

Др Мира РАДОЈЕВИЋ

NAUČNI ŽIVOT Reviews

NAUČNA TRIBINA INSTITUTA Lectures at the Institute

Dr Norbert Spannenberger (Geisteswissenschaftliches Zentrum–Leipzig), Antemurale Christianitatis (Slučaj Mađarske)
Predavanje održano u Institutu za noviju istoriju Srbije 10. oktobra 2006. godine

INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA, KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA Informations on conferences, workshops and symposia

*Mr Dragomir Bondžić
Institut za savremenu istoriju*

XV naučni skup „Istorija medicine, farmacije, narodne medicine”, Zaječar, 24–25. maj 2006.

U Zaječaru je 24. i 25. maja 2006. održan XV naučni skup „Istorija medicine, farmacije, narodne medicine”, u organizaciji Istorijskog arhiva „Timočka krajina” iz Zaječara, Zavoda za javno zdravlje „Timok” iz Zaječara i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, koji je realizaciju skupa svrstao u okvire svojih potprojekata izučavanja zdravstva i zdravstvene kulture i podsticanja naučnih istraživanja u lokalnim sredinama. Učestvovali su saradnici Instituta za savremenu istoriju, Instituta za noviju istoriju Srbije, Istorijskog instituta, Etnografskog instituta, istorijskih arhiva Zaječara i Čačka, Farmaceutskog fakulteta iz Beograda, Srpskog lekarskog društva, Zavoda za javno zdravlje iz Zaječara, Zavoda za zaštitu zdravlja iz Sombora i po jedan učesnik iz Makedonije i Crne Gore.

Skup je otvorio dr Momčilo Pavlović izlaganjem o istoriji medicine, farmacije i narodne medicine u Srbiji. Potom je, tokom dvodnevno rada, održano 25 referata (od 36 prijavljenih), raspoređenih u četiri panela posle kojih je vođena diskusija. Izlaganja su bila tematski različita, a uglavnom su se kretala u hronološkim okvirima 19. i 20.

veka. U nekoliko referata je bilo reči o lokalnim pitanjima kao što su zdravstvene prilike Timočke krajine (zdravstvo u Timočkoj krajini u ogledalu statistike 1895–1901 – *Ljubodrag Popović*; evolucija stanovništva Krajine u 20. veku – *dr Miodrag Todorović*; bolnice na području Krajine posle Drugog svetskog rata – *Petar Paunović*; rad antimalarične stanice u Negotinu – *Božidar Blagojević*), životopisi istaknutih lekara iz čačanskog kraja (Jaroslav Kuželj – *Ivana Ćirjaković* i Franjo Hercog – *Snežana Šaponjić Ašanin*) i zarazne bolesti u štiptom regionu 1912–1918 (*Jelena Josimovska*). Rad ustanova i pojedina i zdravstvene prilike u Srbiji i Jugoslaviji sagledani su u različitim periodima i sa različitim aspektata: bilo je reči o bolesti kao prepreci za sklapanje braka i uzroku razvoda u Kneževini Srbiji (*mr Aleksandra Vuletić*); o zdravstvenim prilikama u okupiranoj Srbiji 1915–1918 (*dr Božica Mladenović*); o tuberkulozi u Beogradu između dva svetska rata (*dr Ranka Gašić*); o francuskoj medicinskoj pomoći Kraljevini SHS (*dr Stanišlav Sretenović*); o zdravstvenim institucijama ruskih izbeglica u Jugoslaviji 1920–1941 (*dr Toma Milenković*); o zdravstveno-higijenskim prilikama u Jugoslaviji 1945–1955 (*mr Ivana Dobrivojević*); o zdravstvenim prilikama na saveznim omladinskim radnim akcijama 1946–1963 (*mr Slobodan Selinić*); o radu ustanova za brigu o majkama i deci na primeru jaslica u FNRJ (*Sanja Petrović Todosijević*); o medicinskoj i socijalnoj misli Milovana Milovanovića (*dr Branko Nadoveza*); o doajenima srpske medicine i njihovom uticaju na razvoj medicinske nauke i zdravstva u Srbiji (*dr Jelena Jovanović Simić*); o odnosu komunističke vlasti prema nastavnicima Medicinskog fakulteta u Beogradu 1945–1955 (*mr Dragomir Bondžić*); i o arhivskoj građi nemedicinskog porekla kao izvoru za istraživanje higijenskih prilika (*Jovan Pejin*). Istorija farmacije je bila predstavljena pregledom razvoja homeopatije sa osvrtom na njenu primenu u Srbiji i Crnoj Gori (*mr Brezana Perić*) i izlaganjem o stosedamdesetogodišnjici prve državne apoteke u Srbiji (*dr Dušanka Parojčić*), a etnografski pristup je primenjen u referatima o narodnoj medicini na primeru etnografske grada iz Srbije i Crne Gore (*dr Ivica Todorović*) i o tumačenju bolesti i smrti u snovima (*Suzana Antić*). Na kraju, bilo je reči i o savremenim problemima kao što su raslojavanje i socijalne bolesti (*Goran Ćukić*) i aktivnosti Epidemiološke službe Zavoda za zaštitu zdravlja Sombor na prevenciji avijarne influence (*dr Spomenka Jokić*).

Iz letimično navedenih tema mogu se naslutiti i dometi skupa koji je predstavljao pokušaj sveobuhvatnog pristupa u izučavanju prošlosti medicine, farmacije i narodne medicine, doprineo saradnji i dopunjavanju rezultata različitih struka – istoričara, etnologa, lekara, farmaceuta – i rezultirao je širokom lepezom obrađenih tema i pokrenutih pitanja, od lokalnih problema i prilika, do opšte državne zdravstvene politike i zdravstvenog stanja naroda. Referati će uskoro biti objavljeni u zborniku radova.

Mr Aleksej Timofejev
Institut za noviju istoriju Srbije

Muzejsko-arhivska izložba „Staljin–Tito”, Moskva, 23. juna – 16. jula 2006.

Od 23. juna do 16. jula 2006. u Izložbenoj sali federalnih arhiva Rusije u Moskvi je bila priredena izuzetno bogata i reprezentativna izložba „Tito–Staljin”, u organi-

zaciji Generalne arhivske agencije Rusije, Državnog arhiva Ruske Federacije, Arhiva Srbije i Crne Gore, a u saradnji sa Ministarstvom spoljnih poslova Republike Srbije, Muzejom istorije Jugoslavije – Arhivom J. B. Tito, Ministarstvom spoljnih poslova Ruske Federacije, Ministarstvom za kulturu i javno informisanje Ruske Federacije, Državnim istorijskim muzejom Rusije, Arhivom spoljne politike Ruske Federacije, Federalnom agencijom za kulturu i kinematografiju, Ruskim državnim arhivom dokumentarnih filmova i fotografija, Ruskom državnim arhivom novije istorije, Ruskom državnim arhivom društveno-političke istorije i Ruskom državnim arhivom tonskih zapisa.

Prema izjavi priredivača „izložbeni prostor je bio posvećen razvoju odnosa na relaciji Staljin–Tito u kontekstu svetskih događaja od tridesetih do pedesetih godina prošlog veka, sa pokušajem odgovora na pitanje o stvarnim razlozima ovog sudbonosnog konflikta koji je omedio početak procesa, a koji se završio ne samo slomom socijalizma nego i nestankom dve višenacionalne države, bazirane na marksističkoj ideologiji”.

Izložba je dobila ekskluzivni karakter zahvaljujući unikatnim dokumentima, slikama i privatnim stvarima iz arhiva i muzeja Rusije i Srbije. To su autobiografska dokumenta o ličnom i partijskom životu J. B. Tita za vreme njegovih dolazaka u SSSR, materijali vezani za događaje Drugog svetskog rata i zajedničke borbe protiv nacista i fašista, o ličnim susretima Staljina i Tita, kao i njihovih izaslanika nakon 1944. Posebna pažnja je bila posvećena izbivanju sukoba 1948, uzajamnim napadima, kao i „normalizaciji” odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza nakon smrti J. Staljina. U okviru izložbe su prikazani i delovi dokumentarnih filmova SSSR-a i Jugoslavije vezanih za ovu tematiku.

Tokom otvaranja izložbe u Moskvi bilo je najavljeno i održavanje izložbe „Staljin–Tito” i istoimenog naučnog skupa koji bi trebalo da se održe u Beogradu krajem oktobra 2006. godine. Arhiv Srbije i Crne Gore je potvrdio najavljena naučna dešavanja u saradnji sa više eminentnih naučnih ustanova iz Srbije i Rusije.

Dr Mile Bjelajac
Institut za noviju istoriju Srbije

**Međunarodna konferencija „Relations
franco-yougoslaves dans entre-deux guerres”
Pariz, 20–21. oktobar 2006.**

Zalaganjem profesora dr Dušana Batakovića, direktora Balkanološkog instituta, i dr Žan Pol Bleda (Jean Paul Bled), profesora i direktora doktorskih studija na Sorboni, održan je prvi u nizu naučnih skupova istoričara iz Francuske i Srbije posle dugo vremena odsustva bilateralne saradnje. Formiran je Komitet francusko-srpskih istoričara (Le Comité d'histoires franco-serbes). Dakle pored uže stručnog, čiji rezultati će biti objavljeni u *Revue danoubienne*, skup je imao i karakter uspostavljanja redovne naučne saradnje dve istoriografije. Time se srpska istoriografija u francuskoj metropoli sa zakašnjenjem izjednačila sa praksom kojom su obuhvaćene ostale nacionalne istoriografije iz regiona.

Pokretači ideje za prvi skup dve historiografije pošli su od konstatacije da bi na temama koje su poslednjih decenija bile najčešće i najdublje izložene kontroverzama trebalo otpočeti dijalog uz predstavljanje novih i temeljnih istraživanja. Sledeći ideju, organizatori su pozvali iz svake sredine jedan broj naučnika upravo poznatih po obradi tema međuratnog perioda i koji su, kao zajedničku karakteristiku, imali iskustvo rada u arhivskim ustanovama obe zemlje.

Sa srpske strane ponudeni su referati na teme politike i ekonomije između dva rata (prof. dr Vojislav Pavlović), percepcije Jugoslavije kod francuske diplomatije (dr Gordana Krivokapić-Jović), saglasnosti i kontroverzi u srpskoj i francuskoj historiografiji o karakteru savezničkih odnosa između dva rata (dr Mile Bjelajac), o prosrpskim grupama za pritisak unutar francuskih institucija (dr Stanislav Sretenović), o francusko-srpskim odnosima kroz putopise Francuza između dva rata (prof. dr Dušan Bataković).

Francuske kolege su referisale na teme Male antante (Žan Pol Bled), jugoslovenske ratne mornarice i njenog vrha (Patrick Boureille), delatnosti Alexis-a Leger-a, generalnog sekretara francuskog ministarstva spoljnih poslova u svoje vreme (Renauld Melts), odjecima jugoslovenskih nacionalizama u izveštajima francuskog konzula iz Sarajeva (Philippe Gelez), delatnosti Svetozara Pribičevića (Edi Milos), jugoslovensko-francuskoj vojnoj saradnji (Alexis Troude). Zbog bolesti bio je sprečen prof. Jean Nouzille (Strasbourg) da izloži svoj referat na temu posledica Trijanonskog mirovnog ugovora iz 1920. i francusko-jugoslovenskog ugovora o prijateljstvu iz 1927. godine na ukupne odnose dve zemlje i region. No, ovaj rad će biti objavljen u tematskoj svesci *Revue danoubienne*.

Tokom dva dana istoričari su otvorili niz pitanja na kojima bi trebalo raditi i dalje, poželjno – zajedno. Indukovane su kontroverze, odjeci starih političkih mišljenja. Diskutovalo se u samoj sali ali i tokom zajedničkih druženja. Uspostavljeni su novi kontakti, obnovljeni stari.

Značaj skupa je potcrtan prisustvom i pozdravnom reči ambasadora Srbije u Parizu prof. dr Predraga Simića, zatim Žaka Bara (Jacques Barrat), naučnog savetnika Fondacije Simone et Cino del Duca u čijem legatu se nalazi Institut Francuske, mestu održavanja konferencije, kao i svečanim prijemima koje su za sve učesnike skupa, predstavnike diplomatije i politike priredili dekan Sorbone i srpski ambasador.

ISPRAVKE

U broju 1–2/2006. potkralo se nekoliko grešaka:

- Čitaocima se izvinjavamo zbog praznih stranica koje su se pojavile tokom štampe u većem delu tiraža.
- Izvinjavamo se dr Andreju Šemjakinu zbog nenavodenja titule u sadržaju časopisa.
- Izvinjavamo se i mr Bojanu Simiću jer je njegova informacija o međunarodnoj naučnoj konferenciji u Groningenu, na str. 321, greškom pripisana drugom autoru.

DOBRODOŠLI

NA NAŠ SAJT

www.inisbgd.co.yu

Sadržaj sajta Instituta za noviju istoriju Srbije redovno se ažurira i popunjava uz pomoć naših saradnika. Na sajtu možete pogledati sadržaj časopisa *Tokovi istorije* i besplatne pune verzije članaka.

Osim toga objavljujemo redovna detaljna obaveštenja i saopštenja o naučnom životu Instituta i o naučnim događajima u kojima su učestvovali naši saradnici praćena fotografijama. Na sajtu možete da pronađete biografske podatke, bibliografije i fotografije svih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije.

Dodite na naš sajt, napišite nam svoje ideje i predloge u vezi sa sadržajem i uređivanjem sajta i pošaljite na e-mail: inis@ptt.yu.

Uputstvo za predaju rukopisa:

Časopis *Tokovi istorije* objavljuje tekstove na srpskom jeziku uz rezime na engleskom jeziku. Autori iz inostranstva mogu poslati tekst na svom maternjem jeziku i u tom slučaju tekstovi će biti praćeni rezimeom na srpskom jeziku. Svi tekstovi moraju biti praćeni apstraktom koji ne prelazi 100 reči i rezimeom koji ne prelazi 250 reči. Tekstovi ne bi trebalo da budu veći od 25 strana (uključujući fusnote, tabele, rezime i spisak literature), odnosno sedam za prikaze. Svi prilozi (članci, prikazi, građa) moraju biti kucani na kompjuteru u MS Word-u ili u nekom od programa kompatibilnih s MS Word-om i moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata. Obavezno je korišćenje fonta Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. U fusnotama, rezimeima i apstraktu veličina slova 10, uz jednostruki prored. Prva strana treba da sadrži pored naslova rada i apstrakta i ime autora i instituciju u kojoj radi. Tekstove priložiti u štampanoj verziji i na disketi. Priloge slati na adresu:

Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11
11 000 Beograd
ili elektronskom poštom na: INIS@ptt.yu

Uputstva za pisanje napomena i bibliografija:

Ime i prezime autora: kurent (obična slova)
Naslov članka ili priloga: kurent pod navodnicima
Naslov knjige: *italic (kurziv)*
Naziv časopisa: *italic*
Isto: *italic*
n. d.: *italic*

Citiranje knjige:

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. I/235.

Citiranje članka u časopisima:

Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956”, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, Beograd, 1998, str. 23–60.
Isto, str. 44.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima:

Dr Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Naučni skup, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 36–41.

Citiranje novina:

J. Jovanović, „Porodica i njen vaspitni značaj”, *Hrišćanska misao*, VI, 1–2, Beograd, 1940, str. 9.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Srbije, (dalje AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, g. 25.
Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezno izvršno veće, 130-783-1259 (dalje ASCG, SIV).

Citiranje iz enciklopedija:

„Srbij”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb, 1968, str. 529.

Citiranje World Wide Web:

Carrie Mc Laughlin, „The Handmaid's Tale in the context of the USSR”, Section 18, 2003, www.u.arizona.edu